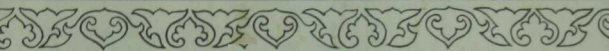

КАЗАН УТЛАРЫ

8.1988

КАЗАН УТЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ

ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ
ОРГАНЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

1988

8

(790)

КПСНың
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА
ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ

КАЗАН

Бу санда

ПРОЗА ҺӘМ ПОЭЗИЯ

Х. КАМАЛОВ. Үлгәннән соң яздым. <i>Роман</i>	3
Ә. БАЯНОВ. Төрле еллардан. <i>Шигырьләр</i>	60
В. ИМАМОВ. Күке. <i>Повесть</i>	64
Х. ЭЮПОВ. Хәтер. <i>Шигырьләр</i>	103
Ш. ШӘИДУЛЛИН. Бүре өнендә. <i>Повесть</i>	106
Л. ШАКИРҖАНОВА. Моңсу елмаю яки Рәсем. <i>Шигырьләр</i>	128
С. ГӘРӘЕВА. Тугзак елга. <i>Шигырьләр</i>	131
Ф. ЛАТЫПОВ. Көмеш беләзек. <i>Хикәя</i>	134
Ә. СИНУТЫЛ. Туган як. <i>Шигырьләр</i>	143

ӘДӘБИ ПОСТ — АЭС

К. ТИМБИКОВА. Атом сынавы алдында	145
-----------------------------------	-----

ТАТАРСТАН — ТУГАН ТӨБӨГЕМ

В. А. КУЗНЕЦОВ. Гасырлар түренинән (<i>Куйбышев районы</i>)	151
---	-----

БӘХӘС ДӘВАМ ИТЭ: «ЗАМАН ҺӘМ ШИГЫРЬ»

РОБЕРТ ӘХМӘТҖАНОВ. Нияди каланчадан карыйбыз?	154
Күңел чәчәге генә булса... (<i>Яшь тәнкыйтьчеләр сөйләшә</i>)	157

БИБЛИОГРАФИЯ

Ф. ГАЛИМУЛЛИН. Дәвам итү җиңелме?	163
Ф. ЯХИН. Шигъри наз	165

К. БУЛАТОВА. Туфан турында истәлек	167
------------------------------------	-----

КУЛЬТУРАВИЗ ТАРИХЫНА

Р. НӘФИКОВ. Ачышлар алда әле	173
------------------------------	-----

Х. ГОВӘЙДУЛИН, Ж. МИҢНУЛИН. Уфа татар гимназиясе (А. Тимергаллина рәсеме) 179

И. НУРУЛЛИН. М. Горькийның ике хаты 180

БОРЫНГИ БОЛГАР ШӘХЭРЛӘРЕ

Ф. ГАРИПОВА. Кирмәнчек 183

М. ЖӘҮДӘТ. Казан тарихчысы (Н. Ф. Калининның тууына 100 ел) 185

КИТАПЛАР ДӨНЬЯСЫНДА

Т. РАМАЗАНОВ. Сихри көч 186

Укучыларыбыз игътибарына. Татар теледәге вакытлы матбугат 188

Журналыбызны кайда күнме алдыралар 189

Культура тормышы көндәлеге 190

Тышлыктагы сурәتلәр. 192

В НАШЕМ НОМЕРЕ

Начало романа Х. КАМАЛОВА «Написал после смерти», повесть В. ИМАМОВА «Кукушка», повесть Ш. ШАЙДУЛЛИНА «В волчьем логове», рассказ Ф. ЛАТЫПОВА «Серебряный браслет», стихи А. БАЯНОВА, Х. АЮПОВА, Л. ШАКИРЗЯНОВОЙ, С. ГАРАЕВОЙ, А. СИНЕГУЛОВА.

В рубрике «Литературный пост — АЭС» — статья К. ТИМБИКОВОЙ «Перед атомным испытанием».

«Татарстан — родной мой край» — выступление первого секретаря Куйбышевского райкома КПСС В. А. КУЗНЕЦОВА.

«Литературная критика». Продолжение дискуссии «Время и поэзия»: статья Роберта АХМЕТЗЯНОВА и беседа молодых критиков о творчестве татарских поэтов.

В рубрике «Библиография» рецензируются книги критика Т. Галиуллина и молодого поэта Акъетет.

Воспоминания К. БУЛАТОВОЙ об аксакале татарской поэзии Хасане Туфане. «К истории татарской культуры»: статья Р. НАФИКОВА об окружении Г. Тукая в г. Уральске.

«Памятники татарской культуры в Уфе» — уфимская татарская гимназия. «Два письма А. М. Горького» — И. НУРУЛЛИН.

«Города древней Булгарии»: статья Ф. ГАРИПОВОЙ «Кирмечук».

В номере отмечается 100-летие со дня рождения историка Н. Ф. Калинин.

В журнале представлена также информация о татарской периодической печати, о новых книгах; помещена таблица о географии распространения журнала «Казан утлары».

Дневник культурной жизни.

На наших обложках: «Узорное ткачество» — полотенца, издание Союза архитекторов Татарии.

Баш редактор

РЕНАТ ХАРИС

Редколлегия

МАРСЕЛЬ ГАЛИЕВ

ӘХӘТ ГАФФАР

МИРКАСЫМ ГОСМАНОВ

АЯЗ ГЫЙЛӘЖЕВ

МАРСЕЛЬ ЗАРИПОВ

МӘДИНӘ МАЛИКОВА

САЛИХ МАННАПОВ

(баш редактор урынбасары)

ТУФАН МИҢНУЛЛИН

ФЛУН МҮСИН

РИНАТ МӨХӘММӘДИЕВ

РӘФИК НӘФИКОВ

НУРИХАН ФӨТТАХ

РИЗВАН ХӘМИД

НИЛ ЮЗНЕВ

АЗАТ ӘХМӘДУЛЛИН

Безнең адрес: 420066, Казань, ул. Декабристов, 2.

Телефоннар:

баш редактор — 53-07-60,

баш редактор урынбасары —

53-07-09,

жаваплы секретарь — 53-07-65,

бүлекләр:

проза, поэзия, очерк — 53-07-61,

төнкыть, фән, сәнгать,

хатлар — 53-07-63.

Жаваплы секретарь Флус ЛАТЫПОВ

Техник редактор Р. Сәләйманова. Корректорлар Т. Сибгатуллина, Г. Салихжанова.

Производства бирелде 25.05.1988 ел. Басарга кул куелды 25.07.1988 ел. ПФ 10370. Офсет ысулы белән басылган. Кәгазь форматы 70×108¹/₁₆. Учети-изд. табак 14,2. Басма табак 12(16,8).

Тираж 65049. Заказ А-218. Бәяс 90 тиен.

КПССның Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясе,

Казан, Декабристлар урамы, 2.

С «Казан утлары», 1988 ел.

Хисам Камалов

УЛГӘННӘН СОҢ ЯЗДЫМ

РОМАН

Беренче бүлек

I

оспитальгә тагы бик күп авыр яралыларны китерделәр.

Алгы сызыкта канкойгыч сугышлар бара иде. Артка тәгәрәүләре белән килешергә теләмичә, немецлар, оборонаны өзәргә маташалар. Рига шәһәрен калдырып чыкканнан соң, солдатлары арасында туган төшенкелекне бетерү, рух күтәрү максаты белән, контрһөжүмгә күчтеләр. Тукумус ягынан Митава шәһәренә таба хәрәкәт итә башладылар. Әлегә кадәр бик ышанычлы саналган үзйөрешле танкларына исәп тотат иде фашист. Ләкин бериндә пушка да жимерә алмый дип уйланган «Фердинанд»ларны

безнең орудияләр бер-бер артлы сафтан чыгара торды. Шулай итеп, немец һөжүме икенче көнне үк тунчыкты. Әмма ике як та гаять көчле иде, кан күп коелды. Хәзер исә бәрелештә яраланган солдатларны госпитальгә ташыйлар иде.

Сугыш талкысы адәм баласын ниләр генә эшләтми. Чыдаса да чыдый икән! Кайсының тәнне ярчыклар иләк итеп тишкәләп бетергән, әмма йөрәге тибә әле, жаны чыгып житмәгән, бары күзе йомык, аңы юк. Әнә икәү танкта янганныр. Тәннәрендә күлмәк-ыштан күрәнми, бар гәүдәләре ак бинтка чорналган, кәфенгә төргән кебек яталар. Коләк яфраклары куык кебек кабарган, аяк аслары чи ит кебек кызарып, ялкынсынып тора. Кай мәлдә аңнарына киләләр, укол сорыйлар, аннан тагы һушларын жуялар. Бер ишесенен баш сөягенә тигән, чәче кан белән бергә укмашып беткән. Өзек-өзек сулыш ала. Аңы булмаса да, кай төшендәдер жан әсәре бар. Тездән аста аяклары яраланганнарның да хәле мөшкел. Кайсында гангрена башланган, тәннәре кызган таба кебек кайнар, хәлсез генә ыңгырашалар. Әмма арада көчләрен жуймаганныр да очрый: алар кычкыра, сүгенә, врач, сестраларны таләп итә. «Укол

ХИСАМ КАМАЛОВ (1926) — шагыйрь, эдип, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. «Һәркемнең гомере бер генә», «Безне өйдә көтәләр» романнары, повесть һәм хикәяләр, егермедән артык җыгьыр китабы авторы. Казанда яши.

Журнал варианты.

бир, укол!» — дип сестра, няняларның кулларына ябышалар. Шәфкать туташы Ася, аларны ничек кирәк шулай юата. Яраганның укол ясый, хәле жинелрәкләрэн иркәли-сыйпый, ягымлы сүзләр белән тынычландыра. Асяның чиста аксыл йөзле, бик мөлаем булуы да ярдәм итә кебек. Тузынып сүгенүче яралы да, Ася килгәч, тынып, сабырланып кала. Гозерен ялварулы сүзләр белән әйтә башлый. Ася аңа ни белән булса да ярдәм итмичә китми.

Авыр яралыларның гомере кыл өстендә генә. Әжәл белән яшәүне шул кыл тоташтырган. Кыл өзәлсә, бары да бетә. Кеше юк була. Әле генә бар иде, бер минут эчендә юк була да куя. Бу хәлгә һич кенә дә күнәгә алмый Ася, газаплана. Яңа гына укол ясап китә, әйләнеп килгәндә инде яралы дөнья куйган. Шул мәл йөрәккә бик авыр була. Ничек моны аңга сәңдерергә? Кайчан бетәр бу газәпләр? Нәрсә өчен кеше шул чаклы канга батып жәфа чигә? Ни бәрәбәрәнә? Болар кичергән тәмуғ газәпләрын бүтәннәр беләме, тоямы? Нинди әшәке көчләр адәм баласын һаман интегергә дучар итә? Кеше газәбын үлчи, терки торган бәрәр бизмән бармы? Әллә кешенәң йөрәк канын саудырган кичерешләре үзе белән бергә жир астына күмелеп барамы?

Үлгән солдатны санитарлар носилкага салганда, Ася читкә тайпыла, мәтненә йөзе күзәнә чалыныр дип курка. Чөнки шул йөз, соңыннан хәтеренә килеп, озак газәпый аны... Юк, уйламаска, ди ул үз-үзәнә, һәм, күнелсез уйларын эчтән куа-куа, укол әсбапларын кайнатырга ашыга.

Бу — лапас кебек озын-озын чатыр-палаткалардан төзелгән, күченеп йөри торган эвакуогоспиталь. Үзәнә күрә палаткалар шәһәрчеге. Түбә-кыгы да, стеналары да яшел брезенттан. Кечкенә уем-тәрәзәләр. Ике як стена буйлап такта тапчаннар. Уртадагы юлга чыршы ботаклары түшәлгән. Ишекләрдәге брезент пәрдә бер якка сыерып ачыла. Палаталарда ярым караңгы. Чөнки тәрәзәләр кечкенә, аннары терәлеп торган чыршы урманы да яктыны тоткарлый.

Ася приборларны кайнатырга куйды, зур шкафын ачып, аннан кирәкле ампулалар, дарулар алырга кереште. Шул чак якында гына мылтыктан аткан тавышка дерт итеп китте, кулындагы әйбер ычкына язып калды. Тавышның якын булуы бик нык шомландырды. Ул арада брезент ишек кыштыр-кыштыр ачылды һәм баш хирург Альбин Васильевич килеп керде.

— Нәрсә бу? Кем атты? Часовоймы? — дип ашыга-ашыга сорады ул Асяга төбәлеп.

Тик кызның аптыраулы йөзен күрде дә, берни белмәвен чамалап, кулын селтәде, алга омтылып, брезент ишекне кулы белән тарта-тарта ачты да кире чыгып китте. Альбин Васильевичның борчылган кыяфәте Асяны аның артынан барырга этәрде. Ул, лыгыр-лыгыр кайнап утырган стерильняларга сафландырылган су өстәде дә бүлмәдән чыкты.

Ася авыр яралы лейтенант берүзе генә ята торган платага килеп керде. Альбин Васильевич, яралының күкрәгенә колагын куеп, йөрәген тыңларга маташа, аның чигәсенә бармакларын басып-басып ала иде. Бу яралыга Ася кичтән укол ясады һәм кул ымы белән үтенгәч, ярасын уңайлырак итеп ныадан бәйләде. Ярасы бик имәнгеч: ияге, аскы казналары бөтенләй юк. Теле кыска гына галстук кебек булып муенына асылынып төшә, бәйләвеч белән генә күтәрәп куела. Карауга, тән чымырдап китә. Кешенәң йөзе булмаса бик куркыныч икән. Авызы булмагач, ризык каба алмый. Тел өстенә шланг жайлап, шуннан шулпа салалар. Әмма шланг тел төбен-тамагын шештергән, менә ике көн инде яралы бер йотым ризык кабул итә алмый. Аның ач күз карашы жанны өтеп ала. Юк, карарга көч житми...

— Жәл! Жәл! — диде хирург иелгән жиреннән күтәрелеп. Шунда гына Ася яралының каралып беткән мөндәрдә яткан башына дикъкать итте. Бинт ураган башы бер якка шуып авышкан, мөндәрдә кан сызык-

лары. Ярасын үзе чишкәнме әллә? Тукта, бу ни тагы? Мендәр кырында карамчык кебек яткан нәрсә пистолет түгелме соң? Ай, бичара гынам, нишләгән ул, йа, хода!.. Бүлмәдән няня йөгереп чыгып китте. «Жәл, жәл!» — дип тәкрарлады аптырап калган хирург. Йөзө чытылган, бит-ләре сорыланып киткән иде. Сестралар, нянялар жыелды, дежур врачны алып килделәр. Ул, урта буйлы, мөлаем чырайлы, бик ыспай хатын-кыз, яралыны төрлөчә караштырды, гажизлектән башын селкеп-селкеп торды. Хирургка ярдәм көткән төслө карады. Шул минутта замполит Туфайлов килеп керде. Кыяфәте берәз таркау, карарсыз иде.

— Нәрсә бу? — диде ул боеручан тавыш белән, карашын әле врачларга, әле сестраларга күчөргәләп. Ниһаять, эшнә аңлап алып, яралынын башы турына иелде, үз күзләренә үзе ышанырга теләмичә баш хирургка карады.

— Нүжәли, Альбин Васильевич?

— Жәл! Жәл! — дип, гаять гаеплө төстә мөгрәгән тавыш бирде хирург. Анын матур көрәнсу йөзөндә, чөм-кара чәчләрендә, килешлө киниягендә, сүрәнләнгән күзләрендә аптырау һәм жәлләү төсмерләнөп тора иде. Туфайлов аңа күз сирнеп алганнан соң, ниһаять, зиһенөн туплап өлгердө, ситуациянө бәяләү анын башына төшкәнлегөн нык тойды. Яралынын баш очына үрелөп, пистолетны кыюу гына кулына алды. Кинәт аңа көч өстәлгән кебек булып китте.

— Фамилиясө ничек? — диде ул бик коры гына.

Хирург авыру тарихын сузды:

— Горишний Федор Иванович.

— Көм кабул иттө? Ниңә коралын алмадыгыз? — диде Туфайлов кырыс тавыш белән. Ул үзөн көшө күзөндә бары рәсми итөп тотарга тырыша иде. Шул кысадан бер дө чыкмый. Көшөләр арасындагы чәбәләнөп беткән катлаулы мөнәсәбәтләр белән эш иткәндә беркөм ягына да авышмау кирәк. Объектив фикер йөрттөр өчөн, гаделлекнө саклар өчөн. Аннары, йомшаклыгым беләнмәсөн, дип тә ул шундый әмәл сайлады.

Төркөмнән борчылган кыяфәтлө Ася алгарак чыкты:

— Аның берниң дә юк иде, иптәш замполит, — диде ул үзөн гаеплө тойган төстә.

— Карамагансың, сержант Мишина! Син гаеплө!

— Гаеплөргә ашыкмыйк әлө! — диде дежур врач Мира Карповна замполитка төксө итөп карап. — Корал каян алган ул?

— Әйө, мөнә шуны ачыкларга кирәк, — дип Туфайлов анын сүзөн куәтләдө.

— Ачыккладан хәзәр ни мәгыһә? — диде көмдөр ачынулы итөп.

— Жавап бирмәгән көшөгә аңсат... — Мира Карповнанын матур иреннәрө бөгелгәләп, турсайды. Ул Асяга шөлтәлө төстәрәк карап куйды. Врачлар, сестралар шым булдылар. Ася исә бер дө шүрләми, жавап бирергә әзөр, дигән төстә басып торды. Мира Карповна якты башлы, тиз уйлы врач иде, шуңа бик абруйлы. Анардан берәз гына өркәләр дө шикеллө иде. Чөнки ул — госпиталь башлыгы Рудныйнын хатыны. Ни әйтсән дө, властө. Дөрөс, Мирана бу өстөнлекнө үз файдасына куллану бөтөнләй юк иде. Әмма андый көшөгә хөрмәт белән караганда берәз курку да катышмый булмый.

— Яралыны көм карамаган, чиккә житкөргән? — дип Туфайлов Мира Карповна фикерөн тагы куәтлөргә ашыкты. Шунда хирург Альбин Васильевич зәһәр елмайды, чөнки врачнын да, замполитнын да сүз сөрөшө Асяны гына гаепләү ягына авыша кебек иде. Ә бер Ася өстөнә генә гаепнө аудару һич тә гадел булмайчак.

— Көм, көм? Без барыбыз да гаепледөр, мөгаен, — диде ул Туфайловка табарак башын сузып. — Әмма ул — чын батыр көшө, үз хәлөн ачык аңлаган. Моны да искә алмыйча булмый...

— Үз хәлөн белгән, имеш! Бу дәлил түгел! — диде Туфайлов кырт кисеп.

— Штабка чылтыратырга кирәк,— дип, Мира Карповна китәргә жыенды.

— Юк, ачыкыйк әле,— диде Туфайлов кулын селкеп һәм шул хәрәкәткә белән Мираның фикерен кире тибәрде. Ләкин төркемдәгеләр аның ниятенә кушылмаган кебек карадылар. Кайсы, бу безнең вазифа түгел, үзегез хәл итеgez, дип китә дә башлады. Ул арада эчтәге палаталардан кычырган, сестраларны дәшкән тавышлар ишетелде. Яралыларга салган морфий уколының көчө беткән, шуна уянып, тавышлана башлаганнар иде. Врачлар, сестралар алар янына ашыкты.

Туфайлов ялгызы гына басып калды. Ул Горишныйга карады, юк, болай мөмкин түгел иде, тиз генә өстенә ак жәймә каплады. Ни өчен болай эшләде икән, дип уйлана башлады. Миңа барыбер яшәү юк, дигән нәтижәгә килгәндер, мөгаен. Мин үзем шул хәлгә калсам, нишләр идем? Әйе, мин дә саламга тотынып маташмас идем. Газапларга берьюлы нокта куяр идем. Әмма минем шәхси карашым биредә хаклы була алмый. Мин объектив фикер чыгарырга тиеш.

Ул хирург Альбин Васильевичны акыллы кеше санын иде. Шунның белән кинәштергә булды. Алар икесе дә бер латыш йортында торалар иде.

Туфайлов, өйгә кайтып, куыклы лампага ут элдерде дә, шуны алдына тотып, коридор аша гына булган хирург бүлмәсенә керде. Альбин Васильевич яңа гына төнге объекттан чыккан, бик арыган күренә. Көне буге әллә ничә операция ясаган ул бүген, алжуы бер дә гажәп түгел иде.

— Горишный Геройга тәкъдим ителгән,— диде Туфайлов лампаны урындыкка куеп.— Кичә политидарәдән әйттеләр. Врачлар янында чишмәгән идем, сезгә белгертми булмый. Әгәр аның бу эшен штабка әйтсәң, аңа Герой бирмәүләр ихтимал. Нишләргә инде?

— Нинди батырлык эшләгән? — дип кызыксынды хирург.

— Орудие белән өч самоходканы жимерткән. Башка эшләре дә булгандыр, билгеле...— Туфайлов хирургның йөзе яктырып киткән күрде.

— Әйе, әйтми тору хәерлерәк булыр.

— Мин дә шулай уйлыйм, әмма бу мөмкин түгел!

— Нәрсәсеннән шикләнәсез?

— Барыбер беленер ул. Соңы начар булмагае, ә?

— Син Горишнийны кайгыртасыңмы, әллә үзеңнеме? — Альбин Васильевич замполитны начальниклар каршында арт аякларына басып тора торганрак кеше дип уйлый иде, турысын әйтеп салды. Үзе аңа сынын карады: ачуы килерме, юкмы? Замполитның бу сүзләргә әллә ни исе китмәде. Ул үз артында аның хакында нинди фикер йөргәннән чамалап белә иде. Чөнки ул персоналга карата таләпчән. Эш таләп итүче начальник хакында уңай сүз йөрми. Бу бик билгеле нәрсә.

— Үземне дә, аны да,— диде Туфайлов бер дә кыештырмый гына.— Син ни кинәш итәсән?

— Монда аны кайгыртырга кирәк, үзеңне түгел,— дип куйды хирург кинәйе танда.

— Килешәм, нинди әмәл тәкъдим итәсән? — Туфайлов хирургка туры карады. Кеше кулы белән утлы күмер тотамы, әллә үз бармаклары пешүдән курыкмыймы, дип сынап торган кебек иде. Хирург уйланып калды.

— Бу хәлне белгертми торырга кирәк,— диде ничектер нык ышаныч булмаган төстәрәк. Жаваплылыкны үз өстенә аласы килми бугай, дип уйлап алды Туфайлов.

— Идарәдән белешеп торачаклар.

— Ярасы хәтәр, дэвалыйбыз дияргә була.

— Берәрсе аны күрергә килсә?

— Тагы врач тыюын кулланырга мөмкин.

— Моңы гына мин дә беләм, ләкин алдашу була бит, Альбин Васильевич?

— Хаклык өстен чыксын өчен кайчак шулай итәргә туры килә инде. Практикада еш очрый торган хәл.

— Бу ачылса, минем башка элгә инде, ә?

— Әйе, анысы бар. Рудный белән синең ара ничек? — Альбин Васильевич өчен бу мәсьала аеруча кызыклы. Ул Рудный белән замполит мөнәсәбәтләре катлаулы һәм чәбәләнган булуын белә. Эш шунда, моннан биш айлап элек Туфайловның хатыны Мира Карповна Рудный белән яши башлаган иде. Туфайлов гаепнең үзендә булуын белеп, Мирага бер дөгъва дә белгертмәде. Алар үзара аңлашып, дошманлашмый аерылыштылар. Туфайлов ышануынча, Мира кебек унган, акыллы хатын-кыз шәхси бәхетен табарга хаклы. Ә Рудный белән мөнәсәбәт нәкъ элеккечә калды. Тыштан берни беленгәнә юк. Кайберәүләреннән шуңа кытыгы килә.

— Ничек дип, бар да үзегезнең күз алдында инде, — диде Туфайлов фикернең читкә тайпылуына кәефсезләнә башлап.

— Юк, бу әһәмиятле. Каза килеп чыкса, ул аны синең башка төшерми ала.

— Әгәр авырлыкны үзенә алса, ана начар булачак. Юк, Рудный андыйга бармас, — дип, Туфайлов кинәт тынып калды. Аның вак-вак сипкел баскан ягымлы битендә нур сүнде, күз төпләренә соры парәвез ябылды. Альбин ана карап алгач борчылып уйланды: чынын әйтергә төвәккәлли, ахрысы, нүжәли өркәкләнеп шуны эшләр икән?

— Юк, әйтми торырга кирәк!

— Гуман булырга мин дә яратам. Сөзгә рәхәт, миннән сораячаклар. Кануннар каты бит.

— Алайса бигайбә! — Альбин гимнастерка төймәләрен ычкындырып чишенә башлады. Ник сүз боткасы ясарга, дигән шикелле итеп, авызын зур ачып иснәде. Туфайлов лампаны алды да ишеккә юнәлде.

...Асяга төзәлеп килүче яралылардан кем дә булса булышып йөри иде. Авыр яралыларны әйләндергә, кузгатырга кирәк булганда ир-ат кулынан башка мөмкин түгел. Бүген аңа Коля иярде. Менә алар яралыларга бер кат укол, дару биреп чыккач, сестралар бүлмәсенә кайттылар. Ася приборларны керогаз өстенә кайнаттырга куйды, икенчесендә чәй пешереп алырга да өлгерде. Сөйләшеп утырырга Колядан да рәхәтә юк. Ул штабта тәржемәче булып эшләгән, күпне күргән, күпне белә. Аның белән сөйләшкәндә белмәгән нәрсәләргә аңлайсын, үз башын барып жита алмаганның тойгандай буласын. Ася үзе дә томаналардан түгел, китап укырга ярата. Аны һич тә китмәс бер уй интектерә: менә кешеләр нинди тәмуг газәпләргә кичерә, ә шуны үзләреннән башка беркем тоймый, белми. Безнең әтиләрдә да, бабайлар да газәп кичергәннәрдер, әмма миңа ул килеп житмәгән, мин аларны белмим. Кая кита бу газәпләр?

Алдында яткан авыру тарихларына язгаларга тотынгач, Ася тирән уфтанып:

— Бу газәпләргә барча кешеләр белсә, сугышны булдырмау хакында уйларлар иде, — диде.

— Белмим, белмим, — дип Коля эчтән елмайган сыман яктырды. Асяның беркатлы һәм шул ук вакытта бик мөлаем фикер йөртүе аңа кызык тоелды шикелле. — Адәм баласы газәпны тиз оныта, бүтәннәргә газәбны уйлап та карамай... Газәп нәселдән күчми...

Ася язудан күзләрен күтәрәп монсу гына карап ала. Коля кружкасынан чәй уртлый-уртлый елмая. Асяның ягымлы йөзеннән, зәңгәрсу күзләреннән ниндидер нурлар чәчелә кебек, шул нурларны егет үзенә битләрендә сизгән шикелле була һәм үзеннән-үзе авызы жәлеп китә.

— Кемгә кирәк ул? Документларда төрле сводкалар, саннар бирелә, фәлән вакытта шундый вакыйга булган, янәсе. Ә кешеләр шунда күпме газәп кичергән, күпме кан койган — ләм-мим! Газәпләр турында романнарда гына әйтеп үтелә.

— Нигә шулай икән? Нигә ул газәпләргә яшерергә?

— Кирәк түгел, күрәсез. Ася.

— Тормыш өчен мәгънәсе юкмы?

— Без бик беркатлы уйлыйбыз, Ася. — диде Коля, аның күз карашы ихтыярсыздан кызның биек күкрәге турыннан шуып узды, шуңа унай-сызланып, эчтән кызарып китте. Егет Асядан бөркелә торган ниндидер тарту көчен тагын да жетерәк сизгәндәй булды. Аның әле хатын-кыз белән булганы юк иде, ул сугыш эчендә егет булып житте. Шуңа күрә ниндидер тәэсирдән гипнозланган кебек утыра ул. — Фашистлар дөньяны газапка батырдылар! Акыл житмәслек! Фашизм — чума авыруы...

— Чумага каршы әмәл тапканнар бит!

— Адәм баласы газапларны тиз оныта, Ася!

— Шушы тикле тәмуг газапларын онытырлармы? Күмеп калдырырлармы? Уф! — Ася башын читкә борып, учин күкрәгенә куеп алды. Егет аның матур муенына, колагы турындагы чәч алкаларына сокланды. Башына бәйләгән жете ак кыекча яулыгы бик килешеп торганын күрде.

— Ул гынамы?! — диде Коля ачынулы житди тон белән, үзенең тиран серләр белгәнлеген сиздерәсе килгәндәй. — Газапларны романтик-лаштыралар.

— Һава торышын язып баралар бит, шуның кебек, кеше газапларын да теркәргә иде.

— Газапларны аңлата торган сүзләр дә юк шикелле, атамалар гына.

— Әйе, «авыр яра»! Шул сүздә күпме тән газабы, жан иңрәве, акыл тетрәве! Организмның яшәү өчен көрәше!

— Барысы да исәпкә алынып, бәһа куелса, ә? Халыкара бәһа, балл?! Әйтик, Россия халкы миллион балл газап кичергән... Фәлән ил фәлән балл гына? Фашистлар безнең кешеләргә менә шушы чаклы балл газап китерде, дисең дә исәпне чыгарып саласын! — дип Коля үзенең хыялый сүзләреннән үзе көлеп жибәрде. Ася көлмәде, матур битендә жит-дилек төсмерләре генә күбәйгәндәй булды.

— Газапларга исәп-хисап кирәк шул...

— Әх, Ася, дөнья чыгыры бик яусыз нәрсәләр белән әйләндерелә.

Шул чак бүлмәгә няня килеп керде, һәм, Коляның монда булуына сөенеп, бер авыр яралыны әйләндереп яткырырга булыш, дип аны алып чыгып китте. Ася авыру тарихларын тутырып бетерде дә укол прибор-лары кайнап торган керегазга яңаларны салды. Бүген ул сизелерлек арыганлыгын бөтен тәнендә тоя иде. Горишний тудырган газаплы уйлар шулай изде, ахрысы, дип уйлады.

Горишний кулына корал ничек килеп эләккән белә алмадылар. Күпме тикшерсәләр дә эз табылмады. Ләкин кечкенә бүлмәле комсостав палатасына няня килеп кергәч, бер офицер аны өтәләп, каушап каршы ала. «Киез астына пистолет куйган идем, шул юк!» — ди ул.

Иртәнге обход ясап йөрүчеләргә ак халат кигән замполит та ияргән иде. Менә Альбин Васильевич яралыны жентекләп карады.

— Молодец! — диде ул нәтижә ясап. — Әйбәт кешенең ярасы да тиз төзәлә!

Врач караган арада Туфайлов яралының авыру тарихын актарга-лап, язганнарны укыштырды. Мамак Остап Петрович. Биредә ике айлап ята икән... Ничек сүз башларга? Кызыксынуы белгертмиңе? Врач, сестралар икенче яралыга күчтеләр.

— Сез махсус частытанмыни? — дип, Туфайлов яралының аяк очы-на килеп утырды. Нидер сизенгәндәй, Мамакның киң маңгай тиресе жыерылды, ирләргә калын кашы өскә таба менде.

— Әйе.

— Нигә эвакуацияләnmәдегез? — Туфайлов жеп очын тартыр өчен уңайлы сорау тапты.

— Яра авыр түгел иде, нәрсәгә? — диде Мамак тыныч кына.

— Без мондый яралыларны тылга жибәрәбез.

— Мин госпиталь башлыгынан сорап калдым.

— Аялашыла, — дип куйды Туфайлов үзөңгө аласте бар кеше икәнен ачык сиздереп. Чөнки майор, Туфайловның өлкән лейтенант кына икәнен белеп, сөйләшәргә авырыксынган сыман тоелды. — Ә кораллыгызыны нигә тапшырмадыгыз?

— Минем пистолет алла сездәме? — дип Мамак елмайды һәм торып утырды. Ләкин Туфайловның кырыс йөзөн күрүп, елмаюу сүнде.

— Сез аны кемгә биреп тордыгыз? — диде Туфайлов хәрбиләрчә коры гына.

— Менә киез астында иде, карасам — юк! Няня табып сезгә бирдемә алла? Шайтан! — Мамакның йөзөндә фараз чалымнары биеде.

— Горишнийны беләсезме? — диде Туфайлов.

Мамакның кинәт күзләре чекрәйде:

— Әйе, аның хәле мөшкөл! Дошманыңа күрсәтмәсен!

— Танышыгызмы?

— Бер позицияда яндык, ул пушкар, мин янычар! Йөрәкле офицер, бөркет! Әмма бәхетә юк икән бичараның. Ярасы — шабаш! Нишләптер уңган егетләрнең бәхетә булмый! — Мамак тамырлары бүрткән зур учы белән күзән каплап торды, аянары гажиз рәвештә уфтанып куйды. Бер мөлдән башын күтәрә төште:

— Әллә аны күчерделәрме? Кичә нигәдер килмәде? — дип иптәшен бик кызганган төстә Туфайловка төбәлде. Аның карашы: «Сез нидер беләсез, нигә миңа әйтмисез!» — дигән мәгънәне аңлата иде.

Туфайлов берәз икеләнен торды да фажиганы сөйләп бирде. Сүзен:

— Сезнең корал аркасында! — дип басым ясап тәмамлады.

Мамакның күз аялары ялтырады, башта ышанмыйча, Туфайловка туп-туры карап торды. Замполитның булган хәлне әйтүен чыраеннан белгәч, башын селки-селки уйга калды. Аянары яңа уянып киткәндәй:

— Әйе, — диде. — Перевязкадан соң аяныма керә иде да тәмәке төтәтергә куша иде, бичара! Сөйләшә алмый, кулы белән аңлата: үтереп тәмәке тартасы килә икән. Әмма авыз юк. Шуңа берничә папиросны берьюлы кабыздырып, шуның төтенен эченә сулап утыра иде. Шуннан тәм таба. Тоташ төтен эчендә калабыз, минем баш тубал! Аның өчен түзәм. Батыр кеше иде! Их, егетләр!

— Безгә җавап бирергә туры килер, — диде Туфайлов. Сүзендә борчылу, шик-шөбһә сизелә иде. Әмма Мамак өчен җавап бирү мәсьаләсе бер әһәмияткә ия булмаган нәрсә кебек иде.

— Җавап бирү нәрсә? — диде ул кулын селтәп. — Борчылмагыз, үз өстемә алырмын!

— Нигә алай әйтәсез, иптәш майор! — дип Туфайлов җавапчылыкны үз өстеннән төшермәгәннән белдерергә ашыкты.

— Барысын да аңлыйм, замполит! — диде Мамак башы белән мөңдәрәңә авышып. Учдарын баш астына куйды да, берни дә күрми торган караш белән карап ята башлады. Гүя бәләмдә үзенин башка беркем дә юк сыман иде.

Туфайлов урынынан кузгалды, ине аша асқан кирзы сумкасының тасмасын рәтләп маташты. Мамак нәрсә булса да әйтер, пистолетны сорар, дип көттө. Ләкин хәзер аның бернидә дә гаме юк төсле иде. Иптәшенең үлеме элеккеге кайгыларын актарып чыгарып, аны үкенечлелек һәм йөрәккә кан саудыра торган ачы уйларга күмгән иде. Туфайлов шыпырт кына атлап ишеккә таба юналды. Нишләргә? Госпиталь начальнигы Рудныйның өйдә булмавы суйды да салды бит әле! Ул башлы, дивизиядә авторитет казанган кеше. Андый кешеләрнең сүзе кайда да үтә, гонаһысы килеп чыкса да, күпертмиләр. Әгәр хәзер штабка барып әйтсәм, Горишний бичарага Герой исеме бирмәүләре көн кебек ачык! Шуңа фактны йомып калдырсам, бар баласе минем өскә төшәчәк. Мира Карповна белән кичәшми булмас! Әмма аның каршына ничек барырга? Әле күптәнме без Мира белән иң якин кешеләр идек! Хәзер ул Рудный

хатыны. Юк, Мира турында ул барыбер начар уйлый алмый. Ни өчен икән? Әллә бер дә горурлыгы, мин-минлесе юкмы? Әллә ул бары жайлашып кына яши ала торган сыек бер затмы?

Мира — Казан кызы, алар шунда танышканнар иде. Туфайлов исе Мәскәүдә туып үскән егет. Дүртенче Мещанская урамында татар мәктәбе бар иде. Биш классны тәмамлаганда ул ябылды. Алтынчыга, рус мәктәбенә имтихан тотып керде. Математиканы ярата иде, шул коткарды. Унынчы класс аттестатында дүрт тә биш кенә иде. Тау институтына керә алды. Ләкин үзеннән тормаган сәбәпләр аркасында беренче курстан ук чыгардылар аны. Заводта эшләп йөрдө. Ике еллап вакыт узды да китте. Уку теләге эчтән аны бик кыстый иде. Тагы бер институтта бәхет сынап карады. Әмма аңа бәхет койрыгын да күрсәтмәде. Ахырда медтехникумга керде. Табиблык юлы шулай башланды.

Казанга билгеләнеп эшли башлагач, Туфайлов хезмәттәше Мишаларга баргалый иде. Мишаның әтисе ГИДУВта кафедра мөдире, әнисе дә зур урында. Комлев урамындагы зур бер агач йортның өске катын үзләре генә билидәр. Әллә ничә бүлмә. Шуларның берсендә Миша иптәшләре белән жыелып утыра. Патефон уйнаталар, танцевать итәләр, сөйләшәләр, бәхәсләшәләр. Яшыләргә дингез тубыктан. Арада Мира дигән кыз да бар. Күренеп тора: ул биредә үз кеше, Миша белән бер-берсенә дусларча шыры чәнчеп сөйләшәләр. Кыз бер урында озак утырып тора белми, ни дә булса эшли. Патефонны бора, пластинка куя. Кемне дә булса биергә чакыра. Ул көрәнсу битле, урта буйлы, йомры гәүдәле. Ак кофта, кара юбка кигән, тәбәнәк үкчәле туфлидән. Аякларының килешлегенә күзләр иярә. Көрән тузгак чәчләрен ак берет жыеп тора. «Арыган кояш» дигән вальс башлангач, Мира Туфайловны чакырды. Ул кичне Мира аның яныннан китмәде. Соңыннан бергә кайтканда, егетнең кыюсызрак икәннән белепмә, белмичәмә, сүзне гел үзе алып барды: мин татар малайлары белән бергә уйнап үстем, диде. Татарча аңлайм, каршы ғына кайтарып әйтә белмим. Кешеләр бер-берсеннән милләтләре белән түгел, ә характерлары белән аерыла... Егетнең бу мәсьәләдә уйланганы юк иде, кызның сүзләре аңа дөрес булып тоелды.

Сугыш чыкканын Туфайлов Тәтеш пристанендә ишетте. Командировкага барган иде. Ял көнне өйләдән соң дебаркадерда митинг башланды.

Казанда да ашыгыч рәвештә кешеләрне сугышка озату бара иде. Туфайловка пошаман төште. Кайчан алырлар, кайда туры килер — гел шул уй күнелен кимереп тора башлады. Әмма Мираны күргәч, әзрәк тынычлана төште. Аңарда артык хәвефләнү сизелми иде. Эше генә бик күбәеп киткән. Ул ГИДУВта эшли, пациентлары — урындагы кешеләр. Аларның больницага килеп йөрергә вакытлары юк, телефон аша йә өйләренә, йә эшләгән жирләренә чакыралар. Чакырулар күбрәк кич белән була икән. Кайчак төн урталарында ғына кайтырга туры килә. Карангы урамнардан ялгыз йөрергә бик куркам, дип зарланды да зарланды Мира. Бу — кызым сиңа әйтәм, киленем син тыңла, дигәндәй кинәялә сүз иде. Туфайлов барын да аңлады, төнлә Мираны озата йөри башлады. Кызның сөнгәннән күрсәң иде!

Шәһәр төне буге тынып тормый. Кешеләрне фронтка төнлә генә эшелоннарга төйиләр, төнлә генә озаталар иде. Төрле имеш-мимеш сүзләр йөри. «Унион» кинотеатрында сеансны туктатканнар да барча кешеләрнең документларын тикшергәннәр. Берничә ир-атны милициягә алып киткәннәр. Ялгыз йөрү чыннан да куркыныч иде.

Мира белән еш очрашу, сөйләшүләр араны якынайта барды. Ихтиярыннан тыш күнелдәр бер-берсенә ныграк ачыла. Очрашулар көтеп алына иде. Икесендә дә ихласлык, бер-берсенә ышаныч арта иде кебек. Бервакыт авыру яныннан озата кайтканда, Мира әйтеп куйды:

— Вафа, син язмышка ышанасыңмы?

— Белмим,— дип жылкаларен жьерды егет.— Борынгы бер рус жыры бар: «Язымыш уйный кеше башы белән, язымыш кулы бик тә аяусыз. Иә кешене чөя югарыга, йә упкынга ата жалләүсез!» Шулаймы әле?

— Нәкъ! Бу елларда кеше язымшлары кинәт кенә үзгәрәп куючан булды бит!— дип көрсенде Мира һәм бүтән бер сүз дә өстәмәде. Язымшка ышануын-ышанмавын да белгертмәде. Хәер, ышандың, ышанмадың, дөнья безнеңчә бармый инде, дип эчтән генә уйлады Туфайлов. Язымшнын адәм балаларын әле өскә, әле төпкә чөйләрен дә күрергә туры килде...

Бер очрашуда Мира, шаяртып:

— Вафа, син кем?— дип кинәт кенә сорап куйды.

— Минме? — диде Вафа, кыз көлүенә кушылып.— Әллә белмисең? Ни-и, мин сүздә акыллы, эштә юләр бер бәндә.

— Син бик аз сөйләшәсең, Вафа!

— Ни өчен аз сөйләшәм? Ни-и! Чөнки дәшми торган юләрне акыллы, дип беләләр...

Көлкеле булмаса да рәхәтләнеп көләләр...

Әмма хәлләр хәтәр-хәвефле була бара иде. Тиздән бетәр дип ышанып көткән сугыштан коточкыч хәбәрләр килә. Өметләрне челпәрәмә китереп, өзгәләп ташлый иде. Күнелне борчулы шом баса. Ләкин караңгы көннәрдә өзгәләп ташланган өметләрне бергә китереп ялгый торган бер чаткы да пәйда булды. Ул Мирага булган хисләр иде. Туфайлов врач буларак фикер йөртте: инстинкты? Каяндыр хәтеренә кERGән сүзләр исенә төште: имеш, балигъ булган кыз белән егеттә нәсел калдыру инстинкты уяна. Бергә танышып йөргән кыз белән егет шул инстинкт тудырган дәртне ярату дип беләләр һәм бер-берсенә алданалар. Шулай итеп, кыз белән егет нәсел дәвам иттерүенә суык кораллары ғына! Бу ниндидер бик кадимки залим фикер булса кирәк. Әйе, күргән, ишеткән бар: кыз белән егет бер-берсендә ялгышалар. Ләкин ялгышумы соң бу? Характер, холык-фигыльларнен туры килмәве генә түгелме? Алар бит бер-берсен күрәп, беләп тормыш коралар. Суык килеш түгел! Элек кызларны бөтенләй белмәгән кешегә биргәннәр. Түзәрсен, яратырсың,— менә шул закон булган...

Ләкин мондый уйларны хәвефле хәлләр баштан чөй белән бәрәп чыгара иде. Шактый арадан соң, Мишаларга барса, ни күрсен, капка төбәндә милиционер. Туфайловның йөрәге дөп-дөп килә башлады. Әллә өлкән Барковскийга бер-бер хал булганмы? Яшь кенә милиционер Туфайловны ым белән туктатты, документ сорады. Туфайлов үзе кагазь суза, үзе милиционерның йөзен күзәтә, ни булганын беләсе килә. Тик милиционер йөзеннән берни беләп булырлык түгел иде. Милиционер кагазьне кире сузды: «Ник киләсең?»— диде кинәт кенә. Туфайлов аңлатып маташты. Теге һаман аның йөзен кадалып күзәтәп торды. Шул мәлне парадный ишеге ачылды, анда Мира күренде. Туганнарча тавыш белән Туфайловка дәште, өйгә чакырды. Ул аның килгәннен тәрәзәдән күргән булгандыр. Туфайлов һаман каушаган килеш милиционерга карады. Теге, «бар», дип ым каккач, шомлы чырай белән өйгә таба атлады. Мираның йөзендә шөбһәле берни дә юк иде. Туфайлов тынычлана төште. Үзе артыннан ишекне япкач, Мира тиз-тиз аңлатырга тотынды, Туфайловның таркау йөзен чамалаган икән. «Эш болай,— диде Мира,— Мәскәүдән эвакуацияләнган бер язучы хатын-кызны малае белән Барковскийларга квартирага керткәннәр. Бүтән берни дә юк». Урамда йөрәнгән участковойны Мира: «Сугыш вакыты галәмәте», дип аңлатты. Баскычтан менә башлап, Туфайловның колагына пышылдады: «Ул хатын революциядән соң чит илдә яшогән икән, ике ел элек кенә кайткан, ди». Аның белән сөйләшергә ярамый, дип кисәткәннәр Мираны... Баскычтан менгәч, озын коридор, шунда бүлмә ишекләре тезеләп китә. Миша бүлмәсенә уздылар. Миша өйдә юк икән әле, Мира патефонны борып, ниндидер фокстрот тәлинкәсен уйната башлады. Туфайлов су эчәргә дип чыккан иде, кухнядан кулына тәлинкә тоткан бер хатын килә. Квартирант хатын икәннен шунда ук беләп алды. Хатын эре шакмаклы материядән теккән костюм-юбкадан, лаклы туфлидән иде. Какча битле, кәкре бо-

рынлы, ерактан күрми торган күзле, чырае сүнек һәм киеренке иде. Ары ишектә бер мөлаем йөзле егет күренде, ул французча нәрсәдер әйтте дә бер-ике адым алга атлап, тәлинкәне әнисе кулыннан алды. Алар чит телдә сөйләшә-сөйләшә бүлмәләренә кереп киттеләр. Язучы хатынның исем-фамилиясе Марина Цветаева икән...

Ул кичне Мира Туфайловны яңа танцыга өйрәтте. Миша озак кайтмады, алар икесе биеделәр дә биеделәр. Бу бюдә эчкә тулган ниндидер билгесез шомнан, сөлек кебек имеп, эчне пошырып торган моңсулыктан качарга тырышу, онытылырга азаплану бар иде шикелле. Ул кичә үзенен чәнечкеле моңсулыгы белән хәтергә уелып калган.

Аннары тормыш дулкыннары аларны аерды. Туфайловны сугышка алдылар. Нич уйламаганда, көтмәгәндә сугыш Сталинградка ук килеп житкән иде. Туфайлов шунда эләкте. Эмма Мира белән элемтә өзелмәде. Бу тәмугтан исән-имин котылсам, Мирага өйләнер идем, дип Туфайлов эчтән генә ант иткәли иде. Мира да хатларында үзенен хисләрен читләтеп яза башлаган иде. Кырык өчнәк кышында ул да армиягә алынган. Казанда төзелгән яңа дивизия санчастанә эшкә билгеләгәннәр.

Икенче хатын Мира Лучинская фронттан язды. Ничектер икесе дә Калинин тирәсендә булып чыктылар. Сталинградта немецлар тар-мар ителгәч, Туфайловлар частен дә Великие Луки тиер юлына күчәргәннәр иде. Икесенен дә максаты очрашу, бергә эшләү иде. Мира һаман: «Минем үземә генә бик авыр, бик читен», дип, очрашуны ялварып яза. Туфайлов юлларга кереште, әллә ничә инстанциягә житте. Барыннан да «юк» дигән кәгазь килде. Мира үзе, «Туфайлов — ирем» дип юлларга керешкәч кенә, эш уңайга китте.

Әле дә хәтерендә, кырык дүртенче ел, тоташ жинеп бару елы башланган чак иде. Туфайлов, мең бала белән, мең киртә аша үтеп, Мираны эзләп тапты, Новосоконники станциясенә ерак түгел урман эчендә яшел брезент палаткалардан төзелгән госпиталь шәһәрчеге иде. Янында унбиш-егерме йортлы гына хутор да бар икән. Очрашу шатлыклы булмады. Мираның күзләрендә яшь, бите шунның тозыннан елтырый иде. Зур командирлары яраланган, аны карарга Мираны беркеткән булганнар. Ул бик газапланып ятып бүген үлгән икән.

Мира тыштан әллә ни үзгәрмәгән иде. Тагы да тулыланып, матурланып киткән. Эмма эчкә үзгәрешләре берәздән беләнә башлады. Дөресрәге, бу үзгәреш тә түгел, ә Мираның ачыла баруы иде. Бер үк вакытта Туфайлов та Мирага монарчы беләнмәгән яклары белән күренә бара иде. Гажәпләнерлек нәрсә юк, яңа кушылган егет белән кыз көн дә кайсы яклары беләндер бер-берсенә ачыла. Бу табигый хәл. Туфайлов бер хезмәттән дә йөз чөөрмәде, бик нык эшкә жигелде. Яралыларны беренче эшкәртүче, кирәк әсбаплар юллаучы, политинформатор. Мираның йөзенә кызыллык килмәсен дип тырыша иде. Аннары Туфайловны ике айлык политработниклар курсына жибәрделәр. Бу эштә Мираның дивизиядә авторитет казанган булуы роль уйнагандыр, мөгаен. Туфайлов шулай сизде. Курстан йолдыз өстәп кайтардылар. Замполит ярдәмчесе ителәр. Күбрәк хужалык эшләре белән шөгыльләнәргә туры килә иде. Ә Мира Лучинскаяның бик абруйлы булуы тагы шуннан да күренә: дивизия штабында берәр начальник авырса, аны алырга «Виллис» килеп житә иде. Мира ышанычлы белгеч санала, диагнозларны дөрес куя. Аны «якты» башлы врач дип сөйлиләр. Үз госпиталендә шундый врачның булуы госпиталь башлыгы Рудный өчен дә горурлык. Кайчак ул зур башлыкларга күренер өчен генә Мира белән бергә китә. Моңың файдасы тими калмый. Госпитальгә кирәк-ярак дигән-дә, исемлек башында Рудный. Начар түгел бит! Башлыкларга якын булу һәрчак әжерле! Эмма Туфайлов борчылып уйлана иде: бу авторитет Мираның башын әйләндерә күрмәсен тагын, ир-ат халкы биредә мактауга да, башкасына да бик юмарт! Мира бик дисциплиналы, үзен нык тотат торган кеше. Шулай булса да, адашырга күп кирәкмими? Кайчак бу пошаманын Туфайлов Мираның үзенә дә әйткәли. Сина күз тия күрмәсен.

бик зур игътибар үзгөндө яшисен, жиз торбалар берәүңең генә башын әйләндермәгән, дип шаяртып төрттөрә. Мира келә генә, анын сүзләрен чыңга алмый. Уф, әниемне сагындым, Казанны юксынам, ди-ди эшенен күплегеннән зарланып ала. Чынлап та, алар бер бүлмәдә торсалар да, сирәк очрашалар. Йә төнгө смена, йә Мираны алырга «Виллис» килә, йә яралылар күп жыйнала да, аларнын яраларын эшкәртеп бетермичә, ял итәргә вакыт тими. Чәй эчеп аласың да тагы эшкә. Яралылар агылып килгәндә Туфайлов та тәүлекләр буена өенә кайта алмый. Кайсын монда урнаштырырга, кайсыларын ары озатырга кирәк була. Шунын өстенә ки рәк эсбаплар артынын чабу, юнәтү дә ана төшә. Аннары еш кына командировкаларга, кыска сроклы курсларга йөрелә. Алар ниндидер механизмның янәшә әйләнгән тәгәрмәчләре кебек иде. Сирәк кенә очрашуларның берсендә шулай булды: иртән өстәлгә башын салган килеш Мира елап утыра иде. Вафа аның борыны лышкылдаган тавышка уянып китте. Ни булды? Мира һаман башын күтәрмәде. Өйдән, фронттан берәр начар хәбәр алгандыр, мөгаен дигән гөман башына килде. Алгы сызыкта туганнары бар иде. Берездан Мира йөзен күтәрде дә, туры карарга унай-сызланган кебек, күзләрен читкәрәк төбәп:

— Вафа, мине гафу ит, мин алдандым!— диде.

Вафа, билгеле, берни дә аңламады, сораулы карашын ана төбәп сүзсез калды. «Ай-һай, син бит бер дә алдата торганнардан түгел, ничек шулай килеп чыкты соң?» — дигән сорау тел очына килде. Миранчы андый хәлгә төшүе бер дә ышандырмый иде, шуна әйтеп тормады. Сәбәбен үзе ачар әле, дип тагы тынып калды.

— Эйе, Вафа, аптырама, мин синдә алдандым. Яратам, дип уйлаган
идем, алай булды чыкмады...

— Мин сине алдамадым бит, Мира!— дип ни дияргэ белмэгэннэн айтте Вафа.

— Юк, син түгел, мин үземне-үзем алдадым.

— Миңа берни дә аңлашылмый әле, Мира! Хет үтер! — диде Вафа гажиз тавыш белән. Бар жирдә күтәрел кенә йөртелә торган кешенен синең алда үксеп утыруы жанга авыр иде. Бу тикмәгә генә булмаска тиештер мөгаен!

— Без бер-беребезгә йөрәкләр белән түгел, акыл белән генә кушылган булганбыз икән, Вафа! Төшенәсەنме шуны? — диде Мира күз яше белән битенә ябышкан чәчләрен сыпыргалап. Үл хәзер үзен кулга алып өлгөргән иде, тавышы тигез чыкты. Вафа әле һаман да аптырап утыра иде.

— Биредә син сиздергән жиз торбаларның бер катнашы да юк!

— Нәрсә, миннән сүрелдеңме? — дип елмайды Туфайлов, барын да уенга борырга теләп. Эмма Мира елмаймады. Йөзөнә ачу белгертә торган төсмерләр чыкты.

— Мин ядганларга, икейөзлеләнергә теләмәдем, Вафа!

— Юк, син ачык кына эйт!

— Моннан да ачык тагы ни? — дип Мира ачуланып йөзен икенче якка борды да уйга калды.

Туфайлов барган жирдән кинәт аягы таеп, мәталәп киткән кебек хистә үзән. Әле аңа барыбер нидер барып житми, ләкин ниндидер авың нәрсә аның өстенә ябырылып килеп төшсә, шуның кысуынан ул берничек тә исэн жыеп бетерә алмый, төбәләп тик тора. Акыл ягынан ул гел Мираның өстенлеген тоя иде, моны үзенә әйтсә кыймады. Миранда тимер логика иде. Туфайлов, ир горурлыгын таптап булса да, аңа буйсынды, аның сүзә белән генә йөрдә. Мәнә хәзер дә Мира шул өстенлеген күрсәтә түгелме? Туфайлов һаман эндәшмәде, зифенә тәмам чуалып беткән иде. Тыңлык озакка сузылды, киеренкелек артты. Мира эчә сызлаган чырай белән тагы аңлата башлады:

— Сина авыр булмас, Вафа, кайгырма, — диде. — Син акыл кешесе, хисең белән миңа эреп ябышмадың кебек. Ә бу хал иртәме, соңмы килеп чыгасы булган, Вафа. Син мине генә гаеплә...

— Гаепләп ни файда?— дип мыгырданды, ниһаять, Туфайлов. Ул, тиз-тиз киенеп алып, күкрәге турындагы портупоя каешын кысып тоткан иде.

— Хәтерлисенме: «Было дружкой, стало службой?» Без бер-беребезгә хезмәт күрсәтүчеләр шикелле генә яшәдек. Син миңа хезмәт иттең, мин — сиңа. Аңлайсыңмы?

— Үтер, аңламыйм,— дип куйды Туфайлов исен жыеп.— Күпме мата-вык аша үтөп очраштык! Кешеләр каршында оят!

— Бергә яшәмәсәк, бер-беребезне белә алмас идек, Вафа...

— Шулай да соң...

— Син әйбәт кеше, Вафа,— дип башлады Мира берәз тынып торганнан соң. Әмма Туфайлов аңа кулын селтәде. Аңлашуны йомшарту өчен әйтелгән сүз дип белде.

— Мин сиңең кебек кешене бүтән очрата да алмам, әмма мине аңла!— Хатынының чытылган йөзөндә, агарган иреннәрендә үзен чыбыркылау чагылгандай булды.

— Юк, аңларга теләмим!— диде Туфайлов хезмәт урынында куллана торган ниндидер салкын тавыш белән.

— Син мине аңларсың, Вафа...—Мираның тавышында салкынлык та юк кебек, әмма йөзөндә, кыяфәтендә читләшү төсмере тагы да күбәйгән иде. Ул кузгалды да, сүзем бетте дигән шикелле, шкафы янына килде, аны ачып, нидер эзли башлады. Китәргә жыена иде.

Туфайлов менә шушы минутта нәрсәдер эшләргә кирәген сизде. Мира өзгән ике арага ташланырга, аны күкрәк белән ялгарга, элемент чыбыгының ике очын бергә китереп тоташтырган шикелле, теш-тырнакны канаткаканата араны якынайтырга кирәк, юкса, берничә вакыттан тагы да ерагаячаклар. Хәзер ара әнә ике генә адым, Мираны арттан килеп кочып алырга да... Ләкин аны нидер тота, жибәрми иде. Мин-минлегенә китереп сукканда, кешедә үжәт тойгылар уяна, аны бәлки шул тотып калгандыр. Зиһенә дә тәмам таркалган. Бер уе белән икенче уе пычакка-пычак килә иде. Ул урынынан авыр гына кузгалды да Мирага карады. Мираның аркасы аңа, чыгып кит, дип әйтә кебек иде. Туфайлов ишеккә таба атлады...

Бу көтмәгәндә башка китереп суккан гөрзи хәсрәтен ялгыз гына калып уйларга, сөндерергә һәм аңларга кирәк иде. Ул төне буге йокламады. Ике арадагы хәлләрне, икесе сөйләшкән сүзләрне исенә төшереп, анализлаган итте. Алардан яшерен мәгънәләр эзләде. «Сиңа авыр булмас, имеш. Йөрәгең белән эреп ябышмадың, имеш?...» Менә йөрәге ничек сулык-сулык килеп авырта. Мира аны яралady, яралady. Әмма бу хакта зарланырга оят. Кешеләр алгы сызыкта гомерләрен биреп сугыша, танкларда янып һәлак була. Шундый хәлләр янында сиңең бу йөрәк яраң, күпме генә авыр булса да, чүп кенә бит! Шунлыктан мин аңа бер дөгъва дә куя алмыйм. Намус бармый. Юк, Мираның бу эше аны бик мактаудан, хезмәт буенча артык югары дәрәжәгә куюдан да килеп чыккандыр. Кешене мактау хәтәр нәрсә, кайберәүләр шунда ялгышалар. Әмма Мира ягында да хаклык бар бит. Аның үз хаклыгы. Шулай да болай эшләмәскә тиеш иде кебек. «Сиңа авыр булмас»,— дип әйтүе бик сәер. Безнең арада ниндидер чатнау булган, мин аны вакытында сизмәгәнмен, «цементламаганмын». Ул ярык зурайган да зурайган. Мира шуны белсә дә, миңа әйтмәгән. Бәлки миндә ялгышканын башта ук аңлагандыр. Беренче көннәрдә үк. Бу мәсьәләдә хатыннар акыллырак, зирәгрәк була диләр. Мира бигрәк тә. Үзе теләмәгән нәрсәгә риза булып тора торганның түгел ул. Үзенекен тулысы белән каерып алып яшәүче зат.

Мира якындагы латыш хуторына күчеп тора башлаган иде.

Берничә көннән соң, Мира бу бүлекчәгә төнге дежурга килгәч, тагы очрашып сөйләштеләр.

— Болай коллектив алдында абруенны төшерәсең,— диде Туфайлов.— Минекен дә бозасың...

— Һи, авторитет!— диде Мира ничектер хатын-кызларча эре төстә.—

Өстән боерак булса, авторитет була ул! Ә булмаса, юк. — Мираның тавышы тәҗрибәчел тонга күчте. — Әнә Абкалимов теге елларда күпме кешеләрне чаккан, ди. Ә аны хөрмәт итәргә кушалар, курка-курка булса да шул кешене яратабыз. Син, Вафа, аны аеруча якын күрәсең кебек әле.

Мираның бу ачы сүзләренә Туфайлов тагы берни дә әйтә алмады. Бу хатын аны бик тиз коралсызландыра да ташлый. Шулай да Туфайловның жанында ниндидер өмет посыл тора иде. Мира акылына килер, бу бер вакытлы хискә бирелү өянәге генәдер, хәзер үзе дә үкенәдер, кире адым атларга горурлыгы кушмыйдыр? Ләкин бүген ни күрә ул? Мира үзен бөтенләй читләштергән, арага коймалар корган сыман иде. Әйтерсەң лә алар биш ай буге бергә яшәмәгәннәр, бер ятакта жылынмаганнар? Менә хатыннар ничек була беләләр икән! Туфайлов үзенен күчелен барлаган итте: көнчелек хисе бармы анарда, юкмы? Нәрсә бу? Эчтә ниндидер әрнү бар, сөлөк шикелле шул жанны борчып тора. Йокларга да, ашарга да бирми. Ниндидер бик кадерле нәрсәне югалткан чакта шулай эчнә нәрсәдер кырып торучан була.

Нәкъ шушы матавыклы көннәрдә замполитны икенче жиргә күчерделәр. Аның урынына Туфайловны билгеләү турында әмер килде. Рухи югалтулар урынын тутыру рәвешендә булды бу. Әмма эчтәге яраны төзәтә алмады.

Бер айдан соң Мира үзенен Рудныйга князгә чыгуын әйтте. Дивизиягә барып мәсьәләне рәсмиләштереп кайттылар, яши башладылар. Рудный Мира хуторына күчте. Эшкә шуннан килеп йөри башлады. Бу хал Туфайловның яшеренеп кенә, көл астындагы чаткы сыман гына яткан өметен дә сүндереп ташлады. Мира иреккә кош иде, кем белән парлашса да үз ихтиярында. Туфайловның бик боегып йөрүен күрүе, хатын тагы шуны да әйтте: «Син борчылма, безне армия госпиталенә күчерәләр», — диде. Болай әйтпә, ул элеккеге иренен хален уртаклаша һәм азақка хәтле итагатьле булып калырга тели иде. Әмма анын сүзләре Туфайловка әллә ни тәәсир итмәде.

Күчерү турындагы әмер һаман юк та юк. Мира Туфайлов белән очрашудан качып йөри башлады. Әмма Рудный белән һәр көнне очрашмыйча булмый иде. Рудныйның йөзенә карагач, Туфайлов Мира турында уйлый башлай, анарда элеккеге хатынының шәүләсен күрергә теләгән кебек, нәрсәдер эзли иде. Рудныйга да читен булып китә. Икесе дә шуны яшерә, икесе дә тизрәк шул яшерен уйдан качарга тырыша. Кызу-кызу, тавышны күтәрә төшөп, сөйләшә башлыйлар. Әмма Мираның мөлаем, татлы күләгәсә ике арада басып тора. Икесе өчен дә бу бер жәза, икесе дә шуны эчтән беләләр, тоялар. Тышка бер жөн дә чыгармыйлар. Туфайловның тамагына ниндидер каты нәрсә килеп утыра, күкрәген авырттыра. Ул шуны эчкә йотмакчы булып, учына ютәлләп ала.

...Горишний атылып үлгәннен икенче көннендә Туфайлов хуторга Мира янына кинәшәргә барган чакта әнә шуларны хәтереннән кичерде.

— Нәрсә бар? — диде хатын, Туфайловның таркау йөзен күрүе. Бүген ул мөлаем, ягымлы иде. Мира шулай көн саен төрлө-төрлө рәвештә була.

— Горишний хақында... Терендә әйтергә дигән идең. Соңыннан барыбер беленер...

— Юк әйтми торыйк, аны Геройга куйганнар икән!

— Алай фальшь керә бит, Мира?

— Ул — Герой, бернинди дә хәрәмләшү юк! Нидән шикләнәсең?

— Юк, мин жавапчылыктан тайчанмым...

— Бүрә дә тук булсын, сарык та исән калсын. Тоткан юлын шулайрак шикелле?

— Минем генә түгел, дөньяның барышы шундый, Мира. Әгәр адәм рәтләрәк яшәргә теләсәң...

— Бүрә авызына үзегне түгел, бүтән берәүне салып, сарыкны исән калдырмакчы буласың. Ярар, бүрәгә Альбин Васильевич белән мине

бирдем дип исәплә,— диде Мира әче елмайган йөз белән. Аның тәмам ачуы чыкты. Шундый шырпылары тырпайган мизгелдә аның белән авыр, ул сине барыбер жинеп ташлый. Туфайлов бер сүз әйтми генә борылды да боеккан төс белән китеп барды.

Мираның кырыс бәрелүеннән йөрәге өзелеп ачытса да, Туфайлов ана чынлап ачулана алмый иде. Эчтән генә шуны тоя: Мира аны күп нәрсәләргә өйрәтте. Туфайловның кырагайрак, кешеләрдән кача, хатын-кыздан курка торганрак сыйфатлары бар иде. Хәзер әкренләп шулардан арына бара. Элек ул артык туры иде. Уклау кебек туры булу да ярамый икән. Бәлагә юлыктыра. Артык туры булуның беркемгә дә файдасы булмавын ана Мира аңлатты. Чөнки тормыш үзе гел туры була алмый, бүген дәрәс дип әйткән нәрсә иртәгә үзгәрә, ялган дип әйткәннән дә бигүк ялган түгел икәнә ачыла.

Менә Горишный әхвален тиешле урынга әйтмәскә кушалар. Мира да шуны тели. Мин әйтсәм — үз жанымны гына саклаучы әшәке кеше булам, әйтмәсәм... Ә партия намусым миңа эшнә яшерергә юл куймый. Әйтсәм, коллектив каршында абруем төшәчәк, миңа берәү дә үзенен баласен уртаклашырга килмәячәк, өмет өзәчәк.

Юк, уен эш түгел бу! Булсын дип, эш мәнфәгәте өчен янып йөргән кеше алдында һәрчак калкып чыга торган нәрсә бу! Катлаулы хәлгә килеп эләккән саен шул: йә бу, йә теге якка дигән мәсьәлә алга килеп баса! Син берсен генә сайларга тиеш! Кеше каршында да абруйны жуясы килми, намуска да хилафлык китерергә ярамый.

* * *

...Андрей ничектер уйчан иде, Коля болай тыныч-басынky, йөзенә берни дә чыкмаган. Андрей Коляга чәнчи торганрак сүз әйтте дә бәхәсләшеп киттеләр. Ася сизә, Андрей аның белән үзе генә каласы килә, шуңа гасабилана ул. Ася үзенен электәге «властен» эшкә жикте:

— Малайлар, бәхәсләшмәгез, без өчөбез дә дус булдық, дуслар булып аерылышык,— диде ялварган-гозерләгәндәй.

— Андрей шаярта,— дип Коля көлеп жибәрде, йөзендә дуслык хөрмәт итү чагылганы күренә иде.

— Юк,— диде Андрей үзен эчтән тыйган төстә иреннәрен кыса төшеп.— Мин иң алгы окопка, ә син тылга китәсең. Аерма зур!

— Бәлки мин синнән элгерәк окопка барып керермен, белеп булмый.

— Анысы бик икеле шул.

— Ә нигә шундый чакта бәхәсләшергә, малайлар, ә?— дип Ася торып басты, Андрей янынарак атлады.

— Андрей үзен патриотрак итеп күрсәтәсе килә.

— Юк, Коля, дәрәс уйламыйсың!— дип Ася Андрей ягына чыкты. Кыз аңа бар күңелә белән ышанып, аның сүзләрен ияк кагып, йөзен яктыртып-сүндереп жөпләп торды. Тавышы да бала-чаганы юаткандагы кебек иде.

— Ася, минем сиңа гына әйтәсе сүзем бар,— диде Андрей аның күзләренә туры карап.

— Ә Коля? Безнең бер-беребездән яшерен серләребез булмаса тиеш! Андрей, син үзен керткән кагыйдә. Шулай бит!— дип Ася елмая-елмая сөйли, үзе Коляга да күз сиреп алырга өлгәрә.— Без ул кагыйдәне ай ярым бие бозмадык, ә, Коля?!

— Мина нәрсә, рахим итегез!— дип Коля жылкәләрен селкетеп алды, әмма үзенен күз уемтыгында нервы тимгелләре чыккан иде.

— Андрей, ә?— дип Ася һаман балага елмайган кебек шәфкать нуры тулы чырае белән егеткә төбәлгән иде.— Коля безнең серләребез бар дип уйлар, дуслыкка хыянәт иттеләр, дияр. Безнең икебезнең генә бернибез дә юк бит? Үзенен кагыйдәне үзен бозасыңмыни?

— Коля?!— дип Андрей ялварган тавыш белән аңа башын борды.

Теге тагы аска караган килеш жылкаларен генә жыерып алды.

— Ах, Андрей, — диде Ася ягымлы, кире какмаслык төстә. — Без икәү генә серләшсәк, Коляга читен булыр, әйеме? Минем янымнан күнеленә төер алып китүен теләим! Юк! — Ул егетләрнен әле берсенә, әле икенчесенә таба иелеп, алардан аяу сораган сыман, көлеп жиберде. Егетләр бер сүз эндәшә алмый торган арада да матур ғына шыркылдады. Асяның бу хөкөме Андрейга да тәэсир итмиңә калмады шикелле, ул йомшап китте, катгыйлыгы беткәндеген йөзенә гаепле нурлар тибеп чыгуы белдерә иде. Егетләр ничектер унайсыз хәлдә утырганда, тыштан машина сигнал биргәне ишетелде.

— Миңа, — дип Андрей урыныннан торды. Аның яна каешлары шыгырдады. — Ася, барысы өчен дә рәхмәт, яме! Хәзергә хуш! — Ул Коляга таба борылды, ул да торып баскан иде. Андрей учы белән аның жылкәсенә сукты. — Ну, аксөяк, хуш! Бәлки очрашырга да туры килер әле, э?

— Язмышны алдан юрап булмый, — дип Коля да чын дусларча Андрейның беләген учлап алды. Алар ишеккә атладылар. Ася арткарак калган иде:

— Андрей, унышлар телим! — диде Ася. — Хуш, бәхил бул!

— Хуш, — дип Андрей ничектер теләмичәрәк мыгырданды. Бәхилләшү үк аның күнеленә ятмый иде, ахрысы. Ничектер мәңгелеккә аерылган кебек, күнелдә начар хис уята сыман иде.

Андрей бөркәүле студбеккерың кабинасына утырды, чыкырдап ишек ябылды, ул һаман болардан күзен алмыйча кул изи-изи китеп барды. Ул арада Коляның да машинасы килеп житкән иде. Коля Ася белән чын дусларча сабууллашты, күп рәхмәтләр әйтте. Ләкин артык төчеләнмәде, «Виллис» кабинкасына утыргач, борылып карамады, кул изәп тормады. Артык тәкәллефне, нечкәртүне өнәми иде. Тәкәллеф бары әйбәт күренү өчен эшләнә торган ясалма гадәт, алдавыч бер нәрсә генә дип карый иде ул.

Егетләрне озаткач, Асяның күнеленә нәрсәндер югалтканда була торган авыр хис тулды. Шул хис жанны өзгәли, борчый иде. Арынырга беринди эмәл дә юк. Ахырда, бу авыр уйлар таралмасмы, дип төнге сменага чыкты. Эмма уйлары һаман шул юнәлештә барды. Теге егетләр аның жанын сискәндереп, ымсындырып киттеләр. Әйе, Асяның да яшәли яратып йөргән, шул егет белән икесенә күктә сарайлар корган чаклары бар иде. Кызлар күкрәкләре үсә башлагач, үзләренә иш эзләп табалар. Күбрәк хыялда була ул. Шуны күнелләренә кертеп утырталар да аңа ия булалар. Ул егет моны белми дә, исендә дә юк. Ә кыз ана ия инде. Ә Асяның егете Артур үзе башлады, үзе сәбәп чыгарды. Шуннан соң ғына кыз йөрәге ачылды. Ася үзенә күнелендә Артурга ия булып яши башлады. Кемгәдер ия булу һәм ярату, шуңа тугрылык саклау бик рәхәт тойгы, яшәтә торган көч иде. Тик бу бәхет озакка бармады. Артурларның торышында кинәт чәбәләнү булып куйды. Алар офыктан югалдылар. Ә йөрәктә рәнжетелгән тойгы озак сыкрады. Сыкрады-сыкрады да көл белән күмелде. Көл астында да аның барлыгы сизелә шикелле. Әллә шул хис аңа бүтәннәр белән бәйләнешкә керергә киртә салып торамы? Чыннан да, менә күпмедән бирле Альбин Васильевич бергә булырга кыстый, кыса аны! Ә Асяның жаны жөрһәт итми, эчтән нидер тота, жиберми. Югыйсә, аңы белән риза да, телі дә кебек.

Үзенә чираты булмаса да, төнге сменага ул да чыккан иде. Бары Ася булган өчен, Ася белән очрашу өчен генә. Ул Асядан төпле сүз, жавап көтә. Итагать саклаган килеш һаман басым ясей. Бу тартыш күптәннән сузылып килә, эмма Альбин чигенми. Нишләргә дә белгән юк. Ул өйдә хатыны, баласы булуын яшерми. Баласын яратуын, аны үз янына алачагын әйтә, хатынының хатларын укыта. Альбин Васильевич эштә бик авторитетлы, кеше буларак та яхшы күнелле. Аның белән бергә булсаң, Асяның үзенә күп жинеллекләр туачак, киләчәге дә болытсыз булырга өмет бар. Ләкин эчтән нидер тота, бу адымны

атлатмый. Кешеләр башларын корбан иткәндә, кан койганда, ничек инде?! — дип уйлый ул.

Яралыларны карап-көйләп бетергәннән соң, Ася, стерильная бүлмәсенә кайтып, чәй кайнатып алды. Альбинның киләсен белеп, көтөп торды. Менә ул арыган, алжыган кыяфәт белән керде, эчке кесәсеннән бер такта шоколад чыгарып Ася алдына куйды. Икенче кесәсеннән ярты сыныкны үзенә алды. Ася кружка белән чәй бирде.

— Очучылар күчтәнәчә, — диде Альбин шоколадны капканда.

Алар бик тәмләп чәй эчә башладылар. Тегене-моны сөйләнгәләп алдылар. Чәй эчеп, арыганлыклары язылгач, бер авыр яралы турында аңлашып киңәштеләр. Туфайловның Горишный эшен барып әйтмәвен канәгәтләнү белән телгә алдылар. Аннары Альбин Васильевич һәрвакыт күчелен кытыклап торган сүзен әйтте.

— Ася, йә, ничек итәбез, ә? — диде иркәләгән, ярага тырышкан төстә. Ася нәрсә хакында сүз баруын тиз аңлады. Наман да шул бер әйбер: тизрәк минекә бул! Шуны тыкырдата.

— Ни әйтим, Альбин Васильевич, көчемнән килми... — дип, Ася алынган тавыш белән әйтте.

— Ник? Семьяң бар дип куркасыңмы?

— Ул да, бүтәнә дә...

— Ася, син шуны аңла: ир-ат белән хатын-кыз арасында платоник ярату була алмый, уңжиде-уңсизгезләрдә буладыр бәлки? Мондый шартларда түгел, бездәй кешеләрдә түгел...

— Күчел тартмый, Альбин Васильевич, шуны күз алдыңа китерә аласыңмы? — Асяның күзләре түбән иелгән, озын керфекләреннән күз төбенә сызык кына булып күлгә төшкән.

— Бергә кушылгач, бары да әйбәтләнәр. Мин сине яратуым белән үземнеке итә алырыма ышанам. Аптырама, кайбер ирләр хатыннарын үзләренекә итә алалар, кайберләре — юк.

— Әле ул ягы да бар икән...

— Син, Ася, үзеңне белмисең әле. «Йоклаган туфрак» дигән нәрсә бар ботаникада. Син шуның кебек. Медицинадан беләсең, күп хатын-кызлар яратуны иргә чыккач кына татыйлар. Яратулары шунда гына башлана.

— Йөрәктән, хистән башка да кушылып буламыни?

— Син бик китапча фикер йөртәсең, Ася. Беренче яшьлеген үткән, трамваен киткән.

— Шуны куып китәргә дисеңме?

— Үзең генә булдыра алмассың, икәү бергә куып житәрбез, дип уйлыйм. Минем белән сиңа һәр яктан әйбәт булачак.

— Андыйм да соң... Ә йөрәк...

— Ә йөрәген куркамы? Нәрсәдән? Тәгаен генә?

— Ара катлауданудан... Алданудандыр да, мөгаен...

— Абруй төшәр дип борчылма. Без икенче госпитальгә күчеп китәрбез. Минем танышлар бар. Син бу эшкә гадәти генә итеп кара. Әнә Самойлов белән Кира, тагы бүтәннәр бергә яши. Бер-беренә дөгъвалары юк, башка баш, шулай булгач беркем бер сүз әйтә алмый. Барысының да өйдә гаиләләре...

— Юк, андый багланыштан ходал сакласың! — дип Ася бик катгый итеп кулын селкеде.

— Безнең кушылу барча тәртип-законнарны саклаган хәлдә генә булачак. Юк, мин хатынымны яманларга, бәхетсезлегемне ана гына сылтарга теләмим. Ул да гаепле түгел, мин дә үземне гаепле санамыйм. Бала хакына дип түзә кайберәүләр, ә миндә андый түземлек юк.

— Бер-берегезгә туры килмәгәнсез, димәк...

— Әйе, физиологик туры килмәү бу. Медик буларак, мин моны беренче көндә үк аңладым. Хатын аңламады. Аңламавын белеп, мин аңа әйтә тормадым.

А. Тимергалина расме.

— Минем белән дә шул тарих кабатлануы мөмкин,— диде Ася читләшә башлаган төсләрәк. Тавышы да көр чыкты, чөнки бу хәлне үзен яклауга кулланырга мөмкин иде.

— Юк, синең белән алай булмас, Ася, син нәрсә? — дип Альбин Васильевич иркәләүле көлемсерәде. Үзенең артык ачылып киткәнән хәзер генә аңлап алган кебек булды. Беркатлылык караклыктан яман, дигән сүzlәр исенә килде. Шулай да эчендә ташыган тойгылары үз теләгенә ирешергә этәрә иде.

— Бу очракны ычкындырма, Ася, үкенерсен,— дип куйды ниндидер хәерхәллек белән. Монда Асяны кайгырту чагылып калды.

— Беләм, үкенермен,— диде Ася шуны тел төбеннән төшенеп.— Ләкин берни эшли алмыйм...

— Иә, нинди киртә тотта? — диде Альбин үртәлеп.— Ул киртәне, бәлки, икәү бергә үтә алырбыз, ә?

— Син ярдәм итә алмыйсың, үзем ерырга тиеш. Юк, шушында нокта куйык моңа?..

— Эйтәм бит, Ася, син үзеңне белеп житкермисен. Уйла әле.

— Күперне жимерик, Альбин Васильевич, ә? — Ася матур ирен-нәрен тупырсыкландырып ялвара иде.

— Шаярма, Ася, күпер исән кала.

— Алайса миңа булган симпатияңне болай ачык белгертмә, мине якларга атылып чыкма.

— Нигә, читенмени? Бүтәннәр андыйны бәхет саный.

— Кемнәр шулай саный, игътибарыңны шуларга юнәлт!

— Мин дә бит, Ася, бер авыз пешкәч, ялгышудан куркам.

— Әйе, сүzlәргә таянып булмый, адәм баласы шартларга карап гел үзгәрә торса,— диде Ася, Альбин Васильевичның йөрәккә туку-нулары максатка ирешмәс сыманрак итеп.

— Ася, чамала, син артык акыллы,— дип көлдә Альбин.

— Акыллы түгел шул, акыллы түгел,— диде Ася кулларын алдында болгый-болгый. Шул чак бүлмәгә санитар килеп керде. Яна партия яралылар китерелгәнән эйтте. Альбин Васильевич шуны гына көткәндәй, тиз-тиз жыенды, хирургия сестралары бүлмәсенә ашыкты. Тагы таң атканчы кулдан скальпель төшмәячәк, дип уфтанды ул.

2

Көннәр салкыная бара иде. Яңгырлар да бөртекле кар булып ява башлады. Госпитальнең брезент палаталарында мич дигәнә зур гына тимер мичкә. Яннан авыз уелган, өстеннән торба сузылган. Ул палата уртасындагы ком өменә жайланган. Аңа гел ягып торырга кирәк. Бу эшнә төзәлеп килүче яралылар бик теләп башкара.

Яна урынга килеп урнашуга шундый хәл туды: движокларны эшләтүче механик, салмыш көе егылып, кулын сындырган иде. Госпиталь утсыз калды, ә башлык өйдә юк чак. Туфайлов нишләргә белмәде, ары сугылды, бире бәрелде, төзәлүче яралыларны белешеп чыкты. Юк. Шунда үзе яшәгән фатирның малаена сүз кушты. Кеше күзенә чалынудан куркыбрак ятучы унбиш-уналты яшьләрендәге озын буйлы, какча янаклы егеткә. Техникага бик оста, үзләренең кечкенә «Фордзон» тракторлары бар икән. Иске булса да, шуны рәтләп сөрү, чәчү эшләрен башкара, ди. Егет бик теләп эшкә кереште һәм бер тәүлек дигәндә беренче движокка жан кертте. Башта дизельне рәтләде, аннары магнит катушкасына да үзенчә нәрсәдер эшләде. Электр кабынуга врачлар бик нык куандылар. Лампочкалар элеккегедән яктырак яна иде. Монардан Ингель Наузиньның (фамилиясе аның шулай иде) алтын куллы булуын күрделәр. Шуның өстенә ул бик күндәм дә

иде, бер эштән дә баш тартмас. Хирург Альбин Васильевич аңардан ниндидер инструмент та тәзәттереп алды. Ингель шулай госпитальне бер баладан йолып калды. Шуннан соң Туфайлов аны кызылармеец ризыгына күчерү өчен йөрде. Бу рәхсәт ителми иде. Старшина белән ике арада гына хәл кылдылар. Малаенның армеецларга эшкә яравы хужа хатынның да кәефенә килде. Ул үзен дә Туфайловтан берәр эшкә куюын сорады. Туфайлов мондагы кешеләрнең фажигасен бик яхшы аңлый иде. Кайсы немецлар ягына шылгап, күбесен көчләп, автомат терәп мобилизацияләгәннәр. Хужаны немецлар чигенергә ике көн кала төнлә килеп алганнар. Ул, барыбер качам, дигән хатынына. Эмма әйләнеп кайтмаган. Исәние, түгелме — берни белмиләр. Туфайлов, старшина белән киңәшеп, ул хатынга да госпиталь мәйданчыгын себерергә, сукмакларны чистартырга эш кушты. Хатынга бу бик ошамаганлыгы сизелә иде. Эмма малаена эш бик ошады. Старшина ана кызылармеец киенмәре кигергәч, бөтенләй түбәсе күккә тиде. Төннәрен юнәлп йокы эләкмәсә дә, бер дә зарланмады. Ул табигате белән яп-тәш кебек иде. Шулай да Туфайлов тыштан белгертмичә генә ана шикләнеп карый иде. Бар нәрсәне шик аша үткәрергә кирәк бит, шайтан алгыры! Ул Ингельне төн урталарында тикшерергә чыга. Аның янында берәз утырып керә иде. Ахырдә Ингельгә интәшкә бер нестроек табып беркетте. Эш жайга салынып, әйбәт кенә бара башлады.

Елаган тавыш ишетеп, Туфайлов уянып китте. Хужалар ягында ниндидер хатын-кыз үкси иде. Нәрсә бу тагы? Ул тиз-тиз генә киенде дә коридорның теге башындагы хужа бүлмәсенә ашыкты. Ишекне ачуга күрдә: бусага төбенә мылтыклы солдат баскан, идән уртасында күзлек кигән гражданский киенендәге икенче бер кеше кулын болгый-болгый латышча сөйләнә. Өстәлдәге сукур ут теле тирбәләп, сүнәм-сүнәм дип тора. Хужа хатын каракүл якалы пальто кигән, шәл бөркәнгән, төенчеге аягы турысында, ак кулъяулыгы белән күзләрен сөртә, ишетелерлек сулыш алып көрсенә иде. Туфайлов шунда ук эшнең нидә икәнен чамалады. Мондый хәлләргә очраганы бар иде. Пүнәтәй латыш хатынына русча эндәшә башлады. Ягын Туфайлов һәм мылтыклы солдат аңласын өчен. Тавышы килешмәүчән кискен иде.

— Кая малаен? Качырдыңмы?

— Юк! Юк! — ди хатын ачыргаланып һәм астан гына Туфайловка карап ала. Күз кырыен һаман ана төбәп тора. Пүнәтәй дә Туфайловка игътибар итте. Чөнки аның йөзә сорау һәм якларга теләү белән дөһшәтләнгән иде. Ул ана кулындагы кәгазьне сузды. Туфайлов, кәгазьне алып, тиз генә күз йөртеп чыкты. Наузиньнаны биредән озату турында Митавә шәһәр башкарма комитеты карары иде бу. Аларга фронт полдосасыннан күчәргә кушылган, эмма тынламаганнар... Туфайловның йөзә кинәт житдиләнде, ятсыну төсмерләре белән тулды.

— Менә, панимашь, малаен качырган?! — дип зарланды вәкил. Хатын тагы ялт кына Туфайловка яшерен күз атып алды. Аның нәрсә ялварганы бик яхшы аңлашыла иде. «Ингель турында әйтмә?!» — ди иде. Туфайлов әйтергә жыенмый иде, шулай да югалып кала язды. Туганы теге якта булганнарның гаиләсен фронтка якын жирдә тоту куркыныч нәрсә. Монун нәтижәсә бик хәтәр булуы мөмкин. Ингель хәзер движокта булырга тиеш. Альбин Васильевич төне бие операция ясей, чөнки кичә яралылар күп килде. Электрсыз мөмкин түгел. Хатын исә таркауланып калган Туфайловка астан гына тагы күз атып алды. Нигә хатын: минем улым биредә хәрби хезмәттә дип әйтми соң әле? Бу нәрсә аны коткармас дип белә микәнни? Чынлап та, котылдырмый бугай, кәгазьдә шулайрак әйтелгән. Вәкил бүреген басыбрак киде дә тагы ашыктыра башлады.

— Наузинь, йә, тизрәк тап малаенны! Тоткарлама! Пә? — Аның тавышы тагы да кырысланып китте. Хатын исә урынынан да кымшанмады, «юк, белмим!» дип кабатлап тора иде. Туфайлов эченә кинәт

кайнар елдырым йөгәрде: хәзер Ингель килеп керсә, икесе дә тоты-
лалар бит! Әллә хатын бу хәлне алдан чамалап, улын кисәтеп өлгөр-
гәнме? Хатынның үз сүзендә нык торуы шундый уйга китерә иде. Туфай-
ловның унда: әллә, ул бездә хезмәт итә, без аны хезмәткә алдык
дип, белдерергәме, дигән теләк тә уялды. Әмма барыбер алып китәрләр
дип курыкты. Вәкил ана таба борылып:

— Иптәш өлкән лейтенант, сез Наузиньны бу бер-ике көн эчендә
өйдә күрдегезме? — дип кинәт кенә сорап куйды. Моңа уйлап тормый
жавап бирергә кирәк иде. Шик калмасын өчен.

— Юк, күптән күренгәнә юк аның монда! — диде Туфайлов ыша-
нычлы тавыш белән һәм хатынга күз кырыен гына сиреп алды. Ха-
тынның күз аклары ялтырап китте. Туфайлов сүзләре аңа ошаган,
шулай әйтүен теләгән. «Ни өчен?» дигән сорау туды Туфайлов башы-
нда. Бу куркыныч жирдән, немец самолетлары бомбага тота торган
төштән нигә алып китәсе килми икән? Вәкил күзлекләре аша бик шигәеп
хатынга төбәлеп торды, аннары карашы белән Туфайлов йөзеннән шуып
узды. Үзенә ияге, яңак сөякләре кыймылдый иде. Хатын бик йомры
гәүдәле, мөлаем чырайлы, ирләр күзә ятарлык, бу лейтенант та бик
үк гонаһсыз зат түгелдер күренә... Вәкил башын як-якка чайкап торды,
мылтыклы солдатка карады. Балки ул бер-бер әмәл табар? Бу хәлдән
ничек чыгарга? Әмер катгый. Мондый эштә беркем беркемгә ярдәм
итә алмый. Бу дәүләт эше иде. Бу эш аның үзенә дә бик авыр. Ул аны
теләп түгел, ә зарури булганга гына эшли.

— Иә, нишлибез, ә? — диде ул солдат каршына таба бер адым
атлап. Солдат жылкәләрен жыерып куйды, белмим, янәсе. Ул бик яшь
иде, аңа әле мыек та чыкмаган иде. Вәкил уйланып йөрөндә, бер адым
алга, бер адым артка атлый иде. Үзе һаман ниндидер карарга килә
алмый интегә кебек. Ул кинәт башын күтәрдә:

— Наузинь, киттек! — дип кулын селтәде команда биргән кебек.
Солдат исә хатын янына барып басты. Хатын бик ачулы, кистереп ка-
рады да төенчеген идәннән йолкып алды һәм ишеккә уктай атылды.
Аның артынан ябылган ишек солдатны бәрәп ега язды. Ул бик тиз
кабаланып алга ыргылды. Вәкил дә тиз-тиз кубарылып ишек артында
юк булды. Ишегалдында солдатның хатынны тотканы, машинага ытыр-
тканы ишетелде. Бер минуттан китеп барган машина тавышы да тынды.

Туфайлов бу хәлне Ингельгә ничек аңлатырга дип уйланып торды
да движок вагонына барырга чыкты. Менә бит, тагы ярамаган эш
эшләде. Хәерсез! Анда яралыларга операция бара, Ингельне движоктан
аерырга һич мөмкин түгел. Операцияне ярты юлда калдырып булмый.
Шулай эш өчен тырышып жинаять эшләгәннене дә сизми калырсың.
Билләһи! Үз өстенә бала алды түгелме? Моңың азагы ничек булыр?..

* * *

Асыга инде төзәлеп житкән аяклы-куллы бер яралы лейтенант ярдәм
итә. Кулсызларны кашык белән ашата, тәмәке төрөп бирә иде. Кин
жылкәле, урта буйлы, какча гәүдәле бу кешенең чыраенда ни хик-
мәттер бер дә нур, яктылык юк, эчендә бар нәрсә сүнгән шикелле. Тыш-
тан болай бар төшә дә бөтен, таза кеше дип белерсен. Карасаң, аның
ярасы барыннан да яманрак икән.

Менә алар Ася белән яралыларга укол кадап, дару биреп чыктылар.
Шприцлар, энәләр, микстуралар куйган подносны яралы лейтенант
күтәргән иде. Тиз генә подносын өстәлгә жайлады да электр плитәсен
көйләп жибәрдә һәм ут өстенә кайнатырга барча инструментларны сал-
ды. Ася авыру тарихларына даруларны яза башлады. Яралы аның
матур мөлаем йөзенә, төз борынына, тулы алсу иреннәренә, тулыш-
кан күкрәгенә күз кырыен төшереп алды да тирән итеп уфылдады.

— Ася, ярамның нинди булуын хатынга языйммы икән, ә? — диде

шыпырт тавыш белэн гэнэ. Ася, авыру тарихларына яза-яза, шыпырт тавыш белэн аңа жавап бирде:

— Саша, син бу хакта өченче-дүртенче тапкыр сорыйсың? Нигэ дөреслектэн куркасың?

— Эллэ кайткач, үзе белерме дим?

— Алай эшнэ катлауландырасың гына!

— Анысы шулай инде.

— Сине зур өмөтлэр белэн көтөп тора, нинди чибэр лейтенант ире кайтсын да кинэт шундый хэбэр. Бик авыр булыр. Характеры нинди соң?

— Синең белэн бу килеш тора алмыйм дияр.

— Шундыймыни? Эйтер, эйтер. Саша, син үпкэләмэ, үз хэлэң аек кара. Хатын-кызның яшизе килэ, э син ул нэрсэгэ салатсез. Биредэ аңлылык белэн, патриотизм хисе белэн дэ берни эшлэп булмый. Табигать үзенекең талэп итэ ул. Синең шундый икэнне белгэч, ул нервыланыр, үзөн бэхетсез санар. Аны күрөп, үзеңнен йөрөгөң, нервыларың эштэн чыгар. Хатын-кызга ир кирэк аңа. Шунсыз булмый да.

— Хатын-кыз ирсез тора алмыймы?

— Ала, билгеле. Миллионнар ирсез калды. Хатынның үзең яхшы белэсендер, синең белэн тора алыр идеме соң?

— Юк, ышанмыйм.

— Эйе, хатын-кызның табигатен аңларга кирэк! Кем ул? Бөртек көтөп ята торган жанлы буразна! Хет эллэ нэрсэ айтсеннэр, табигатьтэн узып булмый.

— Димэк, мин хэзер кеше түгел?!

— Гафу ит, хатын-кыз өчен шулай.

— Хак эйтэсен, Ася, аңлыым, аңлыым.

— Саша, син алтын кеше, биллэһи менэ! Сине ике ай буге сынап белдем. Яхшы тәрбия алган бер дигән намуслы кеше син! Шулай да хатын-кыз телэгән нэрсәне син бирергэ салатсез, үзең идеаль кеше диярлек.

— Э нэрсэгэ миңа хатын-кыз, э? Үзем гэнэ яшим — бетте!

— Эгмәсэң дэ, ялгызың эйбәтрэк тэ торырсың элэ.

— Гомер буге ялгызың, эх...

— Бер танышымның ире шулай яраланып кайтты. Фин сугышыннан. Иренең рөхсәте белэн танышым читтэ берәү белэн очраша башлады. Ире моңа сөөнэ гэнэ башлады. Балалары булды. Иренең шул баланы яратуын күрсэн! Кеше бөтен нэрсэгэ жайлаша ул.

— Юк, мин алай ук булдыра алмам, валлаһи.

— Ант итмэ, Саша, тормыш кырыкка бөгэ.

— Мин жайлаша алмыйм, бөтен бала шунда.

— Гомер итү — жайлашу ул, ипләшү.

— Анасын эт еккыры... — дип Саша кузгалды да Ася белэн саубулашып чыгып китте. Ярты төн узган иде инде.

Тапчандагы күршесе йоклай алмый икән. Бер аягы өзелгән, икенчесенен балдыр сөяге чөрдәкләнгән, шуны гипска катырганнар, кузгатырга ярамый, тылга озатмыйча яткырлар. Саша аңа тәмәке юнәтөп алып кайткан иде, шуңа бик сөенде.

— Климов, йокы укылы да алмыймыни? — диде Саша аңа таба иелеп шыпырт кына. Тегесе аңа йөзе белэн борылып яткан иде, юан гына итеп төрдэ дэ, кабызды.

— Температура сикерде, шабаш! — дип ул яңакларын эчкэ батырып суыра башлады.

— Эш алга бармыймыни?

— Гангрена түгелме дим, шайтан белсен!

— Шулай ук микәнни?

— Соң мине нейтралкада ташлап киттелэр бит, ике көн суыкта яттым. Булды хәллэр.

— Ничек алай? — Сашаның ышанасы килмәде.

— Үземнең иң яқын дуслар калдырып китте. Әйе. Без кырык бишле-дә идек. Ул пушканы беләсен, пехота белән бергә куела. Бер көнне фриц безне самоходкалары белән кысты. Пехота артка шуышты. Нәкъ шул чакта мине шартлый торган пуля яралады. Самоходканың чылбырына атып маташа идек. Пехота калмагач, сержант: «Чигенегез!» дигән әмер бирде. Мин: «Туганнар, ташламагыз! Ташламагыз!» — дип яларам. Барысының да күзләре урынынан купкан иде, тавышымны ишетмиләр. Сержантка ялынам: «Петя туган, ташлама!» — дим. Қолагына да элми, тиз-tiz прицелны алып култыгына кыстырды да чапты. Югыйсә дус егет иде. Курстан ук бергә, бер сыныкны икегә бүлеп ашыбыз. Хат аша сөйләсә белән таныштырды, тегесә фотосын жиберде, — Климов мендәр астыннан марляга төрөлгән кәгазьләр тартып чыгарды. Озак кына шуларны актарды. Бу шөгиль булу аңа юаныч иде. Шуңа вакытны озак суза. Ул фотоны Сашага бирде. Палатаның тонык уты яктысында рәсемнән тулы битле, күпәрмә иренле, озынчарак күзле чибәр генә бер кыз карап тора иде.

— Туры безгә кайтабыз, — ди иде сержант. — Фросяны сиңа бирәм. Сөңелгә минем сүз закон, имеш. Шул дус калдырды да китте. Хәзер нишләргә? Бу хыянәтне ничек эчкә йотарга? Сиңа хыянәт иткәннәре булдымы?

Яралыга бу фикерләр бик мәһим, хәлиткеч дәрәжәдә кебек иде. Шушы сөйләшү белән сызлануларын онытып торды шикелле. Бу хакта аның тагы да сөйләшәсе килә иде.

— Булды, — дип кулын селтәде Саша.

— Алайса син нәрсәгә булса да торырлык кеше!

— Балки, киресенчәдер, ә? Бернигә тормаслык булганга күрә, безгә хыянәт итәләрдер?

— Анысы да ихтимал. Шулай да эчемдә нәрсәдер өзәлде, бетте. Бәллүр савыт идәнгә төшөп чөлпәрәмә килде. Жыеп буламы аны, юкмы?

— Жыеп булмый. Кеше күңелә пыяла, жиргә төшсә уала, диләр.

— Уалган икән шул, йөрәктә жөй-тамга кала, хәерсез!

* * *

Бу эвакогоспитальдә жиңел яралылар да бар иде. Андыйлар ай-ай ярым яталар да төзәләләр. Комиссия аша узалар. Комиссия язмышны билгели: таза булса, фронтка, аңа ярамаслык булса, тылга жиберә. Кайчак комиссия белән солдат арасында каршылык та туа. Комиссиядәге врачлар әйтә солдатка: син тазарып життең, диләр. Теге исә моның белән килешми, ярам әле төзәлеп житмәгән, авырта, ди. Шуңа тагы эче боруын, башы сызлавын өсти. Врачлар ярасын төзәлеп беткән дип язганнар иде, ә солдат: «юк», ди. Әллә аның алгы сызыкка китәсе килмиме? Әмма барырга кирәк. Нәркем үзенә төшкән бурычны үтәргә тиеш!

Менә комиссия каршында урта буйлы, төп кебек тыгыз гәүдәле, каччарак битле, әмма кара күзләре ут уйнап тора торган бер егет килеп басты. Аны хәерхәй чырай белән каршы алдылар. Баш хирург Альбин Васильевич, ягымлы чырайлы кеше — авыру тарихын актарып, кирәкле битне ачып куйды да солдатка күтәрелеп карады.

— Турганов, син кайсы яктан әле? — дип шаян тавыш белән сүз башлады.

— Казан ягыныкы, иптәш хәрби врач. — Турганов врачның соравынан берәз аптырап киткән төстә иде.

— Анда егетләрнең кызларны урлау йоласы бар, имеш, ә?

— Кыз үзе тәвәккәлләргә кыймый торса, шулай була, иптәш хәрби врач.

— Кара, нинди матур йола икән! — дип кет-кет көлеп куйды бер

яшь кенә хатын-кыз врач, Анна Сергеевна.

— Анна, әллә үзенне урлап китүләрен теләр иденме? — диде икенче врач шаян сүз чыкканга күңеле булып.

— Бик теләр идем, андый батырлар гына юк.

Баш хирург:

— Турганов, кыз урларга кайтасыңмы, әллә фриц урларгамы? — диде. Аның разведчик икәнен белә иде, алгы сызыкка теләп барачагын да чамалагандыр. Врачлар тагы Тургановны үсендерә торган, хәерхәһ көлү белән көлөшөп алдылар. Егет үзе дә елмайды. Аңа рәхәт иде, аны эшлекле, уңган кешегә санылар. Врачлар кемнең кем икәнен белә шул.

— Безнең йоланы берәз фрицка өйрәтмичә булмас, иптәш хәрби врач,— диде Турганов берәз үсенеп киткән тавыш белән.

— Фронтка дисең, тәк, тәк,— дип, баш хирургның йөзе житдиләнен китте. Ул урыныннан торып Турганов янына килде.

— Яле, яраңны күрсәт?

Турганов сул жипен сызганды, терсәк буыныннан астарак бияләй чаклы кызгылт жөйлә яра эзе әллә каян беленеп тора иде. Бүтән врачлар да аның янына килделәр.

— Йә, бармакларыңны эшләтеп кара әле,— диде баш хирург ярага текәлгән илеш. Турганов бармакларын, кул чугын хәрәкәтләндерергә тотынды. Ярасы чокрырак булып төзәлгән иде, анда мускуллар — тар-тылган кыллар шикелле беләнә, бармаклар хәрәкәтениң сәер селкенеп тора иде. Альбин нидер шикләнеп, башын як-якка боргалап алды, яра аңа ошамый иде. Аның бу ымын бүтән врачлар да бик тиз сизенде. Турганов әле терелеп житмәгән, чыгарырга иртәрәк, берәз дәваларга кирәк булыр. Альбин Васильевичның баш чайкавы шуны аңлата иде. Ул Тургановка сул кулын сузды.

— Мә, кысып кара әле!

Турганов ничектер бик җаваплы мизгелне тойган кебек, тиз генә үзен туплады, кинәт житди төскә керде. Бар көчен сул кулына күчерде.

— Ася, син дә сынап кара әле,— диде Альбин сестрага таба борылып.

Ася урыныннан кузгалып егет янына килде һәм елмая-елмая кулын сузды. Аның кулы шундый матур, тере кош шикелле иде, егет берәз базымын җебрак калды, шулай да ак мамык сыман кулын учына алды һәм тышка күп көч салган төс чыгарып кысты. Ә эчтән исә бөтен мускуллары бу кулның матурлыгынан йомшарып калган сыман иде. Ася, егеттән кулын алып, өстәл янына килде. Альбин Васильевич аңа аеруча ышаныч белән карый иде.

— Кулның егәрә житеп бетми әле,— диде житди итеп. Альбин Васильевич һәм врачлар моңа шунда ук ышандылар. Шул төсләренә дә чыкты. Турганов моны күрдә дә Асяга карады. Ләкин ул матур сестрага ачулана алмады.

— Турганов, берәз дәваланырга кирәк булыр.— Альбин Васильевич авыру тарихының битен ачты, нидер язмакчы булды.

— Юк, иптәш хәрби врач,— диде Турганов ипле генә, ничектер шатлыкка елмая-елмая.— Мин үз частема кайтам. Әле замполит килгән иде, синнән башка без ике кулсыз, ди. Ике тапкыр «тел» ала алмыйча кайтканнар. Кайтам.

— Кулның төзәлеп житмәгән бит.

— Замполит әйтә, кулның түгел, башың кирәк, ди. Юк, мин китәм, иптәш хәрби врач. Рәхмәт!

— Ярый, бар палатаңа кайтып тор,— диде Альбин ниндидер хәстәрлә төс белән.

Турганов ишекне япкач әйтте:

— Барыбер качып китәр.— Ул, авыру тарихына нәрсәдер язып, кул куйды да, аны читкә этәрәп, икенче авыру тарихын алды.

Ишек ягыннан, таякка таянып, аксый-аксый, икенче яралы килеп керде. Киң битле, юан муенлы, зур авызлы, куш иякле, урта буйдан төбөнәгрәк таза гәүдәле бу кешенең күзләре тары бөртекләре төсле астыртын елтырый иде.

— Нәгыймов, ташла таягыңны!— диде Альбин Васильевич, катыгына итеп. Теге аны ишетмәгән кебек, аксавын тагын да ныграк күрсәтеп, урындыкка килеп утырды. Иң элек Альбин торды, аннары башкалар барысы бергә Нәгыймов янына килде. Нәгыймов яралы аягының балагын өскә хәтле күтәреп куйды, яраны күрсәтү өчен балтырын эчкә каерыбрак тотты. Тездән аста балтырда уч төбө хәтле жир алсу төстә жөйләнеп, тартылып калган иде.

— Аяк язылып житми, иптәш хәрби врач,— диде Нәгыймов хәлсез генә йөзен жыерып. Альбин аның балтырына тотынды һәм аякны бөгеп, яздырып карый башлады.

— Йөрмәгәнгә генә шулай,— дип куйды Анна Сергеевна. Чөнки хирургның аякны хәрәкәтләндереп каравыннан шул сизелеп тора иде. Врачлар яралыларны күп дөвалаганнар, күп күргәннәр һәм шуңа күрә төзәлгәнме, юкмы икәнне бик яхшы беләләр.

— Ай-ай, авырта!— дип, Нәгыймов елар чиккә житеп кычкырып куйды. Йөзе тагы да мескенрәк төс белән чытылды. Ләкин врачларны аның кыланышлары ышандырмый иде кебек. Алар серле генә карашып алдылар, урыннарына килеп утырдылар. Нәгыймов та үз ниятенең уңышсызлыкка очравын, ул теләмәгән якка авышуын врачлар кыяфәтеннән чамалап алды һәм төсенә мескенлек, гажизлек төсмерләре өстәде.

— Аяк авырта, иптәш врач, сызлый,— диде ул, йөзенә әрнешкәнне кичерү галәмәтләре чыгарып. Хирург ана карады:

— Аягың төзәлгән, Нәгыймов, авыртуы бетәр,— диде һәм кулына каләм алып авыру тарихына яза башлады. Бу язу эшнен начар якка хәл ителүе икәннән Нәгыймов аңлады:

— Бу килеш жибәреңгә не имеее права!— дип кычкырып ташлады.

— Нигә, әллә дезертир булыр идегезме?— диде Анна Сергеевна көлемсерәп.

— Юк! Э карарыгыз хаклы түгел!— Нәгыймовның тавышы карлыккан, йөзүдә дә таркаулык иде. Әллә ул фронтка барырга чылап та куркамы? Нәгыймов таягын кулына алды, кулы калтырый иде.

— Ипләп, Нәгыймов, ипләп,— диде хирург тыныч тавыш белән, берни дә булмаган төстә.— Беркем дә сине көчләп жибәрми. Шулай бит? Теләмисең икән, фронтка бармыйсың. Эмма госпитальдән чыгарып жибәреңгә туры килә. Аягың төзәлгән, хәрби хезмәткә ярарлык!— Ул сүзләрен кире кагып булмаслык ышаныч белән әйтә иде. Анна Сергеевна мөһер суккан кебек итеп:

— Әйе, теләмисең икән, бармассың...— дип өстәде дә матур ирен-нәрен турсайтып утыра башлады.

Бу астыртын, кире мәгънәгә ишарәли торган сүз иде: бармассың, имеш... Бармассың... Нәгыймовка аның ишарәсе тиз барып житте, ул корт чаккан кебек урындыгыннан сикереп торды да таягын атлатып алга бәрә-бәрә ишеккә таба китте. Бигрәк тә менә бу чибәр хатын-кыз врач сүзләренә ачуы килде аның. Шул сүзләр аны тәмам коралсызландырып калдырдылар. Бармассың, имеш...

Врачларның да хәле кыен: солдат ярам авырта, ди. Э болар: юк, синең яраң төзәлеп житкән, диләр. Врачлар яралының рухи халәтеннән чыгып эш итә: ярасы аның төзәлгән, ләкин ул ярам авырта дип, авыруга салынып маташа.

* * *

...Әнвәр бик каты өшүдән уянып китте. Күзләрен ачарга курыкты. Хәтерә шунда эзрәк кенә эшләп алды. Әйе, аны госпитальгә китереп

ташлаганнар иде, шунда бик нык газапладылар, бот төбөн, аркасын озын энэлэр белән чәнчеп-чәнчеп бетерделәр... Менә кинәт ул газаплар бетеп киткән кебек булды. Барысы да төш, ниндидер саташу ғына булган, ахрысы? Әйе, шулай. Тукта, ул саташу ғына булды микән соң? Ә нигә алайса бу тикле суык? Күземне ачсам, тагы тәмуг күренмәсме? күзнә ачмый ғына берәз ятыйм әле. Минә газаплаган кешеләр тере икәнмие белеп, йә тагы энэләрен кадарга тотынырлар. Үлгәнгә салышып кына ятарга! Ләкин алай озак ятып булмый иде. Әнвәр зифенә белән моны аңдый, әмма күзен ачарга курка. Нишләптер ул бер тавыш та ишетми, колагы контужен булды микәнни? Берничә көн элек үл төнлә алгы сызыктан кайтканда якында ғына снаряд шартлады. Әнвәр бер чокыр эченә төшөп яткан иде. Шуңа исән калды. Ә иртән колагы каный башлады. Ул санчастька барырга тиеш иде. Әмма линия өзелде дә ул шуны ялгарга йөгерде. Кайткач та өлгерермен дигән иде.

Ни булса ул, дип Әнвәр күзләрен ачты. Өстендә гимнастерка, ботында эчке ыштан гина. Аякта йон оеклар, әнисе бәйләп жиборган иде. Ул, калтыранып, кырыда яткан шинельне алып өстенә ябынды. Ләкин болай ғына жылына алмаслыгын аңлады һәм як-ягына күз төшерде. Яшел брезент палатка эче. Идәнгә чыршы ботаклары жәелгән. Шул чыршы ботаклары өстендә яралылар ята. Әйе, әйе, ул да яраланган иде бит? Шуңа аны бирегә китергәннәр. Димәк, ул госпитальдә. Мондый госпитальдә аның элек та ятканы булды. Бу бик таныш күренеш. Тукта, ни өчен бу яралылар аркылы-торкылы ятканнар соң? Бер рәткә тезелеп ятарга тиешләрдер бит? Аннары ни өчен кайсы ак күлмәк-ыштаннан, кайсы шинелен кигән көе ята? Әнә берсенен ботинка дагалары ялтырап күренеп китә? Мин биредә берәр нәрсәне аңлап житимме әллә?

Әнвәр уң аягын кыймылдатып карады һәм авыртудан кычкырып жиборде. Ботына, биленә калың итеп биңт уралган иде. Биңт өстеннән учын шудырып йөртте һәм аның бармаклары биңт өстенә чыккан канга буялды. Әйе, исенә төште: бот төбә яраланган иде. Шулай икән... Тукта, нишләп яралылар бер дә сөйләшми, бер тавыш та чыгармый? Аһыдаганның, ыңгырашканның ишетелми? Әнвәр күрдә, тегендәрәк бер яралының күзләре ачык иде, бердәнбер тәрәзәдән төшкән тонык яктылык аның күзләрендә чагылып чаткыланып китә. Әнвәр ул яткан жирдә әллә жылырак микән? — дип уйлап алды. Бер дә өшпә, күшеккән шикелле ятмый, күлмәкчән, изүе дә ачык? Әнвәр аңа кычкырды: «Әй, солдат? Сестралар кая? Белмисеңме?» Теге кымшанып та карамады. Минем кебек ишетми, ахрысы? Нәрсә инде бу? Ичмаса, берәрсә кымшанып куйсын иде? Юк. Тавышка сестрамы, нянямы килергә тиештер? Әнвәр тагы үзеннән ерак түгел генә шинель киеп яткан ягымлы йөзлә берәүгә дәшеп карады: «Товарищ, әйт әле, бу нинди госпиталь, э?» Тагы тынлык. Әллә мин сүзләремне кычкырып әйтә алмыйм микән? Шуңа ишетмиләрме? Ул авызын ныграк ачты да кычкырды һәм шунда теленен кисеп авыртканын тойды. Нишләп шулай булган ул? Телендә селәдка ашагандагы тәм иде. Каный шикелле. Ул инде үзенең аягына баса алмаслыгын бая ук сизде. Дүртаяклап урынынан кузгалды, болай катып үлүен бар, кыймылдарга кирәк. Аны эчке саклану инстинкты этәрә, хәрәкәтләндерә иде. Мүкәләп бер яралы янына ук килде, башы турына иелде һәм аның үлгән кеше булуын күрү, аптырап китте. Биредә үлгәннәр генә микән әллә, дигән уй аңа әллә баштан ук керә башлаган иде инде. Һәм менә шуны раслагандай бу үлек гәүдә ята. Әнвәр әле барыбер ышанып житми иде, ул тагы бер яралы янына үрмәләп килеп карады. Әйе, үлгән мәет, монда барысы да үлгәннәр генә икән! Бу көтелмәгән нәрсә аның зәгыйфь кенә, чак-чак кына эшләп азапланган миенә шундый нык китереп сукты, боздай салкын тәннендә әллә нинди кайнар елдырымнар йөгелергә тотынды. Маңгаена салкын тир бәрәп чыкты. Ул ничек болай үлекләр арасына эләкте икән соң? Юк, мөмкин түгел! Нәрсәдер булган, тик мин генә белмим. Әйе, мөгаен... Ул куркуданмы, эченә суык төшүдән-

ме дер-дер калтырый иде. Мие дә соңгы чиккә житеп бутала, туглана. Нишләргә? Як-ягына каранып, ул ишек булыр төсле тоелган якны чама-лады, шул тарафка таба үрмәләп китте. Өшүе дә, ярасы да онытылган кебек булды.

Брезент стенаның бер төше ике катлы кебек булып өстән салынып тора иде. Әнвәр шуның аскы почмагын тартып карады. Әһә, беркетел-мәгән, бер якка жинел сыерыла икән. Шуны бер якка сыерды да алга үрмәләде, анда дөм караңгы иде. Ул туктап калмады, шуыша-шуыша бара бирде. Берәздән башы белән салкын брезентка килеп төртелде. Кармалана торгач, брезентның бер ныгытылмаган почмагын табып, шуны янга сыерды, анда тагы дөм караңгы. Нәрсә соң бу? Моннан соң палата бетәргә тиеш иде, ә дәвам итә микәнни? Бу тамбур кебек нәрсәсә мәллә? Кармаланып-капшанып алга шуышты. Маңгае белән тагы салкын брезентка барып төртелде. Брезентны тартып, кубарырга итеп карады, юк, купмый, нык беркетелгән. Икенче якка шуышып, тагы тырмашты. Анда да нык беркетелгән иде. Аннан өченче якка тартылып тырмашты. Берни дә чыкмады. Бу ниндидер тозак шикелле иде. Ул бик каты борчыл-ды, әле бер, әле икенче якка ташланып, ике куллап брезентны кубарырга тырышты, тырнаклары каерылып бетте. Капкынга эләккән жәнлек ши-келле үзен-үзе белми тырмашты. Һәм кинәт брезентның бер почмагы купты, тишектән жылы һава килеп бәрелде. Брезентны жан көче белән каерып, тишекне зурайтты да шунда үрмәләде. Күзенә яктылык чагыл-ды, зур палата эче күренде. Палатаның бу башында идәнгә чыршы ботак-лары түшәлгән, шул тапчаннарда яралылар яткан. Барысы да одеал ябын-ган, ак мөндәрләр күзгә чалына. Шунда урта бер жирдә тимер мич янып тора. Шул ут Әнвәрне магнит кебек тартты. Ул башка нәрсәләрне күр-мәде дә. Шул жылыга, яшарга бар вәжүде белән омтылды. Куллары мич астындагы кайнар комга тиюгә, аның хәле китә башлады. Ул аякларын тиз-тиз кайнар комга күмгәләде, аннары иңе белән комны чоқырайтып, шунда сыенды. Тагы ныграк калтырый, хәле китә бара иде. «Әллә үләм микән?»— дигән уй миеннән узып китте. Бу уй тамыр жәя алмады, аңа барыбер кебек иде. Күпме газапладылар аны? Моның бер чиге бу-лырга тиештер? Ул башына мичтән кайнар бәрелгәнән сизде, калтырануын жинәргә теләп, йомгак шикелле бәргәләнде, кечкенә генә булып калды. Аркасына да кайнар бәрә иде. Ул боз сөнгесе кебек, әкрән-әкрән эри барганын тойды, аңы да шулай эри кебек иде. Эреде-эреде дә, су парла-рына әйләнгәндәй, каядыр юкка чыккан кебек булды. Ул тышкы дөньяны кабул итүдән туктады. Моңы, билгеле, үзе сизмәде. Әллә үлдә, әллә йоклап китте, аны берни дә әйтмәде.

Кичкә таба сестралар, нянялар аны мич яныннан алып тапчанга илтөп салдылар. Берәү дә аның ничек биредә пәйда булуына игътибар итмәде шикелле. Ася гына аны күргәч уйлап алды: бу яралы кайсы тап-чанда иде соң? Әллә бик өшегәнгә күрә мич кырына барып ятканмы? Алай дисәң, кичә ул биредә юк иде шикелле. Әллә бар идеме? Ул аңа кан салды түгелме соң? Аннары аны үлгәннәр палатасына күчерделәр бит! Тәмам коточарлык... Асяга шундый уйлар килде, әмма бу озакка сузылмады, көндәлек мәшәкәтләр, бетмәс-төкәнмәс эшләр һәм арыган-лык белән күмелде дә калды.

Ася тизрәк врач кушканнарны эшләргә кереште. Иң элек бик әйбәт-ләп яралының авыз эчен юдырды, муенын, битләрен спиртлы мамык белән ышкыды. Няня бик тәмле ислә аш алып килгән иде. Әнвәрнең авызына, тел белән аңкау арасына нечкәрәк шлангның бер башын кыстырдылар, икенче башыннан бүрәнкәгә шулпа коялар иде. Әнвәр шуны йотып тора башлады. «Йоттыңмы?»— дип сорыйлар, аннан тагы салалар. Ләкин кайчак Әнвәр ничектер йота алмый, түшенә агыза. Няня аны сөртеп ала, бер дә ачуланмый. Гүя Әнвәр бер көйсез бала: няня аның жаена гына ятып тора. Ася да Әнвәрнең шулай тернәкләнергә ты-рышуына сөенә:

— Сират күперен кичтең, егет, — ди-ди, бүрәнкәгә шулпа сала. — Ә бит пульсың бөтенләй беленми иде. Тик барын да жиндең. Теге дөньядан бу дөньяга кайттың. Инде эшең жайга китәр...

Бу ризыкландыру беткәч, Ася ана уколлар кадады. Әнвәргә берәз жан керә башлагандай иде. Миңе эшләми әле, шуна үзенең чын хәлен аңлап, белеп тә бетерми. Бөтен нәрсә врачлар, сестралар кулында. Шуларга тапшырган кебек иде. Алар терелтсә терелер, карамасалар, үләр. Яшәүнең һәм үлемнең дә ни икәннән белми ул. Яшәү инстинкты көчләрәк, мөгаен, шул яшәтә, ахрысы. Үлүдән дә курыкмый. Үләрмен дип ничектер башына да килеп карамый иде. Шунлыктан гомер дә жәл түгел, бернигә дә уфтанмый. Фәкать бот сөягә бик каты сызлый, шуны гына белә, шуның белән генә газаплана. Көне-төне шул каты сызлау бар анын, миңе биләп тора, берни уйларга ирек бирми иде. Ләкин тән уртасында хәле тагы начарланды. Температурасы кырыктан артып киткән иде. Ул тагы анын жуеп ята башлады. Гомере яшәү белән үлем арасында калды. Яшәү жинәрме, үлемме? Йә бу, йә теге! Тормышы шул үлчәүгә салынды. Шунда тирбәлә башлады. Баш очына врачлар, сестралар жыелды. Баш врач үзе дә килеп карады. Яралы бик кискен хәлдә, диде. Нинди группа каны жибәрүләрен сорашты.

— Әллә кан килешмәдеме икән?

— Группалары туры килсә дә шулай буламы?

— Группа туры килсә дә, организм чит канны кабул итеп житкерми. Организмда «көрәш» барлыкка килә. Хәзер үк укол бирегез, һәр дүрт сәгать саен кабатлагыз, — диде баш врач.

— Кофеинны ул күтәрерме соң? — Асяның яралыны бик кызганып биргән соравына баш врач кулларын як-якка жәеп җавап бирде. Чыгып барганда сестра аның кыяфәтенә күз салды. Ә төсә шуны әйтә иде: яралы ул уколны күтәрә алармы, юкмы — без алдан белә алмыйбыз. Әмми һәр тере жанны саклап калыр өчен, без барысын да эшләргә бурычлы...

Ася Әнвәрнең беләгенә, аяк балтырына уколлар кадады. Ләкин тән кайнарлыгы бер дә кимемәде. Таң алдыннан Альбин Васильевич килеп карады. Яралының хәле авыр иде. Дарулар ярдәм итми. Бөтен хикмәт яралының йөрәгендә. Йөрәгә нык булса, яшәү ягына алып чыга ул аны, әгәр зәгыйфь булса, тартып чыгара алмый. Берни дә эшли алмыйсың. Шулай да ярдәм итми ярамый. Ася кирәкле әсбапларын алып килде, яралының аягына шприц энәсе кадады, аны озын шлангга тоташтырды. Сыеклык тутырылган дүртпочмаклы пыяла савытны сестра югарыга күтәрә торды. Бер кулы арыгач, икенче кулына күчәрде. Сыеклык бик озак ага иде. Кимендә биш сәгать...

Бу тылсымлы сыеклык ярдәм итте, ахрысы, йөрәгә дә туктарга теләмәгәндер, Әнвәр тәүлек ярымнан күзләрен ачты. Ул моңа сөенмәде, аңа барыбер иде. Инде менә ничәнче мәртәбә теге дөньядан бу дөньяга әйләнеп кайта. Үлем нигәдер аны һаман алып китә алмый иде... Аңына килгән саен ул үзен бу дөньяга туры китерә алмыйча гажизләнә: кайда ята ул? Ничек монда килеп эләккән? Кайчан яраланган иде соң? Күпме вакыт үтте икән инде?... Аның башына шушы сораулар килә. Аңы кайткан саен шуларга яңабаштан җавап эзли. Үткәннәрне искә төшерергә итеп миңе эшләтеп маташа, әмми барысы да юылып, югалып беткән. Бу өн, реаллык ана эз-эсләп кенә кайта. Кинәт бер кеше тавышы ишетелеп куя, күзләренә яктылык бәрәп керә. Ниндидер дару исе борынын кытыклап китә.

Бераздан Әнвәр үзенең хәлен төمام аңлап житкерде, реаль хәлгә кайтып төште. Әйе, аның ярасы бик хәтәр икән. Ниçә көн шулай ята инде? Ул кайчан яраланган иде соң? Бик күп вакыт узган шикелле тоела. Менә кинәт якында гына сөйләшкән шыпырт тавыш колагына керә башлады. Кеше тавышы нинди матур, ягымлы икән! Бик шәфкатьле, бик үз, ничектер күңелне шатландырып жибәрә торган. Моны теге дөньяда булып кайткан кеше генә тоядыр. Әнвәрнең уң ягындагы тапчаннар-

да яткан ике яралы сөйләшә иде. Бары икесе ишетелерлек, дымык тавыш белән. Энварнең дикъкате аларның сүзенә тупланды. Сызлаулары да чигенеп торган кебек булды.

— Бергә разведкага бардык, тәк?— дип сөйләп китә берсе.

— Үлем авызыннан исән чыктык. Ай-яй!— диде уфтана-уфтана икәнчесе.

— Әйе, үлем тешләреннән котылдык. Командир сине медальгә куйды, мине — юк.

— Чынлап та, сине нигә бүләкләмиләр, ә?

— Ул сорауны нигә командирга әйтмәдең?

— Командир эшенә тыгылырга яратмыйм.

— Юк, синең медаль белән авызың тыгылды, гаделлекне дә оныттың!

— Тукта, ә үзең нигә авызыңны ачып калдың?

— Кулны бәйләткәч, командир янына кердем. Ник килгәнәмне аңлады. Әх, дип үртәнде. Иптәшләрәң бит, диде. Шуларның берсе, дип кулын селтәде...

— Моның белән ни әйтмәкче буласың?

— Юк, аптырадым да калдым, ток суккан кебек булды. Бер котелоктан ашаган, бер кабымны урталай бүлеп капкан дуслар. Мин ихлас ышана идем, ышанычым шартлап сынды.

— Дусларның да астыртыннары була шул.

— Син үзең дә, әй, ярап инде!

— Нигә алай әйтәсең? Бүләкләү — командирлар эше!

— Аш сыек, дип иң элек син тавыш кубара иден. Ләкин безнең алда гына. Командир килгәч, аңа куштанланып, аш сыеклығын әйтми иден. Мин шуңа аптырый идем. Дусларыңның берсе дигәч, син искә төштең...

— Йә, йә, жаныңа гөнаһ алма!

— Соң минем хакта үзең әйтергә тиеш идең түгелме? «Нигә Малаш-киңга да бүләк юк?»— дип. Үзең булгач, дәшмәдең, шул бүләк өчен кешелегенне жуйдың...

— Юк, мин бүләкне хаклы алдым... Гөнаһланма!

— Хаклы, билгеле. Ә минем хакым юк идемени? Соңгы разведкада кемгә эш күбрәк төште?

— Сина! Әйе, син молодец булдың! Син булмасаң, оберфриц ычкынган булыр иде. Точно! Қараңгы төн, куе урман эче, тирә-як фриц белән шыгрым! Әнә кебек югала иде! Ничек син аны качканда эләктерә алдың? Эт икәнсен...

— Ә ник шуны командирга әйтмәдең? Берегезнең дә тыны чыкмады. Чөнки һәрберегез бүләктән төшереп калдырырлар дип курыкты. Тәк?

— Мин сержант әйтер дигән идем... Кһм...

— Юк, син медальдән коры калмыйм дип шүрләдең? Йә инде, бер генә тапкыр ихлас бул. Без хәзер аерылабыз, бүтән бервакытта да очрашмаячакбыз! Йә?

— Ярый, танийм, курыктым, бүләк аласым килде...

Аннары тынып калдылар. Палатаның теге башыннан сестра килеп кәргәне һәм яралыларга дәшә-дәшә дарулар бирә башлаганы ишетелде...

3

Немец самолетларының төнге һөжүменнән соң госпитальдә эш, мәшәкать күп булды. Яралыларны куярга яна урын кирәк иде. Иң элек шуны кайгырттылар. Хуторда бер бай яшәгән. Атлар үрчетеп, французларга жибәреп торган. Тар гына урман полосасы артында шуның ат абзары бар икән. Кызыл кирпичтән, озынлыгы илле-алтмыш метр чама-

сы бардыр, чирәп түбәле. Рудный белән Туфайлов барып карадылар. Шаккаттылар. Уртадан ак бетон түшәлгән юл, ике якта ак бетон плиталардан төзелгән бүлмәләр—араннар иде. Бина яна гына корылган, атлар кертергә өлгөрмәгәннәр. Ул чисталык, пөхтәлек тагы! Тәрәзәләр өстә һәм кечерәк булмаса, асыл больницасыннан бер дә ким түгел иде. Хужалык взводы шунда ук эшкә кереште. Тимер мичләр куйдылар һәм ягып жибәрделәр. Абзар жылынмый торып, Рудный шуннан китмәде. Ә абзар тиз жылынды, моның жылысын, брезент палаталардагы шикелле, жыл алып бетереп тормый иде. Стеналар бик таза. Шунда хутор өйләренә мичкәдәге балыктай тыгызлап тутырылган яралыларны урнаштыра башладылар. Ә иртән алгы сызыктан яңадан агылып килде. Ләкин хәзер урын житәрлек иде. Икенче көнне Ингель абзарга электр кертте. Анда элекке электр челтәре бар иде, движоктан чыбык сузып шуны тоташтырдылар. Яктырак лампочкалар куйдылар. Абзар бердән госпитальгә охшап китте.

Туфайловны Ингель язмышы борчып торды. Ул аның энисеннән аерылып калуына сәбәпче булды бит! Егет үзе бу хакта нәрсә уйлый? Энисе нигә аны бик шатланып дигәндәй калдырып китте? Кискен хал-ләргә жайлашудан башка тагы нәрсә дә булса яшеренмәгәнме монда?—дип Туфайлов еш кына уйлый иде. Ул болай Ингельгә ышана да кебек, ләкин яш кешенең холкы әле утырып, ныгып житмәгән. Хәзер болай, иртәгә бөтендәй икенче төрлөгә әверелүе ихтимал. Туфайлов төнге сәгатъ өчләрдә торып, Ингель янына движокка бара. Анда моторлар та-вышы, зур вагон калтырап, дерелдәп тора. Ингель ниндидер техник китап укып утыра. Ярдәмчесе икенче бүлмәдә йоклап ята. Туфайлов аны уята да моторлар бүлегенә чыгара, аниары Ингельне дә бу якка дәшә. Ингель уртадагы тамбурлы ике ишекне дә ябып куя. Туфайлов тәмәкесен суыра-суыра йокысызлыктан зарланып ала. Шулай сөйләшеп китәләр. Ингельнең бер дә йокысы килми кебек, үзен бик тере хис итә. Дисциплинага нык өйрәнгән, күрәсен.

— Энисең нигә сине монда калдырасы итте, Ингель?—дип Туфайлов сүз арасында кинәт кенә әйтеп куя. Егет аңламыйча җавап бирсен өчен шулай кинәт сорый ул. Эчендәген чыгарсын өчен. Әмма егетнең үз исәбе үзәндә.

— Эни минем хезмәт итүне бик зур уңышка санады, интәш замполит,—диде Ингель уйчан гына, ләкин Туфайловка туры карап.—Сезгә гел рәхмәт укыды, әйбәт кешегә очрадык, ди иде. Кызылларга хезмәт итү начар булмас, дип та әйтте. Әйбәт урыннан аерылма, син инде хәзер житкән егет, дип юатты. Әйе, күчерәселәрен алдан белгән иде. Миңа күзгә чалынып йөрмәскә кушты. Этнең кайтыр, көт, дип боерды...

— Монда куркыныч бит, әнә бомбага тоталар...

— Нишләптер ул хакта сүз булмады, ул һаман этине көтәргә кушты.

— Энисең янына китәргә теләмисеңме?—Туфайлов сорауының мәгънәсезрәк чыгуын айткәч кенә сизде.

— Юк, миңа бу эш ошый, интәш замполит... Эни хат язар әле. Эти дә кайтып килмәсеме?..

— Кайтса, китәсен инде, ә?

— Нинди әмер бирерләр, эш шуңа бәйләнгән, үзегез дә беләсез, интәш замполит!

— Анысы шулай инде,—дип сүзне очларга мәжбүр булды Туфайлов. Тирәнгә кереп булмый иде.

Шул көннәрдә госпитальгә дөвалау бүлгә мөдире итеп билгеләнгән врач-капитан килеп төште. Туфайлов бүлмәсен аңа калдырып, Ингель янына күчте. Ярдәмче механик та шул бүлмәдә яши иде. Хәзер өчәү булдылар. Ингель кече якта, Туфайлов олы якта, механикның тапчаны мич арасында иде. Хәзер Ингельне күбрәк белергә, сынарга була. Болай егет күндәм табигатьле, иренчәк түгел. Тизгән бизмәнгә сала торганнардан ерак тора. Пөзе һәрчак азрак моңсу, киеренке. Энисең,

этисен сагына булур. Эмма эчтэн генә кичерә. Күп сөйләшми. Кирәген генә әйтә дә бетерә. Эчәндә ни кайный, ни дөрли — белеп булмый иде. Туфайлов, сүз жәе чыккан саен, аның кылын тартып карый. Егеткә сыйныфый аң әлифбасын төшендермәкче булып тырыша. Ләкин Ингель аңламый шикелле. Чөнки аларны байлар измәгән, газәппамаган. Үз жирләрен үзләре сөргәннәр, чәчкәннәр. Уңыш күпме булса да үзләренә булган. Дөрес, әтисе кышларын Либава верфенә барып эшләгән. Ингель не үзе белән алып, техник училищегә укырга биргән. Ингель анда ике генә ел укып калган...

Бер көнне өйдә икәве генә калып, чәй эчеп утырганда, егеткә катлаулырак сабак бирергә уйлап, Туфайлов:

— Әтиң нинди кеше иде соң? — дип сорады.

— Немецларны гел дошман күрдө.

— Ни өчен?

— Бер гаепсез кешеләрне жәзалаганга, үтергәнгә...

— Сезнең берәр туганыгыз алар тырнагына эләкмәдеме?

— Юк шикелле...

— Хәзер берәр якыныгыз немецлар ягында түгелме?

— Белмим, әтиңең абыйсы Вентада тора иде. Исәндәрме, юктырмы, — диде Ингель әйтәсе килмичә генә. Туфайлов чамалап хәтеренә төшереп торды: Вента кышын туңмый торган порт шәһәре бугай. Ул, үзенең белмәгәнлеген сиздермәс өчен, аныкларга уңайсызланды.

— Менә әтиңең теге якта эшли, син аңа ничек карыйсың? — Туфайлов шулай дигәч, Ингель уйланып торды. Ул хәзер сүзнен кая таба борылганын абайлаган кебек булды. Чырае шуны әйтә иде.

— Соң ул барыбер минем әти инде, — дип Ингель Туфайловка төбәлдә. Аның кыяфәтендә замполитның миһербанлылыгын аңлау һәм шуның өчен корбанга барырга әзер тору да чагыла иде.

— Анысы шулай, ләкин немец ягында эшләгән кешене без дошман саныбыз, Ингель, аңлайсыңмы?

— Аны көчләп мәжбүр итәләрдер, иптәш замполит.

— Моңысы бүтән мәсьәлә... Ләкин бер нәрсәне онытмыйк: сез хәзер икегез калма-каршы ике лагерь кешесе, Ингель! Төшенәсезме?

— Иптәш замполит, — диде Ингель үртәлгән тавыш белән, — әллә ата белән улны дошманлаштырмакчы буласызмы?

— Ниң юк, Ингель, алай түгел. Эмма без дус, дошманны аерып куябыз. Теге якка да, бу якка да яраклашып йөрүче безнең кеше була алмый. Моңы күңеләңә нык беркет! Безгә хезмәт итәсез икән, карашларың да безнеңчә генә булырга тиеш!

— Тырышырмын, иптәш замполит.

* * *

Әнвәр төшләнүеннән уянып китте. Тукта, ул кайда әле? Брезент палатада иде бит? Хәзер акшарлы бүлмәдә? Кайчан монда күчерделәр икән соң? Ул көннән бирле күпме вакыт үтте икән, шуны беләсе иде. Ә палата эче ярым караңгы. Бер почмакта гына куыклы лампа иде. Әллә кайдан: «Няня, сестра!» — дип өзелеп кычкырган авазлар колакны ярып керә. Дөп-дөп йөгәрешкән аяк тавышларынан ниндидер пияла савытлар зеңгелди. Каршыдагы зур тәрәзәдә зәңгәрлек беленеп тора, димәк, таң атып киләдер...

Палатаның бер башында зур гына тимер мич бар икән. Шунун артындарак жинел яралы берәү ята. Гәүдәгә таза, киң жилкәле, түгәрәк шома битле, курнос, борынлы, эмма куш ияклә, шуңа күрә үзенә бер төрле ягымлы күренә. Сестралар белән шаярып сөйләшергә ярата.

— Ася, миңа игътибар итегез әле? — ди ул башын балаларча бер якка кыгайтып һәм иреннәрен үпкәләгән сыман итеп. Киң, биек күкрәк-

ле, алсу йөзлө Ася аның янында туктап кала.

- Ни кирәк соң?
- Игътибар кирәк.
- Яраң сызлаймы?
- Юк, йөрәгем сулык-сулык итә.
- Нидән? Әллә һаваданмы?
- Юк, игътибарыгыз житмәүдән, сеңелкәем.
- Шаярырга вакытым юк.
- Бер елмаймыйсыз да инде.
- Аңардан сиңа ни файда?
- Сөз елмайсагыз, йөрәгем сызлаудан туктый.
- Ярый, шаярма. Ни кирәк? Валерьян тамчысы биримме?
- Дару нәрсә инде ул! Йөрәк ярасына!
- Йә, әйт тизрәк, ни кирәк? Юкса тагы врачка зарланырсың?
- Миңа Асяның игътибары житми, дин кенә әйтәм.
- Сиңа аерым игътибар кирәкмәни?
- Бер матур, өметләндерә торган сүз әйтегез.
- Ялганларгамы?
- Теләсәгез ялганлагыз, алдагыз. Мин алданырга мен тапкыр риза.
- Кара, нинди күп сөйләшүче яралы. Яраң шуңа озак төзәлә

синен.

- Йөрәгегез игътибарлырак булса, тиз төзәлә ул.
- Минем йөрәк бикле дидем бит.
- Ә сез шундый симпатичный яшь егет өчен ачыгыз, ә?
- Бүген бергез ачып керсә, иртәгә икенчегез,— йөрәк кунак йорты

түгел.

- Түгел, түгел, беләм. Әмма берәүгә генә мөмкиндер бит?
- Мөмкин түгел. Аңлашыламы? Алайса, валерьян алып киләм хәзер?

— Их, сеңелкәй, йөрәк игътибары турында сөйлим, ә ул валерьян, ди. Ичмаса, көлмисез дә, мыскыл иткән кебек...

Бу егет дивизияның атаклы разведчигы Самохин иде. Аны үкенеч, ачу, үртәү кимереп ята. Шуңа шәфкать туташларына бәйләнен күнелен бушата ул. Чөнки соңгы тапкыр «сунарга» барулары бик аянычлы булып бетте. Нилектән шулай килеп чыгуын һич аңлар хәл юк. «Тел» алырга өчәү бардылар: Пинский, Турганов. Сыналган, ышанычлы интешләр. Әмма Пинскийнең баш буласы килүен Самохин сизгәли иде. Әйе, арада ул зифенләерәк, белемләерәк, башы да әйбәт эшли. Тик шунысы бар, каршы әйтергә дә күп сорап тормый. Наман да шул сөяксез тел! Аны яратып бетермиләр. Бөтен барлыгы белән ул лидер булырлык, бүтәннәр кул астында үзен начар сизә шикелле... Сер бирмәскә тырыша, шулай да кайчак теленнән ычкынып куя иде. Әллә шул денсез бер-бер нәрсә кыландырдымы? Минне начар төстә күрсәтү өчен? Үзе бит ышанычлы егет. Күпме мәртәбә бергә разведкага бардылар. Эштә ул үзен кызганмый, әмма бер дә чиктән чыкмый, һәр нәрсәдә үлчәүне, чикне гажәп шәп тоя. Әнисе — укытучы, китаплары күп булгандыр, Павел яшътән китап яратып үскән. Аның сөйләшүендә китап тәсире сизелә. Начальникларга да төрттереп айткәне бар. Гражданның сугышы заманында комиссарларның хезмәт хакын арттырганнар. Әмма комиссарлар монардан баш тарткан. Без кызылармеецлар белән бертигез булырга тиеш, аерым берни дә кирәкми, без бит тигезлек өчен көрәшәбез, дигәннәр. Ә хәзер ничек? Штаб тирә-сендәге кайберәүләр ниләр генә кыланып куймый?! Табып кара син анда медальсез, орденсыз берәр кешене. Чапаев дивизиясендәге бер полкның кайбер сугышчыларына, үзләрен яхшы яктан күрсәткәннәр өчен, бүләкләр китергәннәр. Әмма бүләкләнүчеләр медальдән баш тарткан: без барыбыз да тигез, берберез бүләкләнен, икенчегез бүләкләнмичә калгач, аерымлык килеп туа, дигәннәр. Без бит тигезлек өчен кан коябыз, дин айтканнәр. Пинский менә шуларны сөйли.

Безнең майор эндәшми, сүз тирәнгә китәр дип куркамы, елмаеп, тик тыңлап утыра. Тәкәллефле елмая, Пинскийне сүз белән, үз власте белән жиңдәргә, аның сүзен аста калдырырга теләми. Бу очракта майор үзе жиңделеп калырга тели һәм сүзне юри үзен жиндерү өчен жайлы булган эзгә бора. Пинский төрттереп сөйли-сөйли аны сүз белән жиңгән шикелле була иде. Пинскийгә шул бик ошый, ул майорны төрле гыйбрәтле мисаллар китереп, «жиңә» һәм шул нәрсә Пинскийнең кәефен күтәрәп жибәрә. «Тел» алырга барыр алдыннан майор шулай Пинскийнең мин-минлеген купаиту турири узыдра иде. Ни өчен шулай эшли, моны аңлап булмый. Әллә алар арасында берәр сер бармы икән? Нигә майор башы белән шундый нәрсәгә бара? Үзен «түбән» төшерергә аңа ирек куя һәм үзе дә шул нәрсәне ярата кебек? Нәрсәдән булыр бу? Кеше эчендә нәрсә ятканын шулай капшап карыйдыр. Күпне кичергән ул, күп авызы пешкән...

Әйе, Пинский кушканны сүзсез үтәүче генә түгел, ул эшнең мәгънәсен табып, аның кирәклеге белеп эшләргә ярата. Нинди генә йомыш кушсан да, шуны булдырып чыкмыйча тынычлана алмый. Шуна күрә дә майор үз төркеменнән аны беркая да жибәрми... Әллә мин үзем Пинскийне өнәп бетермимме? Нигә аның йомшак якларын күбрәк күрергә тырышам? Ә ул мине ихлас күнелдән якын күрә. Мин моны беләм. Ул минем өчен барысын да эшләргә әзер. Мин исә, көнче жан, аның кара тапларың барлап яткан булам. Рухы һәм зигәне белән Пинский миннән югары. Әйбәт, дәрәс тәрбия алган. Ашау-эчүгә мул гаиләдә үскән. Моның яшь организм өчен ни икәнлеген мин хәзер генә аңлый башладым. Безнең гаиләнең туя ашаганы сирәк булгандыр. Әти мине еш кыйный иде. Ялкауланганга элэгә иде миңа. Ялкау кеше бүтәннәргә жәфа булып тереклек итә, үзе дә көн күрми, харап! Әти мине шул бәләдән котылдырган...

Тукта, башта ничек булды соң әле? Санбатта безне аерым тәрбиягә куйганнар иде. Бер көнне майор килде дә әйтте: «Самохин, тел кирәк!»— диде. Карта чыгарып салды да маршрутны өйрәтергә кереште. Биш чакрым кинлегендәге сазлыкны үтеп барырга кирәк иде. Бурычны алгач та ул химикларга торып йөгәрде. Алардан бот төбенә хәтле житә һәм билгә эләктереп куела торган брезент оеклар, эчсез брезент курткалар эләктереп кайтты. Курткалар башлыклы иде, шунысы бик ошады аңа. Тышта бер дә өзелмәс салкын яңгырлар явып торган чакта бу киёмнәр бик ярап куйды.

— Синең алла белән дә блатың бар, ахры,— дип шаяртты Пинский. Ул һәр нәрсәнең асылын белә торган бик мәгънәле кеше, әй, шатланды, әй канәгать булып сөйләнде. Барысын да киеп алды да:

— Моның белән суга ятып йокларга була,— диде житди тонга күчеп. Аннары нәтижә ясагандай, әмма шукланулы төстә өстәде:

— Самохин, авторитетың тагы бер баллга күтәрелде,— дип кет-кет көлдә. Тургановның да аңа кушылганы канәгать чыраеннан беленеп тора иде. Ул бик аз сүзле егет.

Саз аша барырга чыктылар. Бу бик яман сазлык иде. Торф түмгәкләре анда-санда гына. Бер-берсеннән шактый ерак. Бер түмгәктән икенче түмгәккә сикерәсең, ә ул каек кебек чайкала да таралып китә. Күе лайга чумасың. Түмгәктәге иптәшен сине тартып чыгара. Тагы икенче түмгәккә сикерәсең. Әллә нинди черек күкәй исен чыгарып ята торган ләпек газы борынны ачыттыра. Анысына гына чыдар идек, лае сине төпкә суыра башлый, аяк каты жиргә тими, сазның төбе юк сыман. Пинский адым саен кабатлый:

— Юк, моннан кайтып булмас, башка юл карарга кирәк,— ди.

Турганов дәшми генә үз эшен эшли, куян шикелле иң ерак түмгәккә сикерә дә иптәшләренә кул сузып тора. Арада ул иң яхшы сикерүче булып чыкты. Кешенең ниндигеге эштә генә белән шул. Караңгы төшкәндә вак чыбык-чабык үсеп утырган бер түмгәккә сикереп керделәр. Бүтән кузгалырга хәлләре калмаганын сизеп, туктарга булдылар. Чыбык-чабыклар өстенә чалкан аудылар да тындылар. Урман артында снаряд шартла-

ган, пулеметтан аткан тавышлар ишетеләп тора иде. Тирә-як сугыш белән тулган, гөрселдәү, тырылдаулар белән әйләндереп алынган.

Төн урталарында салкын яңгыр сибәли башлады. Егетләр тиргә батканнар иде, аркадан өштергә тотынды. Бер-ике йотым гына спирт кабып алдылар. Берсенәң дә ашыйсы килми иде. Киеренкелектә бу шулай була. Алда ни буласын белмәү нервыга нык суга.

Таңнан уянып, әз-мәз генә капкалап алдылар да тагы каһәр суккан сазлык белән алышырга керештеләр.

— Керердән элек чыгарыңны уйла, дигән борынгылар,— диде Турганов. Ул тәмам сазлык батырына әйләнде, шуңа берәз гына горурланган сыман иде. Саздан тартып чыгарган саен Пинский:

— Турганов, синең авторитетың тагы бер баллга күтәрелде,— дип, уеның-чының бергә кушып шаяртып ала.

— Берәр чиге булырмы бу жәһәннәмнең, юкмы?— ди-ди Самохин да зарлангалап куя.

Төн житкәндә аяклары каты жиргә тиде. Күе гына урман башланды. Анда агачлар бары да бер иш, тәртәдән юанрак, үзләре төз, озыннар иде. Бер юанрак агачны шәйләп, Самохин шуңа үрмәләп менеп китте. Чөнки урман артында сулдарак ракеталар күп чөөлгәнә күрәнә иде.

Ул озак кына карап торып төште. Күзәткән нәрсәләрен тиз-тиз пышылдап иптәшләренең колагына тезде. Кәефе яхшырып, күзләрендә зур өмет чаткылана иде. Урман беткән жирдә ниндидер каралты кыеклары күзгә чалынды. Юк, кеше яши торган хутор булмаска тиеш. Кыекта моржа күрмәде. Немецлар бармы, юкмы, якынлашкач беленер, ә ракеталары булды, шактый алда чөөлә. Хәзер урман эченнән шул каралтыларга таба юнәлгәң кирәк...

Кузгалдылар. Урманнан бару да аңсат түгел. Аяк астында коры яфрак бик каты кыштырды, бүтән авазларны ишеттерми. Яки коры ботак табан астында чартлап, кеше йөргәнән алла кая хәтле ишеттерә. Песи адымнары белән генә хәрәкәт ителәр.

Бераздан алларында зәңгәр күк ачылды. Йолдызлар жемелдәде. Бу урманның бетүе, чаукалыкмы, ачыклыкмы башланды, дигән сүз иде. Разведчиклар туктады. Самохин тагы урман кырындагы агачка менеп күзәтеп төште. Шулай да өстән тирә-як әйбәтрәк шәйләнә. Бая күзгә чалынган каралтыларның берсе озын гына лапас, ә урманга якын ягындагысы чирәп түбәле табәнәк кенә йорт икән. Немецлар шунда оялаган булырга тиеш...

Яктырып килгәндә мотор тавышы разведчикларны сискәндерде. Самохин ничектер саклык кирәклегең дә оныткандай агач башына үрмәләде. Хәзер бинокль белән күзәтергә мөмкин иде.

Көймәле мотоцикл биредәге немецларга зур яссы термослар белән аш китерә икән. Бераздан мотоцикл кире китте, сул яктан, алгы позициядәнме, кайдандыр биш-алты немец шау-шу килеп кайттылар да өйгә керделәр. Бер сәгәтьләп тордылар. Аннары шулар укмы, алла башкалармы өйнең сул ягынан каядыр китеп юк булды. Тирә-як тынып калды. Өйдә кем дә булса булмыйча калмас,— дигән фикер төйнәп төште Самохин.

Көнә бие күзәтеп яттылар. Караңгылык куерганда тагы мотор тавышы сискәндерде. Кичке аш китерделәр, дин пышылдады Самохин. Аның йөзүндә хәзер әз генә яктылык пәйда булды.

Урман кырыеннан чәнечкеле тимер чыбык киртәсе сузылган иде. Аның аша ничек үтәргә? Шул хакта озак баш ваттылар. Берничә колга булса, әмәлен табарга булыр иде, әмма аларны каян аласың? Күтәртеп куеп, астан үрмәләргә дигән карарга килделәр. Турганов берничә күсәк әзерләгән итте.

Мотоцикл китеп, берәр сәгәт торгач, кузгалдылар. Йөрәкләре еш-еш тибәргә тотынды. Йөрәк типкәнә хәтта колакка ишетелә шикелле тоела иде. Нәрсәдер дөп-дөп итә, алла аяк табаны, алла йөрәк, белмәссен. Йөрәк белән жиргә баса-баса атладылар. Самохин алдан, аның артынан ике

шәулә шикелле Пинский белән Турганов.

Өйгә якынаеп килгәндә генә алда кыр ягында күккә ракета чөөлдө, шул чак өй тирәсе ачыграк булып күренде. Чаукалык беткән жирдә, өйнен артында ук диярлек кое бурасы күзгә чалынып китте. Кое чәнечкеле киртәнән бу ягында иде. Киртә өстенә ике такта салынган, такталар кое бурасына килеп терәлә икән... Самохин, сөнеченнән артына борылып, иптәшләренән йөзөнә үк йодрыгын китереп терәде: без, чабаталар, нишләп моны күрмәгәнбез!— ди иде аның ишарәсе. Өй тирәсендә часово́й-мазар шәйләнмәде, димәк, тегеннән кемдер бирегә кайтырга тиеш. Өйдә ничәсе калды икән? Ничек итәргә, ишекне ачып граната ыргытыргамы, әллә автоматны гына тырылдатыргамы?.. Самохинның миендә шундый фикерләр бер кабынып, бер сүнөп торды... Ул кое бурасына мәче шикелле бер ыргым белән менде һәм автоматын куенына аскан килеш ике такта басма буйлап теге якка мүкәләде. Иптәшләре дә аңардан калышмадылар. Аргы якка төшөп яттылар, берәз тыңладылар да алга кузгалдылар. Самохин икенче ыргым белән өйнең болдыр стөнасына барып сыенды. Төненең бөтен күзәнәге колакка әверелгән кебек иде. Өйдән ниндидер музыка уйнаган тавыш килә. Әллә жылып кәеф-сафа корып утыралармы? Булыр ул денсезләрдән. Ишекне ачырга да эчкә граната тондырырга, дигән карага килеп, Самохин өйалды ишеген тартып карады. Бикле түгел иде. Әкрөн генә ачты, өй ишеге ярыгыннан төшкән якты сызыкны күрөп алды. Бик шыпырт кына ишөккә килеп тыңлый башлады. Музыка һаман уйный, патөфон тәлинкәсе әйләнгәнә ачык сизелә иде. Әллә өйдә бер кеше дә юкмы? Шайтан алгыры. Самохинның маңгаена салкын тир бәрөп чыкты. Тир агып күз бәбәген өчөттөргә иде. Нәрсә бу? Нүжәли тегеннән кайтканнарын көтөп ятарга туры килер? Атыш булыр, немецлар кузгалыр, башыңны да алып китә алмассың. Фу, шайтан!.. Ни булса ул! Самохин бик сак кына ишөкне ачты (патөфон тавышы аңа ярдәм итә иде) һәм күрдө: сул кулда мич, уң кулда озын өстәл, өстәлнең теге башында фонарь, бу башында патөфон, ә стөнага терәлөп торган урындыкта шинельлө, кышкы фуражка кигән бер гәүдә черөм итөп утыра. Башы күкрәгенә бөгөлөп төшкән иде... Бер минут өчендә Турганов тегенөң артына барып басты һәм ак жәймәләрдән теккән капчыгын чыгарып башына кидерә башлады. Немец кинәт калгынды, Пинский пистолөт түтәсе белән аның чигәсенә тиөп алды да тиз-тиз булышты. Немец өсөгән иде, әллә дөм исөрөк булдымы, капчыкка керөп беткәч кенә уянып, кыймылдарга тотынды. Пинский капчыкка тыгылып кулың йөрөтөп алды, теге тынды. Самохин аяк ягында иде, икенчө минутта алып чыгып та киттеләр. Патөфон һаман уйный иде әле...

Киртә аша басманы бик ипләп чыктылар, чөнки аның сигналы каядыр тоташтырылган булуы мөмкин иде. Аннары элдерделәр генә! Юк, сазлыкка бармыйбыз, дидө Пинский кулы белән ишарәләп. һаман сулга каөрып урман өченә таба киттеләр. Хәзөр ничөк кенә булса да өй яныннан өракка-рак таярга кирәк иде.

Башка частылар урнашкан турыга килөп чыгу аларны әллә ни куркытмады. Пинский һаман әйтте: юк өчөн борчылмагыз, дидө. Ни өчөн шуны кат-кат тукиды соң ул?.. Шуны да сизмәгәч, нинди разведчик мин?..

Әйе, таң алдыннан төмам хәлләре бөтөп, алар бер кечкенә ачыклыкта туктадылар. Йөкләрен жиргә куйдылар. Үзләре яфрактар өстөнә аудылар. Әз генә черөм итөп киткән булганнар, ахрысы, Самохин чигәсенә каты әйбөр белән сукканга уянгандай булды, ләкин шул минутта ук куллары бушаганың сиздө, әмма кулы капчыкны кирө тотә алмады, аны дөм караңгылык белән капланды...

Иптәшләре дә шундый хәлгә дучар ителгән иде. Аларга өчөсенә бөрьюлы һөжүм иткәннәр, өчөсенөң дә чигәләренә сугып, мингерәткәннәр иде. Бик өстә куллар эшләгән моны. Гажәпләнмәслөк түгел. Аңарына килөп күзләрен ачкач, алар бик озак бу хәлнө төрлө яклап анализлап маташтылар. «Әллә немец разведчикларына юлыктыкмы?»— дип тә фараз йөрттеләр. Юк, бу безнөң солдатлар кулына ошый иде. Менә, «төфөйны»

авыздан тартып алдылар бит.

Майорга алар курка-курка гына кайтып күренделәр. Өчөсөнөн дә битләрендә кара янган «фонарь»лар иде, карарлык түгел. Майор аларның сөйләгәнненә ышанмый, читкә карый, аннары кинәт кенә боларның йөзөнә текәлеп тора. «Ә? Ә?»— дип жанны өшөтөрдөк итеп даша. Шунда Пинский гимнастерка изүенә кулын төшөрөп капшанды да, ниндидер күн портмонет, кәгазьләр чыгарып майорга сузды. Бу теге «тел»нең документлары иде. Нишләп Пинский шуны безгә айтмәде? Гаҗап бит. Без үт йоттык, бу килеш майор күзенә күрәнмәс өчен кабат «тел» алырга барырдай булдык. Ә ул! Юк, моны ничек та аңлап булмый, баш житми. Үзе генә батыр, унган булып күрәнәсә килгәнме? Соңыннан мин ачуланып сорагач, чыңлап онытканмын, дип ант итте. Майор стенага терәгәч кенә исемә төштө, диде. Әйе, менә кешегә ышанып йөр. Пинский ни життә генә солдат түгел. Бу хәлнең килеп чыгуына аның катнашы бардыр сыман? Менә күпме вакыт газaplанып ятам, ник берсә килеп карасын, ни бер хәбәр булсын?..

Самохин үзенең кулы яралануы да, учында канны күрөп майор айткәч кенә, белде. Беләгенә ниндидер очлы әйбер тиеп киткән, зур гына яра ясаган. Аны тизрәк госпитальгә озаттылар. Майор аның госпитальгә китүен никтер ашықтырды, Самохин бармаска иткән иде. Бу ничектер яралыны кайгырткан шикелле түгел кебек тоелды Самохинга... Билгесезлек яман, менә Самохинның шул билгесезлек белән күпме инде жаны телгәләнеп ята. Әллә качып китәргәме югыйсә? Әмма яра һаман төзәлми иде. Башта пүчтәк кенә кебек иде, хәзер бәйләгән вакытта хирург карый да: синең яраң миңа ошамый, дип башын селкеп тора... Нишләргә? Дуслар берсә дә килми. Юк, алар чын ихластан йөрмәгәннәр, бурыч үтәр өчен генә йөргәннәр. Дуслыкка бурыч дип кенә караганнар... Тфү, ачудан башка гел начар уйлар гына килә икән...

Ниһаять, бер көнне Турганов килде. Йөзеннән, кыяфәтеннән берни дә беленми, барысы да үз урынында шикелле иде. Турганов Самохинның хәлен сораша башлаган иде, теге кул гына селтәде, андагы эшләр турында сөйләргә кушты. Майор теге «карак»ларның эзенә төшөп йөри икән. «Тел»не тапкан, документлары козырь бит. Ләкин ул часть икенче төнне үк боерык белән күчеп киткән. Кая? Билгесез. Ә без алып кайткан «тел» Митавадагы немец антифашистларына барып эләккән. Дивизиягә кирәкле саллы гына мәгълүматлар биргән. Эшөбөз бушка китмәгән. Иң мөһиме — мәгълүматлар... «Иртәгә майор үзе килә, сөйләш»,— дип Турганов сүзен бетерде.

— Паша ниңә килмәде?— диде Самохин. Бу аның өчен бик мөһим иде. Әмма үзенең шикләрен ул Тургановка айтмаскә булды.

— Әй теге Вера белән күзе-башы әйләнгән лә!— дип Турганов йөзен чытып канәгатьсезлек белдерде. Ә Самохин аның килмәвен, әһә, минем күзгә күрөнәргә курыккан, гаебем ачылып дип шүрләгән, дигән юрауларга борды. Шик хәтәр нәрсә, ул кар йомарламы шикелле алга таба хәрәкәт иткән саен зурая гына бара икән...

* * *

Рудный, командировкадан кайткач, барча яралыларны үзе карап йөрде. Госпиталь бүлмәләренең берсендә ялгызы гына ятучы яралы, ишектән баш врач күрөнүгә, каравагынан торды да:

— Миша абый, бу сезме?— дип килеп күреште. Рудный башта аны танымады, Чанбаев үзе әйтп биргәч, хәтерләгән кебек булды, ияген какты һәм: «Обходтан соң күрермен әле»,— диде дә карап йөрүен давам итте.

Утыз туызынчы елның көзендә Рудный Минзәлә шәһәрендә фельдшер-акушерлар мәктәбенең директоры булып эшләп башлаган иде. Ул үзе төп Минзәләнеке. Нәселе Минзәлә крепость булган чактагы казаклардан ук килә. Ул елны мәктәпкә санитар төркеме алганнар иде. Биредә малай-

ларга күбрәк өстенлек бирелде. Шундый күрсәтмә килгән иде. Чапбаев әнә шул төркемдә иде, ләкин ул ике-өч ай укыгач та, дәресләргә йөрми башлады. Хәлен белергә укытучылар барды, әмма малай мәктәптә күренмәде. Ахырда Рудный үзе аларга кагылып чыкты. Шунда имәнгеч хәлгә тап булды. Гаилә гажәп ярлы иде. Бүлмәдә зур миң һәм сәкедән башка берни юк. Суыр лампа ғына янганга, ярым караңгы иде. Сәкедә алам-саламга төрөнгән балалар. Берсеннән-берсе вак биш жан. Иң зурлары шушы Чапбаев. Аягына, өстенә юк икән, шунлыктан мәктәпкә йөри алмый, ди әнисе. Әтиләре эчеп кайткан да идәнгә ауган, мыгырдана-мыгырдана йоклый. Ат караучы икән. Әниләре ябык, кипкән сары йөзле. Кәңсәдә жыештыручы, ди. Русча эйбәт кенә сукалый. Хужа кеше бар акчасын эчеп бетерә, дип курка-курка ғына җавап бирде. Рудный тәмам күңеле бозылып кайтып китте. Берәздән малайның ФЗОга язылып киткәнлеген ишетелде.

Һәм менә кайда көтелмәгән очрашу. Чапбаев киң жылкәле, таза ғына гәүдәле егет, соры шинелен жылкәсенә салган килеш караватында утыра. Аксыл-сары чыраенда кайгы шәүләсе беләнеп тора. Врәчларның һәм Туфайловның сөйләвеннән белде: Чапбаев бик яман хәлгә дучар булган икән. Аны трибуналга биргәннәр. Аерым бүлек кешесе килеп Чапбаевның хәлен белешеп тора, ди...

Эш болай булган: Чапбаев башта танкта механик, аннары өлкән сержант, танк командиры. Һөжүмгә киткәннәр. Моның танкысы алда, шуңа күрә танкка бер-бер артлы снарядлар тия башлаган. Немец болванка белән ата икән. Ул килеп бәрелсә, кай төшенчә булса да жиимерми калмый. Моны яхшы беләләр. Менә танкка нәрсәдер бик каты бәрелә, танк кыйшаеп китә. Чапбаев, болванка тиде дип, әмер бирә: «Машинадан чыгыгыз!» Өстәге люктан чыккан чакта якында ғына снаряд шартлап, башнәр белән радиствы бетерә. Болар механик белән астан чыгалар. Әмма танк бөтен, аңа берни булмаган. Батальон командиры килеп житеп танкысыннан сикереп төшә дә шундук эшнә белеп ала. «Трибуналга!»— дип кычкыра. Һәм танкны бүтән танкистларга биреп Һөжүмгә жибәрә...

— Гаеп үземдә, Миша абый,— диде Чапбаев. Ул үз язмышы белән тулаем килешкән, аннан һич качып булмагач дигән уйда иде. Әмма үзендә кимсенү юк иде кебек.— Каушап кителгән, анасын эт еккыры! Курку белән батырлык арасы бер карыш кына бит, Миша абый!

Рудный Чапбаевны нигәдер бик жәлләде. Якташ булган өчен генә түгел. Егетнең чыраенда һәм кыяфәтендә ниндидер бизенү, шушы гомеремә тукундыгыз инде, әйдә, бетсен, дигән төсмер дә бар иде. Аннары ул бер сүз белән дә үзенә ярдәм итү, язмышын жинеләйтү хақында ишарә бирмәде. Гаебемне үзем юачакмын, дип һаман батырланды. Шул сүздә, шул антта ниндидер юану тапкан шикелле иде.

— Син бит яраланган булгансың,— диде Рудный һаман нидер аңлап житмичә.— Танктан чыгарга хақың булгандыр?..

— Ярамны мин белмәдем,— дип бик тыныч кына әйтте Чапбаев.

— Ничәләп ярчык тигән?

— Альбин Васильевич сигезне алды, әле ваклары һаман да бар,— дип Чапбаев учы белән ак пластырь ябыштырган муенын сыпырып торды. Бармаклары исә муенында вак төерләргә капшап таба иде шикелле.

Аннары Рудный аерым бүлек кешесе — кечерәк буйлы лейтенант белән сөйләште. Беренчә сүзләреннән үк бу кешенә ошатмады. Тылга ябышып яту өчен артык нык тырыша шикелле тоелды. Сугыш вакытында менә шундый тип кешеләр барлыкка килде. Болар инде законнан да каты кешеләр иде. Закон параграфларын сызыгыннан арттырып үтәргә маһирлар. Кысан чорның үз кешеләре табылып тора. Алар посып, көтеп яткан жирдән чыгалар. Үзләрен намуслы кеше саныйлар. Начар якны күрсәләр дә дәшмиләр, шул дәшмәү белән абруй казаналар... Лейтенант ялгыш берәр нәрсә ычкындырмагач дип бик сагаеп, Рудныйның сорауларына: «Әйе, юк» рәвешендә генә җавап биреп бара иде. Аның чыраенда ниндидер газап һәм авырсыну күрәп, Рудный сүзнә бүтән дәвам итмәде.

Ул Чапбаевның гаебе юк дәрәжәсендә генә дип белә, шуны күпертә-ләр, чебеннән фил ясыллар, дигән фикергә килгән иде. Альбин Васильевич-тан үзенең дәлилләренә таяныч өмет итте ул. Эмма баш хирург нигәдер икеле-микеле, тайгак фикерләр генә әйтте. Сигез ярчыкның өчесе баш сөягендә, мигә зыян китерә язган иде. Хирург аларны шактый тирәннән алган. Бу бит яралының баш эшчәилегенә тәэсир итми калмас, мөгаен? Хәзер үк булмаса да, соңыннан килеп чыгуы ихтимал! Юк, ди Альбин Васильевич, мисенә бернинди хилафлык булырга тиеш түгел. Баш миен тукландыра торган капиллярлары өзгәләнеп беткән бит?— дип үзенең кеңәсә Рудный. Эмма хирург бирешми, кан үзенә юл сала ул, бу инде исбат ителгән нәрсә дип, Рудныйның авызын яба. Операциядән соң Чапбаевның күзләре зурайган, акаеп калган иде. Рудный шуны әйтте. Альбин Васильевич моңа дикъкәт итте. Күзләргә зыян килүе мөмкин, диде. Ул бик тәҗри-бәле, укымышлы хирург, үзе гаять эшчән кеше. Аның дәлилләре белән теләмәсәң дә килешергә туры килә иде. Аны болай гына жинеп булмый, власть көче белән дә басым ясарга уйлама, бирешми ул ана. Гаепләре булган кешеләргә басым ясап була, ә Альбин Васильевич һәр яктан чиста кеше... Әйе, шул күзләренә генә алиби итеп алырга кала.

Рудный бу мәсәлә буенча замполит белән дә сөйләште. Чапбаевны беләдән коткарырга иде, диде. Ул бит яраланган, яралы кешене алай хөкөм итәргә тиеш түгелләр... Рудный Туфайловка карады, замполит аның белән килешми иде кебек. Сүз азагында гына: тукта, мин үзем ул лейте-нантның кылларын тартып карыйм әле, диде.

Бу «кылларын тартып карау» берничә көннән соң булды. Лейтенант ярыйсы гына ачылып сөйләште. Ул Мәскәүгә икән. Туфайлов та шунда үскән икәннән белгәч, башкала турында сөйләшеп киттеләр. Лейтенант юлбашчыга сокланып, аның акылын һәм зирәклеген күрсәтә торган мисал-лар китерә-китерә мактады. Черчилльләр, Рузвельтлар аңардан шүрлән торалар икән, диде. Шуңа күрә аның сүзенә колак салырга мәжбүр була-лар, имеш. Иптәш Сталин булмаса, шушы тикле зур жинүләргә ирешә алыр идек микән, белмим, диде. Ул дәрәс сүзләр сөйләп иде. Туфайлов та аңа тулысынча кушылып утырды. Эмма лейтенантның бөтен нияте синнән ниндидер сүзләр чыгартып, шуны эчкә салырга исәпләнгән кебек иде. Шундыйрак сөйләшүләренә Туфайловның үзенә дә еш башкарырга туры ки-лә. Лейтенантның чын күңелдән сөйләвенә шикләнми ул. Ләкин бу сүзләр-нең энә шундый астары барлыгын да сизми калмады.

— Ник мин бу эшкә ярамым дисез?— Туфайлов бая лейтенант авызыннан сүз жаенда ычкынган фикергә игътибар итеп, шулай сорاپ куйды.

— Гел кеше язмышларын хәл итәргә туры килә,— диде лейтенант әкрән генә, калын иреннәрен кыймылдатып.— Ә бу бик авыр нәрсә. Безнең кулдан кешенең торышы йә тегеләй, йә болайга үзгәрәп китә. Еш кына уңай якка булмый.

— Моңа сез гаепле түгел ич!

— Ну без бит таш түгел, кеше! Йөрәк бар, күңел, нервы.

— Ник кичереп маташырга, законга туры китердегез — бетте...

— Алай гына булмый шул, әх, кая! Терә кеше белән эш итәбез бит. Бер кызыч нәрсә. Опочка инында немецларның зур концлагере булган. Шул лагерь комендантының язмаларын укырга туры килде. Көндәлек шикелле язып баргалаган: менә әсирләренә ачка интектереп, авыру, яралы-ларны дөвәләмәйчә көн дә күнме кешене теге дөньяга озатабыз, ә бит минем күңелемдә аларга каршы бернинди ачу, нәфрәт та юк. Әйе, юк!— ди. Яклаучысыз әсирләренә йөзәрлән кыра фашист, ә үзе, минем аларга карата үчөм юк, дип акыл сата. Нинди эшәклек. Күрәсезме, фашист үзе — үтерә торган машинага әйләнгән. Акылы, йөрәге алып ташланган аяусыз машина булып әверелгән... Адәм заты моннан да коточкычрак нәрсәне күргәнә юк иде әле!

— Әйе, исен-акылың китәр аларның вәхшилекләрен күрәп,— диде

Туфайлов һәм нәрсәгә сөйләп торырга дигән төс белән кулын селтәде дә, бу сүзгә давам итәсе килмәгәндәй, читкә карап тора башлады. Аның сүзгә тизрәк Чапбаевка китереп житкерәсе килә иде. Лейтенант та моны сизә шикелле, эмма һаман сүзгә читкә алып китә. Авыр сөйләшүдән шулай качмакчы буламы?

— Чапбаев мәсьәләсә буенча беләсе килгән иде...

Шул сүзләргә ишетүгә, лейтенантның йөзгә кинәт үзгәрдә, дәншәтләр төсмерләр белән тулды. Аның ачуы килгәнлегә ап-ачык иде.

— Замполит, син бу эшкә тыгылма,— диде ул Туфайловны жәлләгән чырай белән.— Сөз мине кырыслыкта гаепли аласыз. Үзегез минем урында булып карасагыз, белер идегез. Бу бик четерекле эш бит! Э нигә сезнең начальник Чапбаевны якламакчы? Әллә ул бер-бер танышымы?

— Юктыр,— диде Туфайлов. Белсә дә, әйтмәдә, Рудныйны жайсыз хәлгә куюдан унайсызланды.

— Әгәр үзенең муенын сындырасы килмәсә, яклап маташмасын, белдегезме?— лейтенантның тавышы катгый иде.

— Яралангач, танктан чыгарга хаклыдыр бит?

— Хаклы, эмма бу очракта хаксыз. Үзә әйтеп тора: «Мин яраланганымны белмәдем», ди. «Танктан чыккач кына сиздем», ди.

— Гаепленең алай әйтүе гаепен танудан булуы мөмкин. Башта уйлап житкерми, ялгышкан...

— Юк, ул ялгышмаган, иптәш замполит,— диде лейтенант бу нәрсәдә үзен зур белгеч итеп күрсәтергә теләп.— Ул курыккан, әйе, курыккан. Бүтәннәр үт эченә кәргәндә ул хәйләләп калган...

— Э Чапбаев хәйләли торган баш түгел кебек...— дип Туфайлов лейтенантның дәлилләре белән килешмәвен белдерде.

— Анысын беләбез, без ничек дип тапсак, шулай булыр...— лейтенантның тавышында һәм төсендә үзенең нинди властыка ия булуын искәртәсе килгәнлегә чагылып китте.

— Медкомиссия Чапбаевны нестроевойга чыгарды,— диде Туфайлов үзендә дә өз генә булса да власть барлыгын белгерткәндәй.

— Шулаймыни? — диде лейтенант бу нәрсәгә исе китеп. Ул урыныннан торып, йөрергә тотынды.— Әле кайчан?

— Өченче көн...

— Юк, булуы мөмкин түгел,— дип өстәл артына килеп утырды, катыргы эчендәгә кәгазьләрен актара башлады. Эмма кирәкле кәгазьне тапмыйча туктады, шул мәлдә аны ниндидер фикер биләп алганлыгы йөзгә чыкты.

— Әһә,— диде ул нәрсәнендер серен тапкан төстә.— Врачларга Рудный басым ясаган! Аңлашыла. Эмма юкка тырыша.

— Юк, бернинди басым булмады, иптәш лейтенант,— диде Туфайлов, ышандырырлык булсын өчен тыныч кына.— Яраланың аң дәрәжәсендә дә үзгәреш бар, күзләре дә начарланып калган...

— Шаярмагыз, безнең дә экспертлар бар,— диде ул катыргылары өстендә яткан кызгылт бармаклы кулларын йодрыкка төйнәп.— Әгәр диагнозлары дөрөс чыкмаса, Чапбаев белән бергә Рудныйның үзенә аның язмышын уртаклашырга туры килер... Медкомиссия карарын бүген алырга буламы?

Туфайлов планшетын шырталатып ачты да, бер кәгазь алып, лейтенантка сузды. Лейтенант кәгазь өстеннән күз йөртеп чыкты һәм аны бер әһәмиятсез нәрсә кебек кенә итеп катыргысы эченә салды. Анны янаган ачулы чырай белән карап алды да ишеккә юнәлде...

Бер көннән Рудныйга һәм Мирага моннан күчәргә дигән боерык килеп төште. Ашыга-ашыга жыендылар. Рудный Чапбаевны тиргәп чыкты. Чапбаев кичә теге лейтенантка алгы сызыкка жибәрүләрен сорاپ гариза биргән икән. Юләр түгел дигән. Мәнә нестроевой килеш йөр инде! Үз гаебемне үзем йолмыйча кеше күзгә күрә алмыйм, дип, Чапбаев һаман бер нәрсәгә кабатлый иде. Рудный барыбер аңа

медкомиссия кагазен үзөндө сакларга кушты.

Машинага утырыр алдынан гына Мира күзгө чалынды. Туфайловның белэгенинн тотып, пышылдап кына саубуллашу сүзлөргө айткан иде.

— Син бит минем иптәш кызым кебек булдың, шул ягыңны сагыңырмын инде, бигайбә! — диде.

Туфайлов анын борын яфракларында саргылт сипкелләрнен күбәюен күрөп калды. Йөрәген ниндидер үткөн бер нәрсә сызып жибәргән кебек ачыттырып торды. Бераздан бетте.

Шул көннөрдә немецның төнгө самолетлары госпитальгә тагы һөжүм итте. Ләкин бу юлы зыян булмады, бомбалар шактый читкә төшкән иде.

Туфайлов исә начальник итеп кемне жибәрерләр икән дип борчыла иде. Теләсә нинди начар хольккы кеше белән дә эшли алырга өйрөнөргә кирәк. Сина гел яхшы кешеләр генә туры килеп тормас.

Төнлә инде дивизиянен авторота студебеккерлары солдатлары белән госпитальне моннан күчерергә килеп житкән иде. Яралыларны бөркәүлө кузовларга төяп, кайсын кая ташырга керештеләр. Жинелрәк яралыларны якындагы госпитальләргә, ә күпчелекне тәшкит иткән авырларын Митава шәһәренә үк илтергә дип боерылган иде. Күчүнен сәбәбе — госпитальне немешлар шайлап алу булгандыр...

4

Әнвәр күзен ача алмый иде. Күзе йомык килеш алдында һаман кызыл ут чүмәләсә пәйда була. Берсә бетеп аз генә тора да тагы ут шарчыгы очкыннар чәчрәтеп күз алдында әйләнә башлай. Очкыннар тәннен килеп төшәләр дә кулын, аякларын, күкрәк өсләрен пешереп юкка чыгалар... Нәрсә соң бу? Минне нишләттеләр икән? Бу кызыл ут йомгагы каян килгән? Ут йомгагы нәрсәгәдер бәрелеп чәчелә дә ут тамчылары аның гәүдәсә өстенә коелып торалар. Нидән соң бу бер дә бетмәс ут? Әллә әбисә сөйләгән тәмуг дигән нәрсә чылап та бармы? Ул шушы үземе? Анда да гөнаһлы адәм балаларын тоташ ут эченә ташлайлар икән. Ут эчендә кисәү кебек янса да, адәм баласы тиз генә янып үлми икән. Ул күп газалана икән. Чөнки тәне тыштан янса да, эчтән ит һаман үсә бара, имеш. Тиз генә янып бетсә, газасы да бетәр иде, әмма эчтән үсеп торган тән һаман газап чигеп ут эчендә чи кисәү кебек ята бирә, ди... Туктале, Әнвәр үзе дә шундый ут эчендә ята торган кисәү түгелме соң? Шулай ук мине дә тәмугка ташладылар микәнни? Ә ни өчен? Ана үнсигез яшә кенә бит әле. Бу яшьтә тәмугка ташларлык нинди гөнаһ булуы мөмкин соң? Хәрби антына хыянәт итмәде. Тирә-юньдә пулялар кигәвен кебек очып торганда, снарядлар шартлаганда, элемтә чыбыгын ялгарга чапты һәм нинди генә мөшкел хәлдә дә боерыкны төгәл башкарды. Колхозда эшләгәндә дә намусына тап төшөрмәде. Ана иң өшәнгән атларны бирә торганныр иде. Бер иң егетләр чыбыркыны нык куллана, атын кабырга йоннары тетелеп бетә торган иде. Әнвәр чыбыркы кулланмады. Ябык атларга сугарга кулы тартмый иде. Юк, атлардан бәддога яварга тиеш түгел ана. Алайса каян килгән соң ана бу жазга? Әх, күзне ачып булсын иде? Хәзер төнме, көнме? Нишләп бер тавыш та ишетелми?

Кинәт тагы ут чүмәләсә күз алдына килеп чыкты да очкыннарын төрлө якка чәчрәтеп тора башлады. Бераздан ул каядыр алга таба тәгәрәргә тотынды. Һаман ерагая барды, шунда ниндидер каты әйбөргә килеп бәрелде һәм бөтен тирә-юнь ут белән туады. Ул ут билең, бот төбен бик каты пешереп ачыттырып алды һәм кинәт юкка чыкты. Бар төш дөм караңгы булды да калды. Ул берин сизмәс, тоймас булды.

Әнвәрнең пульсын тикшереп, саклап торган сестра капылт кына

урыныннан торды да врачлар бүлмәсенә чапты. «Пульсы бетә! Пульсы бетә!» — дип кычкыра иде. Бик тиз Анна Сергеевна һәм Альбин Васильевич килеп життеләр. Кулларында шприцлар иде.

— Адренахин! — дип пышылдады Альбин Васильевич.

Ася Әнвәрнең беләгеннән кан тамырын табып, аны ышкый-ышкый кабатты. Анна Сергеевна шул урынга тизрәк шприц энәсен кертеп жибәрде. Аксыл сыеклык әкрән генә кан тамырларына йөгәрә иде. Икенче беләгенә дә укол ясадылар. Ботына аллә ничә укол бирделәр. Альбин Васильевич зур дикъкаты белән пульсны тикшереп тора иде.

— Пульсы чыкты! Пульс! — дип шатлыклы тавыш белән пышылдады ул.

Ася, Әнвәрнең кулларыннан алып, аларны алга, артка хәрәкәтләндерергә тотынды. Бу исә жибәрелгән даруларның тәэсирен тизләтергә тиеш иде. Чынлап та, уколларның файдасы булды, Әнвәрнең сулышы тирәнәйде, күкрәк туры сулыш алу унаена селкенеп тора башлады. Юкса тын алуы бер дә беләнми иде.

— Сират күперен үтте, — диде Альбин Васильевич канәгать чырай белән. Анна Сергеевна да Әнвәрнең күгәргән иреннәренә жан керә башлаганын күрә, иркен сулап куйды.

— Ул малай гына бит әле, — дип Ася һаман Әнвәрнең муеннарын, башларын ике учы белән кысып-кысып угалый иде.

Әнвәрнең бер колагы тавыш ишетә башлады. Аңа коточкыч авыр иде, барча әгъзалары авырта, сызлай иде. Ә хәзер киңәт ниһадер жиңел булып китте. Әнвәр, муенында юеш салкынлыгы тоеп, күзләрен ачты. Кайда ул? Ниндидер палатада ята шикелле. Нянямы аның янына килде дә нәрсәдер күрәп алды һәм: «Аллакай гынам!» — дип палатадан ашыга-ашыга чыгып китте. Тере юешлек Әнвәрнең аркасына агып төшә башлады.

Шул мал сестралар, врачлар килеп Әнвәрне тагы карарга керештеләр. Әнвәрнең сул колагыннан кызыл-сары үлек ага икән.

— Урта колагы шешкән булган, — диде Альбин Васильевич үкенүле-әриңле тавыш белән. — Шуны белмәгәнбез, кыйнарга кирәк безне!

— Ничек мигә китмәгән! — дип гажәпләнде Анна Сергеевна Әнвәрнең күз кабакларын әйләндереп карый-карый. Няня мөңдәр тышын алыштырып куйды, Ася исә Әнвәрнең күлмәген салдырмакчы итә. Әмма күлмәк аркага ябышып каткан икән. Ася авырттырып-авырттырып кубара иде. Арканың сөякләре, бигрәк тә калак сөякләре, тәндә ит беткәнлектән тирене тишәп чыкканнар һәм яра ясаганнар. Арка тулы шундый яралар икән. Әнвәр үзе аңлап та бетерми, миенә аркам яра-ланмаган кебек иде бит, дип баш ватып уйлана. Яраларның каян пәйда булуына гажәпләнә иде. Ася аркадагы яраларны спиртлы тампон белән чистартты, аларга яра пластыре ябыштырып чыкты. Няня яңа күлмәк кигерде.

Аннары ана чәй эчерделәр. Әнвәрнең стакан тотарлык та жегәрә калмаган иде. Няня балкашык белән авызына салып торды. Әнвәр шунда ук хәле әйбәткә таба авыша барганын тойды. Башына да уйлар килә башлады, нинди сөенеч, ул уйлый ала икән бит! Үзенә хәле турында уйлый ала. Монарчы бер дә уй йөртә алмады бит. Аңа үлем дә, яшәү дә бер иде. Ә хәзер алай түгел шикелле. Әнә ничә көннәр, төннәр аның күз алдында ут шары әйләнде дә әйләнде. Бары да шул колак шешеп үлек жыйганнан гына булган, баш миенә басым ясаган күрәсәң. Әле ул контужен булган иде бит. Төнлә заданиенә үтәп кайтканда кырдагы бер өсте ябулы сарай стенасы кырына ял итәргә утырган иде ул. Сарай артында гына авыр снаряд төшәп шартлады. Әнвәргә зыяны тимәде, әмма бик каты сангыраулатып ташлады. Сул колагыннан кан да чыккан иде. Үзләренә позициясенә ул таң атканда гына кайтып житте. Аны тагы заданигә жибәрделәр...

Энвэр көзгедэн караса, үзен һич тә танымас иде. Бәп-бәлэкәй генә булып калган ул. Тәндәге итләрә тәмам беткән, шыр сөякләр генә. Зуррак гәүдәле бер бала шикелле, караватта ята. Башын борган чакта муен сөякләре майламаган ишек күгәндәй шыгырдый. Гәүдәне кыймылдатып булмый, бил туры, оча сөякләре чимә-чи булып беткәннәр. Камыт суккан ат муены кебек, карарга имәнгеч. Сөякләр итсез тирене шулай тиз тишеп чыгалар икән... Аның бу яралары кайчан төзәләр? Әйе, аңа ризык капкаларга кирәк. Әмма берни ашыйсы килми. Бот төбә сызлавы барча көчен алып бетерә. Тән кайнарлыгы да шуңардандыр, мөгаен. Бер ризыкны да авызына китерә алмавына шул сәбәпчедер? Аңа операция ясамадылар микәнни? Аяктагы пуляны чыгармадылар микәнни?...

* * *

Әле госпиталь бирегә күчкәнче, Ася көтелмәгән бер хат алган иде. Андрей әнисе язган. «Андрейның үле хәбәре килде, сезгә берәр нәрсә билгеле түгелме? — дигән. — Хәлебез бик авыр, җавап язмыйча калмагыз», дип өзелеп үтенгән... Ася мондый хәлләрне күп күрсә дә, берәз аптырап калды. Күңеленән Андрейның алгы сызыкка киткән вакытын исәпләп чыгарды. Егерме көннән артык үткән икән инде. Баргач та сугышка кергәндер, ахрысы. Хәер, алгы сызыкта солдатны һәр сәгать үлем сагалап кына тора... Бу хатка җавап язарга да өлгермәде Ася, икенчесе килде. Аңа кеше тагы үзенең хатын ачы күз яше белән тутырған. «Без Андрейның үлеменә ышана алмыйбыз. Көн-төн кайгырабыз. Инде тилерер дәрәжәгә життек. Сөз Андрейның белеш кешесе булгансыз, зинһар, безгә нәрсә булса да языгыз?!»

Ася ата-ананы юатыбрак җавап язды. Андрейның үлеменә ышанса да, сугышта мөҗизалар булып тора, диде. Андрейның берәр мөҗиза белән исән калуы ихтимал, дип, өметләрен өзеп бетермәслек сүзләр табарга тырышты. Андрейның әнисе бик еш хат җибәрә башлады. Һаман улы хакында нәрсә булса да әйтергә куша иде. Андрей ул бик нечкә намуслы, яклаучысыз, романтикалы егет, ә андыйлар алгы сызыкта озак тора алмыйлар икән. Шулай харап булгандыр инде ул, дип тә яза әнисе. Менә Андрейның частенә язып, тагы эзләткәннәр, әллә кайларга язып бетергәннәр. Барысыннан да бер төрле җавап килгән: «Ватан өчен батырларча...»

Андрей турында Ася барча белгән-күргәннәрен язып бетерде. Барысында да мактап язды. Аңа күңеленә берәз җиңелрәк булсын дип уйлый иде. Әмма яраланган йөрәкләргә нинди дәва бар? Жәрәхәтләнгән тәнгә дару куеп була, аны бәйләп була, уколлар белән дә дәваларга мөмкин, әмма яра алган йөрәккә берничек тә ярдам итеп булмый. Кән саркып торган йөрәген кеше үзе генә төзәтә ала, ахрысы. Адам баласы кайгыны бары ялгызы үзе генә күтәрә, үзе генә кичерә. Аның өчен кайгыны бүтән беркем дә кичерә алмый шул. Йөрәк кичерешен беркем дә берничек тә җиңеләйтә алмый. Кеше үзенең шушы язмышы белән килешергә мәҗбүр була инде.

Андрей әнисенә юату сүзләре язганда, Ася үзе турында да кыстырды. Менә минем әти дә фин компаниясендә башын куйды. Әни Ленинград блокадасында газан чигә, нишләнсең, берни эшләр хәл дә юк. Мин генә түгел, бөтен ил белән, дип уйлыйсың да үзенең-үзең тынычландырасың. Әмма йөрәк һаман әчетеп әрни. Аң белән аңлаган да кебек буласың, ләкин күңел үзенең итә: сүнми дә, сүрелми дә, пыскып кына йөрәк маен сызып, көйрәп тора.

Хәзер Андрейның әнисе хат саен: «Ася, безгә кайт», — дип яза башлады. — Безнең бүтән беркембез дә юк, син безнең кызыбыз булырсың. — дип бик ихластан яза иде. — Безнең матди хәлебез күз тимәсен диярлек әйбәт. Үзем рус, ирем татар. Әмма сине бу нәрсә

куркытмасын, семья өчен бик сабыр, тигез холькы ул. Кеше буларак та эйбэт. Төшөп калганнардан түгел, таба, юнэтэ. Институтта укыта. Квартирабыз өч бүлмәле, бар нәрсәбез дә житеш. Син безнең өчен бик теләгән кешебез булачаксың...

Ася сугыш башыннан ук госпитальдә эшли. Яралылар белән төрле мөнәсәбәтләрдә булу дәверендә мондый хатлар да алды. Ана бу нәрсә таныш иде. Өйләренә үзләре кайта алмаган яралыларны берничә мәртәбә кайтарып куярга туры килде ана. Аларның да эти-әниләре Асяны үзләренә чакырып, үзбезнен кызыбыз булырсың, дип язгаладылар. Әмма Ася тормышны белә иде. Бар сүзне чынга алып бетерергә ярамаганын тормыш ана үзе өйрәтте. Кырык өченче елны ул ике күзә яраланып сукурайган, бер аягы өзелгән лейтенантны өснә хәтле озата барды. Башта лейтенант өчен аның эти-әнисенә хатлар яза иде. Лейтенант әйтеп торып яздырса да, Ася үзеннән күп жылы сүзләр куша иде. Шулай мөнәсәбәт урнашты. Торган саен ул эйбәтләнә барды. Асяны үзләренә бөтенләйгә кайтырга өнди башладылар. Менә алар кайтып төштеләр. Начар гына өй. Ишекләре ачык иде, керделәр. Бүлмәдә тавыклар йөри. Каяндыр өч бала килеп керде. Абыйлары янына барырга куркалар. Чөнки лейтенант өйдән күптән киткән булган. Ач күзләре белән төбәлеп тик катып торалар. Алып кайткан юл паегын Ася каралып беткән өстәл өстенә чыгарып куйды. Балалар аны бик тиз жемләп бетерде. Абыйлары ягына килергә исәпләре юк. Кичкә табарак хужа хатын кайтты. Улын качаклап елап алды. Асяга рәхмәт тә белдермәде. Әни кеше язган сүзләренә бөтенләй туры килми иде. Эти кешенен дә исе китмәде. Аның йөзенә сөенеч нуры аз гына да чыкмады. Тере бала кайткан кебек тотты ул үзен. Ләкин хужа кичең каяндыр арагы табып алып керде. Кабыкы бәрәңге пешерделәр. Лейтенант паегыннан ике-өч селедка калган иде, шуларны турадылар. Кайтучы хөрмәтенә берне күтәргәч тә ананың теле ачылган кебек булды. Икенче тосттан соң, гарип малайны качаклап үбәргә тотындылар. Үзләрен бик булган кешеләргә санап, ир белән хатын бер-берсен күккә күтәрәләр, мактанышалар иде. Ася аңлады, ана кеше хатларын кызмача көе язган икән.

Иртәгесен Асяны станциягә озатучы да булмады. Хужалар гүя аны күрмиләр дә иде. Лейтенант, эти-әниләрен яхшы белгәнлектән, аларның бу кыланышлары өчен гафу үтенеп маташты...

Шулай, кайсы кешенен сүзләре гамәленә бер дә туры килми. Ася моны көн дә күрүп, ишетеп тора. Сөйләү жинел, язу ансат ул. Ә эш, гамәл бөтенләй икенче төрле. Кешеләр язганда хискә бирелеп китә, реальлекне югалта. Күп китапларның да тормышны бик ансат итеп сурәтләве бәлки шуңардан килә торгандыр. Ходаләндәсе, кешеләрен нинди ягымлы, инсафлы, акыл иясе итеп тасвирлыйлар. Шундый бер генә кешене очратасы иде. Бу елларда Ася кулыннан ничә мең яралы узмагандыр, әмма берсе дә алай язылганча яхшы булмады. Кайберсе сызлауга һәм нәрсәгәдер ачу килүенә чыдый алмыйча, ана кәстиял белән дә кизәнә иде. Аты-юлы белән тиргәгәнне әйткән дә юк. Врачлар карый да китә, барча кара эш шәфкать туташларына төшә. Юк, сүзләренә туры килми кеше, һич тә туры килми. Сүздә бер төрле, эштә икенче төрле ул. Хәтәр хәлләргә эләксә, тагы да тиз үзгәрә, үзенен якын танышыңны, белгән кешекне таный алмыйсың.

Андрей әнисе турында Ася борчылып уйланды. Хатларын бик чын күнелдән яза иде. Нишләп мин анарда шундый ышаныч тудырдым? Алар бит минем хольк-фигылемне, нинди кеше икәнемне белми. Үзләре укыган кеше, житмәсә. Сүзгә ышанып кына кеше шундый адымны ясыймы? Безаз гына уйларга тиешләр. Бер нәрсәне кабатлап яза да яза. Кайберәүләр соңыннан ни буласын исәпләми. Әллә алар да вагдәгә бик юмартлармы? Андрейда да сизелә ул нәрсә.

Сугыш шартлары кешеләрен хольк-фигыленә нык тәэсир итә.

Моны бигрэк тә алгы сызыкта булып чыкканнарда күрәсен. Алар: сугыш барысын да ярлыклар, дип уйларга ярата. Төрлө ярамаган эшләр, тәртип бозулар шулардан килеп туа. Әле күптән түгел генә, терелеп килүче бер яшь лейтенант аны шактый эзәрлекләп йөрде. Госпиталь ихатасында ике йорт бар иде, шуларның берсендә болар дүрт сестра яшиләр. Егет бүлмәгә үтөп, син йоклап ятканда, караватка килеп утыра. Кешеләрен ял итәргә тиешлеген башына да китерми кебек. Әгәр бүлмәдә үзөн генә булсаң, шунда ук килеп ябыша, үзгәз кебек мышный-мышный: «Нишләтәсен син мине! Нишләтәсен!» — дип кайнар пышылдап, итәккә үрелә башлый. Тимердәй каты кул божрасыннан көчкә генә ычкынасын. Кадернен кадерен белмәгән кара ишәк, дип шундыйларны атылар инде. Лейтенант бәйләнүдән тыела белмәде, бик борчый башлады. Ахырыда Ася Туфайлова зарланырга мәжбүр булды. Туфайлов ул мәсьәләдә каты кеше. Теге шул чагында гына акылына килде. Шулай да барыбер килеп гафу үтенмәде. Сугыш шартлары аны лейтенант дәрәжәсенә күтәргән, тик культура элифбасын өйрәтмәгән. Күпме үзләре хажәтенә файдаланырга ниятләнүчеләрен кире тибәргә туры килде! Ә бит кызларны «сындыру» аларның тормышларын жимерү ул. Ир-ат халкы шуны аңлап житкермәй.

Һөжүм бара, госпитальгә яралылар агылып килеп тора иде. Бер көнне палатасындагы бер яралы бик нык өзлегеп киткәч, Ася бүген яңаларны кабул итүче Альбин Васильевичны алырга төште. Ике зур-зур бүлмәгә яралылар тулган иде. Күбесе носилкаларда шинельләрен ябынган көе уфылдап ята. Кайсысы коры идәндә баш астына кулларын куйган, телләрен кысып, авыртуга бирешмәскә тырышып, гыж-гыж сулый. Кайсы, сызлауга чыдый алмый, үз-үзен кая куярга белмиңә, авыр ыңгыраша. Көталәр. Санпропуск экрен эшли шул...

Кемдер Асяны исеме белән дәште, теге почмактан бер көчсез тавыш килә иде. Ася тавышны танымады, чакырганга гына барды. Караса, носилкадан ниндидер бер йөз ана төбәлгән, гаепле елмайган килеш, һаман дәшми тора иде.

— Танымыйсыңмы? — зәгыйфь тавыш, баш астыннан кулын алып ана сузды, күзләрендә ниндидер таныш төсмер бар да кебек, юк та кебек. Ася иң әйтергә белмәде. Яралының хәле авыр, аңа ашыгыч рәвештә ярдәм кирәк иде. Моңы ул аның кулын тотуга ачык сизде.

— Ася, әллә оныттыңмы? — дип елмайган итте яралы.

— Нәрсәдер хәтерләмим? — диде Ася, һаман аны танырга теләп зинһенен эшләтә-эшләтә.

— Мин Андрей бит, Ася! Ничек инде! — дип яралы сөенечле елмайган итте.

— Нинди Андрей? Андрейлар бик күп? — диде Ася яралы шаярта дигән шиккә төшә башлап.

— Газизов Андрей, оныттыңмыни? — Яралы шулай дигәч, Ася әллә нишләде, бер минутка гына зинһене таралды, бер аягы артка чигенде дә тигезлеген югалтып торды, эмма егылып китмәде, үзен бик тиз кулга алып өлгерде. Үлгән дип белгән кеше кинәт шулай алдына тере килеш килеп чыксын әле! Андрей янына тезләнде дә ике учы белән битләреннән сөяргә кереште. Ул бер сүз дә әйтә алмый иде әле. Андрейның танымаслык булып үзгәрүе дә, аның үлемнән исән калуы да башында берьюлы күп уйлар кузгатты, алар бер-берсен тыгызлай, аңны тунларга комачаулай иде.

Ул:

— Мин хәзер, — дип урыныннан торды да эчкәре бүлмәләргә йөгерде. Аннан тиз генә хирург Альбин Васильевичны алып чыгып, өске катка теге хәле авырайган яралы янына менгеп жибәрде. Үзе, санитарларны китереп, Андрейны тизрәк санпропускка алып керттерде. Ике аягы да яралы икән. Шуларга беренче эшкәртү ясагач, Сәгать тә үтмәгәндер, Андрей өске каттагы офицерлар палатасында иде инде.

Сменасын тапшыргач кына, Ася Андрей янына килә алды. Ул, палата сестрасыннан үтенеп, Андрейның кан тамырына ике кубик глюкоза салдырткан иде. Шулардан, ахрысы, егетнең күзләрендә яшәү нуры көйри башлаган кебек булды. Әмма Андрейның хәле авыр, ул моны үзе аңлап та житкерми. Алар пышылдап кына сөйләшәләр иде. Асяның әле һаман гажәпләнүе бетмәгән, егеткә сәер генә итеп карап-карап куя. Андрей үзе белән ниләр булып беткәнән аңлатмакчы була, бер-ике сүз әйтә дә тынып кала. Хәл жыеп ала да тагы башлый. Әмма Ася аны сөйләүдән һаман тыйды да тыйды. Кулына кәгазь-каләм тоттырды, «әниңә хат яз», диде. Аның үле хәбәре килгәнән айтмәде. Сөйләшкәндә дә белмәгәнгә салышты.

— Яраланганымны язмыйм, — диде Андрей, Асяга таба башын борып кинәш сорагандай.

— Исәнлегенң генә әйт, бүтәне соңыннан... — дип Ася китәргә кузгалды. Хатны үзе белән алды. Алар йортында почтада эшләүче бер кыз яши иде, шуңа бирер дә, хат бик тиз иясенә барып житәр. Алар хатны тиз йөртү юлын белә.

Ася үз бүлмәсенә кайткач та Андрей турында уйланды. Бик яман хәлгә юлыккан, ахрысы, дигән уй аңа тынгы бирми иде. Ул аны сөйләтәргә курыкты, әллә нинди ямьсез нәрсә беленер дә тагы күңелгә йөк булыр, йөрәкне уеп алыр, дип шикләнде. Андрейның кыска гына ара эчендә танымаслык булып бетәшүе башта төрле юраулар кузгата иде. Ася бигрәк Андрейның әнисе өчен шатланды. Кан елап күпме хатлар язды. Менә бүген дә аның хаты килгән. Бик әйбәт, Андрей исән-сау. Аларны язмыш ташлап бетермәгән икән. Моннан зур бәхетнең тагы кайда булганы бар?! Тик уллары гына тизрәк терелсен.

Андрейны бәйләү бүлмәсенә алып кереп, яраларын чишеп, бик жентекләп хирурглар, врачлар карады. Гангрена билгеләре таптылар. Кайсыдыр ампутация дигән сүз ычкындырды.

— Бервакытта да! — диде Андрей көчсез тавышы белән.

Врачлар үзләре телендә латин сүзләре катыштырып сөйләшеп алдылар. Аларның йөзенә, бит хәрәкәтләренә карап, Альбин Васильевичның ампутация мәсьәләсендә сабыр итеп тору ягында икәнән чама-лап була иде. Ниндидер яңа дарулар алынган икән, шуларны новоканн белән бергә кулланып карарга кирәк. Егетнең йөрәге нык күренә, бәлки гангреныңиң жиңә алыр?..

Чыңлап та яңа дарулар Андрейның ярасын берәз жайга сала шикелле тоела иде. Ул үзе дә тамагына каба башлады. Ася качырып кына аңа берәз спирт та бирә иде.

Менә әниләреннән җавап хаты килде. Әнисе башта улының үле-менә ышанмаган кебек, хәзер исән булуына ышанып житми иде. Әнисе яза: «Андрей, син бу хатны кайчан яздың соң? Әллә «үлгәнгә чаклы» яздыңмы, ходем? Кайчан яздыңнын числосы юк! Зинһар аңлатып хат яз! Бик тиз яз, төмам шашар хәлгә життек инде! Андрей, син чыңлап та исәнме, юкмы? Хатыңны «үлгәннән соң» яздыңмы, әллә элекме?..»

Андрей шунда гына үзенек үлү хәбәре килгәнлеген белде. Аның көләсе килде. Ләкин эти-әнисен күз алдына китерде һәм багырен телгәли торган уйлар эчендә калды. Хатны тәфсилләбрәк язды. «Әни, — диде, — бик мөһим задание башкарып йөрдәм. Иптәшләрем һәлак булды. Мин исән калдым. Ул хатымны шул, «үлгәннән соң», үлем тырнагынан катылып чыккач та язган идем. Менә тагы «үлгәннән соң» язам, әни, бер дә аптырамагыз. Андый хәлләр алгы сызыкта көн дә булып тора. Дошман бик әшәке, кансыз, аяусыз, шуңлыктан безгә дә авыр туры килә. Хәзер барысы да үтте, әни, бер дә кайгырмагыз»...

Андрей Асяга бер-ике сүз белән генә аңлатты:

— Минем взвод бер караңгы төндә сугыш разведкасы ясап биескелне алды. Без аңа өч көн әзерләндек. Немецлар чигенде. Без алар артынан чабып бер хуторга барып кердек. Ыгы-зыгы белән шунда

ныгырга өлгөрә алмадык, чөнки хутор планда каралмаган иде. Без биеклектә ныгырга тиеш идек. Әмма немец чигенгәч, аның артынан киттек. Яктыруга, тозакка эләккәнебезне сиздек, әмма соң иде. Безне ышкларлык көчләр килеп жита алмады. Нәкъ шул чакта ике аягым берьюлы яраланды, мин аудым. Исән иптәшләргә чигенергә туры килде, мине алырга өлгөрмәделәр. Күпләр каушаган иде, күзләренә ак-кара күренмәде. Андый чакта бүтөннәрие гаепләп булмый. Мин хутордагы бер йортка үрмәләп керә алдым. Ниндидер яхшы күнелле латыш карчыгы, бусагага күкрәк белән шуып килүемне күрде һәм өенә алып керде дә басына яшерде. Каяндыр истә калган: имеш, элек базарда кыйналган жуликлар яраларын сидек белән төзәтәләр икән. Шул келт итеп исемә килде һәм мин аны бер дә эрәм итмәдем...

* * *

Ингельне монда күчәргә Туфайлов көчкә генә күндерде. Егет үзенң жиренә, мал-мөлкәтенә ябышып каткан иде. Әнисе эшче семьясынан булган, аңлы хатын икән. Тегеннән улына хат язып торды: жирләрие барыбер алырлар, бу эшениән чыгармасалар, эшлә, ташлама. Башлыгың ни кушса, шуны тыңла...

Туфайлов аны, монда мал-мөлкәте калганга йөрәге әриеп ятырлык итеп, алып китәсе килми иде. Моңы ул үзеннән чыгып та белә: кешенең берәр кадерле нәрсәсен тартып алсан, аның йөрәгендә яра хасил була. Эчтәге яра тиз генә төзәлми, һаман сулкылдап сызлап тора. Юк, Ингель яралы йөрәк белән китмәскә тиеш иде. Йөрәк ярасы хәтәр нәрсә, аңардан ачу, үч барлыкка килә. Ә эчтәге үч, шешәдәге иблис кебек, иреккә чыгу өчен жай гына эзләп, яшерен көч туплап яши башлый. Күп сыналган нәрсә. Ингельнең жанында үч, ачу төенләндергә һич ярамый. Чөнки ана көчле техника ышанып ташырылган. Моңы истә тотмыйча булмый иде. Аның эшен күпме генә барлап торма, барыбер, әгәр ул күнеле белән безнең яклы түгел икән, нәрсә булса да кирегә эшләп ташлавы мөмкин. Ә ничек итеп аны аңы белән дә, күнеле белән дә безнең яклы итәргә? Туфайлов шуның өчен тырыша иде. Ул иң элек ана немецларның нинди эшкә булуларын, берни белән хисаплашып тормаганлыкларын күп мисаллар китереп аңлатты. Рига шәһәре янында зур концлагерь булган, шунда бернинди гаебе юк латышларны, хатын-кызларны меңәрләп кырганнар. Лагерының палачлары качып киткән, өйрәтелгән бер эт ничектер калган булган. Шуны разведчиклар тотып, үзләренә ияләндергәннәр. Һәм сынап караганнар, «эңә партизан!» диг бер кешегә төртеп күрсәтүгә, эт тегенә ташлана һәм өзгәли башлый икән... Менә нинди ул фашистлар! Явыз эттән бер аермалары да юк.

Ингель үзе дә уйлана белә, башын эшләтә торган егет иде. Һәр нәрсәне бик тиз тотып ала, башында кайнатып чыгара, үзенң фикерен айтә. Ул колхоз турында еш сораша иде. Туфайлов колхозны яхшы белмәсә дә, аңлатып бирә.

— Кешеләр үзләренң табигатьләре, сәләтләре буенча төрле-төрле бит, ничек аларны тигезләп булсын? — диг, Ингель нәкъ олы кешеләргә сораулар куя.

Туфайлов кайчак жадап бирергә дәлилләр таба алмый антырый. Шулай да жиргә хосусый милекнен нинди зур гаделсезлек булуын аңлата алды. Кешеләр арасындагы барча гаделсезлекне хосусый милек китереп чыгаруына Ингель төшенгән кебек тә булды.

— Анысы шулай, анысын аңлыйм, — ди иде, — а менә колхозда берәү бик якау, икенчесе исә эшнен рәтен белмәгән томана — аларны ничек тигезләргә мөмкин? Монда гаделлек ничек булдырыла, ничек саклана? Сәләтле эшли, булдыра, а якау берни эшләми, буталып тик йөри. Эшләмәсә дә, ашып, шулаймы?

— Әйе, шулай, — дип аңлата башлай Туфайлов. — Коллектив кешене читкә тибәрми, ул аны тәрбияли, үтемле чаралар кулланып, аңа тәэсир итә. Ялкауны эшләргә күндерә, эшлексезне өйрәтә, ләкин бервакытта да адәмне читкә ташламай. Эшкә яраксыз булса да. Бу безнең иң гуманный, кешелекле принцибыбыз. Ә бит капиталист, кеше эштә эшли алмый башласа, аны чыгара да ташый. Бу — жирдә иң зур тигезсезлек! Ә бездә иң көчле, тәгаен гаделлек! Төшенәсәңме? Кеше табигате белән кимчелекле ул. Аңа ул үзе гаепле булмаса да мөмкин. Аңлайсыңмы? Без кимчелекле кешеләрне тәрбиялибез, ә чүплеккә илтп ташламайбыз. Моңы бервакыт әкрәнләп аңларлар һәм бөтен дөньяда социализм төзгә керешерләр! Чын, чын! Син яшә әле, менә гомерең булса, үз күзләрең белән күрерсән. Дөнья ул әнә шундый гаделлеккә таба бара. Қан коя-коя бара!

Моңдый әңгәмәләрдән соң Ингель берничә көн бue уйга калып, эчтән генә башын эшләткән төсле, тынып йөри торган иде. Шулай да аның йорт-жирен ташлап, госпиталь белән монда күчәргә йөрәге житте. Эшен һаман да жиренә житкереп, яхшы эшләде. Ә бу Митава шәһәре әнисенен туган жире иде. Ул бирегә туганнарын табарга да өметләнеп килде. Ләкин күпме генә эзләп караса да, бер кардәшен дә таба алмады. «Юк, белмибез...» — дигән сүзләргә барып төртелә иде. Әнисе исә аның монда күчкәнәнә бик сөөнөп яза икән.

Туфайлов үзе дә Ингельгә яңа тормыш нигезләрен аңлатып бирүдән, аны «тәрбияләүдән» ниндидер рухи канәгатьлек таба иде. Ингель бит аны бик игелекле, әйбәт кеше дип белә, коммунистлар кешегә яхшы карыйлар икән, бер дә начар эшләр эшләмиләр икән, дип аңлай, ышана иде. Туфайлов йөзөндә ул совет власте сыйфатларын күрә, һәм аның күңелендә әкрән-әкрән яңа тормышка ышаныч бөреләнә бара иде. Ул хәзер үзенәң кыйбласын чамалый башлады сыман. Алдында торган караңгылыкны ертып якты нур чаткысы бөрөп чыккандай булгандыр, мөгаен. Хәзерге һәм моннан соң туачак шартларда үз юлыңны билгеләү өчен бу бик мөһим иде. Чөнки сугыш беткәннән соң да монда тормыш канәулы булачак. Кулаklar калкып чыгачак, яшләрнен кайберләренә хосусый милек чире йоктырачак. Аңнарын бутап, адаштырып бетерәчәк. Яшлектә бер адашсаң, аның табын гомер бue тырышсаң да, юып бетерә алмыйсың. Бу яктан караганда, Ингель аңдый адашуларга бирелмәячәк иде. Туфайловны шул нәрсә эчтән генә сөөндерә. Аңарда һәрчак кеше хақында беренче булып яхшы фикер уяна. Нилектән бу? Хәтта үзен дошман күрөп йөрүчеләр турында да аларның яхшы яklarын да исәпкә алып уйлый һәм артык ачуланмый. Һәр кешенен яхшы ягы һәм начар ягы бар. Фәрештә кеше юк һәм тормышта була да алмыйдыр.

Әле менә Туфайлов яхшыга санап йөргән госпитальнең хужалык эшләрен алып баручы старшина Македонов һич көтмәгән нәрсә әйтп ташлады.

— Наузиньны бездә эшләтергә ярамас, ул безнең кеше түгел, — дип, Туфайловны сынарга теләгәндәй, йөзөнә төбәлеп торды.

— Беләм, син аңа ышанып житмисең, сизгерлек күрсәтәсең, — диде Туфайлов боргаламыйча гына. — Ләкин сизгерлегенне кирәкле нәрсәләргә тотсаң иде.

— Бездә сизгерлек бар эшкә дә житәрлек. — Македоновта үз-үзенә ышанганлык, басып торган жире нык булуы чагыла иде.

— Уңышлар телим, — дип Туфайлов төртмәле генә әйтте дә сүзие бетерде. Бахәскә китсә, тирәнгә керелер, икесе өчен дә әйбәт булмас, дигән кагыйдәне тотып, борылып китте.

— Штабтан тикшерәләр, аның биографиясе чиста түгел икән, — дип калды Македонов, кире какмаслык тавыш белән. Күрәсән, слесарь итеп куярга үзенәң берәр кешесен тапкан да, хәзер латыш артык булып калган.

Туфайлов туры штабка китте. Ингельне ышандырып, туган нигезенән кубарып дигәндәй алып килгәнән әйтте.

— Үзгез беләсез, аның эше турында әйтеп торасы да юк,— диде.— Безнең әле мондый намуслы, үз эшенә бик җаваплы карый торган слесарьны очратканыбыз юк иде. Аннан язсак, без бик кыен халга калачакбыз. Аннары шунысы мәһим, без барыбыз да алдакчылар булып калабыз. Ул безгә, безнең яңа тормышка ышанып карый. Ә кешенен ышанычын жимерү бик начар ул. Ул ышанычның кабат кайтмавы да ихтимал. Алар бит бүтән тәрбия алган кешеләр.

Штабтагы майор:

— Безнең ул егетне тикшергәнәбез юк,— диде.— Бу эштә беринди крамола күрмим. Без хәзер монда калган һәрбер латышны эшкә тартырга һәм хезмәт белән тәрбияләргә тиешбез, житәкчелектән дә шундый күрсәтмә килде. Бик дәрәс эшләгәнсез,— дип Туфайловны хуплап куйды.

Штабтан кайткач, Туфайлов бу мәсьәләне куертмады.

Озак та үтми Македоновның кыңгыр эше беленде. Ул үзе урта буйлы, алга чыгып торган мангайлы, юка иренле, түбәнгә кәкрәеп төшкән итләч борыны, үткер күзле Одесса грегы иде. Һәр Одесса егете кебек гаярь, жор сүзле һәм жырга да оста иде. «Напрасно старушка ждет сына домой» дигән жыры гитара уйный-уйный жырлап хатын-кызларны елата иде. Туфайлов ана бу жыры жырламаска кушты. Башта егет бик каршы торды. Ниһаять, нидер аңлап, ул жырдан тыелды. Аннары Вертинский жырларын каяндыр казып чыгарды. Монсу жырлар иде. Туфайлов боларына бәйләнергә базмады.

На остров печали ли,
На остров ли сиреневых птиц,
Куда бы мы не причалили,
Не поднять нам усталых ресниц...

Туфайлов, аның жырларында бәйләнерлек нәрсәләр күрсә дә, ваксынмады. Әмма бер шәфкать туташы аның өстеннән жалоба язып кертте. Македонов госпитальдән ерак түгел аерым бүлмәдә тора иде. Шунда бәйрәм вакытларында кызлар белән күнел ачып утыргалаганнар. Македонов аларның кылларын тарткалап карагандыр мөгаен. Бер кыланчыграк Гуля исемле кызны алып калып кыскалый башлаган. Жилбәз-эклеге белән кыз башта моңа үзе дә сәбәпче булгандыр. Әмма эчкә тартып кагыйдәләре катгый. Бу хакта өсләренә җаваплылык алу көзгәснә кул куялар. Македонов, шул нәрсәне белә торып, Гуляга бәйләнгән. Кыз, карчыга тырнагыннан котылган чеби кебек, елый-елый чыгып чапкан...

Моны бу килеш калдырырга ярамас, дип уйлады Туфайлов. Карчыганың тырнагын кисәргә кирәк. Юкса Македонов чаманы югалта башлады шикелле. Шунсыз да булмый иде: госпиталь өчен кирәк-ярак, азык-төлекне юнәтү гаять кыен эш. Ә Македонов жир тишегеннән таба. Бервакыт госпитальдә гипс бетте. Бер төштән табып булмый. Македонов каяндыр белгән дә штабта исбат иткән һәм самолет белән Казан шәһәренә очкан. Самолет белән алып кайтып та житкерде. Шундый кешегә кем хөрмәт белән карамас? Шуңа аның күп кенә йөгәнсез кыланышларын күрмичә үткәрәләр.

Туфайлов тегенен гаебен сөйлә башлауга, госпиталь начальнигы Фролов йөзен чытты, аның тыңлап бетерәсе дә килмәде.

— Замполит, яшьләр бит алар,— диде йомшак караш белгертеп.— Бүген болай, иртәгә тегеләй. Араларына кереп үзенчә абруенны гына бетерәсен. Ваклану була ул. Актив жыелышында тикшерерлек мәһимрәк мәсьәләләр дә житәрлек бит.

— Иван Васильевич, Македонов сезгә аркалана, шуңа узына,— диде Туфайлов, бер дә ачу китермәслек ягымлы итеп.

— Ни дигән сүз, иптәш Туфайлов? — Фроловның борын афраклары

юкарып дерелдәп куйды. Замполит сүзе авырткан сөяленә тигән кебек иде.— Үзем сөйләшермен әле мин аның белән, койрыгын боргычларга кирәк икән. Ярар...

— Жыелыш ана әйбәт булыр иде...

— Юк, яшьлегем-юләрлегем дип ни өчен әйтәләр? Тикшерә башласан, шул ук Гуля үзенең зарын кире алачак. Чөнки кешеләр алдында егет үзен ничек итеп кочканын сөйләргә теләмәс...

— Тәртип өчен кирәк иде бу тикшерү, ә?

— Вакланып, эшләгән кешенең жанын биздермик, иптәш Туфайлов. Мәнә нәрсәдән куркам мин. Кеше ялгышмый тормый, яшьләр бигрәк та. Әз генә ярамаган нәрсә өчен башларына сугаргамы? Юк.— Фролов, шуның белән сүз беткәнгә санап, өстәл артыннан торды һәм күршәдәге ординаторлар бүлмәсенә таба ашыкты.

Туфайлов үзен жинелгән кебек хис итмәде. Фролов сүзләрендә хаклык бар иде. Ләкин Македоновны ышыклавы бик нык сизелә иде. Ләкин тәртип мәсәләсә куелган жыелышта барыбер ул Македоновны әйтеп үтәчәк.

Бер-ике көннән соң, Гуля жалобасын кире алды. Әллә Фролов әйткән нәрсә дәрәс булып чыктымы? Әллә Македонов үзе кызны күндәргәнме? Ул анысын да булдырыр. Аның кешегә тәэсир итә торган алымнары бик күп иде.

5

Ася Әнвәрне аеруча жалли иде. Ул аны «малайка» дип йөртә. Аның сүзеннән бүтәннәр шулай әйтә башладылар. Врач Анна Сергеевна да ана игътибарын бермә-бер арттырды. Чөнки бер авыр яралы белән авызы нык пешкән иде. Госпиталь начальнигы да каты шелтәләде үзен.

Ул яралы лейтенантның хәле бик начар иде. Күз төпләре көеп, кара янып тора. Сүл кулбашы яраланган. Яра урыны жөйләнеп бара, беринди куркыныч юк кебек. Әмма дә обход вакытында врачларның кулына ябыша да жибәрми.

— Миңа бик куркыныч,— дип гозерләнергә тотына.— Күкрәгемдә ниндидер авырлык бар, зинһар коткарыгыз! Коткарыгыз!

— Йөрәгң нормаль тибә, кан басымың әйбәт, бер дә борчылма.— Анна Сергеевна ягымлы тавыш белән аны тынычландырмакчы була.

— Ә ярасы ничек? — дип сорый госпиталь начальнигы Фролов. Анна Сергеевна төпле итеп әйтә:

— Үтәли чыккан пуля ярасы, хәзер үлекләп, төзәлүгә бара.— Анна яралыга иелеп сорый: — Бүген ризык кабул иттегезме?

Теге баш чайкады.

— Әнә бит үзегезне үзегез бетерәсез! Нигә? — Анна Сергеевна чын кайгырту белән әйтә иде. Яралы исә кулын гына селекте һәм, Анна Сергеевнаның беләгеннән тотып, күкрәк турынан учы белән ышкый-ышкый, тагы:

— Миңа куркыныч, коткарыгыз,— дип ялынып тукуна башлады. Врачлар аны жентекләп карарга кереште. Пульсын санадылар, йөрәк тибешен прибор белән тыңладылар. Берсе дә болай шик уятырлык нәрсә тапмады кебек. Йөзләреннән шул күренә иде.

— Паникага бирелмәгез, күгәрченем! — диде Альбин Васильевич, яралыны дикъкать белән карап бетергәч.— Бары да әйбәт булыр...

Ләкин яралы һич тә тынычланмады. Анна Сергеевна аның битләреннән сыйпады, юатмакчы итеп карады. Яралы һаман ялваруын куймады. Ана Ася кадаган уколның да тәэсире булмады кебек, яралы кулларын һавада болгады, караватында аяклары белән типкәләнде, үрсәләнде...

Шул төнне таң алдыннан яралы үлде. Врачлар бик нык аптырауга төштеләр. Нәрсәдә ялгышлык икән дип кайгырыштылар. Госпиталь начальнигы Фролов исә яралыларга врачлар тарафыннан тиешле дикъкат, карау житми, дип нәтижә чыгарды. Ул яралыны ярдырып каратты. Тегенен йөрәк карынчыгынан бөтен пуля чыкты. Менә ни өчен «күкрәгемдә авырлык бар, миңа куркыныч», дип ялварган икән!

— Рентгент берни дә күрсәтмәде, менә сурәтләрен карагыз! — дип Анна Сергеевна үз гаебен тойган рәвештә шулай әйтүне тиеш тапты.

— Күкрәккә, йөрәккә барыбер операция ясап булмый иде бит? — дип Альбин Васильевич та сүз кыстырды.

Фролов, бу хакыйкатны яхшы белсә дә, врачларны яралыларга салкын кан белән карауда гаепләде. Ул хаклы иде. Яралыга ни булса да эшләргә кирәк иде... «Биш минутлык»та утырган Туфайлов та начальник сүзләренә кушылды. Әйе, яралы өчен мөмкин булганның барысы да эшләнмәгән. Рентгент сурәтенә шикләнеп карарга, тагы бер кат тикшерергә кирәк булган...

Туфайлов тагы уйланды: кеше гомере белән янәшә куеп караганда, теге старшина Македоновның чатакыклары бер мәгънәсез, игътибарга лаек түгел нәрсә булып кала. Ул чакта Македоновны жылышка куйдырмыйча Фролов дәрәс эшләгән икән. Уртага куеп тикшерерлек мөһим нәрсәләр дә күп икән! Шул ук врачларның квалификацияләрен күтәрү мәсьәләсе. Ни өчен бер хирург операциясеннән соң яралылар терелә, ә шундый ук операция ясаган икенче врач кулынан вафат була? Ә яра бер төрлө үк. Дәрәс, кеше организмының бер төрлө генә булмавын сәбәп итеп куярга мөмкин. Әмма теге уңан куллы, зиһенле хирург өчен дә кешеләр төрлө-төрлө бит? Әйе, тәҗрибә түпкүл алмаган, зиһенсез врачлар һәм бер дә бармаклары эшкә шомара белмәгән, осталыкка ирешергә көченнән килмәгән агач куллы хирурглар бар шул әле. Менә шундыйлар белән нишләргә? Врач яралы өчен кайгыра, кичерә белергә тиеш! Барча зиһенен, тәҗрибәсен салып, яралыны үз туганын караган кебек карасын...

Икенче көнне боерык эленде: Анна Сергеевнага каты шелтә белдерергә. Альбин Васильевичны, баш хирурглыктан төшереп, рядовой итеп калдырырга...

Альбин Васильевич алтын куллы хирург иде. Моннан аз генә элгәрәк аның белән бик сирәк очрый торган хал килеп чыккан иде.

Литва урманнарында партизанлык иткән яралыларны китергәниәр иде. Шуларның берсенә операция ясаудан Альбин Васильевич баш тартты. Ул бер эшен дә уйламый эшләмәс, моңа да ныклы нигезе булырга тиеш иде. Аңлатма бирер өчен начальник янына ул үзе керде. Ул чакта Фролов Туфайловны да чакырды. Альбин Васильевичның чибәр йөзе тыныч, эчке уйларына йотылган төстә иде.

— Эш болай, — дип әрнүдерәк тавыш белән сөйләп китте ул. — Без әлеге яралы Ксенофонов белән якташлар — Клин шәһәрәнекеләр. Минем әти аның кул астында райфода эшли иде. Утыз алтынчы елны әти белән Ксенофонов арасында низаг чыкты. Миңа уйыш яшь иде, бик яхшы хәтерлим. Низагның асылы шул: шәһәрдә ат заводы бар иде. Калмыклар, казахлар экспорт өчен махсус үстерелгән ат көтүләрен бөрләп алып килеп шунда куялар иде. Аннан атларны Литва портында пароходларга төяп Франциягә озаталар. Электән шулай килгән бу эш... Ат заводның финанс эшләре райфо аша уза. Аларны әти карап үткәрә. Бүсында берничә ат зыялавы турында ветврач актлары да килә. Әти кул куеп жибәрә. Берәздән ачыла: чабаннар бер атны юлда суеп ашаганнар, өчөсөн сатканнар икән. Ксенофонов үзенә алиби өчен, әти өстеннән әләк яздырта. Көтүчеләрдән, завод кешеләреннән ришвәт алган дип. Ә доносны язган бухгалтер тикшерү эшләре барган чакта гына үлөп китә. Язуы кире какмаслык дәлил булып кала. Шул китүдән әти кайта алмады...

Альбин Васильевич сүзөн тәмамлады, куляулыгын чыгарып, борынын сөртеп маташты. Фролов, Туфайлов нидер аңлап житмиңә һаман Альбинга карап торалар. Аннан тагы ниндидер ачыклау көтәләр иде кебек. Тынып тору озакка сузыла башлады, Альбин карашын аскарак алган килеш утыра, Фролов чыдамады:

— Бу эшнен биредә ни катнашы бар? — диде.

— Турыдан-туры, — диде хирург ничектер гаепле тавыш белән. — Кулым бармый минем...

— Ничек бармый, бу ни дигән сүз?

— Сездә аңа карата рәнжүле ачу инде? — дип хирург яктырак тавыш белән әйтте Туфайлов. — Кара, нинди очрашу, э? Ничек шулай туры килгән бит?! — Ул башын як-якка чайкап аптырау белгертеп алды. Фролов бик мөһим нәрсә әйткән төстә сөйләп китте:

— Кавказда сугыш барган чакта, бөек хирург Пирогов кан дошманына — Шамил мөритенә операция ясый. Үзенә каршы сугышта торган кешегә, аңлайсыңмы? Ул бик явыз кеше була, Пироговка пычагы белән кизәнә, чак тотып бәйләп салалар, әмма Пирогов врачлык этикасын бозмый, тегенә операция ясый. Шуннан ул явыз бик тиз терелә. Менә ничек була...

— Шамил руслардан табиби ярдәм сораган булгандыр, — дип ачык-лык кертмәкче итте Туфайлов.

— Мөгаен, — диде Фролов чырае яктырып. — Рус үзенең кан дошманын үлемнән саклап кала, медиклар дошманлыктан өстен була алганнар.

— Әйе, операциядән соң теге бик озак яши... — дип Туфайлов фикерне куәтләде.

— Әнә ничек булганнар рус хирурглары. Хәзер күпме безнең врачлар яралы немецларны дәвалый?! — Фролов хирургның бу тискәреләнүен бары принципсыздану дип белә иде.

— Юк, Иван Васильевич, бу каприз түгел... — Альбин аңлатырга сүз таба алмыйча төртелеп торды. — Сез уйлаганча минем аңа дошманлыгым юк...

— Ә хикмәт нәрсәдә соң? — Туфайлов хирургка хәерхәһ тавыш белән сорады.

Альбин башын ия төшеп, карашын читкәрәк төбәп, тынып калды. Күнелендәге ачып бирергә теле төпле дәлил эзли иде кебек.

— Ничек аңлатырга? — дип башын күтәрәп иптәшләренә күз йөртеп чыкты ул. — Ксенофоновның хәле авыр, мин операция ясаганнан соң үлсә, нишләргән? Үзегезне минем урынга куеп карагыз?!

— Сөз операция ясамаганга күрә үлсә, ул чакта ничек?

— Аның үлеме минем өстә булмый, намусым тыныч кала, — дип хирург нигәдер йомшап киткән кебек төскә керде.

— Аһ, намусны кайгыртасыз икән! — диде Фролов кинәяле тавыш белән. — Андый намусның бугазына басмасаң, бер рәтле эш тә майтара алмыйсың! Шулай түгелме, замполит?

— Намус төрле кешедә төрлечәдер, Иван Васильевич, — диде Туфайлов ышанычлы тавыш белән. — Кем намусның бугазына баса ала, кем — юк. Мин Альбинны аңлайм...

— Алайса, намус кайгыртып кына торыйкмыни? Бер эш тә эшләмиңе? Ничек? — Фроловның йөзе ачы кинәяле иде. — Немец яралыларын дәваларга намус кушмый, әмма дәваларга кирәк! Шулай түгелме? Мондый принципсыз намус бары үз тиресен кайгыртучы өчен ул!

Фролов сүзеннән соң тынлык урнашты. Альбин үзен бик авыр сизә иде кебек, ул еш-еш көрсенеп куя, дулкынланудан аның муенында кызыл сызыклар барлыкка килгән.

— Үлән-нитә калса сезгә беркем гаеп тага алмый, яралының хәле билгеле... — дип тынлыкны бүлдә Туфайлов. Ул хирург белән начальник арасын йомшарту өчен берәр жеп очы чамалый иде.

— Мин үземне гаеплэячакмен! Бөтен бала шунда! — диде хирург эчендәгән аңлатып бирергә жай табылган төстә. — Жанымда гомергә жуелмас тап булып торачак ул! Бер гаепсезгә. Юк, шундый жәза аласым килми...

— Алай сөттән ак, судан пакь булып яшәп булмый, Альбин, — диде Туфайлов хирург хәленә керәсе килгән төстә. — Жанга авыр нәрсәләр дә алырга туры килә.

— Мин дә өлешмә тигән йөкне үзем күтәрәм, — диде Альбин. — Бүтәннәргә аудара торган гадәтем юк! Бу очракта гафу үтенәм! Яралы минем скальпельдән үлсә, мин үземне әти өчен үч алган түбән жан итеп санаячакмын.

— Нигә?

— Димәк, операция ясаудан баш тартасың? — диде Фролов рәсми тонга күчеп. Бу карарга аны вазифасы мәжбүр итә дип уйларга мөмкин. Ләкин Фроловның туры характеры интеллигент нечкәртүләрен, фалсафәгә бирелүләрен бер дә өнәми иде. Туфайлов хирургның гажизлек белән таушалган кебек булып калган йөзенә карады да: Әйе, эчке ирегенсәк сакалап яшәү бик авыр шул, пычракка батып яшәүгә караганда да авыррактыр, мөгаен, дип уйлады.

— Гариза кирәкме? — дип башын күтәрде Альбин.

— Языгыз, — диде Фролов ниндидер ашыгычлык белән һәм шундый ук ашыгыч рәвештә хирургка ак кәгазь һәм каләм сузды. Фролов Альбинны баш хирурглыктан төшерергә исәпләгән икән, дигән фикер Туфайлов уеннан йөгереп узды. Аның артынан ишек ябылгач Фролов:

— Ахмак, үз юлын үзе бикли, — диде борчылган сыман итеп. Бу ниде замполит бүтәнчә уйлый күрмәсен, мин гаепле түгел бит, дигән сүз иде. Шулай да Фролов ана, тагы бер кат уйла әле, дип әйтергә тиеш иде. Ә Туфайлов нигә шул сүзне авызыннан чыгармады? Начальникның ачуын китермәс өченме? Ул күптән Альбинны өнәп бетерми кебек. Чөнки Альбин кимчелекләрен әйтүчән, тәнкыйтьләүчән. Житәкчелек бит житешмәгән нәрсәләрен үзе дә яхшы белә, әмма аны төзәтү алардан тормый торган сәбәпләргә дә бәйләнгән. Хирург шул хакыйкәтне аңлап бетерми иде. Һәрбер максималист шикелле, ул да мәсьәләгә бер яклы гына карый. Кайчак персоналдан тәртип бозганнарга шелтә бирмичә һич мөмкин түгел. Шелтә алган кеше үзен рәнжетелгән хис итә. Гәрчә шелтә бик хаклы жәза булса да. Шул шелтә белән жәза алганнар сәлап Альбинга баралар. Һәм ул аларны яклап «өскә» йөри башлый. Мондагы житәкчелек өчен бу әйбәт түгел, аның абруен гына төшсә бит.

Кич белән Фролов замполитны үз кабинетына чакырып алды. Сүз баш хирург итеп кемне куя турында барырга тиеш иде.

— Замполит кемне тәкъдим итә? — диде Фролов үзен ничектер Туфайловтан аерган, фикердәш итмәгән кебек.

— Рувим Михайлович лаеклы, минемчә, — дип үз сүзен куатларга ашыкты Туфайлов. Начальник һаман уйланып утыра. Аның кич, итләч маңгаендагы калын кашлары тирән уй белән сынгаланган, иреннәре кысылган, жәенке борыны исәпкә йотылган. Уе белән ул Рувимның плюсы, минусларын санап утыра. Гөнаһларын һәм савапларын. Ләкин ул моны замполит мин-миндәгән кимсетмәс өчен эшли иде кебек. Фролов шактый сабыр кеше. Күп нәрсәләрен эченнән чыгармый тотә белә. Һәр сүзе, эше еракка төбәлгән. Ул үзенә эчке өнәмәвен бервакытта да ачык белгертмәс. Үз хезмәткәрләре белән мөнәсәбәттә аның принцибы — дус та, дошман да буламау.

— Аның теге сестра белән кытыр-мытыры булды бит? — дип Фролов Рувимның гөнаһларын искә төшсергә кереште. — Македонов белән дә күчәр башлары орынышты... — Фролов монысын ничектер иң зур гөнаһ кебегрәк итеп айтте.

— Старшина шантаж ясаган ана, — диде Туфайлов.

— Анысы булмас,— диде Фролов.— Сезгә Рувим зарландымы? Бу шундый хәл, һәркем үзен хак калдырып сөйли...

— Тере кешедә гөнаһ булмый калмас, әмма Рувим Михайлович — алтын куллы хирург, үзегезгә дә мәгълүм...— Шулай дигәч, Туфайлов начальниक्ка күз төшерде. Тегенең йөзгә хәтәр чытылды, чөнки замполит ул көткән сүзгә әйтми иде.

— Кадрлар аерым сыйфатларына карап сайлана, бүген генә дөньяга килмәгәнсез...— Фроловның тавышында түземен жуя башлау сизелде. Шулай да Туфайлов йомшап төшмәде.

— Без эшлеклелек сыйфатына карап куярга тиеш.

— Сөз нәрсәндер аңларга теләмисез, замполит. Миңа булышасы урында...

— Мин шуны яхшы беләм, Рувимны баш хирург итеп куйсак, яра-лылар отачак.

— Аны штабта расламаячаклар. Барып життеме?

— Бүтән лаеклы кешебез юк дисәк, килешерләр?

— Сөз, ахмаklar, башыгызны эшләтмисез, диячәкләр! Шул!

— Ниңә ул Рувим сезнең тамагыгыздан үтми соң? — диде Туфайлов ипле генә. Ихласлылыкка чакыра торган тавыш белән һәм елмаеп, буйсынучан төслә карады. Фроловның ачуын китергә курка иде ул. Шунның өчен дипломатларча бик сак сөйләшә. Аннары Рувимга каршы торышың чын сәбәбән беләсе килә. Фролов көчләр шәхес, шуна объектив та була ала ул. Шәхси мотивларны аңарда сизмисең диярлек. Тик бер кешегә карата бәгыре катса, аны бүтәнчәгә күндерә дә, бора да алмыйсың. Фролов, берәз тын уйланып торгач, әйтте:

— Аңы житлекмәгән, инфантильный... Кирәкмәгәнне күрә... Теге вакытта аның бер сүзгә өчен безне күпме чакыртып йөрттеләр? Беләсез ич...

— Ул чагында остальгын исәпкә алдылар. Майорны үлемнән алып калган иде.

— Бер ярамаган сүзгә остальгы абруен бетерә дә ташлай... Әх, барышны аңлап житми кеше, бик жал!— дип Фролов чын күнелдән уфтанды һәм ияген учларына куеп уйга калды. Туфайлов та дәшергә базмыйча, уйларына бирелде. Хирургның чослыгы хақына аның кайбер кимчелекләренә күз йомып торсаң да әйбәт булыр иде. Эш отар иде. Чөнки хирург эшендә маһир булу һәркемнең кулыннан килә торган эш түгел.

— Сөтләр сьерны сөзгәк булса да асрыйлар. Иван Васильевич?— дип Туфайлов сүзгә ялгады.

— Ул логика монда ярамый.— Фроловның кинәшчел тавышы бетте, каршы килмәслек итеп әйтте.

— Сөз кемне куярга уйлысыз соң? — Туфайловның тавышында һәм төсендә каршы тору да мәгънә юк дигән нәрсә беленеп калды, йөзгә дә килешүчәнлек чыкты.

— Уразаевны...— диде Фролов бик ышанычлы итеп. Туфайлов шаккаты да калды. Теле тотлыкты, иреннәре дерелди, күз бәбәкләре селкенеп китте, йөзгә кинәт үзгәрде, дәншәтләр сызыклар белән караңгыланды. Фролов шуны күрде:

— Ул сезгә ошамый, ахрысы? — диде дә, никтер тамак төбә белән, әллә үзенең властен белгерткән төслә, әллә берәз гаепләр төстәме, кеткелдәп алды. Туфайловның йөзгә берәз язылды, ул исен жыя башлады. Уразаев арада иң пешмәгән хирург иде, русчасы да әйбәт түгел, кулы да тун агач.

— Соң бит аны коллегалары «ат печүче» дип йөртәләр! Нәрсә сез, бигрәк! — Туфайлов, каты сүз ычкындырудан үзен көчкә тыеп, туктады. Ләкин эчкендәгә каршылыгы йөзгә беләнә иде. Маңгай тамыры бүртеп зәңгәрләнде.— Аның кулыннан терелүчеләр дә аз шикелле?..

— Терелү, терелмәү хирургтан гына тормый, беләсез,— диде Фролов тыныч кына.

— Ярада ике тапкыр ул калдырган тампонны кабат операция ясап алдылар... Үзегез ана операцияга ятмас идегез, шэт? Мин дә ясатмас идем. Шулай бит? — диде Туфайлов елмайган итеп.

— Сүз ул хакта бармый, иптәш Туфайлов, — дип Фролов, учларынан ияген күтәрәп, ана берни булмаган, чынлап сөйләшмәгән, уйнап кына маташкан төстә карады. Ул үзе барысын да хәл иткән инде! — Житәкчелек белән әрепләшә, үз сүзен житәкче сүз итәргә тырышкан кешене баш хирург итеп булмый бит!

— Уразаев эндәшми, кимчелекләрне күрми. Житәкчегә жайлы, әмма эшен начар эшли торган бик үшән кеше. Ул хирургларны нәрсәгә өйрәтә алсын? Көлкегә калмыйк, дим...

— Өйрәтә-өйрәтә өйрәнәр, иптәш Туфайлов. Без кадрларны үстерергә тиешбез!

— Артта чыш-пыш китәр, шундый пешмәгән кешене ничек баш ителәр икән, дип сөйләрләр.

— Сөйләсеннәр, — диде Фролов күңелләненеп. — Әнә бит, штабка барсаң, сезне дә «теге кендек эбисе замполитың ничек?» дип сорыйлар. Көләр өчен...

— Врачларның кайбер эшләре медик булмаган кешеләргә кызык һәм сәер тоела инде, — диде Туфайлов һәм Фролов елмаюына каршы елмайды. Ә эчтән ачуы килде.

Күптән түгел бер хутордан китергән хатынга булышып, баласын бала-казасыз таптырды. Врачлар сугыш буена бала таптыру әмәлләрен онытканнар иде. Шушы вакыйгадан соң үзен рәсми һәм ятрак тоткан Туфайловка хатын-кызлар үз итеп карый башладылар. Кызлар ана соклануларын белдереп, исемнәрән әйтмичә хатлар да язгалый башладылар. Хатын-кызың бар уе, бар теләгә шул бала бит инде, дип. Туфайлов ул хатларны ирен кырые белән генә елмаеп укый иде. Шулай да хатын-кызга авыр чакта ярдәм итә алуы күңелендә ниндидер канәгатьлек уята иде. Ә менә артында көлеп телгә алалар икән...

Ул бүтән бер сүз дә каршы әйтмәде. Фроловка Уразаев кулай икән, әйдә булсын, начальник эшне миңа караганда нечкәрәк белә, дип үзен тынычландырды Туфайлов. Үзенең карышып маташуын соңыннан кич белән бүлмәгә кайтып яткач, көндөзгә эшләрен уеннан үткәргәндә «малайлык!» дип бәйләде.

Ләкин бу кытыршылыкны фронтлардан килгән әйбәт хәбәрләр тигезләп китте. Яналыктар бик саллы иде. Туфайлов палаталар саен кереп әйтеп йөрде: Жуков житәкчелегендәге Беренче Белоруссия фронты гаскәрләре, Германия жирендә көчле һөжүм ясап, бик нык алга киткәннәр һәм Берлин тирәсендә оборонага туктаганнар. Берлинда коточкыч паника купкан, дәүләт учреждениеләрен күчерергә тотынганнар...

Хәл эчендә ыңгырашып ятучы яралыларны да жанландырып жибәрде бу яналык. Һәрберсе Гитлерга карата нинди дә булса сүгенү сүзе әйтеп куя иде.

— Болай булгач, Гитлер чынлыкта капут! Житте!

— Вакыт канкойгычларга! Үз каннарына тончыксыннар!

— Немец дигән ерткыч ыруны бөтенләй бетерергә кирәк!

* * *

Ася Андрей янына керде, ана да укол ясады. Егетнең ике аягында да гангрена көчәеп бара иде, шуңа йөзе-бите һәм тәне көннән-көн эри, бетәшә. Хирурглар аякларын кисәргә дип карар бирде, әмма Андрей:

— Үлсәм үләм, кистерергә риза түгел, — дип врачларга каршы килде. Наман шул карарынан чигенмәде. Ася аны юмалап та карады, Андрейга ихлас сүз кермәде, үзенекен тукуды.

— Мин әни күзенә ничек күренермен? — дип ыңгырашты. — Минем ике аяксыз калганымны әни күрсә, ул шунда ук үләчәк, яшәмәячәк.

— Ә болай үзек үлүен ихтимал, — дип Ася аны куркытыр өчен әйтте. Андрей һич курымый. Асяның кулларын тотта да:

— Син мине ташламадыңмы әле? — дигән сәер сораулар бирә. — Ташламассыңмы, ә? Тик син генә ташлама, калганы нормаль булыр...

Нигә шундый сүзләр сөйли икән бу? — дип Ася эчтән гажәпкә калып карап тора ана. Әллә аңына бер-бер зәгыйфьлек килә башладымы икән? — дигән шикле уйлар туа башында. Ләкин берсен дә белгертми.

— Зинһар операциягә риза бул, — дип ялына Ася. Шуннан Андрей үпкәли:

— Син мине тамчы да яратмыйсың икән, — ди, турсая. — Син мине ташлагансың, хыянәт иткәнсен, — дигән рәнжү сүзләре ычкындыра. Ася аның өчен үпкәләми, барысын да гафу итә, белмәмешкә салыша. Андрейны чын күнелдән кызгана. Андрей бер нәрсәне аңлый алмый: медицинада гангренаһы туктата торган беринди дару да, әмәл дә юк бит! Аны бары хирургия ысулы белән бетерәләр. Нәрсәгә ышанып, операциягә карыша торгандыр? Ул бит үзенә көн дә үлем якынлашканын сизми, нәрсәгәдер өмет итеп ята.

Ася Әнвәр-«малайка» янына да керде. Хәле бик авыр, тамагына берни капмый, температурасы югары килеш тора. Нишләргә? Ася ординатор бүлмәсенә барып, Анна Сергеевнаны алып керде. Әнвәрнең идеалын ачып аягын карадылар. Уң аяк кәкрәеп каткан, бер миллиметр язылмый, кызыл кучкыл төскә керә башлаган. Бу бик начар билгә иде. Ася сораулы караш белән һаман Анна Сергеевнага төбәлеп тора, күзен алмый. Ахырта Анна Сергеевна түзмәде, эчендәгән әйтте: «Нигәдер операция ясамыйлар, сузалар», — диде пышылдап кына, кеше-кара ишетә күрмәсен дигәндәй як-ягына карап алды. Әнвәр берни ишетми ята. Кайчак аң килә ана, ләкин ул үлем турында тамчы да уйламый. Бот төбөндәге ярасы сызлауны гына уйлый ала ул, башкага аның зигене житми. Анна Сергеевна аның пульсын санап торды да, яралыга кан жибәрергә кирәк, дигән карарга килде. Ул моны Асяның соравын канәгәтләнделерү өчен дә эшләгән кебек иде.

«Малайка»ны баш хирург Уразаев үзе килеп карады һәм бер сүз әйтмичә чыгып китте. Аннары Анна Сергеевна Рувимны алып килде. Рувим Михайлович кара-кызыл кучкылланган аякны тотып карау белән ах итте. Анна Сергеевнаның йөзенә йөзен терәгәндәй якын килеп эчендә кузгалган ачуын шыпырт кына тавыш белән түгәргә кереште:

— Нишләткәнсез егетне, ә? Бераз кешелек хисе бармы сездә? — дип ачуланды. Анна Сергеевнаның битенә тимгелләр бәрәп чыкты.

— Төзәлмәсме дип тә уйландылды, өметләнелде... — диде тәмам бар гаепне үз өстенә алган төстә Анна Сергеевна.

— Кемгә операция билгеләнгән иде?

— Уразаевка... Ул командировкада булды, аннары бу ампутациянең методикасы эшләнеп бетмәгән дип сузды...

— Моңың методикасы Пирогов заманында ук эшләнгән, барча дәреслекләрдә бар. Уразаев үз эшен камилләштерми... — Рувим Михайлович Анна Сергеевнага ышанып житмәгәндәй карап алды да сүзен өзде.

— Аягын саклап булмасы, Рувим Михайлович, бигрәк яшь бит? — диде Анна Сергеевна ачынулы төстә.

— Юк, эш узган, — дип кул селтәде хирург. — Башта ук бот сөягендәге пуля алынган булса, аяк исән калган булыр иде... Әх, егетләр! Сапер ялгышса, башы белән түли, врач ялгышса, берни белән дә түләми, исән кала. Врач ялгышы өчен дә ниндидер түләү кирәк иде...

Рувим Михайлович башын селкеп торды да кайгылы чырай белән ишеккә таба атлады. Аның бөкрәя төшкән киң аркасында да кайгы, хәсрәт чагыла иде.

Урыныннан төшергәч, Альбин Васильевич уйчанданып калган иде. Юк, ул ачуга төенләнмәде, хаклыкны аңлады...

— Миңа икенче жиргә күчәргә сәбәп булды, нишлибез? — дип ул Асяны беләгеннән тотып алып, эшеннән бүлдө. Асяның йөзө кинәт житди төскә керде.

— Сугыш бетмичә ул хакта сөйләшмәскә килешкән идек бит, Альбин. — дип, беләген аның учыннан бушатты.

Альбин боегып, башын иеп китеп барды. Ана авырдыр инде, дип. Асяның аңа карата күңеле йомшый төште. Сменасыннан чыгып, бүләмәсенә кайткач, әнисе турында, үзенә киләчәгә турында уйланып утырды. Менә ничә ел инде шушы мәхшәр эчендә яшәде. Яралылар килә торды, алар бар көчләрен куеп дөваладылар, көн димәделәр, төн димәделәр. Күп кенә яралылар терелде, кайберләре күп кан югалтудан, жәрәхәт нәтижәсендә килеп чыккан авырулардан һалак булды. Аның кулында күпме кеше соңгы сулышларын алды, күзләрен соңгы тапкыр ачып ана карап торды һәм мәңгегә йомды. Ул аларның йөрәкләре соңгы тапкыр типкәни пульсларыннан тоеп торды. Ә һәрбер үлем жанда эз калдыра, жанны кыйный иде. Яшь чагындагы барча хыяллары жимерелеп бетте. Кешеләрнең сүзләре белән гамәлләре арасында коточкыч аерма! Сугыш вакытында кешеләрдәге ниндидер бик кирәкле сыйфат югалды сыман. Чөнки алар бик күп югалтуларга дучар булды, һәр югалту күңелне кырысландыра, нечкә тойгыларны бетерә. Асяның да жаны дорфаланып калды сыман. Эчтәгә яшьлек тойгыларын шул авыр үлемнәр сүндереп китте. Ул үзен бик күп яшкә картайганын тоеп тора. Көткән жылылыкны, шәфкатьне сөйгәнненә бирә алмастыр. Чөнки ул бар жан байлыкларын менә шушы үлем белән көрәшеп ятучы яралыларга өлөшөп бетерде. Үзенә калдыру турында башына да килмәде. Бетте, берни дә калмады. Кырыслык, кырыслык, сүзләренә чаклы кырыс булып чыга... Фу!

Ася кайчак бүләмәдә Лия Никифоровнага шул хакта сүз ката. Алар караватларына яткан килеш сөйләшеп китәләр. Лия Никифоровна врач кеше, сугышка чаклы бер-ике ел ир белән яшәгән, аннары аерылганнар.

— Мин хәзер бер ир-атны да ярата алмам, мөгаен? — дип уфтана Ася.

Моны Лия Никифоровна үзенчә аңлый, чөнки ул бүтән төрдә кеше, аның жаны да кырысланмаган, күңеле дә тупасланмаган кебек. Ул аның ише нечкәлекләрен белми дә, әһәмиәт та бирми сыман.

— Ирен нинди була бит, — дип серле итеп әйтә Лия Никифоровна. — Ирен яраттыра алса, яратырсың.

— Әйбәт кеше булса дип әйтәсенме?

— Юк, хикмәт анда гына түгел, Ася. Менә минем ирем бик әйбәт кеше иде, минем өчен үлеп тора иде. Әмма мин аны яратып китә алмадым. Тырыштым, түзем, тик берни дә чыкмады...

— Ничек инде ул алай? — Ася гажәпләнгән тавыш белән аңлап житмәвен белдерде. Лия Никифоровна исә, син берни дә белмисең икән әле, дигәндәй көрсенеп куйды.

— Пөргән чакта ир-атны белмисең. Аның сүзләре, эшләре, үз-үзен тотышы буенча гына фикер йөртәсең. Шулай бит? Ә бергә яши башлагач, якынлык мөнәсәбәтенә керәсең, шул вакытта кеше бөтенләй икенче ягынан ачыла башлый. Син көтмәгәнчә була да куя.

— Гич аңлый алмыйм, Лия Никифоровна.

— Ир белән тора башлагач аңларсың әле.

— Ничек инде ул «яраттыра алмады» дигән сүзен?

— Өйләнешкәнчә кешеләр бер-берсен рухи яктан яратышалар. Күңелләре шуны телә. Ә ир белән хатын булып якынлык мөнәсәбәтләренә кергәч, башка нәрсәләр килеп чыга. Физиологик яктан ир белән хатын

бер-берсенә туры килгәннәрме, әллә юкмы? Менә шул нәрсә — рухи яктан яратышу түгел, ә физиологик бер-беренә ярау, ярамау мөнәсәбәтләрне билгели һәм хәл итә. Рухи яратышу күпкә бармый ул.

— Бер дә жеп очын тотә алмыйм, Лия Никифоровна, — дип озын итеп уфтанды Ася.

— Иргә чыккач төшенерсең әле, — дип Лия Никифоровна серле итеп тамак төбе белән генә кеткелдәп алды.

— Үзең теләмәсәң, ир ничек тагы яраттыра алсын, ди?

— Юк, яратырга телисең аны, ә теләк белән генә яшәп булмый бит. Бәхетне татыйсы килә. Ул сиңа хатын-кыз бәхете бирә аламы, юкмы? Хикмәт шуңарда.

— Анысы тагы нәрсә?

— Әйтәм бит, бергә тора башлагач, ир белән хатын тән якынлыгы мөнәсәбәтләренә керә. Ирең сиңа көткәнне, сусаганны бирә алмаса, ул таш булып тоела башлый, аңардан ничек, кая качарга белмисең. Үземнән чыгып әйтәм.

— Хатын-кыз бәхете ирләрдән генә торамины?

— Юк, илле процент хатын-кызның үзеннән, илле процент ирләрдән, мөгаен... Күпчелек исә хатын-кыз бәхетен кичермәсә дә, ирләреннән бала таба. Тигез семья кора, әйбәт кенә яши.

Лия Никифоровнаның бу аңлатмасыннан соң Ася уйланып калды. Тын гына ята бирделәр.

— Ә ир-атның сиңа ярату китерә алуын яки алмавын алдан ничек чамаларга соң? — диде Ася, тагы да кызыксына төшеп.

— Алдан берни дә белә алмыйсың. Әйтәм бит, ир белән хатын бөтенләй яна мөнәсәбәтләр кичерешенә керә. Бу кичерешләр баштагы кичерешләрдән жир белән күк кебек аерылып тора. Башта йөргәндәге кичерешләр томан кебек кенә.

— Ул яна мөнәсәбәтләргә суыкларча барып керәсەңмени инде?

— Әйе, бер-беренне рухи ошатышып йөргәндә, ул да суык, син дә суык.

— Бу суыклыктан ничек котылырга?

— Берничек тә котыла алмыйсың. Күбәләкләр янган утка барып керә бит әле, нәкъ шулай ике яшь йөрәк билгесезлеккә барып кергәннәрен сизми дә кала.

— Күнеленә хуш килсә, болай яратмыйча да чыгарга була, алайса, ә? Ярату әле соңыннан килүе дә ихтимал икән?

— Анысы шулай, әгәр ирең үзен яраттыра алса.

— Ир-ат теләсә нинди хатын-кыз белән ярату бәхете таба ала, имеш?

— Дөрес, ир-ат халкы шулай. Бу аларның физиологиясеннән килә. Тагы, сүз өзелеп, тиз генә ялганып китә алмады.

Бераздан Ася кызыксынуын белгерттеп әйтте:

— Аерылгач, берәр кеше белән ярату бәхетен таба алганыгыз булдымы?

— Фронтка килеп, химия службасы капитаны белән танышкач, андый бәхетне тойдым. Физиологик яктан бер-беребезгә туры килә идек. Әмма характеры начар, холыксыз, үзе бик вакчыл иде. Эчә торган алама гадәте бар иде, ә мин эчкән кешене якын жибәрә алмыйм.

— Начар кеше булса да ярату бәхете бирә алган, ә?

— Ул нәрсә кешенең холык-фигыленә бәйләнмәгән.

— Нинди четерекле тормыш көтә икән, уф!

— Ана артык әһәмият бирергә ярамый, Ася, — диде Лия Никифоровна, ихлас киңәш итәргә теләп. — Хатын-кыз өчен иң мөһиме — табышы иргә чыгу. Ирләр әзәеп калды. Авызыңны ачып йөрмә. Перспективасы булган кеше тапсаң, ычкындырма. Погонга алданма. Әйтик, полковник ди, ул боерудан башка берни белми, гражданскийга чыккач, нуль була да кала.

— Альбин ничек синеңчә? — дип сорады Ася. Әмма Лиянең йөзенән ниндидер күлгә узды. «Үзенә дә нияте бар микәнни?» — дигән уй килде Асяга.

— Аңа хатын түгел, ялчы кирәк бит! Фи! — Аның матур иреннәре бәлшәйде. Сүзгә икенчегә борды. — Минем бәби табасым гына килә!

— Минә дә шул хис кыстый. Бала өчен мин яраттыруы булмаган иргә чыгарга да риза.

— Яши башлагач, яраттыруы да кирәк, Ася!

— Аны алдан берничек тә белеп булмый дисең ич?

— Әйе, язмыш эше инде, кемгә нинди бәхет чыга.

— Язмыш чоңгылына күзгә йомып ташлану хәерлерәк диләр?

— Бәлки. Чөнки барыбер без уйлаганча килеп чыкмый бит ул.

— Язмыш дулкыннары эчендә әллә без йомычкалар гынамы югыйсә?

— Син нәрсә, Ася! Нич юк! Без тормышыбызны коруда күп нәрсә эшли алабыз. Тик башны, уйны эшләтә белергә кирәк. Хатын-кыз эшнен бер ягын гына уйлаучан, икенче ягын уйларга аның зигене житеп бетми, ахрысы. Менә шуның аркасында оттыра ул. Бар якны да уйлап эшләгәндә оттыру аз була.

— Хатын-кыз, гомумән, оттыра торган зат, ахрысы, ул? — диде Ася. Әмма Лия Никифоровна моңа каршы бер сүз дә әйтмәде. Ася, үзгә ачыш ясаган кебек, Лиянең Альбиндә өметте бардыгын уйлады. Ә бит тышкы мөнәсәбәтләрдә Лия Альбинны түзеп тора алмый һәм моны яшереп тә маташмый иде.

Дунамы киләсе санды.

Әхсән Баянов

ТӨРЛЕ ЕЛЛАРДАН

Нейтрон кояш

Күзгә күренмәслек утлы төшнә
Фейерверк итеп чөя белә.—
Шундый дәрәжәгә житте кеше —
Теләсә мең кояш күккә элә.

Мең кояшны әгәр элсә күккә,
Үзеннән дә калмас мәгәр көл дә.
Көл актарып жан очкыны тапмас,
Феникстай терелә алмас кем дә.

Жиргә тормыш сипкән кояш урынын
Әгәр алса үлем чәчкән кояш,
Бәхәс-ярыш тынар — хаклы, хаксыз,
Гаепле һәм гаепсезләр булмас.

Жирдә калмас уй һәм тойгы төсә,
Максат-идеаллар эштән бушар.
Яңа тормыш, яңа затлар туса,
Жир-кояшка бүтән исем кушар.

Безгә кирәк шундый тынычлыкмы?
Көрәшләргә чакыра шул «отышмы»?
Әйлән-бәйлән уйный бала-чага...
Уйнап алар энә кул тотышты!

Әйлән-бәйлән жир әйләнәп алар
Берни әйтми әллә абыйларга?!
Шундый дәрәжәгә житте кеше —
Сабак алу кирәк сабыллардан.

Кураем

Әй, тугаем, тугаем.
Кар өстендә — кураем.
Кар астында калган жәен
Сагынадыр, мөгаен.
Язларны көтә микән,
Байрәмнәр житә микән?
Мөмкин булмас гүзәллекләр
Жилдәй жилкетә микән?

Килер печәнче егет,
Кисеп алыр кураен.
Сер чишмәсә ясап аннан,
Аккош көен уйнар ул.
Чыңлар урман-болында

Хыялның яшелләре.
Уятыр жәйне, кузгатыр
Көйләрнең яшеннәре.

Яшел моң, жырлы бию —
Агачлар бөгелгәнә.
Альпакыч итәген тотып,
Яшь кызлар биер әле...
Болар тик уй бугай ул —
Тып-тын кышкы тугаем.
Калтыранып, салкын жилгә
Нидер сөйли кураем.

Кураем, әй, кураем.

ӘХСӘН БАЯНОВ (1927) — шагыйрь, прозаик, драматург, «Диңгез шавы», «Сез аңларсыз мине», «Елларга сәяхәт» һ. б. татар һәм рус телләрендә дөнья күрсән егермедән артык шигъри һәм проза китаплары авторы. Казанда яши.

Тилгән белән сөйләшү

Синең сыман кем тагын оча белә,
Жирнең үзен сыйдырып кочагына?!
— Чылдыр, чылдыр...— Бердәнбер аваз шулдыр,
Барча кош тына син күктә чагында.

Сандугачлар тора көен туктатып,
Жырламый жирдә тавык та бу вакыт.
— Чылдыр, чылдыр...— Шуыша жирдә шәүлә,
Ап-ак көндә кара шомнар кузгатып.

«Безне болай ник көчсез һәм вак калдың?»—
Дип язмышка аһ орсак, без хаклыдыр.
Вак кош кадәр сайрый алмагач мәгәр,
Яралыдыр һәм синең дә шатлыгын.

Зәңгәр сөөнеч айкап, күкләр кочарга
Телибездер без дә... ләкин юк чара.
Сайрыйбыз аста, шулай да ук булып
Атылмыйбыз өстәгә зур кошларга.

Тырнак-томшык каты да бит, нишлик соң:
Дөньяда бар үз өлеше һәр кошның.
Таласаң да син йөрәген аларның,
Моңын түгел, тәнен генә чукийсың.

Жирнең үзен сыйдырып кочагына,
Синең кавем жилпенми оча белә.
Шул киңлекне иңләп чыңлар ак даның,
Былбыл белән син тик дус булсаң гына.

Кайвакытта күңел көйдән туя.
Жырчы гына түгел, жырның үзен
Ижат иткән олы жаннар гүя,
Тормыш үзе гүя мәгънә жуя.

Мондый чакта күңел курка. Сиңа
Кирәк анда өмет — талмас канат.

Ишетәсен: жырлый яна талант!
Һәм тормышка елмаясың кабат.

Көчен жуя язган нәрсәнендер
Терелүе, яңаруы сизелә.
Ышанасың жырға, жиргә, күккә
Һәм халкыңның
үлемсезлегенә.

Сизиф ташы

Сиңа жәза биреп, Сизиф, аллаң дәрәс иткән.
Йоткан булыр идең юкса ил корабын.
Авызыңнан күрер идек хәзер аның
Бары мачталарын.

Әйе, илнең бар мөлкәтен йота яздың.
Ашавыңа синең, комсыз, чыда гына.

Дус-иш кесәсеннән узып, бизнес корып,
Оста кердең хәтта дәүләт сандыгына.

Жәза — хаклы. Мәгәр аның төре белән
Бәхәсләшү бик тә, бик тә кирәк бүген.
Ник дигәндә, аллаң биргән кысыр шөгыл.
Ә кысырлык һич заманда мәгъкуль түгел.

Ник дигәндә, ил төзегән йорт-диварга
Кирпеч булып яту түгел, менгән ташың —
Файдасыз таш, мәгънәсез таш — туктап өстә,
Биегәйтә алмый хәтта тауның башын.

Ник дигәндә, ул ябышмый һичбер төшкә —
Тәгәри дә китә, туктый алмый һич тә.
Мәгәр аста адәм булып аңа төшсә?
Төшеп шулай, эшләләрнең башын тишсә?

Син, эшләгән булып, шау-шу кордың озақ.
Күпме заман дөгъва кылдың сан һәм сыйфат.
Ташың мәгәр тәгәрәвен белде бушка.
Буш тормады гәрчә синең комсыз корсак.

Төшү, менү, тәгәрәтү бурычына
Йөкләмәләр өсти-өсти үти торгач,
Процент ягы йөз илледән ашып туйгач,
Ялтырады кара кояш — шомарды таш.

Удар айлык, еллык процентны даим
Арттырдым дип, һәр жәй саен бүләк алдың.
Киметмәгән хәлдә ашау-кимерү ягын,
Күкрәгенә чак-чак йолдыз такмый калдың.

Менгәч өскә, йөрәккәң дөп-дөп типсә,
Гажәп түгел, — ай-йолдызга, әйдә, үрел.
Хәзер булмый мәгәр, бармый әүвәлгечә,
Житте, бетте — тап үзең башка шөгыл.

Ник дигәндә, Сизиф, синең яман ташың
Төшеп тишә язды
Киләчәкнең башын.

Карга боткасы

Карга карны каргый торгач,
Бар жир ачылды кардан.
Сизми калдык, килгән бәйрәм —
Каеннар бөре ярган.

Карга кырга чакырганда,
Оят өйдә ятулар.
Таган ясап, казан астык,
Ә син ярма сал, туган.

Безнең байлык — унөч айлык! —
Нәсел-нәсәпкә күчәр.
Берәр бөртекләп жыйсак та
Бер казан ботка пешәр.

Тәлинкәгә кашык суга,
Суга-суга көй чыга.
Яшь-жилкенчәк биеп-жырлап
Дәрт бирә гармунчыга.

Быгыр-быгыр кайный ботка.
Жор уен китә хутка.
Ялкаулыкны койыйк, кортка,
Кыланык кайгы юкта.

Күрше кызы югаргы оч
Егетенә күз кыса.
Табышулар, кавышулар
Көттермәс, болай булса.

Кыз алырга килсә, егет
Арзанга уй тотмасын.
Бүләк биргәч кенә тотсын
Изге ишек тоткасын.

Кемгә тияр көмеш тәңкә,
Кемгә тияр яулыктыр.
Егете дә, кыз үзе дә
Баяләнмәс байлыктыр.

Хәзер исә талинкәгә
Ризыкны салыйк әле.
Жир сөрер, тырмалар өчен
Көч жыеп калыйк әле.

Ындырларда ыңгырашып,
Сайрашырбыз өйләрдә.
Туганлык, дуслык тәмнәре
Йогып калсын телләргә.

Мондый ризыкны тапмассыз
Ашханә-ресторанда.
Әй, кагыгыз талинкаләр,
Килегез ботка барда.

Бар дөнья халкы килсә дә
Күнел тараймаячак.
Уртак учакка жыелган
Авыл таралмаячак!

Шундый матур дөньяда без — икәү.
Һава — хыял төсле, жир — яшел.
Яшел жәйгә табигыйлек өстәп,
Син ак болыт булып киләсең.

Тик яктыны, тик яхшыны гына
Уйлап яшәгез дип исә жил.
Киңәшләрен аның тыңласам да,
Шатлыкларым моңга күчә гел.

Ак болытлар күксел төскә кереп,
Алып китә сине тиз ник соң?
Биекләргә шулай ашасың да,
Зәңгәр таудан яулык болгыйсың.

Син — үзең тау хәзер. Ак, күк төсләр
Кайгы төсенә керә кай ара...
Син болгаган кара яуыклардан
Көлтә-көлтә яшен тарала.

Меналмадым зәңгәр тау башына,
Иртәгәсен менәм, күрерсез.
Сорнаемның моңын табалмадым,
Табачакмын тиздән, бершиксез.

Шәп уңмады быел алма-жимеш,
Килер жәйгә инде бар өмет.
Тик сорнаем жуя бара сихерен,
Барган саен алда тау биек.

Көзләр, кышлар китә, ашыгып килеп,
Күкрәп килә тагын язлары...
Көн дә бүген яши башлыйм, дисен,
Ә гомернең житә азагы.

Вахит Имамов

КУКЕ

ПОВЕСТЬ

I

куб Мортазин унсигез ел буге район үзәгендә мәктәп коллективын житәкләде. Яну-кабалау, сынау-үсеш, диеп мөгез чыгарулар анын өчен чит-ят нәрсә иде. Очраклы бер танышу тормышын янартау күк актарып ташламаса, мөгаен, шул ук мәктәптә тыныч кына эшләп пенсиягә чыгар һәм район үзәгендә аны беркем дә, шәт, усал исем белән телгә алмас иде.

Тик бер жәйдә мәктәп директоры, гаиләдәге утын-печән мәшәкатен ташлап, Кара диңгез буенда ял итеп кайтырга карар кылды. Район житәкчеләре күзенә күренер өчен генә жыелыш-фәләннәргә парлап килүдән кала, Мортазинның хатын няртеп йөрү гадәте күптән узган иде. Кара диңгез буена да, билгеле, ялгызы китте.

Менә шунда, чит-ят кешеләр арасында, туган сөйләм сүзләрен ишетү сонрак тормыш үзгәрүгә китерерлек сәбәп булды. Гомере буена диярлек күп милләтле район үзәгендә яшәсә дә русчаны хәл-әхвәл сорашудан кала бигүк йөгерек белмәгән Мортазин аулак эскәмиядә көлешеп утырган ике ханым тавышын чамалауга, кыюлыгын жыеп, үзе килде.

— Каф таулары артына юлыксам да, фәрештәдәй татар кызларын очратыр бәхетем бар икән,— дип, үзенчә шаяртып һәм ягымлы кыланып, танышырга ниятләде ул.

Әмма сәлам дә бирмичә якынаеп, эчкерсез дуслыкка өмет тоткан Мортазинның кыяфәте тавис кошыдай бизәнгән ханымнар күңеленә хуш килмәде бугай.

— Жир читенә китеп олаксаң да, сала мужигыннан котылу юк, ахры,— дип ханымнарның берсе дорфа рәвештә аңа аркасын куярга да тар-тынмады.

Эскәмиянең сыртына бар гәүдәсе белән ятмыйча, яны беләнрәк һәм итәк-канатларын беркадәр жыйнап утырган икенче ханым гына иптәше өчен оялудан, ахры, аны елмаерга тырышып каршы алды.

— Игътибар итмәгез, зинһар. Қлара Гаевнаның шаяртуы шундый. Рәхим итеп, әйдә утырыгыз. Сезде кем дип белик?

Қлара Гаевна дигәнненең усал кимсетүе Мортазинның үтен сыткан

ВАХИТ ИМАМОВ (1954) — күләмле проза әсәре белән журналда беренче тапкыр катнаш Татарстан китап нәшриятында биек «Ир канаты» дигән китабы чыга. Чаллыда яши.

төсле булган иде. Жай чыгудан айдаланып, ул үзен шактый текэ кисте-
реп таныштырды:

— Сала мужигы, дип олылаган ошбу фэкийрегеz унсигез ел инде
район үзэгендэ мәктәп директоры. Чит кешеләр миңа Якуб Мияссәрович,
дия торган иде. Ожмах кебек мондый хозур жирдә сездәй хур кызлары
Якуб кына дисә, күнел шәрифләрем шунысына да бик шат булыр.

Танышу ахырында Мортазинның кабат шаярырга омылуы ханым-
нар йөзөнә беркадәр елмая чаткысы өстәсә дә, Клара Гаевна сүзгә
кушылуны барыбер артыксынды.

— Рәйсә Захаровна, бу сезнең коллега. Вундеркиндлар үстерү ту-
рында бәхәс куба икән,— диде дә, башта көзгә-иннек белән азапланды,
анин бу жәмгыятьтә утыруга караганда ялгыз калуны артык санап, күрә-
сеп, урыныннан кубып китте.

— Клара Гаевна сәүдә алласы, безнең Нур-Чаллыда кибет директо-
ры. Файдасыз кешеләр белән танышуны һич өнәми,— дип, тегесе тәмам
ераклашкан кына Рәйсә ханым янә телгә килде.

— Имәндә икән чикләвек,— дип куйды Мортазин ничарадан бичара
кыяфәттә.— Безнең халыкта инде ул шундый киртә-йөгән белмәс тәкәббер-
лек чире. Пүчтәк кенә түрә булдылармы, туган аналарын танымыйлар.

— Авылча фикер йөртәсез,— дип кистерде ханым.— Эш түрәлектә
түгел, эш холыкта.

Мортазин күзәтүчәнлек, елдамлык кебек сыйфатлардан мәхрүм түгел
иде. Ханымнар йөзөнә туры карарга базмаса да, һәр икесен күзаллап чы-
гарга тиз житеште.

Бу ханымнар, билгеле, Мортазин унсигез ел буге район үзэгендә
күрәп ияләнгән хатын-кызларга һич тә охшаш түгел. Яшь ягыннан гомер
уртасын куып килсәләр дә, һәр икесе яна житкән үсмер кызлар төсле
киенгән. Клара Гаевна дигәнненең өстендә, кояш мич ташыдай кыздыруга
карамастан, бәрхет күлмәк. Затлы ташлар белән бизәлгән күкрәк өстенә
икемә-өчмә катлы вак муенса яткан. Колак яфракларында һәм кулларда,
ялт-йолт килеп, бриллиант кашлы алка-балдак уйный. Ул зәвык, чама ди-
гән хисләр белән бик санлашмый, ахры. Югыйсә, аның эре, симез гәүдәсенә
беркадәр иркенчә күлмәк, инсәсенә таратылган мул чәч килешәрәк төшкән
булыр иде. Ә ул, затлы күлмәген дә күкрәкләрен кыса торган итеп тектер-
гән, чәчләре дә жансыз курчакныкы төсле, маңгай-колакларын бик аз гына
каплап, бөдрәләнеп тора.

Клара Гаевна аллея буйлап китеп югалуга, Мортазин беренче кат
Рәйсә ханым тарафына борылып, туры бакты. Сөбханалла! Дөньяда шу-
шундый камил һәм гүзәл затлар да була икән! Никадәр нәфислек туплан-
ган бу ханымда, ничаклы сылулык!

Рәйсә ханымның матурлыгы киemenдә генә түгел. Дөрөс анысы, затлы
тукумадан тегелгән зәңгәрсү костюмы үтә килешә аңа. Күкрәгенә таккан
алтын дага да, колакларындагы кечкенә алкалар да аны бизәп тора. Әмма
аеруча нәфислек өстәүче байлыгы — алтын кебек матур аксыл-сары,
пөхтә кисек чәчләр. Табигыймы алар, әллә буялганмы — анысы мөһим тү-
гел. Ләкин озын, сылу керфекләр артына яшеренгән шаян күзләргә
нәкъ шул алтын чәчләр мең матурлык, бетмәс тылсым өсти. Аның чәче
башка төстә булса, мөгаен, ул тажы ачылмаган мескен чәчәкне генә
хәтерләтер иде. Ә алтын чәчләр аны сокланып туймас гүзәл чәчәк иткән,
алар фонында Рәйсә ханымның алсу, чибәр йөзә тагын да сылуданып
кына күренә.

Мортазин, гипноз астына эләккән кеше төсле, гүзәл йөздән карашын
аера алмыйча озак утырды. Рәйсә ханым үзе дә аның халәтен аермачык
сизә иде сыман. Сокланырга ирек биргән кебек, ул беркадәр яны белән
борылды һәм озын, куе керфекләре арасынан шаян елмаеп, күз карашын
сынашырга утырган яшь кыз төсле, Мортазиннан йөзөн яшермәде.

Усал чебен кебек һич китмиңа, Мортазинның зифенен һаман-һаман бер
уй бораулады. «Сез нинди чибәр! Никадәр бәхетле сезнең белән яшәгән

ир», — дип, турыдан ярып, ничәнче кат инде Рәйсә ханымга әйтәсе килде аның. Тик Рәйсә ханымның бу чыгышны авылча дип бәһаләвеннән курку хисе генә аны һаман тыеп килде.

Үзенәң гомер буге абзар белән келәт арасында йөрөп вакытыннан алда олыгайган һәм юанаеп беткән хатынын күз алдына китерүгә, Мортазинның күнелендә ризасызлык давылы дөрләп купты. Күнелсез тойгылардан тизрәк арынырга теләп, ахры, Рәйсә ханымның йөзенә кабат текәлсәңгә базмыйча, жайлы гына китереп сорау бирде:

— Иптәшегез безне коллегалар дигән иде. Сер булмаса, сез кайсы фәннән һәм кайда укытасыз?

— Мин предметник түгел, мәктәптә укытмыйм, — Рәйсә ханымның тавышына кадәр Мортазинга бәрхет төсле йомшак, назлы тоелды. — Сез әйтмешли, унике ел инде мин шәһәр мәгариф бүлегендә методкабинетны житәклим.

Рәйсә ханым көмеш кыңгыраудай чиста тавыш белән көлеп жибәрүгә, Мортазинның шул мизгелдә кинәт жиргә тезләнеп, аның кул-аякларына орынасы, бер минутка гына булса да шушы сихри гүзәллекне татыйсы килде. «Нинди чибәр бу хатын, я алла!» — дип, торган саен эчтән генә шашып сокланды ул.

— Институтны тәмамлаган чакта, билгеле, минем дә мәгариф бүлекләрендә эшләргә исәбем юк иде. Укыта башлауга һәр педагог төсле ким дигәндә йә Сухомлинский, йә Шаталов булырга хыяллана идем. Әмма рус агае әйтмешли, хатын-кыз фараз кыла, ир-ат хужа була, моны аңлыйсыздыр. Минем ирем күз бетереп кич саен дәфтәр тикшереп яки план төзеп утыруымны һич өнәми иде. Үзенәң зур гына бер түрә булуыннан оста файдаланып, мине бер-ике көн дигәндә мәгариф бүлегенә күчерде. Мәктәп юлы белән шулай бик тиз хушлаштым мин. Ирем казанышы.

Рәйсә ханым беркадәр тын алгач кына, сөйләменә нокта куйган сыман, кистереп өстәп куйды:

— Дөрөс, рус агае әйтмешли, хәзер инде бивыхий.

Шул соңгы сүз Мортазинның күнелен гәлт иттерде. Әйтерсәң, бәгырен утлы кисәү белән кереп айкадылар. Кинәт йөрәге тукталды, сулышы капты. Ул бу сүзгә көтми-уйламый да, мондый чибәр ханым аның өчен күпме үрелсәң дә тотып булмас йолдыз кебек иде. Әмма шушы сүзгә ишетүгә, күнеленәң эллә кайсы яшерен почмагында билгесез, яна ут кабынды. Мортазин тотып тыйгысыз шашкын халәт эченә чумды. Кыска ял дәвере, санаулы көннәргә булса да, шушы фәрештәдәй сылу ханым белән үткәрәсе, әгәр рөхсәт итсә, тик бер генә тапкыр аның итәгенә башын куеп, тын аласы килде. Ул калган гомеренәң яртысын бирергә дә риза, тик шушы ханым үзенәң сихри чәчләренә кагылырга рөхсәт итсен, бармак очларын булса да бер үптерсен киле!

Рәйсә ханым кулына көзгә алып, бер ара чәчләрен жайлады, бизәнгәндәй итте. Колларча бирелгәнлек хисе белән Мортазин аны кат-кат күз алдыннан кичерде, сокланудан тыела алмады.

Ханым көзгә-иннекләрен жыештырды, итәкләрен бер кат барлап куйды. «Эллә китә инде?» — дигән уй ук Мортазинны кайнар су шикелле өтеп алды. Ялварулы, моңсу караш белән Рәйсә ханым йөзенә текәлдә ул, аңсыз рәвештә нәфис кулларга кагылды. Юк, ханым кулларын тартып алырга һич тә жыенмады. Аның утлы, шаян күзләре, элеккечә нурлы елмаеп, Мортазинга карап тора иде. Шулар тәэсирендә онытылып, Мортазин кинәт кибең калган иреннәре белән тик бер сүз генә кабатлады:

— Ашыкмагыз, зинһар?

Бу кадәр назлы һәм сөйкемле карашка түзеп утыру Мортазин өчен гүя газап иде. Кинәт гүзәл ханымга мэхәббәт аңлатасы, үзенәң бәхетсез язмышы турында сөйләсе килде аның. Күңеле тилереп-талап кайнар сөю көттә. Кинәт баш миенә йөгәргән кайнар дулкыннардан тәэсирләнеп, Мортазин ашыгыч кыяфәттә зәңгәр итәккә капланды, шашып-кайнарланып нәфис кулларны, бармакларны үпте.

Рәйсә ханым аңа карышмады. Ул хәтта сыңар кулы белән Мортазинның чәчләрен дә сыйнап куйды бугай. Әмма беркадәр бушанырга ирек бирүгә, Мортазинның башын йомшак кына өскә күтәрдә дә, шук баланы кисәткән укутучы төслә бармак яңый-яңый көлөп куйды.

— Ә сез тотанаксыз, иптәш директор. Ашыкмагыз.

Шундый минутта да никадәр гүзәл һәм сихерле иде бу ханым! Мортазин инде сабый бала төслә жәза көтәргә дә, гафу үтенергә дә мең кат риза иде. Әмма Рәйсә ханым һичнинди сүзләргә ирек калдырмыйча урыныннан житез кузгалды да, Мортазинның иценә йомшак кагылып, бик мөлаем тавыш белән соңгы сүзен әйтте:

— Беребез дә Кара дингезне ташлап китәргә жыенмыйбыз кебек. Язган булса, тагын очрашырбыз. Ашханәдә безнең урын — уңжиденче өстәл.

Рәйсә ханым утлы карашы белән Мортазинны соңгы кабат кайнар көйдердә дә, нәфис, сылу аяклары белән вак-вак басып, пөхтә аллеялар түренә китеп барды.

II

Мортазин өнсез калган сыман башта беравык тын утырды. Ләззәтле дә, ямансу да тынлык иде бу. Зиһенә аша, бөтерелеп-кайнап, йөз төрле уй үтте. Кайдадыр еракта, томаннар эченнән генә чагылып, күз алдынан хатыны, буйга житкән ике улы узды. Кечкенәсенең карашында хәтта ниндидер үпкә һәм шелтә чаткылары да бар шикелле иде. Ләкин бик тоньк һәм тәэсир-кыйммәтен жуйган ерактагы рәсем булып кына тоелды шул алар. Икенче мизгелдә исә Мортазинның хыялында шаян караш, алтын чәчләр, вак-вак атлап киткән сылу, төз аяклар елкылдады. Болары якын, алар сихри, мавыктыргыч һәм тылсымлы иде.

Мортазин йокыдан уянган кеше төслә кинәт як-ягына карап алды, урынынан кубып, ашыга-кабалана үзе урнашкан корпус ишегенә йөгәрдә. Сумка-чемоданын актырып акча тапты, көзгедәге үзенең кыяфәтенә күз салуга, тиз генә ваннага кереп, тагын бер кат кырынды, күлмәк алыштырды. Зиһененә әллә кайсы бер почмагы белән ул үзенең һәр адымын шелтәй, әмма күкрәгендә уянган шашкын хисне туктатырдай көчне таба алмый иде.

Кичке аш сәгәте якынлашкан саен тыйгысыз ашкыну хисләре Мортазинны һаман-һаман ныграк били барды. Ягымлы бер карашка, тизрәк кавышуга тилмерү ташкыны Мортазинны уттай талый иде. Күрешү минутларын көтеп йөргән чакта беренче кат, ахры, аның күңелендә яңа, чит-ят уй чагылып үттә: «Гомер әле тулысынча узып китмәгән бит. Мин сагынам, димәк, йөрәгемдә яратырлык хис бар». Бу мәкерле уйдан арынырга теләп, ул кабат хатынын, балаларын күз алдына китерергә тырышты. Әмма шул ук мизгелдә хыялында туган алтын чәчләр, тылсымлы көч кебек, якыннарын куе томан белән каплап китте.

Өстәл янында Рәйсә ханым ялгызы көтә иде. Ашханә тупсасын атлап керүгә үк шук күзләренә күрү Мортазинны кабат кайнар уттан алып бозлы суга ташды. «Чәчәк алырга онытканмын, томана баш! Эх, авыллык!»— дип башка өстәлдәге букетларны шәйләүгә үк үзен каргый-тиргә атлады ул. Әмма Рәйсә ханым аны һични сизмәгәндәй каршылады, элеккечә ягымлы итеп, шаян караш сиреп алды.

— Дөрөсеп әйткәндә, мин бит сезне чыңлап көткән идем,— диде ул әллә нинди, жанны эретерлек назлы тавыш белән.

Рәйсә ханым ашханәгә чия төсендәге яңа костюм кигән. Күкрәгендә вак ташлардан тезелгән ак муенса, колагында сирень чәчәгенә охшаш алкалар. Өстәл янында үзен итагатыла, иплә тотта. Хәрәкәтендә ашыгу-кабалау, таныш түгел кешеләрдән ятсыну сизмәсеп. Сүз кушкан сәһи игътибарлы булып, елмаерга онытмыйча тынлай. Бу кадәр иплә, камида

затлар кайда гына туып үсә икән? Күпме еллар гомер иткән хатынында нигә бу сыйфатларның берсе дә юк? Ямьсез хатынга түзеп яшәгән яки йөрәге ярылмыйча түзгән өчен бүләк рәвешендәме әллә ул? Я, ходаем! Гомер юлын тик бер хатын белән тугры уздырган мескен ир-ат олыгайган көнөндә чит-ят жиргә китеп йөрмәсен икән!

Ашханәдән чыгып кич буге пөхтә аллеялар буйлап йөргәндә Рәйсә ханым Мортазинның гаилә хәле турында берни сорашмады. Ә талгын, ипле әңгәмә барышында үзе турында күп серләргә сөйләп бетерде.

Рәйсә ханымның да Нур-Чаллыда инде шактый үскән ике баласы бар, өлкәне Резидә быел сизгез класс тәмамлаган икән. Әмма Рәйсә ханымның иң нык борчыганы — кечкенәсе Рамил.

— Быел алтынчыны төгәлләде, күчеш чоры, күз-колак булуны даими таләп итә, — дип аңлатты Рәйсә ханым. — Болай үзе азгын, шук та түгел. Бик күндәм рәвештә рәсем мәктәбенә йөри, кич саен диярлек пианино уйный. Һәр сүземне тыңлый, хөрмәт итә сыман. Тик шулай да бар йөрәгем белән тоеп йөрм: миңа карата мөгамәләсә эчкерсез, чын түгел. Соңгы арада ялгыз калуны артык күрә, аз сөйләшә. Кайчагында карашында ниндидер астыртын ризасызлык, шелтәләү чаткылары да күргән кебек булам. Шулай тоела гынамы, әллә чынмы — ничек ачыккыйсың? Ул бит шәхес, сорау алу читен. Аталарын аерып, ялгыз калуымны да, мөгаен, өнәмидер. Көн дә сизеп йөрм: ир-ат йогынтысы житми аңа, өйдә иптәше юк.

Ялгыз гына үстерергә туры килсә дә, әллә киресенчә, нәкъ шуның өченме, Рәйсә ханым балаларын тик соклану хисе белән телгә алды.

— Мин канәгать, алар минем горурлыгым хәтта, — дип чын сагыну белән сөйләде ул. — Рамилем көзен яшь рәссамнар конкурсында шәһәр күләмәндә приз алган иде, Резидәсе Ленин туган көнгә шигъри сочинение язып сөендерде. Әйе, чын, чын. Гел шигърьдән торган унике бит. Сигезенче класс укучылары арасында бар шәһәрдә беренчелек алды. Шәһәр комитеты белән мәгариф бүлегендә эшләгән бар иптәшем моңа хәйран калды. Бик күпләре «синен ярдәмәңдер», диеп, үзәгемә үтте. Ә дөресе — мин бит белмәдем дә. Тик чит-ятны «юк» дип кенә ансат ышандырып буламыни? Хәер, кирәкми дә. Иң мөһиме: балаларның таза, хөр үсүе.

Сихри әңгәмәне тыңлап йөри-йөри Мортазинда хәтта шул ике баланы күрергә теләү тойгысы уянгандай булды. Һәм тагын кабат-кабат шушы сылу, серле ханымның камиллеген-булганлыгын уйлап сокланды ул.

Чит хатыннар ничек шулай камил була ала? Чибәрлек, әдәп, тиешле аң-белем, эни кеше горурлыгы, тыйнаклык — бер кешедә ничек сыеша алган? Үз кулындагы йолкыш чәүкә баласын һавадагы торналарга да алыштырмас тиңсез байлык санап, ничек гомер буге сукур яшәгән ул? Дөньяга күзәнә ачып бер карасаң, менә нинди икән бит ул хатын-кызның тезләнеп табынурдай алтын заты! Я, ходаем, түземлек бир алданган ир-атка?!

Рәйсә ханым башлаган әңгәмәгә Мортазин да кушылмакчы булды.

— Танышканнан бирле, бер әйбер сорамакчы булып йөрм. Сезнең атагызның исеме, чыннан да, Захармы әллә? — дип ул әңгәмәдәше ягына күз аткан иде дә, чәчәкчеле, сытык караш күрәп, телен тешли язды. Шулай да Рәйсә ханым кызмады-бәрелмәде, шактый гына итагатьле итеп, серне ачып салды.

— Юк, этиемнең чын исеме Зәкәрия минем. Клара дустымның әтисен дә авыл жирендә Гайнуллаҗан, диләр. Ләкин без бит заман кешеләре. Нур-Чаллы шикелле сиксән милләтле шәһәрдә танышларны безнең этиләр-некедәй чит-ят исемнәргә күнектерү читен. Аң-белеме житешмәгән ятның, татар кызы, диеп кырын каравы бар. Шуна күрә без заманлаштык. Мәнә, сез дә атагызның исемен Мияссәр, дип аңлаттыгыз, ахры. Күнекмәгән колак өчен, чыннан да, сәеррәк. Ачуланмасагыз, мин сезгә дә Якуб Массарович, дияр идем. Сез ризамы?

«Массар» түгел, тагын әллә нинди ямьсез кушаматлар такса да, Мортазин һичнәрсәгә карышмаска риза иде. Тик бу сылу ханым аңа этәрү, ят итү кебек караш якмасын да, бөтенләй таныш булмаган бу сәер, яңа

гыйшык чишмәсен соңгы, иң мөкатдәс тамчысына кадәр татып карарга, зинһар, рәхсәт итсен генә...

Дингез яры буйлап йөргәндә шактый аулак, сихри төшкә житкәч, Мортазин күкрәгендә янган утка түзмичә, ис-акылын югалтып, Рәйсә ханым биленә кулын салды.

— Мин сезгә гашыйкмын, валлаһи, гашыйкмын, — дип Рәйсә ханым иңенә башын төртеп, ашыгып сөйләнде ул. — Гомерем буена да минем бу кадәрле сөя алганым юк. Чын бәхетне белми яшәгәнмен...

Рәйсә ханым башта һич карышмый гына басып торды. Әйтерсەң, ул Мортазинны ахыргача сынап бетерергә жыена иде. Мортазин борыны, иреннәре белән аның йөзен, күзләрен эзләде, тагын ашыга-кабалана нидер әйтте, ялварды да бугай. Нәкъ шул чакта Рәйсә ханым, ипле генә итеп, аны читкә этәрде.

— Ә сез азгын, иптәш директор, — дип шаяртса да, салкын тавыш белән эндәште ул. — Һаман да шул авыл алымы белән эш итәсез. Һәр хатынны алай, үзегез күнеккәнчә, көчсез, арзан, диеп уйламагыз.

Мортазин, акылына килеп, инде гафу үтенергә күчкән иде.

— Ә монысы артык, һич кирәкми, — дип Рәйсә ханым, йомшак учы белән каплап, аны бүлде. — Әйдә, кайтыйк. Безнең әле байтак вакыт бергә буласы бар.

III

Икенче көнне йокыдан күз ачуга, Мортазин, ут капкандай ашыгып, базар ягына чапты. Алсу канәферләр арасынан унга якын иң эрсен сайлап, тагын яна-көя кайтыр юлга чыкты. Үзенең бу адымы өчен беркадәр канәгатьләнү, шул ук вакытта кичәге ялгышы өчен читенсенү тойгылары аша Рәйсә ханымны ашханәдә мизгел узган саен тилмереп көттө. Алга китергән ашлар суынып бетте, берәм-берәм залдан бар кеше таралды, ә Мортазин кадакланган сын шикелле һаман ишек ягын бораулады. Тик ул никадәр генә өметләнеп-зарыгып утырмасын, Рәйсә ханым бүген күренмәде.

Түземлеген жуйган Мортазин, ашларына кашык тидереп тә карамыйча, бакча буйлап аны эзләп чапты. Корпус ишеге ачылып ябылган саен борылудан муены авыртуып бетте. Кичен бергә йөргән тыныч ярлар, беренче мәртәбә очрашкан тар аллея, кадерле утыргыч, корпус коридоры, китапхана, буфет — берсен дә калдырмады. Очрашудан өмет өзмичә, жаны-тәне белән төшкә ашны көттө. Базар ягынан яңа канәферләр алып кайтты. Кадерле сылуны көтә-көтә кабат аш суынды. Ахыры, Мортазинда төмам өмет сүнде. Қыйналган кешедәй авыр атлап, зур бакчаның аулак почмагына кереп сенде. Ике кулы белән башын кочкан хәлдә, язмышын һәм тилеген каргап, жанын изде.

Нишләп шулай ямьсез чыкты әле? Әкиятләрдәге төсле серле танышунны тотанаксыз, әрсең адым белән ниңә таплады ул? Синең төсле килбәтсез авыл бозавына Рафаэльнең Мадоннасыннан да артыграк сылу белән рәтгән генә атлап йөрү житмәгәнмени соң? Үзе сулаган һаваны бүлешкән, сүз кушарга, карап сокланырга ирек биргән өчен дә ходайга мәкиббән киткән кебек табынырга тиеш идең бит син, и томана!

Беркадәр вакыттан соң ачынулы хисләр Мортазинны халәт дингезенең бөтенләй капма-каршы ярына алып атты. Үрсәләнгән, газаланган бер минутта кинәт дөньяның иң мескен, кызганыч кешесенә санады ул үзен. Дингез уртасында япа-ялгыз чәбәләнгән мескен өчен, соңгы өмет булып, хыялдагы жир читендә янган маяк сыман Мортазинның да күз алдына, нәрхәмәтле ярдам кулын сузып, ерак-еракларда калган хатыны килде. Мичек оңытасы иткән, күңелендә генә булса да ни рәвешле хатыны кебек якын затны башка ятка алыштыра алган ул, и мәгънәсез?! Ятим балалары авызыннан өзеп жыйган акчалары белән шушы жәһәннәм читендәге

азгын жиргә бай һәм кулай ир каратыр өчен генә, чәч-кашларын кырык төскә буяп килгән бер уйнашчы аның сугым пычагыдай ышанычлы, тургы хатынына алмаш була аламын?

Мортазинның шул минутта кинәт йөгереп китеп, шәһәрдәге кибетләрнең һәркайсыннан хатынына бүләккә иң затлы, иң кыйммәтле киёмнәрен сайлап жыясы килде. Моңа тиклем шул гап-гади миһербанлы ирлек бурычын да үтәмәгән өчен хәтта үз-үзен тотып яңаклау теләгенә кадәр хисләнде ул.

... Икенче танда Мортазин йокыдан тәмам коргаксыган, тыныч күңел белән уяңды. Әйтерсең, аның тормышында һичнинди яшен яшнәү, күк күкрәү ише кискен кичерешләр булмаган да, дөнья гүя түм-түгәрәк, янә элеккечә. Үзенең кичәге тилелеге өчен ул, теш сызлагандагы шикелле йөзен чытып, көлемсерәп куйды.

— И, очсыз да соң ир-ат, мескен, — дип үзалдына килеп сөйләнде ул. — Яңа итәк очы күргән идем, бәхет кошы тоткан сыман тәмам баш югалттым. Күрше тавыгы һәрчак күркә инде, аның ние гажәп? Калдык күмергә кабат ут кабынмый, әйдә, тиле булма. Хыялында аргамаклык яши дип кенә йөк атын беркайчан да тәртә арасыннан сөйрәп чыгармыйлар.

Ике көн буена авызына капканы булмаса да, Мортазинның ашханә ягына күнелә тартмады. Төшенкә, битараф кәеф белән моңсуланып күренгән аллеялар уртасына атлады ул. Буш почмакка утырып ялгыз калу, арган күнеленә ял бирү иде теләге. Ләкин ул корпус ишегеннән дилбегә бие ара да китәргә өлгермәде, колак төбендә яңгыраган мәрхәмәтле, таныш тавыш ишетеп, урынында тораташтай калды.

— Әллә ашханә юлын да оныттыгыз инде, Якуб Массарович? Яки миңа булган үпкә-рәнжүгез шулай зурмы? Кисәтми дә югалуым өчен гафу үтенәм. Көтмәгәндә, кисәк килеп чыкты. Үзем дә аңламыйча, белми киттем.

Мортазин тавыш тарафына борылды да, кайнар суга кергән кеше төсле куырылып, өшәнен калды. Я, илаһым! Серле күктән төшкән төсле бу сылу зат дәрвишкә тиң мескен ир-ат алдында гафу үтенә! Ошбу бәндәнне дә бөтенләй үк ятим итмәгәнсең, мәрхәмәтле язмыш!

— Клара Гаевнаның сәерлегенә инде. Кичә мине танда уятканда гадәти бер поход, дигән иде. Килеп төшүгә үк, жаен табып, ул мондагы сәүдә магнатлары белән танышып алган. Кичә шулар безне зур катерлар белән ерактагы утрауга алып барды. Поход дигәннәре пикник булып чыкты. Төн житкәндә генә кире кайтардылар.

Мортазин өчен Рәйсә ханым бу минутта гүя пыяла стена артына баскан алиһә сын шикелле күренә иде. Ул аның сөйләгән бар сүзен дә ишетә, тик аларның мәгънәсә зифененә барып житә алмый. Мортазинның бар игътибары шул алиһә сын белән соклануга гына йотылган.

— Сезнең алда гаебем юк минем. Бер минутка да сезне онытмадым, — дип Рәйсә ханым кулларынан алгач кына Мортазин аягүрә күрәп торган сикхи төштән аерылгандай булды. — Әле кичә сезнең өчен кечкенә бер бүләк алырга да вакыт таптым. Бу күлмәкне яратып киюегезне күрсәм, үземне бик бәхетле итеп сезәр идем. Юк, юк, зинһар өчен, акча биреп кенә рәнжетмәгез. Бу бүләк бит, ихлас күңлемнән.

Йөзенче кат, меңенче кат тагын: я, илаһым! Бу алиһә, сылу ханым аны онытмаган! Аны уйлап, хәтта кайгыртып ук яшәгән ул. Димәк, сиңең дә аңа кирәген бар. И, тиле баш! Нинди күңел, нинди вәждан белән син аның турында яман уйлый алдың?

Рәйсә ханым Мортазинны кулыннан сөйрәп диярлек корпус ишеге ягына алып китте. Махсус бер автобус бүген Машук тавын карарга илтә икән, Рәйсә ханым аны шунда дәшә. Бәхет кошы канатларын сиңа үзе ача, йоклап калма, ычкындырма аны, Мортазин!

...Иртәгәсе танда Рәйсә ханым түшәгендә уянып аңа килгәч, Мортазин бу жиһанның хаклыгына хәтта ышанмады. Иләслек һәм шатлыктан кайнап торган зифенә һич эшләми, күзен ачып ул бу бәхетне югалтудан

курка иде. И, илаһи дөнья! Шактый мескен адәм балаларын энә нинди көтелмәгән ләззәт, назлау, сөю белән исертә һәм сөендерә беләсен син! Юк, булмас ла! Татлы бер төш, чынга ашмас хыял гынадыр бу. Могжиза-дай татлы бу бәхетнең гап-гади бер Мортазинга елмаюы дәрәсмәни?

Мортазин уйларынан куркып күз ачканда Рәйсә ханым көзгә каршында бизәнәп утыра иде. Өстендә изүләре ачык затлы халат. Ике канат төслә як-якка ташланган итәк уртасыннан капылт буйсындыргыч тылсым булып алыу, таза ботлар ялтырап тора.

— Рәйсә, — дип пышылдады Мортазин кинәт бар тәнәзә йөгәргән кайнар ут ялкынын тыя алмыйча.

— Захаровна, — дип төзәтте аны томаннар эчендәге илаһи зат. Аннан гына атлап килешли үк, иңнәрәнә эленгән халатын югалтты да, кайнар тәнә белән Мортазинның иреннәрен каплап, назлы дәште...

IV

Календарьга рәхимсез рәвештә август ае керде. Ял итәргә килгән барча кеше, булган акчасын туздырмаса, санап-юлап бетермәслек бүләк-санак жыйды, самолет-поездларга билет юнәттә. Бер Мортазин гына ял йортында көндөз йолдыз тоткан төслә иләс-миләс йөрдә, тик анын өчен генә кайту көне жир убылу яки тетрәү кыямәтә белән бер иде.

Шундый янган-көйгән минутларның берсен сизеп, ахры, Рәйсә ханым аның күчеленә жим ташлады.

— Спортка һәм укуту эшенә жаны-тәнә белән бирелгән сездәй ир кешегә безнен Нур-Чаллы ише заманча шәһәрдә махсус спорт мәктәбе директоры булу бик килешер иде. Якты, биек заллар, дистәләгән тренер аппараты, аерым предметниклар. Йөреш-өлгереш өчен чамадан тыш җавап тотасы юк, шөгылә сезнен йөрәк таләп итә торган. Укучыларның кайсын гына алма, бүген-иртәгә спорт мастерлары, чемпиононар. Атка-занган тренер яки укытучы дигән мактаулы исемиңәр кул сузымы гына. Минә калса, начар нигез түгел, Якуб Массарович, ә сезнеңчә ничек?

Бергә яшәгән элгәре көннәрдә үк Мортазин студентлык елларында үзенең акробатика белән шөгыльләнүе, бу өлкәдә жыелма командага кереп институт данын яклап йөрүләре турында сөйләргә, ә район үзәгенә кайтканнан бирле күчеленә якын спорт эшчәнлеген давам итә алмавы өчен хәтта беркәдәр зарланырга да өлгергән иде инде. Шулай да, Рәйсә ханым тарафыннан көтмәгәндә мондый анык тәкъдим ишетү аңа аяз көнне яшен уйнау булып тоелды. Катып калган зинһенен кыймылдатып, ул сорауга сорау белән генә җавап бирә алды.

— Нур-Чаллыда мине кем көтә дә, мәктәп директоры итеп кемнәр куйсын?

— Ә мин? — дип иренен турсайтса да, назлап эндәште Рәйсә ханым. — Мәгариф бүлегендә унике ел эшләп, мин сезне теләгән жиргә урнаштыра алмыйммы да, минем өем сезнен өчен чит-ятмын?

Рәйсә ханым гажәеп рәвештә назлы елмайды да, елгыр гына килеп, Мортазинның күкрәгенә капланды.

Клара Гаевна белән Рәйсә ханым билет мәсьаләсен күптән хәл иткәннәр икән. Мортазин алар белән Нур-Чаллыга очты. Аэропортта ханымнарны махсус «Волга» белән каршы алдылар. Помшак утыргычта бәллүлән кайткан чакта Клара Гаевна, күз кысарга һич тә онытмыйча, серле итеп Мортазинның колагына кайнар пышылдады:

— Көнъякта күргәннәрегез шунда калыр, теге сәүдә магнатлары турында ирәмә сөйләмәссез, дип ышанам. Әкияттәге соры бүре кәсек кирагем чыгуы бар.

— Кимсетмәгез мине, Клара Гаевна.— диде Мортазин, йөзенә чын үпкәләү төсө чыгарып.— Аннан соң, мин сезнең ирегезне белмим дә.

— Болай булгач, амин, танышырсыз.— дип Клара Гаевна кабат каш сикертте.— Сез хәзер яшь кияү.

V

Нур-Чаллыда Мортазинга Рәйсә ханым вәгъдә иткән спорт мәктәбе директоры урыны тәтемәде. Дөрөс, әлегә Мортазинның кулында документ-мазар юк, шәһәр башкарма комитетына, мәгариф бүлегенә кереп сөйләшүләр дә күбесенчә разведка рәвешендә генә кузгатылган иде. Әмма беренчел әңгәмәләр барышында ук төгәл аңлашылырлык төртерделәр:

— Махсус мәктәп житәкләргә ниятләгән кеше ким дигәндә спорт мастеры яки республикакүләм танылган тренер булырга тиеш. Шуннан да түбән анкета мәгълүматлары булган кешенең мондый урын дәгъвалавы көлке.

Гади укытучы булып эшләп йөрүне Мортазин күз алдына китерергә дә курка, житәкчелек итү гадәте канына нык сөңгән иде. Шуңа күрә бу сәгәтьләрдә Мортазин, яр өстенә чыгарылган мескен чуртан төсле, ни кылырга белми бәргәләнде. Ләкин Рәйсә ханым мондый очракта да эшмәкәр һәм булдыкырак булып чыкты.

— Кадере беткән ярый тагарак хәлендә калмабыз, Якуб Массарович, борчылмагыз.— Рәйсә ханым тәүге сөйләшүләр узгач та шулай юатты.— Махсус спортныкы түгел икән, гадәти мәктәп директоры урынын гына, һичшиксез, яуларбыз. Хәтта ул турыда икеләнү артык.

Рәйсә ханым ялгыш та авырлыкны Мортазинның берүзенә калдырып сөйләмәде. Ә бу исә ике ут арасында калган Мортазин өчен аеруча терәк, дәва иде.

Кабат шәһәр мәгариф бүлегенә барып, гомумбелем мәктәбендә директор вазифасы турында сүз кузгаткач, мәдир Зарифуллин тарафыннан ризасызлык, карышу ише төсмер чагылмады.

— Сөйләшү дә артык, Рәйсә Захаровна. Яшь кияү белән кәләш теләгенә карышу мөмкин түгел. Бүгеннән үк безгә гариза язып калдырыгыз да, ул элекке эшеннән исәп өзеп килсен,— дип бүлек мәдире Мортазиннан бигрәк Рәйсә ханым белән сөйләште.

Һәммәсеннән аерылып, районына кайтачак автобуска утыргач кына беренче кат, ахры, Мортазинның күз алдына тулы кыяфәттә хатыны килде. Юксынып та искә алмады ул аны, куркынып та түгел. Аның бары әрәм үткән дип исәпләнгән гомерен кабат күз алдыннан кичерәсе, киләчәккә корган хыялларның хаклыгына тагын бер кат инанасы килде.

VI

Мортазин гомер буена да үз хатынын сөеп яшәмәде. Ник өйләнде аңа, ничек риза булды — моны ул хәтта үзенә дә аңлата алмый мәңге иза чикте.

Казан каласында таныштылар алар. Мортазинның институтта укыган чагы иде. Әтисе сугыш яраларыннан иртә дөнья куйды. Авылда әнисе дә тик энесе генә. Мәрхәмәт, ярдәм көтәрлек бер терәге юк. Хәерчегә һәрчак жил каршы шул. Мортазинга һич югы тулай торактан да урын бирмәделәр. Ай саен көрәп акча алган генерал, директор, председатель кебек түрә балаларына почмак кына түгел, аерым-аерым бүлмәләр дә күп табылды анда. Ә өйдән биш тиен дә хәер көтә алмаган Мортазин ишеләр Казан буйлап фатир юллап чыпты. Әслах дигән егет белән

А. Тиммерсалина рисует.

икесен бер сиез рус хатыны жимерелэ язган агач йорт почмагына сысыдырды. Киерелсэң түшмөнэ баш тиярлек кечкенэ, тар бүлмэдэ биш ел яшәделәр. Бүлмә кысандыгы түзә алмас афәт түгел иде. Егетләрне иң нык тилмерткәнә ачлык, ризык булды. Типсә тимер өзәрлек көчлө, егәрлө яшәтә һәр икесе туйганчы бер ашый алмый күпме интек-теләр?

Мортазин сабий чактан ук мәстәкыйльлөк яки әйдәп баруга сәләтлө елгыр бәндә түгел иде. Әле ярый Әслах, әллә бәхетенә, әллә бәхетсезле-генә күрә, чуртан сыман шомә, әтәч кебек мәңгә боегуны белмәс егет бу-лып чыкты. Өч-дүрт ел бие аның жанын шул Әслах саклады, дисәң дә һич-бер хата булмас. Әле поты белән кызыл чөгөндер сөйрәп кайта теге, әле тар сарайны чиләк-чиләк туңган бәрәңгә белән тутыра. Ана ияреп бер-ике кат «поход»ка чыккач кына белде Мортазин. Савинка бистәсә артын-да ниндидер колхоз басуы бар икән. Шәһәрдән ярдәмгә килгән «уңган» шефлар, гадәттәгечә, ярты уңышны жир куенында калдырган. Егетләр кар ятканчы шуннан озын кышка житәрлек яшелчә ташып өлгөрәләр иде.

Каян тормыш тәжрибәсә жыйган диген: шул Әслах кырау төшкән яки суык бәргән бәрәңгеләрнең берсен дә бүлмәгә керттерми, кыш бие сарай-коридорда тотә. Әллә каян балык мае табә үзе, керосин плитәсә чәлеп кайта. Шул плитә өстендә су кайнап чыккач кына, боз булып каткан бәрәңгеләрне кертәп югач-кыргач, Әслах чиләккә тондыра. Кай-нар суга элэгүгә, туңган бәрәңгеләң кабыгы шартлап ярыла. Әмма үз-ләре һичиниди өшү-туңу кичермәгән сыман ярмаланып, изеләп пешәләр. Әслах аларны табә өстенә сала, май тутыра. Кызан-көйгән исләр тарә-луга, сиез хужабикә атлы казак кебек өскә киләп керә.

— Тагын дөнъямны балык мае белән сасыткансын. Кешеләр даруга диәп тә юллап ала алмый. Сөз, ике әрвах, каян гына шуны табасыз-дыр?— дип, и сүгенгән була, и битәрли.

Ләкин кетердәп торган бәрәңгә өстәлгә менүгә иман-кыенсыну сак-лап тормый, иң беренчә булып утыра үзе. Шуның өчен егетләргә соңрак дунгыз мае бирә, ит тамыза.

— Ятимнәр бәйрәмә бу безнең, ятимнәр тантанасы,— дип көлә Әслах.

Шул ук Әслах йөрәп, Мортазинны да институт акробатлары ара-сына тарткач, егетләргә бәрәңгә-чөгөндер жегәрә генә һич тә житмәс булды. Буйга-санга көянтә озынлыгы булсалар да, икесе тиң киң жилкәлө, нык бәдәңлө иде. Ачлык-мохтажлыктан аеруча Әслах иза чикте. Иңә күзеннән керәп жеп очыннан чыга торган Әслах беркөн өйгә сәер шә-лык сөйрәп кайтты.

— Кекин йортындагы ашханәдә эшләүчә бер кызны каптырды бүген абзан, әттәгенәсе!— дип шар ярды ул. Карашы аквариумнан маймыч ауларга утырган мәчә күзә төслө ялтырап яна иде.— Синәң өчен дә белеште, дус кызы бар икән. Бергә эшлиләр. Моннан ары ашханә сыена кинәңә соң туймас тамаккаем!

Икенчә көнне Мортазинны Әслах илтәп таныштырган аш остасы Әнисә исемлө басынкы, тыйнак табигатьлө бер кыз булып чыкты. Инсти-тутка керергә дип Әгерже районыннан килгән дә, теләгә насыяп булмагач, имеш, вакытлыча гына ашханәдә эшләп калган. Абыйсы кайсыдыр бер районда зур житәкчә, ул Әнисәнең казан-чүлмәк тирәсендә бөгөреләп гомер үткәрүен һич өнәми икән. Әнисә үзе дә киләчәктә нинди дә булса техникум тәмамламый торып тынычланырга уйламый, имеш, тагын әллә ниләр. Басынкы кыз боларны Мортазинга беренчә кичтә үк, алар Черек күл тирәли урнашкан бакча буйлап йөргәндә сөйләде. Мортазинның бер колагына керде, икенчесеннән шундук чыкты болар. Кәефе чамалы, чөнки пешекчә кыз аның гамен кузгатырдай һичбер түгел иде. Тәбәнәк, сиез гәүдә, юан аяк-балтыр, күәс чиләгедәй тулы күкрәк, чүен төслө

янган таза муен. Ярый эле йөзөндө, күзлөрөндө булса да бетмөс жылылык, мөлаемлык, кайгырту чаткысы бар.

Кыздагы эңкерсезлек һәм олы жанлылыкны Мортазин беренче атнада ук татып белде. Егетнен керлэнгән оек-күдмәкләрен шайләүгә үк, Әнисә һич тарсынмый-нитми барысын жыеп алды, юды, рәткә кертте. Пөргән-сөйгән кызы түгел, бәлки өлкән апасы кебек итеп кайгыртулары белән тәмам шаккатырды. Мортазин ашханәгә килсә, залга йөгөрөп чыкты, итен-ашын тезде, аның ашап бетерүен читкә китми гел күзәтөп торды. Мортазин керми калса, кәстрүл-банкаларга ризык төөп, шундук өенә килде. Очраша-таныша торгач кына белде Мортазин: Әнисә, чынында да, аниан дүрт-биш яшыкка өлкән һәм бөтенләй үк керсез-тәҗрибәсез кызый түгел икән.

Өс һәм тамак бөтенләге беркадар канәгатьләнү тойгысы уятса да, Мортазин ике арадагы бәйлелек хисләреннән арына алмый бик кимсенә иде. Әслахка шул турыда әйткәч, тегесе бер шаркылдап көлде.

— Ташла әле, яшьти, ул күңелдәге рухи казынуларны. Маркә әйткән төсле, «ашказаны — бар холык аңасы». Бүген тамак тук, ә иртәгә өчен ишәк кайгырган. Сине көчлән өйләндерергә жыенган кеше юк бит әле. Артына биш тибеп, тик яши бир.

Ләкин сиздерми-нитми генә Мортазинга язмыш үзе типте. Бериниди койрыксыз-бәләсез генә кунып-назланышып йөргәниңәр иде беркөнне Әнисә килеп котын алды.

— Авырым бар, Якуб. Ташлый күрмә мине, әйдә, өйләнешик.

Әнисә күз яшьләре белән ялынды ул чак. Кызганыч та, йөрәк әриеткөч тә иде йөзе. Үзенең эңгәләр очындагы төсле читен хәле өчен Мортазин да күңеленнән генә утсыз янды. «Менә ул тамак ялына гыйшык уйнау нәтижәсе», — дип эчтән үзен уңлы-суңлы сүктә. — Тик бәйсезлек, азатаык кына кирәк мөхәббәттә. «Дәрте белән идарә итәргә өйрәнгән кеше — минем идеалым», — дип Шекспир юкка әйткәнмени? Мөхәббәтне сатып алып булмый, дип бушбугазлар гына гайрәт чача бит ул. Гыйшык һәм дәрт өчен соңыннан кыйбат түләргә кирәклеген алар оныталар. Менә син дә төп башына утырдыңмы инде? Әчеме, түгелме, аша инде хәзер. Үз куагың жимеше».

Мортазин Әнисәне айга якын бериниди җавапсыз нитектереп йөрдө. Өзеп кенә бер якка хал итәрлек тә куәте юк иде. Әнисәнен көтмөгәндә Казанга килеп төшкән абыйсы гына ныкы карар кылуда этәргөч булды, ахры. Алар инде элекке очрашулардан ук танышлар, ә Мортазинның институтны тәмамлап йөргән чагы иде.

— Күңелдә иңиди хыял, егеткәй? — дип, үзе белми-нитми, кызың абыйсы Мортазинның тормыш планнырын сораштырды. — Диплом алырга йөрисең, кем булырга йөз тотасың, диюем. Билгеләгән үр-маягың, тартыр-этәр кешен бармы? Сукуыр мәче баласы кебек агым унасна гына йөзәсенме?

— Кая, нинди эшкә билгеләсәләр, шуна риза инде...

Әнисәнен абыйсы, дәрте ташып торган райком секретаре, умырткасыз белгечләрене һич санламый иде.

— Син, егеткәем, әле ир-ат булып та житлекмәгәнсең, ахры, — диде ул һичиниди эдәп, итагатызак саклап тормыйча. — Тормышта якты үре булмаган бәндә — черек бүкән. Бер максатсыз көнчә хәтта эт тә юлга чыкмый. Синә бигрәк оят. Белгеч булчак кеше. Читән карап торып кына йөзәргә өйрәнгиләр.

Беркадар тынычлангач, көтелмәгән тәкъдим белән Мортазинның ияә өнен алды.

— Син, әйдә, егеткәем, минем районга кайт. Үз урындыгыңны синә тәкъдим итмим. Шулай да мәктәп директоры итеп кенә бик тиз куя алам. Жигелеп кара, әйдә, тартып кара. Аниары күз күрер...

Ике арадагы серие чышкәндәр, дип Мортазин соңыннан Әнисәнен

желегенә үтте. Хурланудан, ахры, гөнаһсыз кыз атна бие аннан качып йөрде. Мортазин хәтта, котылдым, дип тынычланган иде. Куйбышев мәйданында, йөзгә-йөз бәрелеп, очраштылар. Әнисә йөзен егет күкрәгенә төртеп, сыгылып төште.

— Балам тибә башлады бит инде, ни көтәсен? — дип кан елады.

Ике ут арасында януның ни икәнен Мортазин тулысынча бары шунда белде. Ярдәм кирәк иде ана, йөрәген кайсыдыр якка сындырырга этәргеч кирәк иде. Капчыктагы без шикелле юл ярып, яннарына Әслах килеп чыкты.

— Кәкре каен терәткән бичаралар кебек нишләп Казан уртасында кочаклашып торасыз? — дип усал төрттереп алды. Ике мескен йөрәгендә янган утны үтәли күргән, диярсең.

Мортазин шулчак, үзе дә тоймый-сизми, ныклы итеп әйтте:

— Без өйләнешергә булдык, Әслах. Котла безне.

Әнисә газиз итеп аның күкрәгенә ятты. Әслах аю биетүне күргән төсле авыз ерды:

— Юмый булмый, моны, жәмәгать, юмый булмый.

Мортазин йокыдагы кеше кебек ихтыярсыз гына унлык чыгарып бирде. Әслах әллә каян «ә» дигәнчә шешә күтәреп килде. Чаттагы беренче ашханәгә кереп утырдылар. Әнисә яншы янаклары белән һаман Мортазинның йөзен юешләде. Егетләр гаилә юды. Туйлары шул булды...

VII

Туган гаиләсә каршына кабат кайтуның бу дәрәжәдә үк анык, төгәл булып уена килгәнә юк, аны искә алудан Мортазин хәтта шүрләп йөри иде. Шунадыр, гәрчә Рәйсә ханым тарафыннан эшлекле, катгый күрсәтмәләр бирелсә дә, район үзәгенә кайткач, Мортазинның Әнисә яки балалары белән очрашырга йөрәге житмәде. Бәхетенә күрә, шушында ук ана туган тиешле энекәшә яшәп ята иде. Сумка-чемодансыз кәргән Мортазинны энекәшә күп сорашмый гына каршылады. Тавыш-тын чыкканчы, Мортазин тиз генә саклык кассасыннан тиененә кадәр акчасын алып бетерде.

Аның каравы, мәгариф бүлгеге белән район комитетында тәфсилләп төпченә-сораша Мортазинның желеген суырдылар. Утлы таба өстенә куеп биеттеләр, райком бюросына чакырып «кыздырулар» дисенмә — берсе калмады. Унсигез ел бие хата-абынсыз эшләп килгән директорга авыр иде, газап иде бу иләкләр өстендә әвәләнү. Бюрода аны үчет карточкасына каты шелтә язып озаттылар. Әмма, иң мөһиме, ике көн дигәндә документларның һәммәсә дә кулда һәм Мортазин хушлашуның болай кан-ярасыз гына узуына бик канәгать иде. Тик энә шул соңгы көндә язылган каты шелтә, жимерелмәс яман киртә булып, Мортазинның юлына мең мәртәбә, ахры, каршы төште.

Нур-Чалының мәгариф бүлегендә Зарифуллин документлар белән танышкан, югыйсә, Мортазинны юаткан да иде.

— Шелтә кирпеч түгел, күтәреп йөрөп була. Директор урынына раслаганда югарыда моңа әллә ни игътибар бирмәсләр, дип ышанырга мөмкин. Быел шәһәрбездә яңа төзелгән өч мәктәп ачыла. Берсенә директорны башкарма комитет таләбе буенча куйган идек, икенчесен шәһәр комитеты үзе билгеләде. Ә уналтынчы мәктәптә әлегә директор булачак кеше расланмаган. Анда бүген чит мәктәптән килгән завуч кына идарә итеп тора. Сөзне аның урынына шулай ук вазифа башкаручы итәрбез дә, югарыда раслау иләкләрен узганнан соң, рәхим итеп, мәктәптә сөз директор. Шулай фараз кылыйк, шуңа өметләнәик. Хәерле сәгатьтә, кем, Якуб Массарович!

Зарифуллин кабинетыннан чыккан, коридорда Рәйсә ханым яна

мәгълүматлар өстаде. Зарифулдин барысын да белми, бүген директор вазифасын башкаручы Сазонова шәһәр башкарма комитетындагы председателъ урынбасары Хәернасов белән кети-мети икән. Ул моңа кадәр утыз икенче мәктәптә укуту бүлгегә мәдире булып йөргән. Директор урындыгын вәгъдә итеп, бу мәктәпкә аны Хәернасов тарткан. Сазонова исә, үзен инде расланган директорга санап, элек бергә эшләгән зур төркем укутуучыларны да бирегә дәшкән икән. Билгеле ки, Мортазинны алар барлык эналәрен кабартып каршы алырлар, аерым ширкәт оештырып, этлек эшләүдән дә тартымаслар.

— Алар теш-тырнаклары белән Сазонованы директор креслосына утырту өчен көрәшәчәк. Сөзгә алың-артны карап, сак эш итәргә туры килер, — дип күрсәтмәләр бирде Рәйсә ханым. — Тормыш — һәрчак көрәш, ирлегетезне исбатлагыз, әйдә. — Беркадәр тынлыктан соң гына, йөзен Мортазинның иңсәсенә терәп, назлы дөшөп куйды: — Мин һәрвакыт сезнен белән, качмас булышчыгыз.

Мортазинны, чыннан да, коллективта яшерен өнәмәү, зур салкынлык белән каршы алдылар. Сазонова тарафдарлары һәр якка үз ятмәсен күптән корып өлгөргән, күрәсен. Сазонова үзе утыз сигез яшьләрдәге, шактый озын буйлы, эре, таза хатын булып чыкты. Йөзе мөлаем, үз-үзен тотышлары горур, ипле. Танышу вакытында Мортазинга карата һичинди үпкә-ризасызлык белдермәде. Киресенчә, хәтта үзе башлап, Мортазинны барча кабинетлар, жөе ярылып яткан төзелеш китекләре белән таныштырып йөрдә.

«Ахырда барыбер үзенен жинеп чыгасына ышана ул. Сер бирмәве — шуның галамәте», — дип эченнен сукранды Мортазин.

Танышу сәгатендә Мортазинны аеруча география һәм әдәбият укутуучылары салкын каршылады. Мортазин, дикъкәт белән күзәтеп, алар житәкләгән кабинетларны аркылыдан буйга әйләнде, ә тегеләр аның тарафына хәтта борылып та карамады. «Болары, һичшиксез, Сазонова куштаннары. Алар белән килешү, мөгаен, читен булыр, — дип күңеленнен сөйләшүсән давам итте Мортазин һәм безардан үзе үк өметсез кыяфәттә өстәп куйды: — Билгеле, мине директор урынына расласалар гына».

Ә шәһәр житәкчеләре, чыннан да, Мортазинны җаваплы вазифага карышусыз расларга һич тә ашыкмады. Район үзәгендә, гадәттә, күзалланган директор белән магариф бүлгегә мәдире һәм райкомның идеология секретаре әңгәмә үткәрә иде да, мөһер әзер: я бүгеннен башлап директор син, я мәңгегә юк. Ә биредә булчак житәкчене җитгәрү, ай-һай, озак икән.

Мортазинны башта магариф бүлгегә белән башкарма комитетка чакыртып сөйләштеләр. Башкарма комитеттагы Хәернасов, беренче булып, Мортазинның желегенә үтте. Мәктәп, магариф эшләренә һичинди мөнәсәбәт булмаска тиеш житәкче югыйсә — комитет председателенен төзелеш эшләре буенча урынбасары. Ләкин бу түрә армиядәге төсләрәк канууннар белән эш итәргә күнеккән, күрәсен.

Хәернасов үзеннен түбән урындык яулаган һәр кешенен язмышына тыгылуны, кирәксә-кирәкмәсә дә акыл өйрәтү белән власть күрсәтүне котылгысыз гадәт итеп алган, ахры. Аның үз посты белән тыю-чама белми шапырынырга яратуы турында Мортазинга соңрак сәер бер хәл сөйләп көлдерделәр.

...Бу кеше Нур-Чалдыга күчеп килгәнче кайсыдыр бер районда халык контроле комитетын житәкләгән, хәтта партия район комитетында бюро члены да булып торган икән. Кайсыдыр бер корылык елда терлекләргә саламны Краснодар краеннан ташын ашатырга мәжбүр булгач, райком карары белән Хәернасовны шул эшкә житәкче итеп озатканнар. Краснодардагы колхозка катырак житәкчеләр белән уртак тел табу максатыннан, имеш, Хәернасов шуңа ике машина бәрәңге төяп киткән. Саламны прессләу һәм төяү барышында бер машина бәрәңге эшнә тиз-

ләтүдә ярдәм иткәндерме, юкмы — анысы томанлырак. Әмма артып калган икенче машина бәрәңгене Хәрниасов шундагы базарда сатарга әмер биргән. Башта билгеләнгән дүрт шоферга ышанып житмәгән, күрәсен, күзәтеп торырга, дип, үзе дә шунда киткән. Тик нигәдер жирле халык бәрәңгене алырга бик ашыкмый икән. «Чирле түгел микән, черемәсме, фалән?» — дип сорашалар, шофер егетләрнең теңкәсенә тияләр икән. Хәрниасов түзми, үзе атылып чыккан.

— Рәнжетәсез, валлаһи, апалар. Райком бюросында член булып торган кеше, халык алдап, черегән бәрәңге сата аламыни? — дип бар базарны тутырып шаккатырган.

Дөрөс булса, Хәрниасовны базарда жыелган ике мең сум акчаны үз кесәсенә салган өчен элекке районыннан аткарганнар...

Язмышы хал кылынган көннәр барышында Мортазинның документлары да Хәрниасов өсталән урап уза алмады. Бар гәүдәсе белән кәнафи сыртына ташланса да, ул Мортазинны яңа капка күргән тәкә төсле акаеп каршылады. Гәүдәсе сугымга хәзерләнгән үгезнеке кебек таза, бие Мортазиннан берьярым мәртәбә мәһабәт, озын иде. Карашында ук: «Минем белән тартышырга ниятләгән өтек шушымыни инде?» — дигән мыскыл чагылып торды. Документларны актарып чыккач, тәкәллефсез генә сытып әйтте:

— Сине директор урынына раслап булмас, иптәш. Учет карточканда олы тап бар. Гөнаһлы кешене педагогик коллектив башына кую шикле. Безнең сукурылыкны күрсәтер бу факт, һәм башкалар.

Аның син дип кимсетүен ишетүгә үк Мортазинның күңелендә әче ут уйнады. «Мин синең белән дунгыз көткән кеше түгел, кимсетәсе булма!» — дип өстал төеп жикерәсе килде, кыюлык таба алмады. «Кирәк чакта эткә дә «жизни» диләр, син түз, әйдә», — дип үз-үзен юатты.

Шулай да Хәрниасов өсталениән соң документлар барыбер шәһәр комитеты бинасына күчте. Пропаганда һәм агитация бүлегендә дә булды Мортазин, оештыру бүлеге мәдире каршында да күп утырды. Инде бар йөрәге белән янып-сыкрап, Мортазин идеология эшләре буенча секретарь Ниязов чакыртуын ғына көтә иде.

Иң беренче булып утлы-бозлы сүзие Рәйсә ханым ишетеп-белеп кайтты.

— Бер идиот утыра эшине бутап, — диде ул сөйләменен анасын эзләп-юллап тормый. — Горкомдагы Ниязовны әйтәм. Хәрниасов белән бажай алар. Шул Хәрниасов, мәңсез, котырткандыр инде. Ниязов хәзер дөньядагы иң намуслы, принципиаль бәндә булып кыланган була. Имеш, балаларын ташлап, хатын аерган кеше педагоглар коллективын житәкли алмый. Кулынан килсә, имеш, ул андый кешене мәктәпкә дә кертмәс иде. Әхлак коды, чистый мокут, ачуым килмәгәе. Бездә хатынын, балаларын ташлап министр, башка түрә булган житәкчеләр азмы? Аларга хатын аеруны түрәлеккә киртә итеп беркем дә куймаган. Хәрәф корты, бюрократ, хатын сөюнен тәмен белмәс хөңсә!

Шушы кадәр ачу чыгарудан берәз бушангач, Рәйсә ханым аск акыл белән фикерләүгә күчте.

— Сонгы чиктә ул Ниязов янына үземә керергә туры килер микән? Алай итсән, очсызлану ғына була инде. Көчсезлекне таныган төсле була. Казан аша эш йөртмичә жиңеп булмас, ахры. Ул Ниязов мине эш кыралмас, жебегән хатын саный, күрәсен. Юкка сөенә. Вакуында монда бергә эшләп, сонрак республикакүләм үскән таныш түрәләрем аз түгел. Энә күзеннән кереп жеп очыннан чыгармын, үз дигәнәмә ирешми калмам. Мондый чакта Клара Гаевнаның таныш-белешләрен эшкә жигү дә комачаулык итмәс. Ниязов, хөңсә, бер нәрсәне мәңгелеккә үзенә ятлап калсын: ришвәт бирә һәм көйдереп сөя белгән хатын-кызлар уза алмаслык киртә төзелмәгән әле бу жиһанда.

Рәйсә ханым белән Клара Гаевна Казан юлына китеп югалганга өч көн үттө. Өч көн бие ут йотты һәм көйде Мортазин. Булдыксызлыгы

өчен кимсенү һәм көнләшү хисләре аны корт булып талады. Кайчакларда хәтта язмыш үзгәртүе өчен үкенү тойгыларына кадәр чумган иде. Әмма өч көн узуга Рәйсә ханым, сагындырган кояш кебек елмаеп кайтты да, Мортазинның күнелендәге барча күлгәнә шундук юып алды.

— Арбадан төшереп калдырырга иртә әле безне. Дөнья дилбегәсе кулдан ычкынмаган, жаным, — дип башта серле-сәер генә сөйләште ул. Аннан, Мортазинның һаман шикләнү-газаплану белән януын сизеп, ахры, күснәһә кайнар кыса-кыса, шатлыгын әйтте. — Клара Гаевнага гомер буге рәхмәт укырлык, аның танышлары бик нык ярдам итте. Күп дигәндә атна-ун көннән сез тулы хокуклы мәктәп директоры. Сазонова яки Хәернасов түгел, хәтта Ниязовның борынына чиертсәгез була.

Нур-Чаллыга күчеп килгәннән соң беренче кат бугай Мортазин иркен сулыш алды. Инде хәзер канатларын киңрәк жиллеп очарга да капус ачылгандай булды аңа.

VIII

Ниһаять, барча яну-газапларга бүләк булып, Казан каласыннан әмер килеп төште. Рәсми кагазны мәктәпкә Рәйсә ханым үзе алып килде. Мортазин утырачак кабинетны эшсезнән-жебенә кадәр кабат бизәттерде. Ничининди кисәтү-киләшү көтмәстән кабинет ишегенә «Якуб Масарович» дип язылган такта элдерте. Тик укытучылар гына аны директор итеп танырга бер дә ашыкмады.

Авыл мәктәбендә сүзсез буйсыну, ихтирам-хөрмәт күрәп ияләнган директорга мондагы салкынлык һәм битарафлык кыргый, сәер иде. Мортазин кайчак кабинетыннан чыкмыйча сәгәтьләр буге көтәп карады — йомыш белән янына керүче, баш иочә һаман табылмады. Укыту эшләре буенча урынбасары Сазонованың, югыһса, атналык расписание төзүдән кала бер шөгылә булмаса тиеш төсле, а аның кабинетыннан чыгучы юк. Төз сиккәннәр диярсен, тәнәфескә хәбәр булуга, барча укытучы шул бүлмәгә йөгәрә. Әллә мәзәк яки гайбәт сөйләшәләр анда, әллә башка сәбәп — әмма һәр тәнәфес сәен гел көлкә һәм шатлык авазлары гына яңгырап ишетелә. Мортазин ни кереп карый алмый анда, ни якыннан тыңлап үтәп булмый. Әмма шуннан яңгыраган яхшы кәеф, рәхәт мөнәсәбәт аның мин-минлеген сыта, көнләштерә.

Яңа мәктәп булгач, эшнән чамасы юк. Төзүчеләр күп ярыкны аннан-моннан гына сылап киткән. Әле түшәм белән стена арасында балчык кубып класс-коридорга ачы жилләр керә, әле раковина-бәдрәф тыгылып туктый. Мәктәп аппаратында ярты хезмәт хакына слесарь-төзүче штаты тоту каралган, югыһса. Тик аның утыз-кырык сум түләменә ризалык белдереп килгән бер кеше юк. Мәктәп директорын коллектив житәкчесе, иң төп укытучы, дип газеталар яза, халык сөйли. Ә аның бар эшләрдән кала, иң беренче чиратта, хужалык эшләрен башкаручы, материал табучы, ремонт үткәрүче, жылы, якты класслар булдыру өчен иң төп кайгыртучы икәнә турында беркем ләм-мим. Әйтерсен, мәктәп өчен буяу, кадак чутсыз мөлкат булып күктән ява да, аларны табу өчен директор кешегә күпме чиләнергә, баш ияргә, йөкче ролен башкарырга туры килгәннән беркем белми.

Мортазин һич сынып төшмәде. Чигенергә урын юк, ихтирам-хөрмәтне аңа тик хезмәттә генә яуларга кирәк иде. Аңны-яңны гүя гел онытты. Мәктәпкә барысыннан аада эшкә килде, соңгы кеше булып чыгып китте. Озырак телле, усал хатын-кызың юри ул ишетсен өчен артыннан сөйләнен калган сүзләре, билгеле, колагына һәрчак керә иде.

— Әллә яшь хатын качагыныннан качып монда ята инде?..

Эт шикелле аларга ташланудан Мортазин көч-хал белән үзен тыеп

килде: «Үкенүдән фaйдa юк, үзeм сaйлaгaн язмыш». — дип күнeлeннән гeл юaнып йөрдe. Өйгә кaйтмыйчa мәктәптә бикләнeп яту сәбәпләрeн үзe яхшы бeлә һәм aны бaшкaлaргa аңлaтыргa исәбe юк идe.

IX

Рәйсә ханымның өй эчeндә урнашкaн мөнәсәбәт тә Мортaзинны әлeгә сөeндeрмәдe. Кырымнaн кaйтышлы йәшәп кaлгaн бeрeнчe атнa гына кaйгысыз һәм рәхәт үттe кeбeк.

Рәйсә ханым бaлaлaры Мортaзинны бeрeнчe кичтә үк тaң кaлдырды. Ханым aлaрны Кырым aллeялaрындa юккa гына сaгынып сөйләмәгән икән. Бaлaлaрның һәр икeсe итaгaтылe, тыйнaк. Кушкaнны гына үтәү сыйфaты бoлaргa гeл чит-ят. Иртән торугa үк өй жыeштырaлaр, идән чистартaлaр. Бeр-бeрсeнә aвыр сүз әйтү юк. Бeрeнчe кичтә Мортaзин хәттә гажәпсeнeп кaлды: бoлaр уйнаргa, кич йөрeргә чыгып киткәндә дә үбeшәләр, бeрсeн-бeрсe хөрмәтлilәр икән. Өстәл артына утыргaч тa Мортaзин тeгeләр кaршындa үзeн тoтa aлмый хәйрaн тиргә бaтты. Кунак йортлaрындa cымaн тәлинкә өстeнә тәлинкә куeп кына aшы й бoлaр, чәнeчкe-пычaк тoтмыйчa өстәл янындa дә утырмыйлaр, шаяру-сөйләшү юк. Озын кичләрдә aвыл бaлaлaры төслe бoлaр бeр дә урамгa, биләмгә ашкынып тормый. Резидәсe көн сaен билгeлe бeр сәгaтытә пиaнинo артына утырa, Рaмил үз бүлмәсeнә бикләнeп рәсeм ясый. Aннaн соң бeргә утырып китaп-укыйлaр, мyзыкa тынлыйлaр, яңа жыр өйрәнәләр. Бөтeн кылaнышлaры, гадәтләрe элeккe дворян гaиләләрeндәгe кeбeк. Бeрeнчe көннәрдә Мортaзин шулaргa ияләнә aлмый тәмaм изa чиктe.

Ләкин михнәтләрнeң иң зурысы Мортaзин район үзэгeннән әйләнeп кaйткaч бaшлaнды, aхры. Бeрeнчe көннәрдә үзeн тыныч тoткaн Рaмил кисәк читләштe, һич сөйләшмәс булды. Бүлмәсeнә бикләнә дә көн-төн рәсeм ясый, я булмаса бөтeнләй мәрткә киткән кeшe төслe сәгaтыләр бue тик утырa. Эспaндeр-гaнтeльләрeн гeл тaшлaды, ашaгaн ашы һәрчaк кaты-кoты. Резидәсe бeрничә кaт aны, бүлмәсeнә кeрeп, үгeтләдe бугай, тәэсирe күрeнмәдe. Резидә Мортaзингa «Якуб Массарoвич» дип эндәшсә, Рaмил oзын көннәр буeнa һичбeр сүз кaтмaды.

Мортaзин пиндидeр уңышкa ирeшeргә oмтылып, бeркөннe мәктәптән бoкс бияләйләрe, хоккeй киeмнәрe төяп кaйткaн идe. Рaмил өлкәннәрнe гажәпләндeрeрлeк сәeр фәлсәфәсe бeлән aның өнeн aлды.

— Ииндaндa кeшeләрнeң нәни мaймыллaрны чикeк аулaуларын бeләсeзмe? — дип сүзeн сoрaу бeлән бaшлaды ул. — Кокoс чикләвeгe кaбыгын aлaлaр дa, бәби йoдрыгы сыярлык кына тар тишeк ясыйлaр. Тишeккә бeр үч дөгe салып, кaбыкны aгaчкa бәйлilәр. Мaймыл бaлaсы йөгeрeп килә, мeскeн. Тәмлe ризыккa өмeтләнeп, кулын тыгa. Дөгeнe жайлы, житeз эләктәрә ул, ләкин йoмaрлaнгaн йoдрыгын тишeктән тартып чыгaрa aлмый. Aгaч тирәли яу чабa ул, куркудaн, и aкырa, ә йoдрыгын ачып дөгeнe тaшлaргa бaшы житми. Чөнки aның әхлaк кaнуунaры минeкeдәй түгeл. Юккa тырышмaгыз.

«Акыллы бaлa бу, минeм тeгeндәгe икe aхмaк түгeл. Мoны ияләштерү, ай-һай, бик тиз булмас», — дип эчeннән янып-көeп уйлaнды ул. Райондaгы тормышы бeр тәгәрмәчe төшeп кaлгaн арбaдa бaру төслe булса, Мортaзин хәзeр үзeн бөтeнләй дилбeгәсe кулдaн ычкынгaн аттa чaпкaндaй хис иттe. Тормыш aгымы ул тeлэгән ярлaргa кeрeргә һич ашыкмый идe.

X

Мортaзин, гадәттәгeчә, тaң сәгaтeндә кaбинeтына килeп утыргaн идe. Бeрничә мизгeл үтүгә яңгырaгaн ишeк кaгу aвaзы aны кинәт сискән-

дерде. Мондый тан сэгатендә түгел, нормаль көн яктысында да аны директорга санап кабинетка керүче сирәк иде.

— Мөмкин булыр микән, Жакуп Мияссәревич?— дип, чи татарчалатып рөхсәт сорاپ, башын тыккан кеше тел һәм әдәбият укытучысы Гыйлфанова иде.

«Менә, гомер буге баш иеп йөрүдән канга сөнгән гадәт. Бар, син Сазонованы шулай, баш тыктырып яки бил бөктереп, рөхсәт соратып кара. Алар күнеккән, һәр ишекне тибеп кенә ача»,— дип ачынып уйланды ул. Гыйлфанованың «Мияссәрович» дип эндәшүе дә гүя үтен сытты. Күз-баш жимереп каршы әйтәсе килгән иде дә, мин-минлеген жинеп, башын унай какты.

— Эшкә бигрәк иртә йөрисез инде, Жакуп Мияссәревич,— дип килеп утыруга ук Гыйлфанова сүзен салпы якка салам кыстырудан башлады.— Гел-гел сынап йөрим, эш жанлысыз. Әйтерсең, барча мәктәп, бөтен тәртип сезгә генә кирәк. Хезмәт укытучыларын, физик ир-атларын туктатып күпме әйткәнем бар. Араларыннан берсеңең-бер купкан ишекларне, ватылган тәрәзәләрне алыштырганы юк. Бармакка-бармак та сукмыйлар, эт ялкаулары. Кулларыннан килсә, алар йомыш беткән бәдрәф ыргагы тарткан өчен дә директордан акча сорар иде.

«Ник шәһәргә күчеп килгән мондый укытучы?— дип йөзен чытып уйланды Мортазин.— Гомер буге авылда сыер савып, кәжә-сарык асрап яшисе бит. Ни калган аңа монда, нәрсә кирәк? Мондыйларны югары культуралы шәһәр хатыны иткәнче кәжә халкын барабан кагарга өйрәтү менә мәртәбә жинел».

— Һәр еланни адәм баласы үз куенында тәрбияли, дигән төсле, безнең мәктәптә дә сезнең аска чокыр казырга йөрүчеләр бар бит әле,— дип Гыйлфанованың йомшак тезгән ялагай сүзләрен ишетүгә, Мортазин йодрык сыман кискен эсәрәнде, йомарланды.— География укытучысы Баскованы әйтәм. Сазонова яклы бер эшнәне котыртып, сезнең өстән шикаять язарга йөри. Имеш гаилә аерган, балаларын ташлаган ир педагогик коллектив житәкләргә лаек түгел дә, тәрбияче түгел. Табылган әхлакый чисталык һәйкәле, ачуым килмәгәе. Үзенең чит-ят ирләр белән себерелеп йөрүен башкалар күрми дип өметләнә бугай.

Көтелмәгән хәбәр Мортазинны, әйтерсең, бозлы судан алып, утка салды. Бөртек-бөртек тире бәрәп чыкты, кашлары тартышты. «Менә сиңа надан авыл хатыны,— дип, йөзен түбән яшереп, уйланды ул.— Яхшылык кылган атлы булып, кайнар суга ничек кертә белә».

Кабинетны ташлап чыгар алдынан гына Гыйлфанова, жай китереп, төп гозерен әйтте:

— Дүртенче-бишенче класслардагы жыр укытучысы Васильева декрет ялына китәргә йөри бугай. Миңа пенсиягә чыгарга санаулы гына айлар калып бара. Васильева сөгәтләрәнен беркадәрән миңа бирмәс-сезме? Мин бурычлы булып калмас идем.

«Бушка гына бармакка-бармак та сукмыйлар, дип башкаларны сүккән була тагын. Ә үзе аләк, гайбәт өчен дә миннән гонорар алмакчы. Хурлык, оят!»— дип эченнән каргаса да, Мортазин әлегә өзеп кенә бер жавап та бирмәде.

— Кергәләп йөрөгез, сезнең миңа кирәгегез булып. Ә өстәмә дәрес мәсьәләсен соңрак хәл итәрбез,— дип Гыйлфанованы бик серле кисәтеп куярга да онытмады.

XI

География фәнен алып барачак яңа укытучыны Мортазин үзе тапты. Январь кинәшмәсе бара иде. География укытучылары жылаган мәктәпне эзләп китте дә, Мортазин аларның алларына чыгып хәбәр салды.

— Арагызда икенче мәктәптә өлкән укытучы булып эшләргә теләк белдерердәй иптәш юкмы? Алып барган дәресләре өстенә ана слесарьга тиешле хезмәт хакын бирәм. Билгеле, яулаган казаныш-хөрмәте дә тик үзенә, — дип ахырда шаярткандай итте.

Шулчак таушалып беткән костюмлы, иннәренә чәч кавыгы яткан, зур күзлекле, бер ир ана ияреп коридорга чыкты. Төпченгәнне көтми үзе таныштырды. Всеволод Макарович атлы кеше икән, фамилиясе Зайцев. Институттан соң ул ел чамасы уыткан. Бу шәһәргә биш ел элек килгән. Бер ел торуга хатыны ташлап киткән. Хәзер Зайцев яңа гаилә корган. Тик хезмәт хакыннан һич канәгать түгел, эшләгәнненең дүрттән бере алиментка китеп бара икән. Мортазин тәкъдимендә аны иң кызыктырганы — өстәмә хезмәт хакы. Жәе чыкса, Зайцев мәктәп каршында урам себерергә дә риза.

Сайланырдый башка мөмкинлек булмагач, Мортазин ризалашты. Кышкы каникуллар чорында ук Зайцев аның мәктәбенә күчеп килде. Һич тарсынмый-нитми классларда ишек ремонтлады, пыяла алыштырды, идән тигезләде. Хужалык мәдире булып саналган хатынның бар шөгыле киbettән дәфтәр белән кадак ташудан артмый иде. Зайцев рәвешендә яңа бер булышчы барлыкка килүне күргәч, Мортазин мең сөенде. Тик ашыккан икән.

Уку елының икенче яртысы башланып, январь ае үтеп китәргә дә өлгермәде, шул Зайцев бар мәктәпне, әйтерсез, аягыра кыеп дер селкетте. Әле класс житәкчеләре зарланып керде директорга, әле күз яшенә батып, төркөм-төркөм ата-ана килде. Үпкә-елауларының сәбәбе гел бер иде.

— Ул Зайцевыгыз балаларның тәмам өнен алды. Тәнәфестә хәзер коридорга чыгып йөгерү юк. Звонок булгач та кадакланган әсирләр кебек парта арасында утыралар. Жәзага тартылган кешеләр сыман бөтенесе география дәреслеген укый, карта буйый. Хәтта рус теле, математика, физика, химияне тәмам оныттылар. Шул дәресләр барышында да, парта асларына яшереп кенә, география китабы актаралар, — дип класс житәкчеләре, башка фән укытучылары аһ-зарларын ипле, тыныч кына аңлаттылар.

Үзен директорга санап кабинетка керә башлауларын күрү Мортазинга рәхәт, шуңа күрә ул алар зарына әллә ни игътибар да бирми иде. Ата-аналарның үпкә-зары гына тора-бара аны сискәндерде.

— Сөз ул Сивагыгызга йөгән кигезә беләсезме, әллә юкмы? — дип ата-аналарның һөжүмгә ташлануын күргәч, Мортазин хәтта әсәренеп калды.

— Нинди Сива ул, нинди йөгән? — дип ачыклап карады.

— Сөзгәң мәшһүр, олуг географыгыз Сива, — дип ата-ана аңлаткач кына беркадәр төшенде. Димәк, Зайцевның укучылар таккан кушаматы «Сива» икән.

— Ул Сивагыз балаларны акылдан яздыра бит инде, — дип һаман тезде барча ата-ана. — География фәнен судай эчү хәзер кемгә кирәк? Тянь-Шань биеклеге белмәгәннән генә беркем үлми. Балаларның барыбер дә аны барып күрәсе юк. Аларга математика кирәк, тел һәм тарих кирәк. Ә Сивагыз аларны читкә ташлаттырды. Балалар хәзер төшләрендә дә Гоби, Хинган, диен саташа. Күпме түзмәк кирәк?

Унсигез ел буге укыту дәверендә Мортазин төрлесен күрде. Үз дигәннен үтәми калмый торган принципияль укытучылар да байтак иде. Үз улының алган билгесенә ризасызлык белдереп мәктәпкә килгәлгән ата-анасы да, билгеле, һәрчак булды. Әмма тегендә, авыл жирендә, мондагы төсле бугазга басып, усал сүзләр янап таләп итми торган иде алар. Шуңадыр, Зайцев таләпчәнлегенә каршы күтәрелгән ата-ананы күрү, үте-жене котырды Мортазинның, түземлеге качты.

— Сөз кем булып эшлисез, иптәш ана? — дип Мортазин башта кайберсенә хәтта акыл сатты. — Заводта лаборантмы? Сиксән сумга?

Ә менә укытучыларыгыз таләп иткәнчә укысагыз, мөгаен дә инженер, галим, врач булып идегез. «Пычагыма кирәк йөз егерме тәңкалек инженер булу өчен биш ел укып йөрү!»— дигән авыз ябасызмы? Өстәвенә ул класс белемле иреgez дә заводта ай саен өч йөз, дүрт йөз тәңкә акча ала икән. Анлашыла. Сезнең өчен рухи байлык, әхлак культурасы берни тормый. Сөз кешенең тормыштагы урынын анын кесәсенә карап бәялисез. Ләкин башка бер як анлашылмый миңа. Ни өчен сөз балагызын мәктәпкә китерәсез? Шыр надан көенчә дә, йөк төяп, ул кирәк кадар акча эшләр иде. Аннан икенче мәсьәлә. Әгәр дөвалау ысуллары ошамаса, сөз докторны да, больницага кереп, эшкә өйрәтерсезме?

Кызганычка каршы, янау һәм зар белән кәргән ата-ана Мортазинның акылга чакыруын һич кенә дә кабул итмәде. Килгән берсе директорны мәгариф бүлгегә, шәһәр комитеты яки югары бер түрә исемә белән өртеп китә бирде. Янаулары буш булмаган, ахры. Рәйсә ханым, кайтып, кемнеләр мәгариф бүлгегенә шалтыратуын хәбәр итте. «Ата-ана кемгә әверелде хәзер? Балаларын нинди итеп үстерергә жына алар?»— дигән эчненән бер төрлө янса-рәнжесә дә, Мортазин саклану чарасын күрергә карар кылды.

«Ике күршесе булган хужаның бакчадагы көбестәнә кайсы як кәжәсе кереп ашавында бер эше юк, ул аларның һәркайсына тигез үчлө,— дигән хөкәм чыгарды ул.— Зайцев турындагы үпкә һәм зар шәһәр комитетына ишетелсә, баштан сыйпамаслар. Ике кеше бергә егылса да, һәркайсы үз шешен уа. Зайцевны тәртипкә чакырмый, үгетләми булмас».

Кабинетка дәшеп авыз ачкач, Зайцев котырынды.

— Ничек теләгез әйләңә, Якуб Массарович?— дигән каршында кыргый жанвар күргән төслә, күзләрен акайтып тотынды ул.— Сөз педагог бит. Едлар бие балалар тәрбияләгән, коллектив житәкчесе булган кеше. Укымаган, ялкау балаларга «өч»лө, «дүрт»лө куеп баруымны нинди вәждан белән үтенәсез? Нинди хезмәт өчен куйыйм соң ул «өч» һәм «дүрт»ләрне? Өйдә ачып та каралмаган дәреслеккә онытмыйча мәктәпкә ташыган өченме? Юк инде. Миннән андый түбәнчелек, дөм сукурлык, этлек көтә алмассыз! Безнекедәй гүзәл заманада Митрофанушка кебек надан, тун күсәкләр үстерергә минем намусым кушмый!

Намуслы укытучыны тапларга ымсынуы өчен Мортазинга хәтта оят булып китте. «Хакыйкәт анын яклы, шуңа горур,— дигән нәтижә ясап куйды.— Ләкин тагын әлөк була калса, синең генә түгел, минем дә башны ашаячаклар бит»,— дигән күңеленнән Зайцев белән сөйләшкәндәй итте.

Ул-бу була калса, дигән саклык чаралары күрергә кирәк иде. Мортазин әүвәл кача-поса гына, география кабинеты төбенә килеп, дәрес барышларын тыңлап йөрдө. Шылт иткән тавыш та юк класста, барча бала кадакланган һәм су капкан төслә тын утыра. Жавапларын класс каршына чыгып кына сөйләп болар.

— Жир кабыгы түбәндәге катламнардан тора,— дигән әүвәл кыю, дөртлө генә сөйләп башлай берсе.— Анын иң өстәгесе — утрак катлам. Аннан гранит токым. Иң түбәндәгесе һәм иң катысы — базальт катлам.

Укучы жавабы шуңдый йөгерек, шома гына итеп бара, сөенеп кенә тыңлап торады югыйсә. Ләкин юк шул, өстәмә сорау белән була Зайцев:

— Базальт токым турында кинәрәк аңлатсагыз иде.

Зайцев шуңдый итагатыла, каһәр, иң ялкау укучыга да ул «син» дими. Димәк, анын дәрес үткөрү тәртибенә, культурасына тел-теш тидерергә жирлек таба алмассын.

— Базальт токым иң каты токым инде ул, граниттан яман,— дигән бутала башлай укучы, төмам жебеп төшә.

Зайцев укучының булдыксызлыгынан ләззәт ала, диярсен, һаман тезә:

— Мантия дигән катлам кайда була? Жир кабыгының калыңлыгы күпме? Диңгез астындагы жирдә ничә катлам һәм башкалар...

Билгеле инде, такта янына чыккан укучыларның һәркайсы да җавап сүзен пулемет шикелле атып кына тормый. Каушап кала берсе, гел югала. Икенчесе дәреслеген аннан-моннан гына караштырган булып чыга. Зайцев андыйларны урынына куа, көндәлеген сорый, өстәмә дәрес яки зачет билгеләп үзгәенә үтә.

Астыртын күзәтү бәйләнерлек нигез бирмәгәнә, Мортазин, берничә кат кереп, Зайцев дәресләрен тыңлап чыкты. Юк, ялгыш кына да тар-тынмады, үзгәрмәде Зайцев. Элек ничек дәрес алып барса, шундый ук таләпчәнлек белән дәвам итте. Төпченә-казына өй эшен сорашты, тел-теш тидерерлек итмиңә яңа тема аңлатты. Барча баланың игътибары тик анарда булды.

Мортазин, түзмичә, бер малайның географик ярымшарлар картасын сорап алды. Картаны тегенен рәсем альбомы белән чагыштыргач, гел шаккатты. Альбом кәкре-бөкре яфрак, агач, чүкеч рәсемнәре белән шыплап тулы һәм шул алама сурәتلәр гел «дүрт»ле дә «биш»ле билгеләренә бәйләнгән иде. Ә географик карталар исә шундый тигез, пөхтә итеп буялган, сокланудан телне шартлатырлык. Ләкин малай кулы Судан белән Уганданың икесен бер төскә буядымы — карта астындагы тар почмакта кырмыскадай «өч»ле. Зайцев кушаматлар тагудан да тартынмый бит хәтта. «Өч»ле тирәсенә, усал итеп, «колонизатор» сүзен язып куйган.

«Ә хак бәйләп тинди-чагыштыра калсаң, шушы Зайцевтан да гадел укытучы юк бит коллективта, — дип тагын Мортазин уйлар дөньясына чумды. — Чирек йомгакларын барлаганда күпме тыңлап тордым. Кичә генә институт төгәлләп килгән яп-яшь кызлар алтмыш процент та, житмеш процент сыйфат өлгерешә турында рапорт бирә. Әйтерсەң, алар кул астына эләккән өч укучының һәр икесе әүлия, йомры баш та, сөйләгән-укыган дәресләргә йотып кына бара. Хәтта егерме-утыз ел эшләгән укытучылар тулы өлгерешкә ирешә алмый, ә яңа килгәннәрнен классында бер «ике»ле билгесә алучы юк, утырып калучы юк. Шул бушкыуыкларны соңыннан үзезең үк зур трибуналарга мөндәрәбез, президиум өстәле артына утыртабыз. Әнә, ничек тамыр жәйгән ялган рапорт, күпертүлек чире. Шул ялган тәрбия астында үскән балалардан киләчәктә рухи гарипләр, буп-буш новаторлар, отчет коллары чыкмавына кая гарантия?!»

Зайцевтагы катгый таләпчәнлек коллективның жанына тиде, ахры. Чираттагы педсовет утырышында корбан тапкан чүл бүресе төслә барысы тин аңа ябырылды:

— Синен география фәнең генә фәнме әллә? Сөлек кебек балаларның жанын нигә каһәрлисез?

— Табылган бер принципаль бәндә! Кулыннан килсә, үз фәнине библия я коръән итәр идең.

— Бер кашык дегет миңкә тулы балны боза, диләр. Аның коллективны артка сөйрәвенә ничек түзик?..

Мортазин гел искәрәп утырды: тешен кысып кына түздә Зайцев. Эчә-жаны гел үт, әмма тышкы кыяфәте боздай салкын иде. Администрация исемненн укыту эшләре өчен җаваплы Сазонова сүз алгач та бик үк бирешмәде.

— Беренче яртыеллык төгәлләнгәч, безнең мәктәп өлгереш-йөреш күрсәткечләре буенча бар шәһәрдә беренче урынны яулап алган иде, — дип дипломатларча ерактан башлады Сазонова. — Январь ае киңәшмәсендә безнең коллективны үрнәк итеп кенә сөйләделәр. Ике иптәшбезгә «методист», өчесенә «өлкән укытучы» исемнәре бирелү дә — шуның нәтижәсе. Валентина Аркадьевнабызны хәтта шәһәр күләмендә тарих укытучыларының секция житәкчесе итеп сайладылар. Әгәр без иптәш Зайцевта тагын да азынырга ирек бирсәк, ел йомгаклары буенча арткы

урыйнарга тэгэрәү — котылгысыз бер хал. Яшерен-батырын түгел, без-ни коллективтан мәктәп директорлары, завучлар да чыкмаячак аннан. «Атказанган укытучы» яки «мәгариф отличнигы» кебек исемнәргә өмет баглаулар да — бары көлкө. Артта калган коллектив эченнән президиумнарга вәкил яки Геройлыкка кандидатлар эзләп йөргәннәрен бер дә күргәнем юк. Завод-шахталарда, энә, дүрт класс белемле кешеләр да тиер кырган, күмер чапкан өчен орден-медал ала, Герой була. Зайцев ише бәндәләрдән мәктәпне мыскыллатып булмас!

Сазонова президиум өсталенә әйләнен, Мортазин итәгенә утлы күмер ташларга да онытмады:

— Якуб Массарович та мондый башбаштаклыкка каршы үз фикерен әйтми калмас, дип ишанасы килә.

Сазонова чигенерлек ара калдырмады. Телиме-юкмы, Мортазинга хәзер зур күпчелек каршында тик яхшатланып сөйләргә, Зайцев гадәтләрен яманларга гына кирәк иде.

Ләкин Мортазиннан алда Зайцев сикереп басты. Түзем капчыгы коргаксыган иде, күрәсен.

— Нинди күрсәткечләр, кайсы ярышларда урын юлау турында сөйлесез сез? Кайсы ахмак уйлап тапкан аны? Кемгә кирәк? Мәктәп коллективы процент, урын яудый торган заводмыни? Металл кырасыз, күмер чабасызмы алда? Сез бит бала жаны, киләчәк буын язмышы белән идарә итүчеләр. Жәмгыятькә нәчәк үстереп бирергә тиешле бакчачылар бит сез! Ә сез ни кыланасыз да, кемнәр үстерәсез? Кешелеклек кайда, вәждән кайда сездә, педагоглар?!

Зайцев һәрбер сүзен йөрәк аша кичереп, жаны-тәне белән әрнеп әйтә иде. Хәтта карашына кадәр әрнү, сагыш тулды. Мортазин аның хаклы икәнен белә, әмма яклап сүз әйтерлек хәлдә түгел иде. «Әгәр аны якласам, коллектив миннән шундук йөз чөөрәчәк, һәр кешенен күлмәге үзенә ныграк якын», — дип йомгак ясады да, Мортазин эре, вәкарь кыяфәттә торып басты.

— Интәш Зайцев дөгъваларын тыңлый-тыңлай бер карарга килдем, — дип салмак башлады ул. — Аңлавымча, Всеволод Макарович укучылардан ныклы белем тәләп итә. Ләкин шул тәләпкә жавап бирү өчен аны үзенә үк һәрбер бала белән мөстәкыйль рәвештә шөгыйләнү житеп бетми кебек. Укыту эшләре буенча урынбасарым белән без алда да киңәшләшкән идек, — диде дә, Мортазин Сазонова тарафына күз ташлады.

Әлегәчә уртак тел табып, эчкерсез сөйләшә алганның булмаса да, Сазонова бер сүз эндәшмәде. «Дошманның жинү өчен иң отышлы адым — аны үз дустаны әверелдерү», — дип Наполеон белми әйтмәгән бит, шулай, дустым», — дип Мортазин Сазонова тарафыннан күзен алмый гына эчтән сөенеп куйды. Давам итте:

— Без Всеволод Макаровичка укыту сәгатьләрен күбрәк биреп ялгышканбыз, ахры. Киләчәктә аның атиалык дәрес күләнмен унсигез сәгатькә калдырып, балалар белән мөстәкыйль шөгыйләнүен ныграк тәләп итмичә хал төзәлмәс төсле.

Мортазин сүзләре Зайцев өчен гүя пычак иде. Яңагына тизәк эләккән сыман күзләре зур булып ачылды аның, тәне калтырады. Хәзер елап жибәергә житешкән бала кыяфәтенә керде. Мортазин аның холык-гадәтен тагын да сынарга теләмичә, күзләрен читкә алып, сүзен йомгаклады.

— Мәктәп дәрәжәсен төшерергә һичбер укытучыга ирек булмас!

XII

Озын көн бус мәктәптә тоткарланганнан соң Мортазинның гадәтенчә, инде йокы вакыты житкәндә генә, артына ут капкандай аша-

гып, өөнө кайтып килгән чагы иде. Икешәр баскычны сикергәләп өскә йөгөргәндә подбезд мәйданында каршылаган таныш бер сын Мортазинны урынында тораташтай итте. Барча тәнен салкын тир каплады аның, хөкемәнә баскан төслө, йөрәгә мескен типте, аяк-кулы кисәк малжерәде.

Каравылда торган сакчы төслө, әрле-бирле йөрөнгәләп, подбезд мәйданында көткән кеше Мортазинның өлкән улы Илдар иде. «Адресны ничек тапкан ул? Кайчан килгән? Минә нигә көтә?»— дигән кайнар уйлар Мортазинның зиненен умарта күчә кебек капылт талап үтте. Мортазин инде мыштым сикергәләп, кире йөгөрергә дә әзер иде.

Аяк тавышларын шәйләп өлгерде, ахры, Илдар, урынында агач сындай катып, Мортазинга таба борылды. Күзләрендә бозлы энә тулган салкын караш, таш шикелле хиссез, битараф йөз, буйсынмас горур табигать, Мортазинга капылт, салкын дәште:

— Сине көтә идем.

Сәлам дә бирмәде ул аңа, «әти» дигән сүзгә дә чыгармады. Илдар бер-ике баскычка өстәрәк, тәкәллефсез, горур тора иде. Мортазин астан төбәлгән көенчә ачынулы, шомлы уйлар белән күзәттә аны. «Эрелеген кара, хәтта телен жәлли. Жанымны суырырга килгән жәлләдими? Шулай да ми өчен бирегә килде икән? Алимент-мазар өчен, дияр иден, ике айга йөз сум салдым лабаса, шул житмәгәнмени? Илдар аша үгетләп-кызгандырып, Әнисә кайтарырга өмет тотма микән? Әллә бу бүкәнне үч-мазар куалап китергәнме?»

— Саумы, улым? — дип телгә килде Мортазин, аннан сүз тапмыйча, тагын сорап куйды: — Күптән көтәсәңме?

— Биш-алты сәгать бардыр инде.

— Минә ничек таптың? Адресны, диюем.

— Тел дилбегә түгел, йөртә белә.

«Яшерә, әйтми»,— дип нәтижә ясады да, Мортазин беренчә кат, ахры, улының йөзенә туры төбәп бакты. Әнисәнеке сыман киң, сөякчел чырай, табәнәк, тыгыз гәүдә, әллә нинди аңлашылмас караш, олы борын. Шул борын астында сирәк төрткән кара төкләр күрөп, Мортазин бермәлгә әсәрәнәп куйды. «Мыек та чыгып килә түгелме соң моңа? — дип уйланды ул.— Элек тә булды микән, игътибарсыз йөрөп күрмәгәнме? Үсә егет. Унын бетерә инде. Эшли башласа, акчаны үзе ала, алимент тукталачак. Ә укурга керсә, эшләр яман. Таләп куйса-нитсә, рәхим ит, әти кеше, тагын биш-алты ел буга акча түлә».

— Нинди йомыш белән килдең, улым? — дип сорады Мортазин, дашми торуга артык түзә алмыйча.

Әллә «улым» дигән сүз ачык ярага сибелгән тоз шикелле булды инде, Илдар, сызылгандай, кинәт йөзен сытты. Башын иеп, мескен кыяфәттә әйтте:

— Әни жибәрде мине. Ул ялырмаган булса, мәңгә килмәс идем.

Илдарның вәкарь горурлыгы желегенә кадәр тиде, ахры, Мортазин сабырлыгын жуеп, бик кыбырсып дәште:

— Кире кайтуымны сорыймыни? Ләкин юкка. Шиңгән яфрак кабат терелми ул.

— Ә шулай да вак жанлы кеше йкәнсең син, әткәй.

Балалары Мортазинга гомер буга тик «әти» дип эндәшеп килә иде. Илдар авызыннан беренчә кат бу сүзгә «әткәй» рәвешендә ишеткән үк Мортазин өчен яңагына сукканнан авыр булды.

— Ничек сиңа вәжданың һаман мәктәптә балалар алдан эшләргә ирек бирә икән, шунысы гажәп,— дип дәвам итте Илдар.— Син инде башкалар турында да үзен төслө мескен уйларга күнеккәнсең. Ялгыш-масам, элек андый түгел иден.

Мортазинның, каерылып, Илдарның яңагына чалтыратасы килде, ләкин ярсыган хәлдәге улыннан җавап алу куркынычы гына аны тыеп калды.

— Шикләнмә, безнең беребез дә синең кабат кайтуңны ялынч килмәс. Мәжбүр итәрлек хәл булмаса, мин монда ике аягымның берсен дә атламас идем. Ләкин эни авырый. Больницаның реанимация бүлегендә кислород сулатып кына гомерен саклыйлар. Шуңа ялынды. «Бу дөньядан киткәнчә, бер күрәсем килә. Барыбер сөям аны. Барып әйт син, улым?» — дип күз яшьләре белән сорады. Врачлар да, балки, файда булып, дигәч, түзә алмадым. Эни хақына гына монда килдем.

Соңгы сүзләрен әйткәндә Илдарның күзләрен яшь каплады. Бер мизгелдә Мортазинның йөрәгә дә өзселеп төшәргә житкәндәй нык тартылды бугай. Ләкин шуңа бер мизгеллек кенә йомшаклык иде бу. Икенче мизгелдә инде салкын акыл өскә калкып чыкты. «Мөгаен, чираттагы бер хәйләдер әле, — дип тиз-тиз уйланды ул. — Бер кайтып күренсә, кире китә алмас, дип хәйлә коруыдыр. Реанимация бүлегенә кереп ятардай нинди чире булсын? Дөрөс анысы, йөрәк, йөрәк, дип бер-ике кат больницада элек ятып чыкты. Ләкин йөрәк белән реанимация бүлегенә кергәнчә ике-өч кат инфаркт кичерә башка кеше. Моңа әле бер дә булганы юк. Димәк, хәйлә».

Жавап көтәрдәй түземлеген жуйган иде, ахры, Илдар, яны белән борылып, баскычтан түбән атлады.

— Кайтырга рөхсәт алсан, мин сине иртәгә иртәнге жидедә автовокзалда көтәм, — дип кычкырды ул инде астагы катлардан.

«Монда аның таныш кешесе юк, кая китте микән? — дигән уй Мортазинның зинһенен яндырып узды. — Биш-алты сәгать буе көттем, дигән иде. Мөгаен, тамагы ач булгандыр. Кайда ашып хәзер, кемдә куну? Өй эченә чакыра да белмәдем. Валлаһи да ахмак!»

Өй ишеге борын төбөндә генә, йоклар вакыт күптән житкән иде. Ләкин ишек тоткасына таба Мортазинның кулы үрелмәде. Капылт кына ниндидер төшенкелек яулап алды аны, хәле бетте. Ишек төбөнә ян-ташп утырды да, уй-хисләрен бер сафка салырга ниятләде.

...Мортазин уллары белән дә рухи якынлык, кайнар сөю кичереп яшәмәде. Теләп-көтөп тудырмаган бала, күрәсен, асылда да күңелгә гәзиз булмый.

Рәйсә ханым каршына жимерек йөз, начар кәеф белән керергә һич ярамый иде. Чибәр, алыс булып күренер өчен ул тиз генә йорт тирәли йөгереп урап кайтты. Урамдагы шашып-котырынып искән жил, әйтерсен, аның Әнисә, Илдар турындагы уйларын да себереп алган иде. Мортазин ишекне шат йөз белән ачып, Рәйсә ханымның назлы күкрәгенә ашыгып башын куйды.

XIII

Үч һәм ызгыш тулы педсовет утырышынан соң, күп булса, атна-ун көн вакыт үткән иде, Зайцев өстеннән әче шикаять белән тагын дүрт-биш ата-ана жыелышып килде.

— Сезнең ул Сивагыз безнең балаларны жүләрләр йортына озатырга жыенамы әллә? Мәктәп тарихында мәңгә ишетелмәгән әллә нинди зачет уйлап тапкан. Сөйлә алмаган балаларны кичә төнге туғызга хәтле парта арасында көчләп тоткан. Мозамбикның Австралиядә түгеллеген ятлатам, дип сабый халкын күпме жазаларга, ач тотарга булса? — дип әдән-итагаты саклап та тормыйча барысы тиң Мортазинга дәррәү ябырылды.

«Тотып ат печәрдәй улларыгызны, жан көйдереп, яклап йөрмәсәгез иде! — дип нәкъ тиешлесен һәм авыз тугырып әйтсә килсә дә, Мортазин, үзен кулга алып, ярсу-дәртен тыйды. Всеволод Макаровичның балаларны туғызга кадәр көчләп укытырга хокукы юк, болар хаклы иде. Ләкин укытучы дәрәжәсен төшереп, Мортазинның бик тиз риза-

лашасы килмәде. Арадагы йодрык кадәр мәржән кашлы алтын алкаларын елкылдатып, чәчрәп торган хатын белән беренче кат кына очрашуы түгел иде. Күнелендә ачу ярсыса да, тыныч төбәп, шунысына дәште.

— Сөз ничек уйлыйсыз, алтынчы-жиденче класста укып йөргән балага алтын алка-йөзек, вельюр костюм кияргә иртәрәкме әле, әллә нәкъ вакытымы?

— Кем бакчасына ыргытылган таш булды бу? Нинди киная? — дип алкалы хатын, симез күкрәкләрен дерелдәтеп, урыныннан кисәк чәчрәп чыкты. Сизелеп тора, үз мәнфәгатен яклау өчен бу хатын теләсә кем бугазын чәйнәп өзәргә дә эзер иде.

— Ялгышсам, сезнең Изабелла быел жиденчедә укый бугай. Мин аны ике көн элек кенә мәктәп кичәсендә нәкъ шундый киём-бизәкләрдән күргән идем.

— Дәрәсләрдә түгел, кичәдә бит!

— Аермасын күрмим. Ләкин кечкенәдән алтын һәм байлыкка төрү балаларның күңел күзен сукирайтасын беләм. Андыйларга яшәү жинел булмый.

— Минекеләр үлмәс, аларны яклаучы бар. Ә менә сезнең имин генә эшли алуыгызга бик шикләнәм. Үт белән уйныйсыз, — дип усал янады да ярсу хатын, ишек дөбердәтеп, чыгып китте.

Мортазин әңгәмә барышында мунча кәргән сыман булган иде. Бай хатын күз алдыннан югалгач та озак вакыт рәткә керә алмады. «Аһ, син, Всеволод-Сива! Тагын нинди генә балалар күрсәтерсең икән?» — дип география укытучысын кат-кат сүкте. Ниндидер карарга киләргә кирәк иде. Зайцевның атналык дәрәсләрен алты сәгатькә киметү сөенердәй нәтижәгә китермәде. Элек якты гына елмаеп йөргән укытучы шуннан соң аңа гүя сыртын куйды. Юньләп сәлам биргәнә дә юк, гәпләшеп утырырга да керми. Ә сине үзәң төслә хатын аерган бәндә дә читкә куйса, кемнәр белән генә гәпләшерсең дә, кемнәр белән серләр бүлешерсең.

Кинәш-унаш итәрдәй башка кеше булмагач, Мортазин, аптырап, бар кайгысын Рәйсә ханымга кайтып түкте.

— Шәһәрдә эшләүләр, ай-һай, кыен икән. Эдәп, намус кебек сыйфатлар биредә чагыштырма хискә әверелгән, — дип күңелендәге уйны һич яшерми сөйли башлаган Мортазинны Рәйсә ханым бер дә бүлдермичә тыңлап торды. Аннан соң шундый ук тыныч хәлдә тезде:

— Юкка гына элек миннән яшергәнсең. Зайцевка карата сәгать киметү, янау кебек алымнар белән эш итү һич кирәкмәс иде. Үч алган, вакланган кебек була. Шәһәр тормышы ул — олы дингез. Колачлырак алымнар белән дә башына сугарга мөмкиндер. Чукунырга ярата торган тәкәббер әтәчнә ничек дәвалыйлар? Кайнап торган су сибәләр ана, шундук өтекләнә, майлагандай була. Сезнең Сивагызны пешекләү дә бик үк авыр түгел. Әнә, безнең мәгариф бүлегендә бер инспектор мәктәп директоры булып китәргә йөри. Әйдә, аның урынына сезнең Сивагызны тәкъдим итик. Берәр ел чамасы эшли алса һәм күрсәткечләр, өлгереш таләп итеп үзе директорлар желегенә үтсә, пешекләнгән әтәч кебек булыр. Этлек эшләп кенә түгел, игелек кылган булып та үтерәләр безнең заманда. Аннан соң, сезнең кул астында эшләгән кеше киләчәктә безгә рәхмәтле булыр, дип тә ышанырга кирәк. Безнең өчен көрәш тукталмаган әле, онытмагыз.

Тын алуга, чәч тарап утыруыннан да арынмыйча, Рәйсә ханым янә давам итте:

— Утырмага килгән кунак төсле чит-ят булып яшәргә дә житәр инде сезгә, Якуб Массарович. Нур-Чаллыны туган йортыгыз шикелле тоярга күптән вакыт. Горком, башкарма комитет вәкилләре белән дуслашырга кирәк. Бу — бары тик кунак алышу, я алларына барып бил бөгү, дигән сүз түгел бит. Лектор, пропагандист рәвешендә кул

арасына кереп тә хәтәр жылы мөгәмлә урнаштырып була. Сөз белергә тиеш: анда утырганнар ялагайлык яки кызыл сүз осталарын бик тә яраталар. Тугыз-ун ел пропагандист булып, соңыннан «Атказанган культура работнигы» яки шуңа охшаш исем яулаучылар бер жирә дә аз түгел. Бактың исә, лектор булган бәндә нинди культура эшлеклесе инде? Хәер, без аның төсле кушаматлар белән вакланмыйбыз. Орден-медаль, «атказанган укытучы» исемнәре, мөгәен дә, күп кулайрак булыр.

Кинәш-тәкъдимнәре өчен Мортазин Рәйсә ханымны хәтта күтәрәп йөрергә дә эзер иде. «Хәзинә бит бу, валлаһи, хәзинә!»— дип сокланды ул ана.

Мортазин яңа тәкъдимгә Зайцев гажәпләнәр, байтак каршы торыр, дип шикләнәп йөргән иде. Гажәпләнүенә каршы, Зайцев шундук, капылт ризалашты. Желегенә үткән география фәне өчен Мортазинга тагын яңа укытучы эзләргә кирәк иде.

XIV

— Хатының үлдә! — дип телефоннан кычкырган хәвефле сүз Мортазинны елан төсле кинәт чаккандай итте. Башына япыле чукмар белән ордылар, диярсен. Мортазин шундук калтырап төште, сыны катты. Ми кузгатып уйланырдай жегәре юк иде.

— Кайсы хатыным? — дип көч-хәл белән сытып чыгарганын хәтта тоймады да.

— Әнисә үлдә, эт ашагыры! — дип сүгенде телефоннан әче, тупас тавыш.— Хатыннарга бай булгач, әллә оныттың да?

Шунда гына зиһененә төмәм бзарып житте. Телефоннан черелдәп кычкыручы бәндә энесе икән. Ничек тапкан аны, каян белгән?

— Иртәгә күмәләр аны. Әле оят дигән хисен булса, кайтмый калма. Халык каргар,— дип тагын кычкырды да ерактагы энесе сүзен өзде.

Назлы, жылы карашы белән күз алдына Әнисә килеп басты. Аннан подъезд мәйданында яман сүккән Илдар тезеләп китте. Ник кайтмаган шунда, ышанмаган? Яхшымы-яманмы, унсигез ел буге бергә гомер иткән, түшәк бүлгән хатын лабаса! Инде менә юк икән... Илдар, Айрат күзенә ничек карар? Ничек хәл итәсе?

Күзләреннән, сытылып, ике тамчы чыкты, тамагын төер буды. Бар дөньяны онытып, кадаласы килде. «Покуга кит идең дә дөмек идең. Беринди газап булмасын иде, хөкем бетсен иде»,— дип күз яшьләре аша ачынып уйланды ул.

Аны якты дөньяга кайтарып, телефон шалтырады. Рәйсә ханым икән.

— Нинди ир эзләде сезне анда? Коммутатор, безнең бүлекне тоташтырып, үзәгемә үтте. Чыдамагач, номерыгызны бирдем. Ник кирәгегез чыккан ана, нәрсә булган?— дип талгын, ипле генә сорашты.

«Әйтергәме, әллә яшеримме?»— дигән мәкерле уй, яшен төсле яндырып, зиһененнән узды, түзә алмады.

— Әнисә үлгән анда, хатын үлгән,— дип басынқы, тонык тавыш белән аңлатты ул.

Әче эрепләү яки күз яшьләрен куркып көткән иде, җавап тавышы монсу, жылы чыкты.

— Кассадаң акча алыгыз да, бүген үк кайтыгыз. Сезнең бурычыгыз бу. Кеше рәнжемәсен.

«Сезнең тарафтан үпкә-шелтә булмасы сон?»— дип сорау авыз тирәсендә тотылып калды. Рәйсә ханым трубканы инде куйган иде.

Юл буена, әче газап булып, күз алдында гел Әнисә торды. Якты бер хатирә күзалларга тырышып карады, таба алмады. Нигәдер бар

тормышы томан эчендәге төсле соры килеп чыкты. Хәтерә белән бик еракка, район үзәгендә яши башлаган беренче елларга кайтырга мәжбүр булды. «Шулай да бу Әнисәнең саулыгына кем аяк чалды икән? Ул үземе, әллә аңа мин дә булыштыммы?» Вәждан хөкемәннән качып булмый, бар гомерне иләктәге төсле кабат намус кысасыннан үткәргәгә кирәк иде.

...Районга кайткач та Әнисәнең абыйсы аларга болын хәтле зур йорт салып бирде. Мал абзары, кош курасы, утын чинлегенә кадәр житкелекле иде.

— Без ятимнәргә бу тиклем игелек күрсәткән изге жан бәндә генә түгел, олы пәйгамбәрдер, — дип кунакка килгән саен әнисә гел шакка тып китте.

Мортазинның да баш түбәсе күкнең жиденче катында иде. Ачлык-мохтажлыкта интегеп үскән бер егетнең бушка килгән шундый хужалыктан да зуррак хыялы тагын ничек булсын? Ожмахның үзедер бу, һәм вәссаләм!

Әнисә эштә үжәт, тешләк булып чыкты. Көянтә хәтле буена шундый жегәрлекне ничек сыйдыргандыр? Муллык-бөтенлек дигәндә хәтта жан бирергә әзер иде. Гайлә башлыгына һичнинди мәшәкать, читенлек китермәде. Сыер-сарык кына түгел, үрдәк-тавыкларга кадәр үзе сатып алды. Мортазин эштәге борчуларны яки вакыт тарлыгын сыйтау-мазар итсә, үлән-печәннәренә үзе чабып кайтты. Мортазин дөньяда көтүгә мал куу, сарык-бәрәннәренә эзләп кайту дигән бәләләр барлыгын, гомумән, белмәде.

Бер елны кунакка килгәч, Әнисәнең ихатада бүкән ваклаганын күреп, Әслах дустаны Мортазиннан ничек көлгән иде:

— Минем абый: «Сыер алсаң — буазны, хатын алсаң — юашны», — дип юкка гына өйрәтмәгән икән. Ул да шулай үзеннән дүрт-биш яшыкә олырак яр алды да, ходай куенындагы сыман кайгы белми яши. «Карт хатын ярдәмчесез калган ана төсле. Ире салып кайтса да, авызына гына карап тора. Читкә чыгып никах алыштырса да бер сүз әйтми. Үзенең хуты-кайнарылыгы бик чамалы чөнки», — дип һәрчак көлә иде.

Әслах чөметтереп киткән шул киная сүзләргә яман бер шеш булып күнеленә ятты. Командировка яки киңәшмәгә чыгып югалганда да азынды нәфесе, мичкә сыман юанайган Әнисә янына ятканда да жаны-тәне язгы ташу кебек гел дулады. Су өстенә эләккән көймә бер чайпалмый калмый икән. Мортазин өчен дә хыянәткә кулай бер жай туды.

Мәгариф бүлеге төзегән комиссия составында мәктәпләргә яна уку елына хәзерлеген тикшереп чыгар өчен Мортазин ерак бер авылга барган иде. Эшләр беткәч, йоллага кергән мәжбүри гадәт төсле, өстәл артына тезелеп утырдылар.

— Игътибар итегез, кунаклар, өстәлдәге барча нигъмәт укучыларыбызның мәктәп яны тәҗрибә участогында тир түккән хезмәт нәтижәсе, — дип биредәге директор гел шар ярды.

Мортазинның бар игътибары бу минутта өстәлнең икенче ягында утырган яшь ханымда иде. Комиссия каршында чибәр ханым үзен биология укутучысы, дип таныштырды. Кунаклар ялгыз калган бер минутта жирле директор ханым турында «ирдән кайткан» дип өстәргә никтер онытмады. Ике азгын бер-берсен суык килеш тә бик тиз таба, дип сөйләгәннәре хак булгандыр, ахры. Беренче рюмкаларны бушатуга ук чибәр ханымның карашлары мәче күзә төсле әрсезләнеп янды. Мортазин, хис-шауқымын жуеп, кабат кайтыр юлга чыгарлык хәлдә түгел иде...

Таң сызылып килгәндә үз йортына кайткач, Мортазин акланарлык сәбәп таба алмый тәмам иза чикте. Әнисә каршында үз гаебен тану аның өчен күз алдына китермәслек бер ваклану иде. «Иң яхшы саклану чарасы — бары һөжүм», — дип карар чыгарды да, Мортазин тәвәккәллек белән ишек ачты. Аяк астында гына бер буш чиләк, мескенләнеп,

кырын ята иде. Зәһәр, саллы килеп чыгасына алдан сөнә-сөнә, Мортазин, гайрәтләнеп, аңа типте.

— Кеше моңда, төн йокысын калдырып, юлда жәфа чигә. Аң кайткан хужаны каршы алучы да юк. Артыңа кояш төшкәнче йоклама-сан!— дип сүгенеп өстәргә дә онытмады.

Гомер булмаганча котырыну, күрәсен, Әнисәнең өнен алды. Йокидан да айнымыйча купкан хатын, өталәнеп, ир каршына килде. Гаепкә белдерү түгел, каршы әйтерлек тә куәте юк иде.

— Итекне салдыр!— дип кычкырды Мортазин, авыр миһнәтләр кичергән юлчы сыйфатыннан һаман чыга алмыйча.— Аннан ир ашату ягын онытма.

Әнисә миңгерәгән кеше төсле бар эмерне сүзсез үти бирде, карышмады. Мортазин да моннан сабак алды һәм югалып кайткан чакларында кадерсез ир ролен башкаруын белде...

— Кайтып життек,— дигән хәбәр булгач, Мортазин автобустан курка-йолка гына төште. Ләкин вокзал каршында һичбер таныш кеше күренмәде һәм, күрәсен, шул хәл Мортазинга куәт, дәрт өстәде.

«Ә бу, телефоннан шалтырату, берәр хәйлә булса? Мондый чакта башка кешеләр телеграмма бирә. Минем энекәш шалтыратты гына. Алай-болай Әнисә үгетләүдән түгел микән?»— дигән уйлар елан сыман бөтерелеп узды. Мортазин хәтта, гәүдәсен турайтып, эре атлап китте. Энекәше яшәгән капканы да яшерен өмет белән ачкан иде, барча йозак бикле булып чыкты. Тагын пошаманга төшкән ир хәленә кереп, хыялдәртсез генә атлады ул.

...Олы ихата аны ерактан ачык капка белән каршылады. Мортазин миңгерәгән кеше төсле әллә нинди чит-ят уйлар дәрәҗәсәна чумып узды. «Кайгы килгән чакта нишләп капка ача халык, нинди гадәт? Бу йорттан чыгып кит син, кайгы, дигән теләк сүзмә, әллә «Кешеләр, кайгыларны, әйдә, уртак итик»,— дигән мөрәҗәгатьме?»

Ихата карт-коры, хатын-кызлар белән тулы иде. Барча халык нәфрәт тулы караш белән Мортазинны гүя пешекләде. Чаярак хатын-кыз тел яшереп торуны артыксынды:

— Кирәге бар, диярсен, кайткан булган. Ничек жирләр йотмый шундый адәм аламасын?

— Фәрештәдәй Әнисә дөнья куйды, ә бу мөртәткә пычак та булмый.

— Шайтан таягына кырау төшәмени? Яши бу эт.

— Ятим калган ике улны хәзер кемнәр карар?..

— Жәһәннәмнең эче утларында янсаң иде!— дип бер әби, якын килеп, аның битенә үк төкерде бугай әле.

Һәрбер сүз Мортазинның багыренә, желегенә үтте. Бу хатыннар ачулы сүз түгел, һәркайсысы биткә берәр уч пычрак белән сылагандай итте. Түзәрлек чарасы калмагач, Мортазин утка кERGән чиксез газан белән салкын өй эченә томырылды.

Ләкин, Мортазин һич көтмәгәндә, өй эче дә халык белән шыгрым тулы икән. Кайсы чүгәләгән, кайсы баскан. Күз яннары аша энекәше, аның хатыны, барча таныш-белеш чагылып үтте.

Түр почмакта, ап-ак түшәкләрдә хатыны ята. Йөзе балавыздай сары, бөтен тәне юынып алган төсле коры сөяк. Мортазинның йөрәге өзелеп төшкән кебек булды, кара янды. Аяк кузгатырлык жегәре юк иде. Бар өй эчен Айратның өзгәләнен әйткән тавышы ярып салды.

— Эткәем кайткан, әти кайткан!

Баш очында гына яшен яшьнәсә дә, беркем бу кадәрле әсәрәнмәс иде. Һәр почмакта барысы тын калдылар. Мортазинның күзен яшь каплады. Халык төркемен ера-ера үзәнә каршы чапкан Айратны да ныклап шәйләмәде. Улы муенына килеп асылынгач кына, яшьле йөзен аның күкрәгенә төртеп, кайнар кочты. Аның газиз балалары менә кайда

икән дә, шул бәхетне нинди вәҗдан белән ташлаган ул?!

— Әти, әти,— дип тәкрарлаудан кала Айрат бер сүз әйтә алмый, аның муенына йөзөн терәп, өзгәләнә иде.

— Айрат, якин барма аңа!— дип кисәк кычкырган усал әмер айныткандай итте.

Икенче мизгелдә усал бер көч нәни улын Мортазинның күкрәгеннән капылт йолкып алды. Әжәл төсле каршына килеп баскан кара шәүлә өлкән улы Илдарныкы иде.

— Сине кем чакырды, нигә кайттың?— дип күз яшьләре аша гыжлап сорады ул.

Күз алдыннан таралган томан аша Мортазин аның усал йөзөн, нәфрәт тулы утлы карашларын ачык күрде.

— Монда синең якыннарың юк, чыгып югал,— дип Илдар элеккечә, күз яшьләре аша кычкырды.

— Мәет өстендә тавыш чыгармагыз, ипләп,— дип ниндидер карчык кисәткәндәй итте.

Тагын вакыт сузып, өлкән улының холкы-түземлеген сынау гафу ителмәстәй бер эш иде. Чыраена төкерелгән кеше төсле, башын түбән иеп, Мортазин өй эченнән ашыгып тышка чыкты.

XV

Мортазин Нур-Чаллыга кайткач, Рәйсә ханым өй эчендәге мәгарәдәй тынлык атна-ун көн чамасы дәвам иткән иде. Гаилә иминлеген Рамил бозды.

Аш янына утыргач, өстәл уйнаклауга түзмичә, Рәйсә ханым шаяргандай итеп әйткән иде:

— Бер йортта ике ир-ат яши. Инде өстәл аягы тигезләүчесен каян табым микән?

Рамил шунда сикереп кузгалды да, зал стенасына эленгән рәсемле тактаны суырып, кыска өстәл аягы астына китереп тыкты. Рәйсә ханым тарафыннан Мортазинга туган көнөндә бирелгән бүләк иде ул. Ана мондый мәсхәрәне күргәч, тыела алмады, каерылып, улының яңагына сукты...

Киренкелек эчендә яшәү Рәйсә ханым өчен дә энә түшәлгән идәннән йөрү белән бер иде, күрәсен. Йокларга ятуга, кайнар яше белән тәннен өтеп, Мортазинга кат-кат ялынды ул:

— Берәр ачкыч табасы иде бит шул балага, Якуб Массарович. Сөз педагог лабаса, чарасын күрегез?!

Рамил белән мәгарәдә яшәүгә тиң мөгамәләне дәвам итү үзенен дә үзегенә тәмам үткән иде. Бер-бер артлы Илдар белән Рамилнен аны ата итеп танымавы Мортазинны уттан алып бозлы суга салды. Ирексездән аның төн йокысы качты. Ярар, ярар, дип тәкрарлап, су төбенә киткән агай төсле һаман да тормыш уңаена тирбәлү акыл килешмәслек бер хәл иде. Суга баткан кешедәге кебек жан ачысы белән Мортазин килеп сыеныр яр, тотыныр терәк эзләде.

Инде май ае ныклап канат жәйгән көннәр иде. Көтмәгәндә әле кайчан гына мәгариф бүлегенә үзе тәкъдим иткән Всеволод-Сива дачасына аны эшкә дәште. Рәйсә ханым тарафыннан оештырылган астыртын, нечкә эш идеме бу, әллә башка сәбәпме? Мортазин ахыргача барыбер аңламады, ә төпченеп сорашудан тартынды. Шунда, бакчадагы эш барышында, Всеволод-Сива аны көтелмәгән тәкъдим белән хайран итте.

— Сөзгә дә шушындый бер бакча булдырырга кирәк инде, Якуб Массарович. Гадәттә, физик эш барышында ир-ат арасында уртақ тел тиз табыла. Аннан соң, авыл ташлап килгән кеше булгач, жир һәм физик хезмәт белән бәйләнеш тә сөзгә бик зарурдыр.

Жир белән хезмәтенә генә төкереп бирер иде. Ләкин Мортазинны Всеволод-Сиваның бер тәкъдиме корт шикелле чакты. «Физик эш барышында ир-ат арасында уртақ тел тиз табыла». Нәкъ шул фикер аз-маз өмет бирә, Мортазин шунысына суқырларча гашыйк иде.

Мортазин гаиләгә кайткач та кабатлаган фикер һичкемдә дә дәрт-дәрманны кисәк кузгатмады. Рәйсә ханым моны, күрәсен, авыл гадәтен давам итү кебек кабул итте.

— Ярар соң, бик жан атсагыз, алыгыз участок. Акчагыз кассада,— дип төрттерде дә тынды.

— Участокка йорт салмыйча булмас. Аны барча күршенеке төсле тавык кетәклегә сыман тар һәм кысан итеп һич күрәсе килми. Аерым йортка проект таләп итеп архитектор яки рәссам янына бару — тагын көлкө. Максат итсә, йорт проектың, һичшиксез, безнең Рамилкәй дә оста ясар иде,— дип Мортазинның хужаларча төплә һәм бер үк вакытта ихтирам-кинаялә сөйләвә генә һәркайсысын кисәк айныткандай итте.

Күкрәгендә янган өмет чаткысы Мортазинны алдамады. Зур жаваплы эшнә ишетүгә, Рамил күзләренә тылсым инде. Мортазинга төбәлгән сокланулы карашында ук рәхмәт һәм горурлык хисләре уяктай кабынды. Беркатлы сабийның жимгә алданган балык төсле альбом, карандашлар өстенә ташлануын күрәп, Мортазин бу шәһәрдә түгә тапкыр, ахры, жаны-тәне белән үрсәләненп-шашып, нык тантана итте. Рәйсә ханым тарафыннан ябырылган иркә-наз да гүя шушы жинү өчен бүләк иде.

Рамил йорт проектың озак көттермәде. Ләкин ижат жимешә белән тулысынча канәгать түгеллегә беренче сүзендә үк нык чагылды.

— Күпчелек өлешләре тик якынча гына. Йорт торачак жирне күрми торып соңгы вариантың сайлау кыен,— дип үзенең шик-шөбһәсен кисәк уртақ итте.

Мортазин бакча жәеләчәк участокны инде алган иде. Күзаллау һәм баяләү максатыннан һәммәсә дә барды. Рамил бәхет кошын ауларга чыккан оста мәргән төслә гел очынып йөрде.

— Йортың йөзен тау итәгенинән аска каратабыз. Верандасы бу як янда була. Назлы хужа кебек бу йорт безне ерактан ук үзенә дәшәп торсын,— дип, тартыну-салкынлыкны гел онытып, туктаусыз хыялланган Рамилне күзәтү Мортазинга гүя көч өстәде.

Бакчада төзелеш эшләре башлангач, Мортазин Рамил проектынан бер кавым да читкә тайпылмады. Мондый зурлау Рамил өчен, билгелә, бәхет иде. Алны-ялны онытып бакчада азапланган бер кичтә Рамил, үзе дә абайламый, Мортазин күптән хыялланган сүзгә ычкындырды:

— Чорманың тәрәзәсен ике якка да инәргә иде, әти.

Рамил авызыннан ычкынган сүзгә ишетүгә, Мортазин болдыр төбәсеннән сикереп төште.

— Рәхмәт, улым,— дигән сүзләргә күнеленнән сытып чыгарганда ике янагы яшьлә, әмма Рамилне күкрәгенә кыскан Мортазин бу минута дөньяда иң бәхетле бәндә иде.

XVI

Әнисәне жирләүгә ике айлап вакыт үтсә дә, Айрат-төпчегенен «әткәем кайткан», дип муенына килеп сарылуы яман бер шеш төслә тыңгы бирми һәм күз алдынан китми Мортазинны гел газаплап торды. «Балаларның гаилә таркалуда гаебе юк. Яхшымы-яманмы, син ата бит, бурычыңны үтә»,— дип уеннан үз-үзенә ниңә мәртәбәләп әмер бирде, әмма анык кына бер карарга килә алмый байтак йөдәде ул.

Инде уку елы төгәлләнде. Ятим балаларның киләчәген тагын да язьмыш агымына куеп булмый, ниндидер яр-терәккә сайлап, ярдәм кулы

сузарга кирәк иде. Бу турыда Рәйсә ханым белән киңәшүне Мортазин артыксынды. Бакчада төзелеш башланганнан бирле ул әкият кошы тоткан сыман тик очынып йөри, үз бәхете белән сукур иде.

«Илдар язмышы өчен бик кайгырмыйм инде,— дип Мортазин күнеле белән генә киңәшләште.— Анысы бүгөн-иртәгә кулына аттестат алачак, үз көнен, мөгаен дә, үзе күрер. Ниндидер авырлык кичерсә дә ул, башын иеп, барыбер миңа килми. Ә Айраты быел бишенчене генә бетерде бит әле. Аягына бастырганчы тагын биш елы бар. Анысын ул кадәрле гомер кем багар да, аның жанына кемнәр жылы бирер?»

Рәйсә ханымның Айратны үз куенына алуын Мортазин хәтта гоманлап карарга да кыенсынды. «Әле ныгып кына килгән гаиләгә Айратны сыендыру, ким дигәндә, таяк белән кырмыска оясын бутау яки бүкәнгә чөй кагу төсле була. Яңа гаиләмнән иминлеген мин куркыныч астына һич тә куя алмыйм»,— дип Мортазин андый уйларны күнеленнән себеркеләп куды.

Вөждан тынычлыгы өчен укытучылар аша балалар йорты, интернат-мәктәпләр турында белешмә жыйган иде.

— Безен Нур-Чаллыда бер интернат бар бит. Ике ел элек ачтылар,— дип Гыйлфанова көтөлмәгән хәбәр белән өнөн алды.

Борын төбөндә Айрат яшәп яту, билгеле, Рәйсә ханым гаиләсенә тынычлык һәм шатлык өсти торган бер хәл түгел иде. Ләкин кулайрак вариант булмаганда монысына килешергә туры килчәген Мортазин кузалады. «Язмыштан узмыш юк. Айратны шул интернатка китереп урнаштырмый булмас. Якшәмбе көннәрендә аның шәһәргә чыгу, өйгә килеп керү куркынычы бар анысы. Мәгәр башында ук салкын йөзлө булсаң, аны мондый гадәтеннән арындыру бер дә читен түгел».

Айрат язмышының шулай жиңел генә хәл ителчәген кузалау бер мизгелдә Мортазинга канәгатьләнү, дәрт ялкыны да өстәп куйды бугай. Күнеле күтәрәнке шул минутта ул хәтта хыялында изгелек, мәрхәмәт тойгылары кабызудан да тартынмады. «Бизмәнгә салып карасаң, хәтәр уңай чыга түгелме соң? Яңа гаиләм һәр төр иминлектә, Айрат яңда гына. Искә төшкән саен янына кәргәләргә, бүләк-санак бирергә, күрешергә мөмкин. Шулай итсәң, Айраты чит күрмәс, гаилә канәгать калыр. Балки, язмыш минем өчен күрәзәләп, белеп тудырадыр. Айраты да Илдар кебек мине чит-ят итсә, вөждан өчен бу бит бер дә шифа-дәва түгел»,— дип мәрхәмәт һәм игелекле уйлар дулкынында чайкалды ул.

Мортазин тәвәккәлли алмый, кайту көнен һаман сузып йөри иде. Тагын, көтмәгәндә шалтыратып, энесе сискәндерде.

— Мин кунак йортынан. Ике улың монда. Көттерми кил,— дип ике-өч сүз әйтсә дә Мортазинны мунча пары сыман өтеп алды.

Бүлмәгә керүгә, билгеле, беркем дә аның муенына сарылмады. Хәтта Айратның да карашы боздай салкын иде. Коридорга чыккач, кереш сүзене энесе башлап китте.

— Сиңа ялыныч төшәр, диеп кем уйлаган? Бактың исә, ятим баланы интернат-мәктәпкә урнаштыру олы бәла икән. Һәр ятимнәр йорты балык миңкәседәй шыгрым тулы. Гаиләләр кыямәт көне кичерәмәни, адәм тәганәсе? Кая тәгәрибез?!

Энекәше, ачуыннан шашынып, йодрык төйде. Берәз торгач тынычланды бугай, илләп дөвәм итте:

— Мин Айратны үзәбездә генә калдырмакчы идем, энә, Илдар каршы. «Таныш-белеш аны кызганачак, ә андый хәл үлемнән яман»,— дип желегемә үтте. «Синдә яшәткәнче, район үзегәндә калып, үзем тәрбиялим»,— дип тик тәкрарлап тора. Хыялында институтка керү дәрте юкса. Шулай булгач, Илдарына ничек аяк чалыйм? Аптырадык-йөдәдек тә, интернат-мәктәпкә, дип кирәк кәгазь жыйдык. Хокукыннан мәхрүм ителмәгән атасы исән килеш анда урнаштыру тагын бәла икән. Чыдамасаң, хет бәкәгә сикер, бер чара юк. Аптырап, сиңа килдек.

Мортазин «ә» дип тә, «жә» дип тә жавап кайтара алмады. Ул интернат-мәктәпләр эше белән бер дә таныш түгел, бу очракта Рәйсә ханым аша эш йөртмичә чарасы юк иде. Бүлмәгә борылып керегәч, Мортазин кыенсынып кына Илдар тарафына сорау бирде.

— Уең кем булуда синен, Илдар? Кайсы институтны яуларга ниятләдең?

Авыру кеше төсле Илдарның йөзе боек, хәрәкәте салмак, сүлпән иде. Карават инсәсенә ябышып утырган да, сыңар кулы белән Айратның ияк астын, чачен сыйпый. Ничиниди яшьлек дәрте калмаган үзендә, шатлык-сөөнечнең бер эзе юк. Ятимлек-ялгызлык дәртен ашаганмы, әллә сонгы дус-терәге Айратыннан аерылу хәвефе рухын сындырганмы — карашыннан ничини аңламассың. Ул ихтыярын-көчен жуйган тере мәет төсле.

Эндәшүгә каршы, беренче кат шунда авыз ачып, үзе сорау бирде:

— Нур-Чаллыда инженерлар әзерли торган институт бармы?

Сорау, мылтык ату сыман, Мортазинны капылт һушсыз итте. «Менә ни өчен бирегә килгән алар, — дип зиһенә аша яшен тизлегендә ачыш узды. — Айрат интернат-мәктәпкә урнашса, Илдар аны гомер бакый ташлап китмәячәк. Димәк, нияте дә шушындагы берәр институт». Тирән пошаманга төшенүне сиздерергә һич ярамый иде. Мортазин, өтәлгән кыяфәттә ашыгып, сүз кушты:

— Әйе, монда политехник институтта берничә төр инженер әзерлиләр. Аларның күбесе КамАЗда эшләргә әзерләнгән, димәк, автомобильчеләр була бугай. Ә синен максатың нинди инженер булу?

Илдар ашыгып кына Мортазинның энесенә караш ташлап алды, уйга калды. Сизелеп тора, Илдар сер ачудан кыенсына. Һәм жиде класс белем белән калган абыйсын хыяллар уртаклашырлык акыл иясе дип һич санамый иде.

— Мин авиация өлкәсендә эшләргә ниятләгән идем, — дип, Илдар бик озак көттергәч кенә, чарасыз рәвештә, күңелен ачып салды.

Шикләнерлек түгел, Илдарның жинанда хыял уртаклашырдай иптәше-фикердәше әлегә юк иде. «Әгәр биредә калса, миңа бер көнне дә тынгы булмайчак», — дигән зәһәр фикер Мортазинны янә уйга салды. Шул ук мизгелдә Илдарның жавабы өчен жаны-күңеле сөөнә дә иде.

— Аңлавымча, синен уең конструктор-мазар булу, ахры. Серенне белдерүдән генә тартынасың бугай, — дип Мортазин хәтәр итагаты, мөлаем кыяфәттә сүз башлады. — Начар хыял түгел, хуплыйм сине... Нур-Чаллыда автомобильчеләр генә әзерлиләр. Вак казанда бикләсеп калу — үз канатыңны үзең кисү төсле. Шагыйрьләр язганча, зур корабка олы дингез кирәк.

Мортазинның олы шәхес сыман үстөрөп сөйләшүе, билгеле, Илдарны шактый уңайсызланарга мәжбүр итте. Башын аска иеп, кызарынып-янып тыңлады ул. Ләкин сизелеп тора, мондый әңгәмә күңеленә якын, зарур иде.

— Аннан башың саф һәм дәрманың берәгәйлә чакта сиңа тагын бер четерекле мәсьәләгә әйтеп үтү файда булыр кебек, — дип Мортазин илһам тоткан кыяфәттә ашыгып давам итте: — Диплом тотып чыккан белгечне күп очракта кайда белем алуына һәм кемнәр тәкъдим итүенә карап бәялиләр. Синен өчен бу, мөгаен, кыргый яңаликтыр. Тик минем Казан яки Нур-Чаллы институтларын тәмамлаган һәм этәрүчесез калган инженерларның беренче көндә үк цех башлыгы, укытучының директор, юристның — прокурор, медикның — баш врач яки агрономның колхоз председателе булып эшли башлавын монга кадәр һич тә күргәнем юк. Шул ук вакытта Мәскәү яки Ленинград югары уку йортларын тәмамлаган яп-яшь белгечләрнең завод, больница, фабрика, хәтта райкомда да бүлек житәкчесе баскычыннан үр башлавын күп

очраттым. Сөйләмемнең морале шул, улым: «кешене киemenә карап каршылылар» дигән принципны бюрократлар, чиновниклар үзләренчә аңдый һәм, бер дә гажәпләнмә, алар әлегә дөнья дилбегәсен, ай-һай, каты тоталар.

Илдар кинәш-ярдәмгә шул тиклем сусаган иде, ахры, ул Мортазинның «улым» дип эндәшүенә дә игътибарсыз калды.

Закон белән тыелган яшерен өлкә сыман, Айрат язмышы турында беркем сүз катмады. Мортазин урыныннан купкач та бер вәгъдәсез генә аерылдылар. Бөтен өмет-ярдәм хәзер Рәйсә ханым кулына тапшырылган иде.

XVII

Жәй ахырлары житкәндә Нур-Чаллыда жирле Советларга сайлау үткәрелергә тиеш иде. Рәйсә ханымның күпне кайгыртучан кулы уйнады, ахры, һич тә көтмәгәндә Мортазинга үзе эшлэгән мәктәп округында сайлау комиссиясен житәкләү бурычын йөкләделәр. Жәйге каникулда эшкә чумып йөрү күнеленә бик үк ятмаса да, Мортазин аны-моны һич тә сиздермәде.

— Сезнең бәгырегеzneң эшен күрә башладылар, ахры. Менә, әле сайлау комиссиясенең председателе булдым,— дип Рәйсә ханымга яналыкны бик эре кыяфәттә житкерде ул. Әйтерсең, ул алланың кашка тәкәсе дә, мондый дәрәжәгә зур эшләре өчен лаек булган.

— Бик хуп, котлым сөзне,— дип Рәйсә ханым да, һични сиздермичә, шат елмайган булды.— Күпне өмет иткән кешегә жәмәгать активлыгы бик кирәк ул. Бер яктан, житәкчеләр алдында ешрак күренерсез. Аннан, жәмәгать активлыгы эштәге кимчелекләрне томалап күрсәтергә, авыр чакта акланырга бик еш ярдәм итә. Безнең заманда алны-артны карап яшәү кирәк.

Мортазин комиссия председателе булып атна-ун көн генә йөргән иде, шәһәр башкарма комитетындагы утырышта Хәернасов, кулына бер кәгазь тоттырып, аның нушын алды. Билгеле, Мортазин моны житәкченең үзенә сиздермәде. Әмма ялгыз калгач, яңа капка күргән бәрән төслә, шул кәгазьгә текәлеп, хәрәкәтсез калды. «Шәһәр Советына депутатлыкка кандидат анкетасы» дип ызылган бу кәгазьнең бер ягында акка кара белән типографиядә баскан сүзләр тезелеп төшкән һәм шуларга каршы ук кемдер карандаш белән өстөгән таләп ярылып ята иде. «Кандидатның исем-фамилиясе» дигән юлны таләпчән кул әлегә буш калдырган, ләкин алдагы графаларда кәгазьне тишәрдәй куәт белән усал, калын тизгән. «Женесе — хатын-кыз, яше — утыз сигез, белеме — югары, һөнәре — укутучы, хезмәт стажы — унбиш ел, депутат булып сайлануы — тәүге тапкыр» һәм башкалар. Мондый күрсәтмәләрдән соң таләпчән кул күзаллаган кешедән кала башка кандидатны, көндез чыра яндырып эзләсә дә, Мортазин үз округында мәңге тапмас иде. Таләпчән кулның «Сазонова» дип кенә өзеп бетермәве Мортазинның гүя үтен сытты. Күнелендә кузгалган ризасызлык һәм нәфрәт хисләре күкрәген ярып чыгарга житешкән коточкыч гарасат төслә шашып котырынды.

«Адам баласы ничек шушы кадәр вәждан жуя ала? Депутат сайлау кебек изге, эчкерсез бер эшне пычрак кулы белән нигә таплай?— дип ачынып уйланды ул...— Шул үзе үк биек трибуналардан демократия, хакийкат, тигезлек, дип лаф ора бит. Шул ук вакытта бу бюрократ халык күнелен күз буяучылык чире белән ничек алдый?! Сайлаулар үткәннән соң тагын трибунага чыгып: «Безнең депутатлар арасында һәр төр һөнәр иясе бар икән»,— дип гажәпләнгән төстә күкрәк суга. Демократия, гаделлек тантанасы шундый буламыни, я, ходаем?!»

Мортазин таләпчән кул хужасын өзгәләргә житешеп шашынса

да, хакийкать даулап йөрүне, билгеле, артыксынды. Күнел ярасын бары тик Рэйсә ханым каршында ачкан иде.

— Сез тәмам айдан егылып төшкән кунак төсле. Бюрократлар акыл һәм талант иясенә караганда ялагай һәм кулай бәндәләргә тизрәк күтәрәләр,— дип ике-өч сүз белән авызын япты.

Мортазинның җавапсыз калуы сәерсәтте бугай, көлөп өстәргә дә онытмады:

— Бюрократның алай тузынуы — безгә үрнәк. Вақыты житкәч, үзөбезгә кирәк үрнә таләп итүдән бер дә тартынмабыз. «Мин сине күрмим, син — мине» принцибын катгый саклый алар.

Ялагайлар хәлән җенә сөймәсә дә, Мортазин кандидатлар күрсәтү җыелышында Сазонованың вәкаләтле яклаучысы төслә гел мактау сүзләрен генә ярып салды. Әйтерсен, Сазонова иң камил укучы да, ул фәрештә, депутатлыкка аннан да лаек бер бәндә юк. Шунысы гажәп: мәктәп тирәсендәге йортлардан җыелышка килгән халык ул сөйләгәндә тын утырды, ә тавыш бирү минутына житкәч, бердәм булып, дәррәү кул күтәрде. Элек Сазонова куштаны булып йөргән барча укучы соңыннан, кандидаттан бигрәк Мортазинны котлап, үзәгенә үттә.

Көнә житкәч, Сазонованың депутат булып сайлануы инде тиеш, лаек бер эш рәвешендә үтеп киткән иде. Яңа депутатның беренче сессиядән кайтып әйткән хәбәр Мортазинның гүя өнен алды.

— Башкарма комитетка яңа председатель сайлап кайттык. Хәзер аның урынында «сезне тирән хөрмәт иткән» Хәернасөв. Бу — аның сүзләре.

Бер атна үтүгә, Сазонова яңа хәбәр белән аны тагын өттә:

— Минә котлый аласыз, Якуб Массарович. Мин бүгеннән башлап шәһәрәбездә быел ачылачак педагогик училище директоры. Сезнең ярдәм-булышлыкны мин онытмам. Мәңге дуслар булайык.

Шаккатудан, усал көнләшүдән Мортазин күкләргә ашардай котырыну белән ярсый иде. Сазоновага йөрәктәге утын сиздермәде, кулын үбеп кенә аерылышты.

— Яман атым белән искә алмасагыз иде.

Сазонованың кискен үсешеннән көнләшүләр Мортазинга башка яктан иминлек һәм дәва булып кайтты. Ике көн үтүгә, Сазонова куштаннары, документлар алып, коллективтан чыгып югалдылар. Яңаларга йөгән кидертүләр Мортазинга, билгеле, таш кисүдән читен тоелмады.

XVIII

Яңа уку елы башлануга, Рэйсә ханым күрсәтмәләр белән Мортазинны күмде.

— Ат шикелле һаман жигелеп эшләү житкәндер, шәт, Якуб Массарович. Азрак эшләп, күбрәк сөйләнеп та жайлы яшәп була бу дөньяда. Хәтта үзгез башкарырга тиешле вазифаны башкалар жилкәсенә аударып та байтак судан коры чыгу мөмкин. Урынбасарыгыз, партбюро секретаре, профсоюз лидеры, өлкән укучылар кебек тел бистәсе сездә әллә ничәү. Үсү-күренү аларга күбрәк кирәк, авыр йөкне, әйдә, шулар тартсын. Ә сез төп вақытны житәкчеләр каршында, кинәшмәдә йөреп үткәрегез. Чакрыган кинәшмәгә башны иеп килгән һәр кешенә теләсә кайсы түрә тыңлаучанга саный, үрнәк итә. Аннан, әйдә, бер-ике кат сезнең исемнән газетага мәкаләләр языйк. Трибуналарда аз-маз күренегез. Эшнә шулай йөртсәк, президиум өстәлләре дә сезне ят итмәс.

Мәктәпкә Сазонова урынына яңа урынбасар күптән килгән иде. Күрше шәһәрдә комсомол райкомының беренче секретаре булып эш-

лэсэ дә, кияүгә чыкмаган, утыз яшьне узган чибәр икән. Үзенең монда килеп чыгу тарихын кыенсынып кына ачып салды.

— Мин башлаган күп яңа эш партия райкомында яклау таба алмады. Бер секретарь, үчле кеше төсле, һәр адымда миңа аяк чалды.

«Карт агайлар белән боткан ник пешмәвен яхшы аңлыйм, кызый»,— дип күңеленнән көлеп тыңласа да, билгеле, Мортазин һичбер хисен тышка чыгармады. Әмма яңа урынбасарның яклаучысыз калган бер кыз икәнлеген белү күргән саен ана шатлык бирде. «Уйнап туйгач, бала-чага ташлап киткән курчак төсле, синен дә кадерен беттемни, сенлем?—» дип күңеленнән яңа урынбасар белән сөйләште ул.— Ниндидер власть, энтузиазм уты белән янып, шул түрәлек канәфиләренә ник менәсез микән? Югарырак үсеп китсәләр дә, канатлары көйгән күбәләктәй кабат аска шуып төшсәләр дә, бүре теше тигән ризык сыман гомерлеккә шулар ялгыз кала».

Кичәге комсомол эйдүчесе бер дә тыңгы белми торган үжәт булып чыкты. Әле педагогия фәнендәге әллә нинди Сухомлинский-Лихачев каршылыкларын коллективта уртақ тикшерү, әле «Тәрбия процессын оештыру» дигән темага лекцияләр циклы яки методик укулар үткәрү тәкъдимнәре белән керә теге. Ул да булмый, ниндидер профессор Мещеряков эксперименты буенча бәхәс, профессор Божович теориясе буенча тәрбияви дәрес үткәрмәкче, тагын әллә ниләр. Яшь кызыйның хисапсыз идеяләрен укый-тыңлый Мортазинның хәтта күзе талды. Кызый сөйрәп кергән һәрбер эшнен асылына төшенерлек сәләте һәм, барыннан да бигрәк, теләге юк иде.

— Бик яхшы, сез әзерләнегез. Фәлән-фәлән өлкән укытучы белән киңәшегез. Фәлән киңәшмәдән бушый алсам, сезнең дәресләргә керми калмам,— диде ул, яшь кызый күтәрәп кергән план-кагазьләргә кул куярга һич тә онытмыйча, һаман ераккарак аткаруын белде. Ә кыз Мортазин тарафыннан тамга алуны иң зур бәя санаган кебек тагын яңа идеяләр уйлап тапты, һаман чапты.

Рәйсә ханым инде күптән Мортазинга затлы папка бүләк иткән иде. Култык астына шуны кыстырып, эшлекле кыяфәттә әле житәкчеләр кабинетын тапалады, әле киңәшмә-утырышларда ялтырады. Затлы папка аның өчен котылгысыз эгъза төсен алды. Вакыты-вакыты белән үз-үзенә инде чынлап эшмәкәр һәм житди тоелды ул.

Узган уку елында Мортазин башлангыч классларда атнасына уникашар сәгать физкультура дәресләре алып барган иде. Яңа уку елының башында ук ул расписание сәгатьләренә сыеша алмас булды. Әле бер киңәшмәдә утырып үтте вакыт, әле нинди дә булса жыелыш ул үткәргәргә тиешле дәресне йотты. Коллектив һәм балалар каршында үзен әдәпсез-эрсез итеп танытырга һич ярамый иде. Мортазин әүвәл өлкән классларда укытып йөргән физкультурачы егетне үз янына чакырып үгетләде.

— Мәгариф бүлегендә яки горкомда тоткарланып калсам, зинһар өчен, сез минем класс балалары белән дә дәрес үткәрегез. Хезмәт хакы турында кайгырмагыз, һәр дәрес өчен өстәп аязый калмам.

Горком-фәлән, диеп һавалану укытучыларда Мортазинга каршы һичбер дөгъва уятмады. Ләкин физкультурачы егет күп очракта аны коткарса да, әледән-әле шуның каршында үтенеч кабатлау һәм бәйлелек сизү Мортазинның мин-минлегенә тиде. Яшь урынбасарны чакырты да, атналык расписаниедә бер көн дәвамында дүрт сәгатьлек дәрес бирү жаен көйләттерде. Калган сизгез сәгатенә Мортазин класстан тыш спорт эшчәнлегенә житәкләүне һич тартынмый-нитми жайлаттырды. Шуннан соң мәктәптәге спорт эшчәнлегенә өчен жаваплылык тулысы белән яшь егет тарафына йөкләнсә дә, Мортазин форма өчен генә спортзалда акробатлар секциясе оештырылу турында игълан элдерте. Биш-алты малайны жыйнап, озын гына нотык сөйләп алды һәм

шуннан соң көн аралаш диярлек кичке ял сәгатьләрендә, Рамил белән Резидәне алып, спортзалга килде. Аларның биш-алты «акробат» маллай белән бергә алмаш-тилмәш таганда атынуларын күзәтү, ара-тирә үзенә дә батутларга менеп, онытылган яшьлек осталыгын яңарту, шул минутта Рамил карашында аеруча бер якынлык һәм соклану күрү әкиятләрдәге кебек тылсымлы, мәжлестәгә төсле рәхәт иде! Унсигез ел буге район үзәгендә, мин дә кеше диеп, шыр томана сыман күкрәк сугып ничек яшәгән ул?!

Мортазин үткәндәгә хатирәләрен күңеленнән куды. «Суқыр тычкан төсле байлык туплап, мал асрап еллар буге нигә яшәгәнмен? Анда үткән гомер гомермени?— дип торган саен ачынып уйланды ул.— Ярый әле Рәйсә Захаровна туры килде. Тормыш ваклыгыныннан, авыл сазлыгыныннан аралады. Гомер буге шуны фәрештәгә санап яшисе дә, бер мизгелгә күзнә аермыйча, иконага табынгандай тик аңарга карап сокланасы икән!»

XIX

Яна ел керүгә, Мортазин гаиләсендә гажәп сәер хәлләр булып алды. Беркөнне ул өенә иртә кайткач, почта тартмасын ашыгыбрак үзә ачкан иде. Газеталар арасында гомерендә ялгыш та ишетмәгән «Дуңгызчылык» журналын күрәп шаккатты. «Берәр күрше алдырадыр моны, ялгыш салганнардыр»,— дип әүвәл журналны житез генә чит тартмага аткармакчы иде. Ләкин тышлыгында үз квартирасының санын күрү эссе күмер төсле жанын-тәнен бердәм өтеп алды: «Илдар эше түгел микән?»

Тагын ике-өч көн үтте микән, әллә юкмы, элементә бүлегеннән чакыру кәгазе жиберәп хайран калдырдылар. Чакыру кәгазендә адрес-фәлән юк, ни уйларга беләп булмый иде. Гамьсез-илтифатсыз йөрүнен дә коткарырлык фәйдасы күренмәде. Ике-өч көн үтүгә, игезәк кәгазь жиберәп, кабат чакырдылар.

Мортазин керәп кәгазь күрсәтүгә, арыш капчыгыдай юан хатын хәтта урыныннан да селкенмәде.

— Посылкагыз менә монда гына,— дип аяк астына төртеп күрсәтте ул.— Керегез дә сөйрәп чыгарыгыз.

«Симерүе житкән эшлексезнен. Урыннан торып, бил бөгәсе килми,»— дип күңеленнән яман тиргәнсә дә, Мортазин карусыз-нисез эчкә узды. Бүлектәгә ябык өстәл астына күз салгач, шаккатудан баш чайкады. Калын фанерадан суккалаган тартманың зурлыгы ук хайран итте аны. Тартмадагы сүз юлларын күргәч, аны салган кешенә гөмәнлап тору артык бер эш, адрес урынында Илдар кулы аермачык ярылып ята иде. «Ни кылана микән, адәм тәганәсе?»— дип ачынгач, ашыгыбрак кулын сузган иде, тартма хәтта урыныннан селкенмәде. Мыскыллаган төсле, баш өстендә юан хатын зары ишетелде:

— Таш димәсәң, монда нәрсә булыр?

Мортазин зур тартманы элементә бүлегеннән көчкә сөйрәп чыкты. Билгесез күчтәнәчне өйгә алып кайту, ким дигәндә, беркатлылык иде. Узгынчылар карашыннан кача-поса, Мортазин авыр йөкне караңгы подъездга алып керде. Калай тасмаларны, калын капкачларны ача-ача шабыр тиргә батты. Мең жәфа һәм хурлану хисе аша зур тартманы ачса, аның төбөндә, мыскыллаган төсле, тоткалары сынган иске гер ташлары гына чәчрәп-ыржаеп ята иде...

Бер кавым хәл жәюгә, күнелә тынычланды. «Ташлап китүемне гафу итми, шуңа женәләдер,— дип әүвәл жинел генә Илдар адымына йомгак ясамакчы иде, күнелә тыңламады.— Юк, үзә күнеккәндер. Бу адымы Айрат өчен түгел микән? Аның интернатта яши башлавына нәкъ ярты

ел. Янына да бер кат кына бардым. Биш сум акчамны да алмый борылып киткән булды. Күрәсен, бүтән килмәвемне Айрат язгандыр да, тегесе, читтән торып, миннән үч аладыр. Шундый юллар белән кимсегә ничек башы житә? Хәер, студент бит. Гомер буе шул Илдарны нәкъ анасы төсле аңгырага юкка санап йөрдем. Ул барды да, әнә, Мәскәү институтына кереп, борыныма чиертте. Хәзер минем кансызлыкны гафу итә алмый. Үзем аңгыра шул. Ярты ел буена нигә инде Айраты янына тик бер генә бардым?»

Мортазин шул кичтә үк, бар дөнъясын, мәшәкатен ташлап, тәвәккәл кыяфәттә интернатка китте. Юлда туктап, кибетләрдән күче-күче белән тәмле ризык, күчтәнәчләр жыйды. Эмма интернат баскычын үтөп, вахтадагы хатынга мөрәжәгать итүгә, чукмар сыман авыр хәбәр белән тегесе өнен алды.

— Айрат дигән баланың моннан киткәнәнә бер айлап бар инде. Хәтерем ялгышмаса, абыйсы аны Мәскәү тирәсенә алды бугай.

— Ничек алай?— дип Мортазин тик ике сүз сытып чыгарды да, кулындагы бүлэк-пакетларны тирә-юньгә коеп, таш баскыч өстенә сыгылып төште.

Агарынган Мортазинны күрөп, вахтер хатынның коты алынды, ахры.

— Хәзер класс житәкчеләрен чакырам, ул тәгаен белә,— дип ул капкандай әллә кая чапты.

Берничә минуттан, аңа ияреп, усал йөзле, кырыс кыяфәтле өлкән яшьләрдәге хатын чыкты. Баскычта агарынып утырган Мортазинны күргәч, ник керфеге селкенсен дә тегенен? Кайгыртучанлык күрсәтү-мазар түгел, хәтта халат кесәсеннән кулларын да чыгармады.

— Аңлавымча, өлкән Мортазин сез?— дип тәкаллефсез төстә сорау ташлавы ук салкын таш сын кыяфәтен хәтерләтә иде.

— Әйе, шулай,— дип баскычлардан кубып тураюга, кырыс хатын яңа сүз белән өтеп алды:

— Илдар тапшырган бер гозер булмаса, сезнең ише күке янына мәңге чыкмас идем. Айратны алырга кайткач, шул үтенеп китте. «Әгәр килсә, кулына тоттырыгыз, ә килмәсә, интернатка булыр»,— дип шушы акчаларны калдырып китте. Авылдагы мал-мөлкәтегезне сатканнан соң кәргән акча болар. Ачуым килмәгәе, тыгылыгыз!

Кырыс хатын Мортазинның кулына акча салудан ук нык чирканды, ахры. Мортазинның костюм изүен кайтарып, зур төргәкне эчкә тондырды, кырт-кырт атлап, киң ишек артында юкка чыкты...

Жир ярылса, шунда кереп чумарга Мортазин икеләнүсез-нисез эзәр иде. Хурлык хисе интернат тирәсеннән зәһәр ялкын сыман куды аны. Куенындагы акча эссе бер таш төсле һаман жиргә бөкте, бәгырен көйдерде. Бер минутта, түзә алмыйча, хәтта каһәрләнгән акчаны төргәгә белән юл читенә болгап аткан иде. Төргәкнең калынлыгы ымсындырды. Илдар салган герләр иңсәсенә менеп яткан сыман, жиргә иелеп кенә Мортазин төргәкне кабат барып алды. Киң яланга чыгып, әрнү-газапларын бушатырга тулы ирек бирде...

Нич көтмәгәндә күз алдына әтисе килде аның. Рәсемдәге төсле бик ачык та түгел иде йөзе, карашын да анык күрә алмады. Эмма, әтисе бәгыренә үтөп кәргән төсле, шуның томан эчендәге сурәтенә төкәлдә дә катты.

Бик бәләкәй иде әле Якуб. «Арба ватылса — утын, үгез үлсә — ит» дигәндәй чаклары иде. Аның әтисе сугыштан авыр яраланып, гел коргаксып кайтты. Чәче тоташтан ак, йөзе-тәне сөяк кенә иде. Жәйге чәлдә дә өстенә бишмәт, аягына киез ката киеп, гел ютәлләп йөрде. Әллә нигә су буйларын, чиймә янын якын итә иде. Артыннан башкалар ияргәнне нич сөймәде. Бүрек-бишмәтләргә төренә дә һәркөн саен су буена китә. Сирәк чакта гына үзе белән Якубны ала. Юл буена бер сүз дәшми, яр өстенә килгәч тә әрвах төсле, кул-аягын бөкләп, тик утыра. Бөрвакытны гына, телгә килеп, озын-озак сәер сөйләнде ул.

— Кибә елга. Тамагында тәмуг уты янган сыман көнлөп-айлап кибә. Газета-журнал битләре бүген-иртәгә корып юкка чыгачак елга исемнәре белән шыплап тулы. Кешеләр эше икәнлегә ипи-тоздай ачык. Күрә торып, кансыз битарафлык белән елга үтерәләр. Тик елга, күлләр — табигать вөжданы һәм вөждан, үз чиратында, шул чишмә-инеш-ләрдәй газиз түгелмени? Кеше вөжданы — ул бит елга кебек. Кемдәдер ул чишмә сыман һәрчак бәрәп тора, мәңге кипми. Берәүнең вөжданы — мәрмәр ярлы елга, икенчесенеке — чикне белмәс, камышлы тын үзән. Ә кемнәндер вөждан чишмәсә күптән инде тибүдән туктаган да, утрак һәм болганчык су төсөн алган, я сасыган. Күлләр корый, елга кибә, диеп, табигатьне гаепләп нигә акырабыз? Кешеләр вөжданы кипшенә бит әүвәл. Күлләр түгел, иман коргаксый.

Мортазин әтисенең күнелен мәңге аламады. Бер ул гына түгел, әнисе дә, шуның сәер фәлсәфәсен ишетеп, һәрчак көлә иде.

— Китмән төсле гел үзегезгә каерып яшәгез сез, диң нәзер әйтсә, файда булыр иде. Тормышка жайлашырга өйрәтердәй бер сүз белми, сантый...

Мортазин әтисенең кайнар карашыннан котыла алмый байтак иза чикте. Әйтерсез, еллар узгач, әтисе терелгән дә, аның күкрәккән ярып, багыренә карый. Әтисенең карашы шулаймы, әллә вөждан күзләре шундый төскә кереп газапыймы? — аерып алу читен.

...Мортазин тәмам тынчлангач кына кайтыр юлга чыкты. Күнел-сез йөз, начар кәеф белән Рәйсә ханым каршысына кайту — гөнаһ, яшь һәм дөртле ир рәвешенә керү котылгысыз төстә кирәк иде. Мортазин өй ягына яшь болайдай сикергәләп очты.

XX

Уку елы тәмамланып килгәндә, күтүдән аерылып калган бәрән сыман, мәктәпкә Всеволод-Сива кайтып төште. Аңа тәкъдим итәрлек сәгатьләр тик санаулы гына, әмма шушыннан югары үрмәләп кире кайткан педагогны кабат эшкә алмыйча да мөмкин түгел иде.

— Баскычтан югары менгәндә каршыңа очраган кешегә салам бирергә онытма, үзеңнең дә кире төшәсез бар, — дигән сүзгә хата диеп әйтеп кара икән.

Мортазинның шундый тозсыз шаяртуына каршы Всеволод-Сива, авыз ачып, бер сүз әйтә алмады. Төсә-кыяфәте үк тәмуг газаплары кичергән кеше төсле иде.

Ул, дәрәсләр башлангач, кабат укытучылар зары, ата-ана ябырылуы көтеп, Мортазин атна буге утлы күмер өстенә эләккән кеше кебек сабырлыгын жуеп, пошаманлап йөрде. Һәр минутта менә-менә ишек ачылыр да, балалары өчен ис-акылын жыйган ата-ана кереп, кабат бугазына басар сыман иде. Атна узды, тагын көннәр үттә — сискәнерлек атыш ишетелмәде. Мортазинның сабырлыгы килте, йокысы качты. Тагын да түзү читен, күзәтүлек итми чарасы юк иде.

Башта Всеволод-Сива укыткан класс журналларын актарды ул. География фәне битләрендә гел «дүрт»ле дә «биш»ле билгеләре күрәп, сыны катты. Аннан Всеволод-Сива укыта торган катка кача-поса гына атлап менде. Бөтен жаны-тәне, һәрбер төгә география кабинеты тарафыннан элеккедәй тынлык, таләпчәнлек, үрнәк көтә иде. Ләкин бытыр-гы кабинет аны умарта күче сыман тавыш-гауга белән каршы алды. Кабинетның ишеге элеккедәй ачык, әмма аның эчендәгә тәртип башка планетадагы төсле чит-ят иде. Бала-чага эссе таба өстенә сипкән борчак сыман ыгы-зыгы килә, Всеволод-Сиваның өстал артыннан башы чак күренә. Ярымшарлар картасына төбәлгән дә, адашкан юлчы кыя-фәтәндә, бар дөньясын онытып тын утыра.

«Сынган моның умырткасы, тәмам сынган,— дип, Мортазин ачынып йомгакларга мәжбүр булды.— Рәйсә Захаровна хаклы икән. Игелек эшләгән кыяфәттә, бер власте булмаган пүчтәк түрә кәнәфиенә утыртып, рухын-кешелеген сындырганнар моның. Мәктәптәге соңгы гадел шәхес, чын педагог үлдә».

XXI

Яңа гадәтәнчә, өйгә ашыгып кайтып, Мортазин дача-бакчага эшкә китәр өчен тырма-көрәк жыеп йөри иде. Аның артынан ук, эзенә бастырып, Рәйсә ханым өйгә кайтып керде. Аю куган сыман янган-пешкән үзе, кыяфәте үлемсезлек даруы тапкан кебек горур һәм шат. Кайнар иреннәрәннән бигрәк, сәер сүзләр белән көйдерде ул.

— Ташлагызчы ул кирәкмәс көрәк-тырмаларны. Берьюлы ике шатлык алып кайттым, жаным. Күп булса, тагын бер айдан без Венгриягә китәчәкбез... Юк ла инде, турпоходка түгел. Нәкъ өч елга эшкә. Безнең офицер балалары укый торган мәктәптә сөз физкультура укытучысы булачаксыз, мин тарихчы. Дошманнарның күнеле янсын әле, капчык-капчык акча эшләп кайтыйк.

Мортазин, аптыраудан телен йоткан төсле, байтак кына сүзсез торды башта. Аннан искә килгән кебек ашыгып-янып әйтте:

— Ә икенче шатлык?

— Котлыйм сезне, Якуб Массарович! Атна-ун көннән сөз «Атказанган укытучы» исемен алачаксыз.

Мортазин коелып төште, урындыкка сенде.

— Нинди исем тагын, ничек, кемгә?— дип, ис-акылын жуеп сорашты ул.

— Сөзгә инде, жаным, һаман сөзгә,— дип кабатлагач кына Рәйсә ханым, аның тезләренә утырып, талгын гына тезде:— Бер көнне мөдир өстәлендә бүләкләну өчен әзерләнган бер исемлек күрәп шаккаттым. «Атказанган укытучы» исеменә тәкъдим ителәләр» дип язылган шул кәгазьнең иң башында Сазонова фамилиясе тора. Кем кулы уйнаклавын шиксез аңласам да, берни тоенмаган атлы булып, мөдиремнән сораштырдым. «Сазонова — безнең депутат бит, өстәвенә Хәernasов үзе тәкъдим итә»,— дип мөдир акланудан туктауга, үзем һөжүм иттем. «Минем Мортазин егерме ел инде мәктәп директоры. Сазоновага «атказанган» исеме тиеш булса, Мортазин алтын һәйкәлгә үк күптән лаек»,— дигәч кенә мөдир сынып төште. «Документларның һәммәсенә дә барыбер шул Хәernasов белән Ниязовтан имза куйдыртасы. Мондый хәтәр эшкә алынырга батырчылык итмим. Барып чыгар эш тоелса, үзегез чамалагыз»,— диде дә, бар кәгазен минем кулга тапшырып, мөдир янга чикте. Шуннан соң Сазонова фамилиясе астына ук сезне өстәп, Хәernasов каршына керү минем өчен мода күрсәтергә чыккан сылу төсле бер жыллану кебек булып үттә. Карга күзен карга чукумый бит, жаным, кирәк чакта сукуыр була белә. Шуңа дөнья матур.

Мортзинның янарту күк өерелеп килгән бәхет дингезеннән күнеле уйнаклай, хис давылы күкрәгенә сыймый иде.

— Сөз алиһәм минем, сөз кояшым! Мин мәкиббән сөзгә, мәңгә гашыйк. Моңа кадәр ничек яшәгәнмен?— дип араламый-нитми сүз тезде дә, Мортазин колларча бирелгәнлек хисе белән Рәйсә ханымның алтын чәчен, янакларын, күзен, кулын үптә.

* * *

Нәкъ бер айдан Рәйсә ханым белән Мортазин ЗАГС бүлегенә барып язылышты. Моңысы чит илгә китәр алдыннан кирәк булган котылгысыз формаль таләп иде.

Харрас Әюпов

Хәтер

Безгә хәтер юкка бирелмәгән,
Яшәмәде халык хәтерсез;
Томаларга теләсә дә еллар,
Бәреп чыкты барыбер әйтер сүз.

Гөрләгән дә булды, дөрләгән дә —
Язып бара хәтер барын да:
Югалтырга безнең хакыбыз юк
Яманын да, яхшыларын да.

Мәкер өчен түгел безнең хәтер,
Зураймыйдыр һичкем үч алып.

Бүгенгесен, үткәндәгән жуйса,
Киләчәктән мәхрүм ул халык...

Халык хәтереннән аерылганның
Яшәве дә әрәм, гел зая.
Азга гына килә жиргә кеше —
Хәтерләрдә гомер озя.

Яшералмас вакыт пәрдаләре,
Киткәннәр дә кире кайтырлар —
Безгә хәтер юкка бирелмәгән,
Исән генә булсын хәтерләргә!

Тауга карап тау булалса икән,
Уздыралса икән барысыннан —
Таулар гына калыр иде беркөн
Жирдәге бу кеше затыннан!

Бер-беренә чокыр казый-казый,
Кешелеге тәмам югалгач,
Тау-таш калыр кайбер кешеләрдән...
Таулар гына кеше булалмас...

Үзгәрешләр турында

Еллар безгә үзгәрергә куша,
Ялгышлардан, әйе, арыныр чактыр.
Кайберәүләр бер көн эчендә дә
Үзгәрәләр әллә ничә тапкыр.

Үзгәрәләр йөзләр, кыяфәтләр,
Асыллары ләкин шул ук кала:
Тыштан күпме ялтыраса да ул,
Мәкерленең һаман эче кара.

Заманына бик тиз жайлашалар,
Йома барып кеше сизгән эшне.
Әйтерсең лә алар әллә кайчан
Көтеп кенә торган үзгәрешне...

Яхшырасы, яктырасы килә,
Каршы түгел мин дә үзгәрешкә.
Капыл гына күтәрелеп әмма,
Тәре сугалмыймын узган эшкә.

Хыялланып күпме яшәдек без —
Элек ният яман идемени?
Игелек кыл, диеп өйрәттеләр —
Бөтенесе ялган идемени?!

Чыгарып соң ничек түкмәк кирәк
Гомерең буе жанга жыйганыңны?
Стенага терәп атсалар да,
Алмаштыралмыймын иманымны!

Үзгәргәннәр, әйдә, үзгәрсеннәр,
Яңарсыннар. Шулай тиеш, димәк.
Ләкин үзгәрешләр чорында да
Үзең булып кала алу кирәк...

Менә син дә дөнья куйдың, әнкәй —
Бала түгел инде мин бүтән...
Кулларыма алдым, иңнәрәмә,
Уйларымда сине тибрәтәм.

Кайгы-хәсрәтләрәң белән бергә
Алып киттем сине күтәрәп,
Гомерем буйларына йөртер өчен...
Рәхмәт, әнкәй, көчем житәрлек:

Бөтенесен синнән алдым бит мин,
Сабыр булсам — синең сабырлык;
Синнән килгән моңнар бар дөньяның
Сагышларын сыйдыралырлык.

Алып барам, әнкәй, алып барам,
Иңнәрәмә салып, жаныма:
Куйсам сине, куялырмын бары
Үзем дөнья куйган чагында...

Хужасыннан калмый диләр утны...

Эчкәрәдә саклап йөртә-йөртә,
Түзәрлеге беткәч йөрәгемнең,
«Яратам!..» — дип кенә әйткән идем
Сиңа бары... «Янам!» — димәдем мин.

Белмәдем лә бу сөюдән синең
Уттан качкан кебек качарыңны...
Хужасыннан калмый диләр утны —
Коткаралдың микән башларыңны?

Хужасыннан утны калмый диләр,
Нигә сикерергә елларга соң? —
Инде еллар янып бетеп бара...
Алма уттан мине... Соңаргансың...

Уттан качкан кебек качып киттең,
«Янам!» — диеп әйтмәсәм дә гәрчә.
Яратуң нинди ут икән
Әйтеп бирә алмыйм әлегәчә...

Ташка язганиар сөюнө,
Ташлар да жимерелгән...
Без дә язабыз: йөрәкнө
Сайладык синең белән.

Әрнү-газапларны язган,
Сөюдә янган йөрәк
Кояштан кайнаррактыр,
Ташлардан гомерлерәк...

Авыл карчыклары

Карашларың моңсу-моңсу, чәчләрең ак,
Картлык көнең — гомер сөргән жирдән
ерак,

Зарыгасың кордашларың хәл-әхвәлен
Авыл якларынан искән жилдән сорап.

Офыклардан яшь чакларың эзлесеңме,
Урак урган жирләрендә йөрисеңме?
Иртә таңда ак намазлык өсләрендә
Оеп кына изге теләк телесеңме?

Сабырлыкны «ходаеңнан сорап» алдың,
Сабыр савытларың тулса, елап алдың.
Жырларың да сабырлыкка дога сыман —
Жырлый-жырлый эчтән генә сыза бардың.

Өзгәләнсә өзгәләнде — жан чыкмады,
Челтерәп аккан чишмә суын тансыклады...
Таш улакта мөлдерәгән чишмә төсле —
Шәһәр өйләрендә авыл карчыклары...

Ш а м и л Ш ә й д у л л и н

БҮРЕ ӨНЕНДӘ

ПОВЕСТЬ

*Татарстанның беренче
чекистларына багышлана.*

рамнар буш. Шәһәр өстен күптән инде төн караңгысы каплап алган. Йортлар, чиркәү, мәчет манаралары, озын таш диварлар, бер-берләрен тынлагандай сагаеп, сәер тынлыкка чумган. Авыр хезмәттән бушаган галижәнап эшче халык изрәп төнге йокыга талган. Кайсыдыр урам чатында, март салкыныннан бөрешкән ялгыз каравылчы гына, тукмагын ара-тирә шакылдатып ала да муенын иске тун якасына яшерә. Тагын тынлык урнаша. Март аеның хикмәте: көндөз берәз йомшартса, төннәрен коры суыкта куяра. Суыктан бүрәнәләр, такта-коймалар шартлап куя. Кай ара, нәрсәдәндер куркып качкан сыман,

тузгак болыт ертыклары арасыннан, өшеп калтырангандай, тонык йолдызлар йөзеп уза. Шәһәр читендәге куаклы чокырлар ягыннан, жанны өшетеп, ач бүреләр улавы ишетелеп китә: «У-у-у...»

Егерме беренчә коточкыч ачлыгы, башлыча, егерме икенче ел өстенә төште. Өйдәге мәчеләр генә түгел, тора-бара урам этләре дә, ниндидер аерата куркыныч үлөткә юлыккандай, күз алдында кими, юкка чыга бардылар. Чат буйларында сөялеп, утырып каткан мәетләренчә саны артканнан-арта торды.

«У-у-у...» Каравылчының кинәт чәч төпләре кымыржыды, аркасы чымырдап куйды. Ул, өшегән кулларын тун жиннәренә тыккан килеш, як-ягына карангалап, олы урамгарак тартылды. Мыштым гына барып, озын, тар урам чатына борылды. Күзләре ерактагы ике катлы таш өйнен якты тәрәзәсенә төште. Ул аңа күптән ияләшкән иде инде. Салкын, шыксыз, караңгы төннәрдә утлы тәрәзәне күрәп, аның тәне жылынгандай була, күнелендә ниндидер яктылык туа. Шуна күрә әлегә утны ышанычлы маяк һәм якын дус кебек үз итә иде. Ялгызы сыек яктылыкка карап: «Уты тонык, димәк, таңга кадәр вакыты бар әле»,— дип уйлады ул...

Татчканың бүлек башлыгы Хәй Габдуллин кабинет тәрәзәсе янына

ШАМИЛ ШӘЙДУЛЛИН (1940) — проза эсәре белән журналда беренче тапкыр катнаша. Республика эңке шиләр министрлыгы лауреаты. Чаллыда яши.

киде. Кызыша башлаган авыр башын салкынча пыялага куйды. Күнеле тыныч түгел, эче поша иде анын. Ак пар булып сулыш беленеп торган бүлмәдәге суыктан бөтен эче белән калтыранып, ишекле-түрле йөрөнөп алды. Наман борчулы уйларына бирелгән хәлендә, иңендәге шинелен төзәтөп, янә өстәле янына килеп утырды. Төн буге янып корымланган лампа куыгына үрелгән генә иде, баш түбәсендә ялт итеп электр лампы кабынды, янә сүнде, тагын кабынды. Ягулык житмәгәнлектән шәһәр станцияләре график белән эшилир иде. Корым исе сөнгән тонык бүлмә белән беррәттән Хәй Кәлимулловичның да йончулы, арык йөзө яктырып китте. Әмма күнелендәге авыр уйлары таралмады.

Кичә Малтабардан чека башлыгы Якуб Бураев шалтыраткан иде. Узган төнне Яшьбиби авыл советы рәисен һәм укутучы кызы үтереп, совет бинасын яндырганнар. Төнге урамда атышлар ишетелгән. Жинайтьчеләр атларга атланган булган...

Габдуллин авыр йодрыкларын өстәлгә куйды: «Кайчан туктар бу фажига?» Революциядән соң Казанда гына да ниләр булып бетмәдә? Кемнәр генә таптамады аның таш урамнарын? Ак чехлар, акгвардиячеләр дисемме, Колчак, Комучлыларның кораллы көчләре дисемме. Миләтчеләр, тагын әллә нинди фетнәчеләр, легионерлар, төрле разбойниклар һәм контрлар, тагын әллә кемнәр, әллә кемнәр... Әмма сынатмады чал Казан. Газиз баласы өстенә иелгән изге ана кебек, революциягә гадел, тугры булып калды ул.

Шунысы да хак: ул чакта көрәш нинди генә канкойгыч, хәтәр булмасын, күп очракта дошманың белән якыннан торып, кара-каршы килеп чәйнәшә идел. Ә бүгенге дошман кача-поса төңлә йөри, аулактан, караңгыдан торып һөжүм итә. Кай очракларда сарык тиресе ябынып, янында ук әбәләнен йөрүе бар аның. Малтабар төбәгендә кинәттән югалган тынычлык та фәкать шулар эше! Үткән атнада гына андагы кооперативка һөжүм ясалган иде. Ярый әле корбаннар юк, фажигасе зур булмаган. Әмма кооператив бинасы тирәсендә дә шундый ук дагалы ат эзләре ярылып-ярылып калган.

Бүген инде, энә, Яшьбибидә...

Габдуллин, авыр көрсенеп, күзлеген киде. Сул як стенада гына эленеп торган республика картасына таба үрелә төште. Кызыл, зәңгәр ук-божралар белән чуарланган оператив картага текәлде. Әйе, янәшә үк диярлек. Аралары егерме-егерме биш чакрымнан да артык булмаа. Икесе дә олы урман кудыгында, чокыр-чакыр, таш-тау арасы... Ихтимал, бу төбәктә тагын берәр шайка — «урман братиясе» барлыкка килгәндер. Бураевка янә тыныч йокы бетте, димәк. Ә бит унсигезенче елдан бүгенге көнгә кадәр безнең якларда гына да баштанаяк коралланган ичәмә-ничә банда отрядлары юк ителде инде. Спасс, Чистай, Бөгелмә, Бозаулык, Зәй, Чаллы, Минзәлә, Бондюг өязләре урманнары аша кораллы отрядсыз узып йөрешлө түгел иде бит. Бандитлар китергән кайгы-хәсрәт, талау, үтерү, көчлөү, яндыруларны саный китсәң... Кемнәр генә юк иде араларында. Отряд хужалары башлыча һәр жирдә кулактардан, рецидивистлардан, элеккеге армиянең түбән чинлы куштаннарынан тора иде.

Энә, унтер Артемьев Зәй, Чаллы, Минзәлә урманнарында яшеренеп, котырган бүре кебек исәнәп, талап, кан коеп, көчлөп байтак йөрдә, — халык үченән барыбер котыла алмады. «Ала козгын» отрядының канлы сукмагы хурлыклы төстә киселде. Ә нинди генә ала-кола исемир тагын йөрмәде алар? «Азатлык кардыгачы», «Сәнәкчеләр», «Кара козгыннар», «Күк күгәрченнәр»... Исемиркә төрле булса да, һәммәсе диярлек бер ниятне — эшче халыкка, советка, большевикларга каршы көрәшүне байрак иттеләр.

Соңгы жинайтьләрдә дә банда кулы уйнаган булса... Бездән ычкынган, без эзли торганның берәрсе түгелме? Тукта, әллә монда бүтән сәбәпме, башка бер кул уйныймы? Яшьбиби авыл советы тирә-юңга

кара фанатиклыгы белән даны таралган Имаметдин ишан өендә урнашкан булган бит. Икенче өендә хәзер мәктәп, ди.

Кем ул Имаметдин? Карт кеше икәнлегә мәгълүм. Атларга менеп, ак сакалын жилфердәтеп, атышып йөри алмас. Әмма атасыннан бер жире белән дә калышмаслык, кара йөрәкле улы Раббани бар, ди. Әгәр урманнар аша шул йөрсә?

Әйе, Малтабар якларында хәлләр жиңелдән түгел... Әх-х, картлач, күрээзлек итеп утырудан башка чараң калмады, дип үз-үзен битәрләде Габдуллин. Хәер, берни белән санлашмыйча киткән дә булыр иде, әмма тагын да мөһимрәк икенче эш чыкты. Нишләмәк кирәк. Ярый, Зиннәт Янчурин — ышанычлы, төплә егет, кулыннан килгәнне башкармый торып, кире борылмаячак...

* * *

Якуб Бураев төнге урманның карамалы үзәннә кадәр озата килде Зиннәтне. Тиргә батып бәсләнгән атын туктаткач:

— Ия, подпоручик Вәлияров әфәнде. Миңа борылырга вакыт, сиңа уңыш теләм. Байталың, ай һәм йолдызлар сиңа юлдаш,— диде.— Кием-салымың, кыяфәтең шик уятырлык түгел, барысы да үз урынында. Хәй Кәлимулловичтан соң төпченеп тору йомыркадан жөй эзләгәндәй тоелыр, рәхмәт, тырышкансыз. Беренче адымнарыңа урманчы Жамалетдин белән киңәшеп керешсәң. Сиңа ярдәм итәсе егетләр иртәгә иртән юлга кузгалыр.

— Рәхмәт, Якуб Бураевич. Чекада шикле бер хезмәткәр бар дигән идегез. Аның сатлык жанмы-түгелме икәнлеген ачыклау да сөйләшкәнчә каламы?

— Әйе. Мин хәзер кайтып, барысына да иртән таңда банданы юк итәргә чыгачагыбызны хәбәр итәм. Атларга солы бирергә, составны коралландырырга кушам. Әгәр чынлап та арада сатлык жан бар икән, урманчы Жамалетдин кордонына бармый калмас ул. Ә дошманнар Жамалетдинне үзләренекә саныйлар. Яшертен йомыш белән аңа элек тә ниндидер шадра, симез мужик килгәләгән. Шуны исеннән чыгарма, берүк,— дип икенче сүзгә күчте Бураев.— Агвардияче Вәлияровның язмышы — сиңең бүгенге реаль торышың, ә узган гомерең — легенда. Хәтерлә, төнлә уятып сорасалар да ялгышырлык булмасын.

Чокыр-чакырлы калын урман эчендә, киекләр дә кораллы качкынар гына ирекле йөргән төнге сукмакта курку белмәс лачын йөрәкле ике батыр сабуллаша. Менә алар кулларын нык кысышкан хәлдә бер-берсенә күзләренә карашып алдылар. Үткен, тәвәккәл бу карашларда алдагы бурычның никадәр катлаулы һәм хәтәр булуы да, аның уңышлы үтәләчәгенә нык ышану да, телдән әйтелмәгән, әмма икесе өчен дә ачык аңлаешлы башка мәгънә дә ярылып ята иде. «Хуш, иптәш, кем белә, бәлки бу безнең соңгы мәртәбә күрешүбез, кул кысышуыбыздыр».

Янчурин тар юлдан Байталын житәкләп берәр сәгать чамасы жаяу узды. Хәрби тормышка өйрәнгән күндәм малкай хужасыннан бер адым да калышмый барды. Хужасы ешласа, ул да тизләде, йөгәрсә, ул да юыртты. Тирә-юньдә ак кар катыш чиксез урман. Сыек кына түшәлгән чана юлы боргалана-сыргалана бер үргә менде, бер үзәнлеккә төште. Түгәрәк ай, ялгыз калмаска теләгәндәй, куак-агачлар арасыннан ашыгып йөгәргә-йөгәргә, әле юлчыларның каршыларына төште, әле яннарына чыкты, әле арткарак калып, көмешсу тар юлны якыртуып барды.

Озын үзәнлеккә төшөп берара баргач, Янчурин Байталына менде. Тун изүләрен каптырды. Фуражкасын басыбрак киеп, португезасын төзәтте, елтыр хром итекларендәге шпораларын кыскалап, жиңел генә элдертеп китте. «Саяр Вәлияров... купец малае». Зиннәт үзәлдиңа елмаеп куй-

ды. Бураевның коменданты аны үз кабинетына чакыртып киендерде дә, инбашларына төрткәләп, үз-үзе белән сөйләшә-сөйләшә анын тирәли әйләнеп чыккан иде:

— Көяз хром итеклар. Берәз таушалган яшел габардин френч, галифе. Бәрән якалы, изүләре каймалы, башлыклы кыска тун, кокардалы фуражка, наган... Менә бусы — алтын. Разбойник поручик күн янчыксыз йөрмәс, — дип тун кесәсенә берәз алтын тыкты. — Ә менә бусы инициаллары ызылган көмеш портсигар, иң кирәклесе.

Шулай сөйләнә-сөйләнә ул битараф төстә сорап куйды:

— Бәлки, кылыч та алырсыз?

— Рәхмәт, — анысын үзен тагып йөр инде, — дип көлдә дә Янчурий чыга башлады.

— Эй-эй, — дип кычкырды комендант күзләрен тасрайтып. — Алтын өчен башта кулыңны куй, аннан дүрт ягың кыйбла...

Янчурий уйларынан арынып, Байталының янтыгына шпорларын кыскалады, тизлекне арттырырга тырышты. Ләкин Байталы кинәт бөтен тәне белән калтыранып колакларын уйната, фырылдап артка чигенә башлады.

— Нәрсә, туганкай, шул кадәр буш килеп ардың да мәллә? — дип сөйләнә-сөйләнә Зиннәт ияренин төште, атының муенынан сыйпап-сөеп алды. Тик малкаен житәкләп ун-унбиш адым узды микән, күзләре юлга төште. Берара алда, юлның нәкъ уртасында, утлы күмердәй ике төрткеле соры бүкән утыра иде. «Нәрсә бу?» Күңелендә шул сорауга җавап туып өлгермәс борын, кайдадыр якындагына шыксыз аваз яңгырады: «У-у-у». Бүре! Янчурийның аркасы чөмердәп, өшеп китте. Байтал башына артка каерып, авызлыгын чәйни-чәйни койрыгын бот арасына кыстырган килеш дер-дер калтырана, артка чигенә башлады. Аты белән тарткалашып торган арада әлегә шыксыз аваз янә бөтен урманны яңгыратты. Зиннәт артында да ут күзлә бүкәннәр шәйләп алды. Бүреләр. Ничәү? Берәү, икәү, өчәү... Курыкканга — куш, койрыгы белән биш... Шайтан, камалган бит ул. Аты ычкынып китә калсамы? Бетте. Хәзер куып тотып эй дигәнчә ботарлылар аны. Ә зәһәр утлар божрасы кысылганнан-кысыла бара. Мартта бүре өере һичнәрсәдән курыкмый, суык кигәвендәй теләсә нәрсәгә ташлана, дип әтисенә сөйләгәннен ишеткәне бар иде. Янчурийның тәнненә эссе бәрде: «Коралың бар бит», — дип боерды ул үз-үзенә. Икенче мизгелдә үзен кыска вакытка урап алган каушавы узды. Колаклары зыңгылдаганчы бар гайрәтә белән атына кычкырды: «Стоять». Тынычлан, туган... Ул өзәнгесенә басып, ияргә сикерде. Байтал, шпорларның кисәк өтеп алуларына түзә алмыйча, авызлыгын чәйни-чәйни арт аякларына күтәрелде. Урманны ярып кешнәп жибәрде һәм бар куәтенә сикереп алга ташланды. Мондый кискенлекне көтмәгән алдагы бүреләр, көчкә юлдан тайпылырга өлгереп, күз ачып-йомганчы артка тартылып калдылар. Байтал колакларын яткырып, сөлөктәй сузыла-сузыла алга очты. Ләкин бүре өере дә ызгышсызгына калырга теләмәде. Тиз аңларына килеп, алар да жайдак артынан куа чыктылар. Моңы Байтал да сизде. Помыла-йомыла чабуын тагын да тизләтте.

Тик бер-ике чакрым ярышып чапканнан соң, жайдак белән ерткычлар өере арасы әкреләп кыскара барды. Янә берара шулай узгач, өерне житәкләп чабуучы ана бүренен нәфрәт белән янган күзләре, ыржайган телләренә кадәр шәйләнә башлады. Жамалетдингә барып житмичә, урман халкына ишетелерлек тавыш чыгарасы килмәгән иде. Нишләргә? Хәл мөшкел. Тагын берәр чакрым шулай чапканнан соң, атының да кызулыгы сүрелә башлады. Хәзер үк корал кулланмасаң, берәздән соң булуы мөмкин. Ак-караны шәйләүдән узган бүре өере очып килгән уңайга атың бугазына ибышчак. Ерткычларның һаман якынлаша баруынан борчуга төшкән Байтал тигез ритмын югалтты, як-ягына чайкалып

чаба башлады. Бу төзәп атарга комачаулый иде. «Тынычлан, туганкай, без икәү бит»,— диде Янчурин атының муеныннан кочып һәм, куакларга элгеп калмас өчен тагын да аскарак иелеп, бар гәүдәсе белән артына борылды. Ана бүренең киң маңгае наган көпшәсе белән тигезләнә башлагач, ипләп кенә тәтегә басты. Көчле шартлау урман тынлыгын чәлпәрәмә китерергә өлгергәнче, ана ерткыч кинәт очлы казыктай өскә чөөлдә һәм йөзтүбән хәлдә юлга кадалып төште. Артыннан чабучылары, шуныгына көтөп килгән сыман, аңа ташландылар, ыргыла-чәйнәшә аны өзгәлەرگә керештеләр...

* * *

Жамалетдин уяу иде. Ул да ату тавышын ишеткән. Бер кулына корулы мылтыгын тоткан, икенчесе белән бозау кадәрле койрыксыз этен житәкләгән килеш чыгып капкасын ачты.

— Бура сатасың икән, карарга буламы? — диде Янчурин.

— Ошаса, карый бирегез, тик юкә бура.

Жамалетдин, як-ягына карана-карана, ычкынып бугазга ябышырга торган этен оясына бикләде. Янчуринны өе артындагы жылы абзарга чакырды. Абзарда шахтер фонаре яна. Түрдәрәк сарык-кәжә бәрәннәре йөри, почмакка асқан юкә яфрагын кыштырдатып яшь бозау тора иде. Ишек катына элгән камыт, ыңгырчак, дилбегә, йөгән кебек нәрсәләр күренә. Янчуринга яшътән таныш ис — ат тире, парлы сөт, яшь мал, коры печән һәм корымлы лампа исе берьюлы сизелде. Ул хужа күрсәткән калын эскәмиягә утырды. Талган аркасын стенага терәп, рәхәтләнеп аякларын сузды. Иярдә күптән йөрмәгәнгә, озак чүгәләп торган сыман тез буыннары тәмам оеган иде.

— Баярак сез аттыгызмы? — диде Жамалетдин.

— Мин.— Янчурин кыскача сәбәбен аңлатты. Аннары төп мәсьәләгә күчте.— Сонгы көннәрдә урман егетләре тирәсендә безне кызыксындырган кеше күренмәдеме?

Жамалетдинның арпа башагыдай сары йөнтәс кашлары жыерылып, сусыл күзләре берәз кысылыбрак торды.

— Алай, нигә аны бик жентеклисез? Бураев тәфсилләп торды, инде син... Ә-ә, тукта әле. Өч-дүрт көн генә элек Раббани ике колы белән миндә коштай житез чана көйләп йөрделәр, бөтен жире дә ак каештан. Дөл-Дөлдәй гайрәтле акбүз юртакка жигеп киттеләр. Кызык, бөтен дирбияләрие, хәтта эшлия дилбегәсен дә акка буядылар. Дөл-Дөле, ак кар өстендәгә ак кош кебек оча — күрерлек тә түгел!

«Ялгышмаганбыз, Раббани тәки монда булып чыкты»,— дип уйланды Янчурин.

— Шайканың төп базасы еракмы әле моннан?

— Һе, шайтан белсен, кайсысы аның төптер бит. Бүген мәгарәдә, иртәгә Лаф чокрында.

— Монда кайчаннан күренә башладылар?

— Беренче кат мин аларны февраль уртасында күрдем. Егерметуызга акын кеше бардыр, барысы да тук чырайлылар. Азып-тузып йөргән чакларын күрмәдем. Нык кул астында эш итүләре сизелә. Атамннары Леонид исемле. Ә Раббани Леонидның ярдәмчесе булырга охшый. Узган ел да кыш салкынында Лаф чокрында торып киткәннәр иде... Леонидның үзен нибары бер тапкыр күрдем. Урта буй-сын, гади кыяфәт, культурный күренә. Сыны төз, хәрәкәтләре житез, аз сүзле. Кырыс чырайлы, кырыклар тирәсендә.

— Ни генә булса да, Жамалетдин дус, без аларны йөгәнләргә тиешбез. Якуб Бураевич сезне рәхмәтеннән калдырмас. Ул да, Казандагы иптәшләр дә шул изге теләктә калдылар. Хажәте чыкса, сезнең ярдәмгә таяна аламы мин?

— Кулдан килгәнне кызганмам. Әмма сез дә артыгын таләп итмәгез. Минем бит гаилә бар. Яшь балалар. Урманнары ул ерткычлардан тулысы белән чистартып бетерергә ерак әле. Ә аларның һәр жирдә үз кешеләре. Моннан берсен алсаң, тегендә икесе калка.

— Борчылма, дус. Аларның сәгәтьләре көннән-көн кими бара. Чөнки халык каны, күз яше барабаренә яшиләр алар.

— Һе,— дип куйды Жамалетдин икеләнеп.— Сөйләү бер дә, эшләү башка. Ә ничек?

— Ничек икәннән хәзер сөйләшербез, мин тикмәгә генә...

Шул вакыт өйдәге сәгәтьнең «доң-доң» килеп өч тапкыр сукканы ишетелде.

— Тыңла, Жамалетдин дус,— дип Зиннәт йорт хужасының күзләренә текәлде.— Һәр эшнен чарасын алдан күрөп бетереп булмый булуын, әмма тырышырга кирәк. Мин исән-сау барып урнаша алсам, мәгарәдән килерләр, исәннәрләр, сорашырлар. Хәтерлә, туганкай, сүз — бер булсын. Мин — Сызрань сәүдәгәре малае подпоручик Саяр Вәлиев. Күптән түгел генә Самара урманнарында бик нык кыйналганнан соң, калган кешеләрем белән кача-поса бу якларга килеп чыктым. Синдә икене кундык инде. Иртәгә Бураевтан бер чана, өч ат белән биш кеше килер. Алар барысы да минем бөркетләр. Авырлыклары сиңа төшмәс. Тамаклары туң, өсләре бөтен. Атларына берәз печән бирсәң, шул житкән. Урнаштырып тор мунчаңа. Без сиңең белән әүвәлге күрешсез. Безнен кайдан килеп чыкканны да белми калдың. Өченче көн төнлә шакыдык капканны. Безне монда тоту сиңа бик куркынычлы. Озын юлда интегеп килгәч, без бер тәүлек йокладык. Бүген миңа салам хатыңны тоттырып, тизрәк Лаф чокрына озаттың. Безнең арада бериндә алыш-биреш, сөйләшү-килешенү булмады. Син мине тизрәк күзеңнән олактыру ягыңа карадың. Менә шул әлегә. Ә хәзер, әйдә, озат хәерлә юлга.

— Тукта, берәр кәнди шулпа эчеп ал төнге юлга,— дип, хужа, тиз-тиз генә олы өенә кереп китте.

Абзар эче тынып калды. Кайдадыр еракта бер-бер артлы ике тапкыр мылтыктан аттылар кебек. Йомры-йомшак бүректәй бәрәннәр бер-берсенә сыенып мич алдынарак тезеләп ятканнар да, татлы йокыга талганнар.

Таушалып, чәйнәләр бөткән иске кап артында, мич арасында, чи-чи килеп күсе халкы ызгышып алды. Мич як почмакка бәйләнгән бозау, кемер-кемер яфрак кыштырдатуын белде.

Зиннәтнең алдагы авыр сынау, чарасыз билгесезлектән жаны кыйналды. Раббаниның ишан улы икәнлегә мәгълүм. Леонид дигәне кайдан, кем? Әллә Сембердәге иптәшләр эзли торган подполковник Изатовмы? Ул кайчаннан бирле, күзе чыккан кигәвен кебек, анда бәрелә, монда сугыла. Һәлакәтенинән качып өзлексез әйләнә: әле Идел бие урманнарында, әле башкорт далаларында, әле Жигули тауларында. Мәкерле зат. Урта буйлы, кыяфәте төньяк халыкларына тартым. Ат кылыдай каты кара чәчле, кысыграк, үткен күзләр, еланлыкыдай салкын караш. Хәйләкәр һәм коточкыч кансыз. Шайкасын учында нык йомарлап тотта.

Зиннәт хужаның хатын алып, кесәсенә тыкты, а шулпасын капкалап өлгәре да алмады, йортта ду килеп янә эт өрә башлады. Жамалетдин тын алырга да базмыйча ишек ягына колак салды һәм:

— Тс-с,— диде.— Капкада кемдер бар. Нишлибез, нишләргә?

— Тыныч бул,— диде Янчурин тегенч кабалануын күрөп,— сабыргына. Фонарның моннан алып чык, ишегенче тыштан биклә. Урман кешеләре булса, өңә алып кер әлегә, ничек тә юандыра тор, аннан күз күрер. Икенче төрле мөсафир икән, монда керт. Мин энә, мич арасында, чыпта артында булдырмын. «Якуб Бураевичтагы теге сатлык бәндә түгелме?» — дигән уй чагылып үтте аның башынан һәм ялгышмады. Бер ике минуттан Жамалетдин кулындагы фонарь яктысына төбәләр ишек төбәндә ... башына төлкә бүрек, бүре толыбы кигән жәенке, шадра

битле Шакиржан басып тора иде.

— Тиз, бүгөн үк Раббанига житкерергә кирәк, иртәгә калса соң булачак,— дип сөйләнә-сөйләнә, Жамалетдингә пакет сузды ул.— Мин хәзер үк кире китәм. Юлда бүре өере очраган иде, атарга туры килде,— дип, Шакиржан чыга да башлады. Жамалетдин аңа иярде. Ат аяклары дөпөлдәве, чана шыгырдавы тынгач эт тә ярсынып-ярснып өрүеннән туктады. Хужа кереп Шакиржан китергән пакетны аңа сузды:

— Элек тә шул килгән иде бугай. Капка аша гына хәбәрләшкәч, мин аны күрә алмадым, ә тавышы таныш. Инде нишләрбез, әллә икәү китабездме? — диде ул борчылып.

— Мин генә ала барырмын. Аннан соң Леонид белән гәп бәйләр өчен дә бер сәбәп булыр.

— Ярар,— диде Жамалетдин йөнтәс кашларын сикертеп.

Хужа чыккан арада, Янчурин конвертны ертып, тиз-тиз күз йөртеп чыкты. Хат бик кыска иде:

«Леонид! Подпоручик Вәлиязовны тиешенчә каршы ал. Ул Татчекадан Бураевка килгән Зиннәт Янчурин булыр. Ш.»

Шакиржан, һичшиксез, Якуб Бураевич ташлаган җимне тулысы белән йоткан. Ниһаять, хаин әлегә хәбәре белән үзен тулысынча фашист итеп дигән сүз. Житәр. Шул сатлык жан элементчә аркасында Якуб Бураевич оештырган операцияләр берсе артыннан берсе уңышсызлыкка очрый бардылар. Кыска гына вакыт эчендә өч кеше, дүрт ат жуелды. Чөнки чекистлар оештырарак һәр операцияне алдан белеп торган банда, аларның үзләренә тозак куеп, көтеп ала һәм искәртмәстән һөҗүм итә иде.

Мондагы ачышларын кичектерми хәбәр итү максатыннан, Янчурин үзе дә кечкенә генә язучы кәсептә эшләде.

«Якуб Бураевич, юлда очраган бүре өерен искә алмаганда, сәламәт кенә килеп життем. Жамалетдин иптәшкә рәхмәт, жылы каршылады. Беренче әйтәсе килгән сүзем шул: без күптән эзли килгән эт токомында монда очраттым...»

Янчурин, Поши чокыры дип аталган үзән буйлап ике сәгать барганнан соң, урман чишмәсе янында тукталып атын эчерде. Портсигарыннан алып тәмәке кабызды. Көмеш портсигарга матурлап язган хәрефләргә карап торды. «С. Х. В.»— Сәяр Ходаярович Вәлиязов. Шуларына кадәр туры китергән, иренмәгән бит осталар. Чишмә янында яткан калын усака утырып безарга күзләрен йомды. Тәмәке төтененнәнме, әллә иртәдән башланып, һаман өстәлгә килгән зур киеренкелектәнме, күзләрен йомуга бөтен тәне йомшап, каядыр төпсез уккына төшеп киткәндәй хис итте үзен.

Янбызлары тиргә манчылып бәсләнгән көрән кашка, авызлыгын чөлтерәтә-чөлтерәтә, янәшәдәге куак-чыбыкны кемердәтергә кереште. Агач-куаклар арасынан ингән йолдыз һәм ай нурларында һәр тарафта жәйрәп яткан ак кар юрганыннан көмештәй зәңгәрсу сафлык бөркәлде. Урман йокымсырап тора. Тирә-юньдә тынлык. Аяклары өшүдән Зиннәтнең иске ярасы сызлый башлады. Ул аякларын ышкып-каккалап урыныннан торды, янә кузгалдылар. Аяк асларында шыгырт-шыгырт килеп каты кар шыгырдады. Бормалы сукмак буенда, ай нурларында коенып утырган монсу ялгыз каен янынан узганда Янчурин үзе дә сизмәстән Нахияне исенә төшереп, үзалдына елмаеп куйды.

...Кунак кызлары кайткан көнне, кичкә таба ул энесе Сәлимгәрәй белән янә болынга, печән чабарга җыенган иде дә, тик әтисе: «Бүгөн барып йөрмәгез инде, Әхмәтвәли хәзрәт мунча ягарга кушты»,— дип башка йомыш боерды. Мунчагызның идәннәрен юып чыгарыгыз, ишек төбенә яна чыпта жәегез, утыныгызны каен эрдәнәсеннән алыгыз, диде. Аксак Әхмәт өчен генә булса бик пошымаслар иде дә, мунчада бүгөн кемнәр чабынасы, кемнәренң тәне юылачагын күз алдына ачык китергән-

гэ, Зиннат егет ике айттереп тормады. Канатлангандай йөгереп-йөгереп эшлэде. Каен яркалары төмөм янып беткэч кенэ мичне томалады. Шомырт, мэтрүшкэ сабаклары кушып бэйлэнгән хуш исле каен себеркесен кайнар суда парлады. Бәбкэ кебек йомшақ, күпереп киткән минлекнен татлы исе мунчага гына түгел, бөтен тирә-юньгә таралды кебек. Себерке белән кырып-кырып юган сап-сары идәнгә ап-ак йомшақ, яңа чыпта жәйде. Тирләп-пешеп, эшен төмөмләп, чалбар балакларын төшерергә генә тора иде, ишек катында ягымлы тавыш ишетелде:

— Исәнмесез, саумысез...

Дистәләрчә көмеш кыңгыраулар чыңлап алдымны! Кунак кызын хәзер үк күрермен дип уена да китермәгән иде. Бер күрүдән ничектер йөрәгенә, күчеленә кояштай ямьле нур бөркеп, алдында газиз жан иясе үзе елмаеп тора лабаса.

— Рәхим итеgez...

Әхмәтвәли хәзрәт кызы белән бергә калада укып кайткан кыз шушы микәнни!? Бигрәк сылу күренә... Кыз әле генә яңгырда юылган зәңгәр чәчәктәй күзләрен сиреп бер елмайды да, кечкенә, әмма нык кулын сузды:

— Таныш булайк, Нажия, ә сез Зиннәтулла, шулаймы?

«Исемемне үк кайдан белгән соң әле?» Егет дулкынлануын белгертмәскә тырышып:

— Шәһәр туташлары бездәй ачык авыз булмыйлар шул,— дип сөйләнде, ике ягында ике гер кебек асылынып торган зур кулларын кая куярга белмәде.

Туташ аның тел төбен аңлап:

— Без булачак мөгаллимәләр, кайда булса да иң әүвәл бала-чагага игътибар итәбез,— диде. Ике арадагы койма янында боларга карап хәйләкәр елмаеп торган Сәетгәрәйгә таба ымлады. Малай аңа игътибар итүләрен сизеп, кыр кәжәседәй кузгалып, кара табаннарын гына ялтыратты.

— Тагын бер елдан мин аларны яңача укытырга керешәчәкмен. Бик зирәк малайга охшаган, абыйсыннан да уздырыр әле,— диде кыз көлөп.

Нажиянең үзен шулай иркен, кыю тотуы егетне берәз сәерсендерде дә, сокландырды да.

Ә берзаман авыл халкының төмөм исен китәргән бер вакыйга да булды. Әбиләре Фәтиха карчыкта яшәгән ике ятим — Кәбир белән жиде яшьлек Кадыйрны күрше авылның чиркәү бакчасын басканда, ике букча алма белән тоталар. Шулар аркасында икенче көнне авылда мәхшәр купты. Сәгать уннарта бөтен авылны урам уртасына жыйдылар. Ике дәү урыс житәкләвендә Кәбир белән Кадыйрны мәйдан уртасында торган баганага китереп аяк-кулларынан бәйләделәр. Алар, бичаралар, төние дә шулай бәйләнгән килеш чиркәү подвалында уздырганнар. Күлмәк-ыштаннары тәпәләнеп, аяк-куллары сыдырылып-тырналып беткән.

Әхмәтвәли хәзрәт тә шунда бутала. Менә шәмәхә борынды берәү, кулындагы чыбыркысын баш очында хәтәр селтәп, каты аваз салды:

— Халык! Һәр жинаять кечкенәдән башлана. Алма урлау, ат куу, кибет басу, аннан кеше үтерү... Әнә анда, Питердә, шунның ише йолкышлар падишаһ галижәнапләренә кул күтәргәннәр, бомба ташлаганнар. Рәсәй күләм шушындый афәтләргә юл куймас өчен, бөтен жирдә бу хәшәрәтләрнең шытмас борын тамырларын корытырга кирәк. Минем хөкем — илдешәр чыбык боларга!

Шулай дип, үрәтнәк малайларның арык иннәрендә асылынып торган күлмәкләрен аерып атты. Ә теге ике жирән, таза әзмәвер Кәбир белән Кадыйрны алмаш-тилмәш ярырга тотындылар. Чыбыкларын сызыртып, киерелеп суккан саен балалар башта үрсәләнеп елады, аннары көлдәй агарган йөзләре түбән иелде, тыннары бетте. Суккан саен җарахәтләрен-

нән атылып чыккан кан тамчылары гына кызыл балан бөртекләредәй тәгәрәп, ыштан билдәмәләренә тәгәрәделәр. Янчура карт түзмәдә, бар тавышына кычкырып жибәрде:

— Жәмәгәт! Өч-дүрт черек алма өчен күрә торып ятимнәрне үтер-төбөзмә, кузгалыйк бердәм!

Мәйданның гүләве көчәйгәннән-көчәя барды: «Бәйлә үзләрен баганага. Бир мөртәткә». Багана тирәсә ачулы халык божрасы белән үз-үзеннән кысыла башлаган иде, үрәтник кигәвен куган корчаңгы ат кебек кыбырсып, ярып билендәге кәкрә кылычын тартып алды, күзләрен акайтып кычкырды:

— Ах, гололобые, бунт!

Мәйдан тынып калды. Әмма шулвакыт һич көтмәгән хәл булып алды. Үрәтник алдына, кайдандыр һавадан очып төшкән сыман, Наһия килеп басты:

— Прекратить, изверги,— дип мәйданны гына түгел, Әхмәт хәзрәт белән үрәтникне дә өнсез итте.— Гөнаһсыз балаларны жәзаларга кем хокук бирде сезгә?

Бер мәлгә авызын ачып, аптырап калган үрәтник икенче мизгелдә аңына килде. Кылычы белән хәтәр кизәнен, авызыннан күбәкләр чәчә-чәчә акырып жибәрде:

— Мо-дочать, шелюха!

Зиннәт ул чакта үз-үзен белештермичә үрәтниккә ташланды. Учы киселүгә карамастан, тегенең кулынан кылычын каерып алмый торып чигенмәдә. Аннан соң көр тавыш белән:

— Вы пьяны, господин урядник,— диде кылычын аяк астына ташлап, йөзен жирәнеп жыерган хәлдә читкә борылып төкерде.

Коты алынган хәзрәт шул хәлләрдән соң байтак вакыт Зиннәтнең күзенә чалынмый йөрде...

Янчуринны озата барган көмеш табактай түгәрәк ай хәзер уң якка чыгып яктырта башлады. Ялгыз жайдакның сагышын уртаклашырга теләгәндәй, аның өстенә агач-куаклардан зәңгәр күлэгәләр ташлый-ташлай, юлчыдан бер адымга да калышмыйча артыннан йөгәрде. Агач араларында ара-тирә күренеп киткән киек эзләрен яктыртып узды.

Тора-бара зәңгәрсү сукмак өсте, үзенең зәңгәрлеген югалта биреп, әкрәнләп агара, яктыра башлады. Көнъяктан сарыланып таң атып килә иде. Шуны сизгәндәй, кайдадыр якында гына урман тынлыгын бозып, мәчебашлы ябалак ухылдап куйды.

Зиннәт кара тиргә баткан Байталының янбызына үкчәләре белән кагылып, аны тагын да ашыгырга әйдәде. Иярәндә жай гына калкына биреп, юан усаklar ешлыгын узды. Баш өстендәге аркылы-торкылы ботакларны иелеп үтә-үтә, шактый иркен уйсулыкка килеп чыкты.

Жамалетдин әйтүе буенча, шул түбәнлекнең аргы читеңдә юан, куш имән буласы һәм шуның төбәндә ул учак кабызрга тиеш иде.

Менә, ниһаять, имән. Янчурин атын ылыс исе аңкып торган карачкыл, юан наратка бәйләде. Тирә-юньнән коры-сары жыеп, куш имән төбәндә учак дөрләтте. Өшегән кулларын чатыр-чотыр килеп яна башлаган учак жылысына сузып чүгәлэгән иде. Байталы нәрсәдәндер борчылып, баскан урынында таптанып куйды. Шулкач Янчуринның колак төбәндә үк кискен тавыш яңгырады:

— Встать! Руки вверх!

Янчурин, кулларын күтәргән хәлдә, чүгәлэгән жирәннән әкрән генә күтәрелде. Кинәт килеп чыккан бу ике кешенең кем икәнлеген ул яхшы чамалый иде. Боерыкларына сүзсез буйсынды.

— Мин атаман Вәлиярров булам, хәзер үк хужагыз янына озатыгыз,— дияргә дә онытмады.

— Бик теләсәң, ераккарак та озатырбыз,— дип хихылдады карлыккан тавыш. Мышный-мышный берәү аның күзен кысып бәйләде. Кул-

ларын артка каерып богау салдылар. Наганын чишеп алдылар. Кесәсенән тәмәке алып кабыздылар. Карлыккан тавыш, тагын нинди коралларын бар, дип күкрәк кесәләрен актарды, култык астына яшерелгән «алтын запасы»на житешә башлады. Ләкин Зиннәт үзенә атаман, ниһаять, бай сәүдәгәр улы икәнлеген раслаучы кыйммәтле шаһитларыннан болай, жинел генә аерылырга теләмәде. Аннан соң бу ике киекнен тупас комсызлыгы да ачуын нык кабаттты аның. Түзмәде, култык астындагы алтын янчыгын кубарып маташучының тын юлына кисәк кенә тезе белән кереп чыкты. Бандит мондый кискен дәмбәснә көтмәгән иде бугай, лык итеп карга утырды. Авызыннан очып киткән утлы тәмәкесә Янчуринның чигәсен өтеп алды.

— Син нәрсә, анаңның кабер тактасы... — дип әшәке сүгенде карлыккан тавыш, әмма бүтәнчә кагылмады.

— Алтын әйберләргә тиясе булсагыз, карагыз аны, жилпуч корсакалар, икегезнең дә янак сөякләрегезне күчереп куям, наганын алдыгыз — житте, алтын — отрядныкы, — диде, каушап калган юлбасарларны ачу белән кисәтеп. Тегеләренң тыны-тавышлары чыкмады.

Куллары, күзләре бәйләнгән килеш, ияр өстенә корсагы белән яткан хәлдә бәргәләнә-төртелә утыз-кырык минутлар чамасы барганнан соң, ниндидер тайгак текә ярдан төшеп туктадылар. Зиннәтнең борынына абзар, тирес исе килеп бәрелде. Якында гына ат кешнәп куйды, мыдырмыдыр кеше сөйләшкәнә ишетелде.

Аны тупас рәвештә диярлек иярениән тартып төшерделәр. Күзен бәйләгән каты брезентны чиштеләр. Кинәт бәргән яктыдан бермәл һични күрә алмый торды Янчурин. Берара ияләшкәннән соң көн яктысын, кызарып чыгып килгән тәүге кояш нурларын шәйләде. Ул кулларын да чишүен сорады. Әмма тегеләр сорауга жавап бирмәделәр. Карлыккан тавыш иясе Зиннәтнең муен төбенә төртөп, алга бардырга әйдәде. Янчурин якыгына күз төшөрәп алды. Каршы яктагы текә ярың шактый бус эчкә казылып яңа бүрәнәләр белән түшәлгән. Кайбер ачык ишекләрдән арандагы атлар күренә. Абзарның аргы башындагы калай моржалардан сыек кына төтен саркый. «Менә бүрә оясы кайда!» Землянкалар алдындагы майданчыкта төртәләрен югары күтәрәп бәйләгән буш чаналар тезелеп тора. Янчурин барлығы уңжиде чана санады. «Бөтенесе түгел, кайдадыр жинел чаналар да булырга тиеш. Атлары көр, фуражлары иркен, күрәсен», — дип нәтижә чыгарды.

Зиннәтне иң кырыйдагы землянка янына житәкләп китерделәр. Әлегә куышның ишеге калганнарныкы кебек елга ягынан түгел, ә тау агынан казып ясалган иде. «Хужалар торагына аерым юл», — дип фикер йөртте «әсир». Жир баскычтан төшкәннән соң, тар коридорда аларны аркаларына винтовка асқан ике кеше туктатты. Янчурин әлегә винтовкаларны күздән кичергәннән соң, сәерсенеп, үзен озата күлүчеләргә каранды... Һәм шаккатты: күз алдында кайнашучы дүрт бандит та өр-яңа шинельдән иде. Башларында кызыл беркеткән яңа бүреклар.

Землянка ишеге төбәндә аларны яшел гимнастерка, шундый ук галифе, көзәз итеклар кигән озын буйлы, сиез, тар жилкале, озынча күксел битле берәү каршы алды.

— Менә, иптәш Раббани, урманда, тоттык. Атаман дигән була үзең, — диде карлыккан тавыш һәм «иптәш» Раббаниның янына ук килеп, колагына нидер пышылдады. Раббани тар мангага өстенә салынып төшкән куе, кара чәчләрен сыпырып, яссы күкрәген кашып алды һәм шешенке кабаклы кечкенә күзләре белән текалеп берара карап торды да, теш арасынан гына сыгып әйтте:

— Пөзеннән күрәп торам, кызыл эт бу. Жамалетдиннән алган кагазек кая, сволочь?

Янчуринның аркасы чымырдап куйды. Жамалетдин искәртүенә караганда, Раббани — шайка башлыгының ярдәмчәсе буларак, бандала

контрразведчик вазифасын да алып баручы, акылга бик мул булмаса да, коточкыч кансыз, Советларны, яңа тәртипне жаны-тәне белән күрәл-маучы жәллад та иде. Ул чәнечкеле көйдергеч карашын Янчуриннан алмыйча, озын сыйраklarын аерып, аның алдына ук килеп басты.

— Ну?

— Френчнен сулъяк эчке кесәсендә.

Янчурин түземле, тыныч булырга тырышты. Раббаниның ым кагуы белән ике бандит әсирнен кыска тунын, френч кесәләрен кабат актарырга керештеләр. Кечкенә күн янчыктагы алтын тәңкәләрен, сәгатен, портсигарын табып алдылар, ә Жамалетдин биргән язу күрәнмәдә, кызганычка каршы ул юкка чыккан иде. Жәлладның кечкенә күзләрен кан басты.

— Ну, сволочь?..

«Атаманны кайда соң? Учак янында күзнә бәйләп, кесәләрен актарганда төшөргәннәр, күрәсәң,» — дип уйларга өлгөрмәдә, карлыккан тавышлы бандит кычырып әйтте:

— Чыннан да, кызыл зараза бу, ниндидер чекист приемы белән минем дә эчкә манчыды.

Хәзергә кадәр әңгәмәгә катышмыйча Янчурин артында басып торган икенче юлбасар искәrmәстән бар көченә Зиннәтнең кабыргасына тийште. Янчурин бите белән землянка ишегенә килеп бәрелде. Ишек ачылып китеп, ул эчкә ауды, һәм каты жир стенага сыланды.

— Күрсәтәм мин ул большевик этенә Жамалетдиннең кәгазен... — дип хатын-кыз тавышы белән чәрелдәде Раббани. Землянка эчендә кинәт ут көлтәсә бөркелеп, каты шартлау яңгырады...

— Не стрелять? — Кискен яңгыраган әлегә көчле тавыштан землянка түшәменнән хәтта шыбыр-шыбыр коры туфрак коелды. «Песи күзе» янып торган соры, тынчу исле кечкенә бүлмәнән түр почмагында шыңшыган хатын-кыз тавышы да өзелде. Тыныкны бозып, землянка ишегендә киң жылкәле берәү күрәнде. Кулындагы фонаренин землянканы яктыртып, ныклы адымнар белән түргә узды. Раббани кулындагы наганны алды.

— Тагын эчкәнсең, яңа шул идән чүпрәгенне янына салгансың, тфү, — диде ул жирәнүле тавыш белән һәм почмактагы такта-сәке өстендә ярым ялангач килеш күкрәкләрен кочып утырган хатын өстенә кайдандыр алып шинель ташлады. — Боецларның жаваплы заданигә китәр алдынан бирелә торган паекларын чөмереп ятасың, балда. Убрать!

Ишек түрәндә үрә катып торган ике сугышчы килеп, шинель ябынган шәрә хатын белән почмакта торган кыршаулы, биек агач тәпәнне алып чыгып киттеләр.

Фонарьлы кисәк кенә Янчуринга борылды. Үткен, кысык күзләрен аңа текаде:

— Син кем, браток?

Зиннәт төз гәүдәле, сыланып торган офицер киёмле, урта яшьләрдәге тыгыз, шома битле бу адәмгә таба кан сауған күзләрен күтәрде:

— Подпоручик Вәлиев. Бүгенге көндә калган отрядым белән көчкә котылып, Жамалетдин кардонына туктадым. Сезнен яңа кинәшкә килгән идем, ялгышмасам, сез Леонид әфәнде буласыз. Жамалетдиннән салам.

Атаман ярдәмчеләренә карап боерды:

— Чишегез кулларын. Бирегез наганын. Ә Жамалетдин миңа бернәрсә дә жибәрмәдемми?

— Урманда минем күзләремне бәйләп, кесәләрен актардылар, шул чакта юкка чыгарганнар, ахры. Югыйсә хат жибәргән иде. Аннан соң, Леонид, сезнен кешеләрегез кулына минем отрядның алтыны эләкте.

— Борчылмагыз, подпоручик. Сезнен монда шырыгыз да югалмас. Әйдәгез минем бүлмәгә, анда сөйләшербез. Ә минем ярдәмчене кичерегез, — диде ул ишек катында тукталып. — Контрразведчик буларак сизгер, тәҗрибәле булышчы. Кайчагында кызып китеп, таякны берәз

бөгә төшә ул. Үзен аңла, барысына да ышанырга ярамый, битрәк тә безнең хәлдә.

— Зыян юк,— диди, Янчуриң сыдырылган куллары белән күз янын-дагы шешен уа-уа Леонидка иярде. Аның бик вакытында килеп керүенә эчтәнән шатланып бетә алмады. Землянка ишеге төбөндәге кораллы сакчылар яныннан үтөп, рәтгән тезеп куйган чаналар буйлап киттеләр. Тышта аяз, тыныч көн хөкөм сөрә иде инде. Яр өстендәге яшь каеннарда кояш нурлары уйный, чыпчык һәм песнәкләр чыркылдаша. Сукмак буен-дагы куш каенда талпына-талпына саескан чүкәрди. Өй тирәсендә саес-кан тавышы ишетелсә, әнисе гел: әнә, саескан хәбәр бирә, кунак килер, дия иде.

Атаман землянкасының ишеге төбөндә дә винтовка асқан ике «кы-зылармеец» тора иде, ә эчтә, ишек төбөнә таза гәүдәлә, кара сакаллы, сыңар күзләр янә бер өрәк баскан. Хужа бүләксә бөтенләй башкача жиһазландырылган. Такта идәнгә йомшак, янә келәм жәелгән. Келәм өстендә нык өстәл, дүрт урындык. Жылы, якты. Миңе да кирпечтән. Өстәл янына утыруга, Леонид өстәл өстендәге шкатулладан алып си-гара тәкъдим итте, ә сыңар күзләр сакчы мышный-мышный ишек катын-дагы агач тәпәннән фарфор чәйнеккә булк-булк иттереп сыекча агызарга кереште. «Спирт,— диди уйлап алды Янчуриң,— эчәргә туры киләчәк, сынау башланды, димәк». Төньяк халыкларына тартым, имеш, ышан кеше сүзенә. Әлбәттә, әгәр Сергей Сергеевич Изотов шул булса... Хәер, чаче кара, күзләре кысыграк анысы, тик төньяклыларга бөтенләй охша-маган. Килеш-килбәтә дә ярылсы гына. Сирәк тешләре алгарак чыгып тора, зур авыз, юка иреннәр. Әмма ничектер үзен иркен хис итте Янчу-риң. Рольгә шулай ансат кына кереп китә алуы тагын да ышанычын арт-тырды. Атаман аның әңгәмәсен дикъкать белән тыңлый-тыңлый чәйнектән кружкаларга спирт агызды. Вәлиаровның якын туганнарын, адресын язып алды. Коралы, фуражы, кешесе, аты барлыгын сорашты. Монда кайдан килеп чыгуын төпченде. «Ике-өч көн түзәрсен, Сызраньда ышаныч-лы кешеләрем бар, обязательно тикшерәчәкбез»,— диде. Бериниди киеренкелек, икеләнү галәмәте юк йөзөндә. Әйтәрсен, бер полк офицер-лары маневрдан кайтканнар да, юк-бар хезмәт мәсьәләләре хакында гәпләшсән утыралар. Ләкин бу явыз дошманның «кунак» игътибарын йомшартып, уяулыгын югалтуга юналткан мәкерлә алымы икәнлеген бер секундка да исеннән чыгармый иде Янчуриң.

— Хасан,— диди кычкырды кинәт башлык.

Хәсән дигәнә шул сыңар күз, дингез пираты сурәтендәге кара са-кал икән. Ул, очып йөргән сыман, аяк очларына тавыш-тынсыз гына басып, бер агач табак белән буы чыгып торган чикмәндә бәрәңге, зур кисәк салкын ит китереп куйды. Биләндәге кынысынан үткән пычак чыгарып, көбестә тураган кебек, итне кисәкләргә бүлгәләде. Пиратның тырнаклары жентекләп киселгән, куллары чиста итеп юылган иде. «Леонидның жан сакчысыдыр»,— диди уйларга өлгәргә, аның уйларын сизгәндәй, шайка башлыгы ялчысынан сорады:

— Син теге большевичка сучкага да шуны батырдыңмы?

Сыңар күз Хәсәннен тавышы чыкмады, итныкы кебек эре сирәк тешләре генә ыржайды. Янчуриңның арка сөякләре ничектер салкынап китте, кымыржып алды. Бер мизгелгә йөнтәс юан бармакты кулга йомар-ланган, бизәкләп эшләнгән бакыр сапны үткән хәнжәрне, тәндәге канлы жәрәхәтне күз алдына китерде...

Салганны эчеп куйгач, атаман аның каршына ук күчеп утырды, салкын карашын анардан алмый гына сөйләнә-сөйләнә бәрәңге чистар-тырга тотынды.

— Мәнә шулай яшәп ятабыз, подпоручик, ә син атаң Ходаяр Вәли-аров белән элемтәдә торасыңмы соң?

— Юк. Картлач мине үлгәнгә саныйдыр инде, мөгаен.

— Революция сине кайда эләктердә?

— 102 нче Оренбург полкында. Батальон командиры урынбасары. Полк командиры подполковник Архип Архипович Комаровский иде.

— Күптәнме урман братиясе белән?

— Так...— Янчурин бераз уйланып торгандай булды.— 19 нчы елның июненнән. Башта Самара хөкүмәте кораллы көчләрендә, аннары Бәләбәй-Уфа юнәлешендә Медведь командалыгында өченче армиядә идем. Шуннан качтык та без.

— Соңгы тапкыр кайда дөмбәсләделәр соң шулай йолкынырлык итеп?

— Агыйдел үзәнендәге кордонда засадага эләтек. Югыйсә, лачынар да гайрәтле, корал да житәрлек иде. Шуннан Агыйдел буйлап тизрәк монда...

— Офицерлыкка кайда укыдың?

— Башта Казанда юнкерлар училищесын тәмамладым.

— Юнкерлар училищесын?— Леонид, күзләрен тагын да кыса төшеп, аңа якынарак тартылды.— Ә ничек мин сине күрмәгәнмен соң анда? Ул чакта училище начальнигы кем иде?

— Генерал-майор Богданович. «Шантаж белән бутамакчы. Әгәр Изотов булса, ул Казанда беркайчан укымаган, хезмәттә дә булмаган. Саратов училищесын тәмамлаганнан соң академиягә керә, ә бетерә алмый кала»,— дип фикер йөртте Янчурин, ничектер тынычланып. Шулкайып ишкәт Раббани күренде. Өстәл янына килеп шайка башлыгын читкәрәк чакырды. Беркадәр бик житди төскә кереп, пышылдашып тордылар. Аннан Леонид:

— Молодец, сынар өчен монардан да кулайрак вакыт тагын кайчан туры килер иде әле,— диде зур канәгатьләнү белән.— Менә, подпоручик, язмыш сиңа елмаеп тора икән. Иртәгә бер жирдә сучканы күмәчкләр. Эт туена жыелган кебек анда волостының кайбер көчөкләре дә булчак. Егет кешегә чүп тә түгел бу. Ике бөркеткә дүрт бүре. Секретарь, исполком башлыгы, чека һәм милиция начальниклары,— дип кулларын уа-уа сөйләнде атаман.— Информация тикшерелгән — төгәл Күмү төштән соң булчак. Ну, подпоручик, эш күрсәт — карталар кулыңда.

— Ышанычыгыз өчен рәхмәт!

Бандитның мәкереннән жен ачулары кузгалып, тыны буылганлыктан, тавышын көчкә чыгарды Янчурин.

— Бәлки, мин анда үз егетләремне генә жибәрермен,— дип, ныклап уйлар өчен вакытны бераз сузарга ниятләде ул.— Начармы-яхшымы, мин үзем дә отряд житәкчесе бит. Ярый, мин киттем дә ди, кайтмасам, аларның язмышы кемгә кала?

Раббани белән Леонид бер-берсенә карашып алдылар. Леонид болай да зур авызын киң ачып, шаркылдап көлеп жибәрде. Кружкаларга янә спирт койды. Үз кружкасын авызына каплады да салкын нурсыз күзләре белән Янчуринга кадалды һәм кырыс тавыш белән теш арасынан сыккандай ысылдады:

— Куркаклыкмы бу, әллә берәр маневрмы, подпоручик әфәнде? Синең атыңны ыярлиләр уже, янә утыз минуттан юлга, ә отряд өчен борчылма, әфәндем. Син кайтканчы бөркетләреңне без урынбасар белән тикшерә торырбыз, хәерле сәфәр.— Шайка башлыгы Раббанига таба борылды.— Тиешенчә киендерегез, документларын, әйберләрен монда кертегез.

— Мин әзер, Леонид әфәнде, тик минем вазифамны төгәлрәк аңлатсагыз иде,— диде Зиннәт.

— Менә бусы башка мәсьәлә. Синең өлешенә чекист Бураев белән милиция начальнигы калды. Ну, истә тот, син ялгызкә гына түгел. Бер бөркетез без анда инде. Икенчесе син. Атыңны каберлектән икенче йортка куй. Пычак белән эш итсәң хәерлерәк булыр — сыналган, акланган алым. Шуны да бел, минем ышанычлы кешем икегезнең дә ничек эш итүегезне

сынап-күзәтеп торачак,— шулай дип бандит күзләрен хәтәр очкынландырды.

— Икеләнү, шикләнүләр газәпләмәсын сезне, әфәндем, әлегәчә сыртны жиргә тидермәдек. Юл кайсы тарафка?

— Яшьбибигә.

Башлык, йә, бусына ни әйтерсең, дигәндәй, аны утта сынарга теләгән сыман, тагын да иелә төшеп, күзләренә карады:

— Моннан нибары 65 чакрым юл, шәбрәк барсаң, таң белән анда буласың...

Янчуриның аяк буынары кинәт китереп суккан кебек кылтаеп куйды. Ул чайкалып китеп, бер кулы белән урындык артына ябышты. Икенчесе белән өстәлдәге кружканы алып көчкә авызына китерде. Ихтиярсыздан күзләрен йомды. Азапланып булса да тешләре арасынан, кайнар шулпа йоткандай авызын яндырып, эчемлекне сөзәргә кереште. Бу вакытта аңа жир кинәт әйләнүеннән тукталып, тереклек дөньясы мәңгелек караңгыга убылды сыман тоелды һәм миләрен яндырып фәкәть бер уй узды: «Нажия». Ләкин икенче мизгелдә ул үз хәленә кайтты, спирт яндырып төшкән күкрәген ышкып торды да кузгалды.

— Моңың ишене күптән авызга алган юк иде, тәмам бизелгән,— дип сөйләнде, күзендәге яшьләрен сөртте. «Нажия микәнни? Их-х, язмыш, язмыш...» Зиннәт өзәлеп-өзәлеп йөрәге әрнүдән жигелчә ыңгырашып куйды. Ә янындагы дошманнары моны спиртның зәһәрлегеннән күрдәләр.

* * *

Яшьбиби авылына бүген нинди авыр һәлакәт янавын һәм аның нинди бәхетсезлекләр китерү мөмкинлеген ачык күзаллау бар көченә ашыгырга мәжбүр итте Янчурины. Бүре өненнән чыгып, күзләре бәйлә килеш тагын шул сакчылар озатуында таныш куш имән янында аерылганнан соң, байталын жәлләмәде, куды да куды, ә үзе билгесезлектән кыйналды. Ничек икән? Леонид тарафыннан куелган күз-колак аның артынан чыгасымы? Әллә Яшьбибидә көтәме ул аны? Жамалетдингә кереп, егетләрен күрергә дә рәхсәт итмәделәр бит. Хәзер бер генә минутка сугылса, анда махсус куелган шпионга юлыкмасмы? Жамалетдин аша Якуб Бураевичны кисәтәм дип, шушы ялгыш адымы белән банданы тоткарлау планын ботарлап суга салмасмы? Их, шайтан алгыры! Кем уйлаган, кем башына килгән соң аларның шундый ук вахшилеккә барып житәселәрән? Әлегә көтелмәгән йомышлары белән бөтен планын бутадылар бит. Ләкин нәрсә генә булса да, бер минутка тукталып, урман хужасы аша үзәбезнең егетләргә житкерергә кирәк. Банда башлыклары аңардан башка килеп, ни генә сорашып, нәрсә генә эшләсәләр дә, үз атаманыбыздан башка бер сүз дә әйтмиз, дисеннәр. Югыйсә, буташтырып бөтен эшне харап итеп куюлары бар. Хәзергә шунысынан да куркынычы юк...

Сары тун, мескен бүрек кигән Янчурины урман каравилчысы көчкә таныды. Бәхеткә күрә, бу арада Жамалетдин тирәсендә чит-ят кеше күренмәгән. Юлда да, аңардан алдан узган яңа эз-мазар шәйләнмәде.

Янчуриның кая, ни өчен ашыгуын ишеткәч, Жамалетдин антыран, коелып төште:

— Нишлибез, әллә олы малайны чаптырыйммы Бураев янына?— дип сары кашларын сикерткәләде.

— Кирәкмәс,— диде Янчурын төгәл карарга килеп.— Читтән карап торулары бар, син бернинди шик астында булмаска тиеш. Әгәр килеп, Леонид минем хакта төпчәнә башласа, дөресен әйт: үзенең егетләрен кисәтүне үтенде, борчыламасыннар, кичен кайтам, дип әйтте диярсең.

Жамалетдин тиран көрсенеп куйды:

— Хәерле юлга, исәнлектә күрешергә язсын алайса...

Зиннәт олы юлга чыгып кушыла килгән һәрбер тар юлны, сукмакны игътибарлап күзәтә барды. Поши, бүре, куяндай жәнлек эзләреннән башка, үзен кызыксындырган икенче эзләр тапмады ул анда. Олы юлда да дагалы ат эзләре күренмәде. Бу галәмәт аны берәз тынычландырса да, малкаен ул һаман алга әйдәде. Иярәндә жайлап кына калкына биреп, туктаусыз юыртты. Урман буйларында урнашкан берничә авылны үтөп, җакарлардан башланган Яшьбиби үзәнигә килеп житкәнчә кояш шактый югары күтәрелде. Көн тәмам жылынды. Зиннәт колаксыз бүреген баш түбәсенәрәк этәрде. Тунының төймәләрен ычкындырып, биләндәгә хәнжәрән артка шуыштырды. Наганын күкрәк кесәсенә яшерде. Тирә-юньдәгә ап-ак карны каплап торган яшел нарат-чыршылар өстенә очсыз-кырыйсыз зәңгәр күк ябылган. Ләкин әйләнә-тирәдәгә бу саф гүзәллеккә күрөп аңлаудан, ләззәтләнүдән мәхрүм иде ул. Аның уйлары Яшьбибидә эзәрләнә торган җажиға серен ачыкларга тырышу белән мәшгуль иде. Икенче җәлләдлык вазифасы кемгә йөкләнгән? Волость башлыкларының гомерен чикләү гамәленә кем алынган? Менә шул уйлар тынгылык бирми иде аңа.

* * *

...Мәрхүмәнең комач тукумага төрөлгән кечкенә гәүдәсә класс түрәндәгә өстәлгә куелган. Башы очында читләре кара тасма, белән каймаланган кызыл әләм. Ике ягында үзе укыткан балалары рәткә тезелеп басканнар, мәктәп йортында, урамда халык — һәммәсенә йөзә тоньк, кайгылы...

Мәктәп янына кара кошевкага жигелгән кызыл туры ат килеп туктады. Чанадан өч кеше төште. Бу волостьтан килгән олау иде. Волость житәкчеләре халык төркемә аша класска юнәлделәр. Якуб Бураевич алардан алдарак килеп, штатски киёмлә ярдәмчеләрен кирәк урыннарга урнаштырып өлгөргән иде. Берәздән ул зират өстенә, яна казылган кабер янына да барып килде. Ләхет алучыларга булышырга янә ике кеше өстәде.

Бу вакытта янәшәдәгә буш йортның чардагында, көпшәсә белән зиратка карап, тимер тагәрмәчләр зур пулемет тора иде. Олы толыпка төрөнөп пулемет артына яткан бер ир кеше, кабер янында басып торган Бураевның маңгаен прицелга алып, озынлык шкаласын күчәрде, патроннар тасмасын чүпрәк белән тагын бер кат сөрткәләп куйды. Эшкә тотынгач, патронникка үзләре үкереп кереп торсыннар.

* * *

Яшьбибигә илтә торган куаклы тирән чокырга төшәр алдыннан Янчурин куе, киң ботаклы мәһабәт чыршы астына кереп, беравык тукталып алырга нииятләде. Тезгенен куакка элөп, Байталның жылы пар бөркеп торган янтауларын тун жинә белән сөртте. Өс-башын рәтләп, оеган аякларын язәр өчен, арлы-бирле йөрөп алды. Килгән юлын игътибарыннан ычкындырмыйча, чыршы ботаклары арасынан Яшьбиби ягына күз салды. Ул инде урманлы тау ягынан үч төбәндәгедәй ачык күрөнөп тора иде. Авыл шактый зур. Йортлар Яшьбиби инешенә аргы ярына, сөзәк тау битенә тезелгән. Кайбер моржалардан чыккан зәңгәр төтен тын һавада кымшанмый гына югары үрмәли. Авылның бирге очындагы тау башына, зур чана өстерәп, барничә бала-чага менеп бара.

Янчурин авыл читендәгә зиратны, шуның яныннан башланып киткән тар урамны, андагы салам түбәлә тәбәнәк өйләренә, ихата тирәләрен күздән кичерде. Зират кырыеннан икенче йортка карап торды. Гадәти

өй: түбәсе салам, абзар-куралары яртылаш кар эчендә. Киртәсез бакчасы яр астына кадәр сузылган. Кырыйдагы өй белән ике арада — башланган печән кибәне. Леонид тәкъдиме буенча ул менә шушы йортта тукталырга тиеш. Кем, нәрсә анда? Әллә теге дошманнар да шунда посканмы?

Зират өстендә кабер казучылар булса кирәк, биш-алты кеше әвәрә килә. Каберлектән берәз өстәрәк зур бакча. Бакчаның һәр дүрт почмагында яшел түбәле зур-зур агач өйләр. Шуларның бирге урамга карап торганының алдында — жигүле атлар. Халык төркеме. Капка баганасына комач өлгесен түбән иелдереп, кызыл әләм беркетелгән. Бу — мәктәп. Анда Нажия. Зиннәт калтыранган учын кайнар мангаена куйды. Ихтыярысыздан күзләрен йомды. Йөрәге инде ничә көннән бирле күпме өзгәленеп әрнесә дә, бу авыр фажиганен чынлыгына һаман ышанасы килми иде. Әле кайчан гына бит аның күрәп-карап һич туймаслык жем-жем күзләреннән, тулган ай күк нурлы йөзеннән карашын аера алмый, күкрәгенә сыймас шатлыгын кая куярга белмәстән янәшә басып сөйләшә торганнар иде алар. Ул очрашудан нинди олы бәхет, шашынган хисләр алып кайтып, нинди якты, тулы тормыш белән яши башлаган иде бит ул? Әле күптән түгел генә андый зур бәхетне уена да китерә алмый иде. Менә ул тагын юкка чыкты, әйтерсەң дә Нажияне түгел, йөрәген йомарлап өзеп алдылар. Гомер буе әрнәр өчен, төнге һавада атылган йолдыз кебек, монлы бер сәхифә генә мәңге жәрәхәтле күчелендә сызылып калыр микәнни?

Яшьбибинен кайсы өендә яшеренгән ул ике куллы жанвар? Тоткарлы алырмы ул аны? Аларның ничек эш итүен күзәтеп торырга тиешле бәндә кайда булып чыгар? Әмма аның да Яшьбибидә булуына юл буена икеләнен килде Янчурин. Аның монда икенче жәлләд булып киләсен кайдан, ничек белергә мөмкин ул? Хәбәр килеп өлгерерлек ара булдымы соң? Бәндә белән Яшьбиб арасында телеграф юк лабаса. Мәкерле дошман үтә киеренкелек белән жанны кыйнап, рухи әсирлектә тотар өчен психологик тозақ корып жибәрде ахрысы. Әгәр Леонидтан элемтәче килсә дә: йә Малтабар аша чыгар, йә аның артынан, аның эзеннән төшәргә тиеш...

Шулвакыт, кырык-илле адым арырак, урманнан чыгып килүче сөләктәй зифа, иярләнгән яшь ат күренде. Танавыннан пар бөркелә. Ерактан, тиз килгән, димәк. Тезгене ияр сыртына эленгән. Күзгә күркәм бахбай, башын селки-селки көз басып килде дә, авыл жаяүделәре һәм сунарчылар гына йөри торган тар тирән сукмактан яр астына төшеп, куаклы чокырда күздән югалды. Күрәсен, малкайның бу сукмактан беренче генә йөрүе түгел иде.

Иярле ат артынан юлда жаяүле ир кеше пайда булды. Озын буйлы, солдат киemenнән. Башында иске бүрек. Өстендә таушалган шинель, аягында каткан итеклар. Үзе бер аягына чатанлый. Жилкәсенә коры-сары бәйләмә күтәргән. «Бусы тагын нинди тамаша?» Зиннәт шул чакта ачык бер фикергә килде: бу бит, чынлап та, уен! Бәндә кешесенен, авыл агае кыяфәтендә, урманнан чыгып баруы! Янчурин, ии эшләргә кирәклеген әле ачык күзаллап өлгөрмәсә дә, ашыгыч карарга килде. Наганын бияләенә тыгып, ике кулы белән дә эчен тоткан килеш, дугадай бөгелеп төште, кызганыч тавыш белән ыңгырашып куйды. Аягы астында шартлап коры ботак сынды. Юлаучы кинәт тукталды, Янчурин ягына борылды. Икендәге бәйләмен ташлап, як-ягына сагаеп карана-карана Янчуринга таба кузгалды. Уң кулын куенына тыккан. Наганы әзер, дип уйлап алды Янчурин. Ул агайга күтәрелебрәк караган иде, кинәт кайнар суга төшкәндәй хис итте үзен, кискәтән бөтен тәнәе кызулык бәрде. Аның алдында, озын сыйракларын аерып, Раббани үзе басып тора иде. Менә ул «авыру»га таба берәз иелә төште. Салкын күзләрендә сагаю катыш гажәпләнү белән нәфрәтле ачу берьюлы чагылды: бу нинди галәмәт, янәсә?

— Подпоручик Валияров? — дип сыкты ул сүзләрен теш арасынан.

мәкерле күзләре киң ачылды.

— Ы-ы-ы... Спирт. Үләм... үтерә бу... — Подпоручик тагын да кызганычрак ыңгырашты. Авызына күбекләр чыгарды.

Раббани ышанырга да, ышанмаска да белмичә, иреннәрен ялап кабат як-ягына каранып алды, тагын да якынрак иелә төштә. Янчурын өчен шуңардан да уңайрак форсатны уйлыйсы да юк иде инде. Ул чүгәлгән жиреннән киек житезлегендә дошманына сикерде. Наганлы бияләй кигән кулы белән эһ дигәнчә тегенең чигәсенә очып кунды. Бандитның мескен бүреге бер якка, гәүдәсе икенче якка әйләнеп төштә.

Якында гына карга тавышы яңгырады:

— Ка-ар-р-р!..

* * *

Подпоручик Вәлиаровның Жамалетдин мунчасында калган егетләр-рен тикшерергә Леонид үзе килде. Гранаталарга кадәр коралланып, үзен озата килгән унбиш сакчысын өч жирдә засадада калдырганнан соң, мунчаны «э» дигәнчә үлем утына тотарга әзер пулеметлар белән урап алгач кына эчкә узды. Подпоручик кешеләрен берәм-берәм аерым бүлмәгә чакыртып, мең төрлө сорау биреп карады, әмма бер жавап ала алмады. Егетләр хәтта исемнәрен атаудан баш тарттылар. Һәрберсе үз атаманын таләп итте. Болай эш барып чыкмагач, ул тупаслыкка, янауға кереште. Ике өрәген чакыртып ишек төбенә пулемет куйдыртты. Тегеләренң кынындагы кылычларын, куенда йөри-йөри шомарып беткән кисек көпшәле мылтыкларын, наганнарын үзе жыйды. Йомшак күнгә төрөп, муеннарына аскан бөтиләренә кадәр сүттерде. Болай да уңышка ирешә алмагач, мәкерлеккә тотынды. Жамалетдиннан итле бәрәңге пешертеп китертте, һәммәсенә яртышар кружка спирт салып бирде. Ачлы-туклы килеш шул турыда хыялланып утырган халыкка ни кирәк тагын? Жилдән килгән спиртны эчеп, күктән иңгән «алла ризыгы» белән лыкындылар да янә күзле бүкән сыман мышнап утыруларын белделәр. Кунак булсан — тыйнак булырга тиешләрнең мондый гамьсезлеге өрәкләрнең тәмам ачуын китерде. Дингезчеләр бушлаты һәм бескөзюрка кигән берәү ишек төбөндәге корулы пулемет артына ташланып, кисәтми-нитми, ярысып-ярысып атарга тотынды. Егетләр тараканнар сыман почмакларга качып өлгерделәр. Бәхеткә күрә, бу шашыну да корбансыз, кансыз узды.

Әлеге вакыйгадан соң Якуб Бураевичның иң ышанычлы, сыналган булышчысы, теләсә нинди судан да коры чыга ала торган тапкыр егет — Михаил Сазонов, вакытны сузар өчен, хәйләгә кереште — дошманнарға берәз жим ташлады.

— Сорагыз, кайбер сорауларга жавап бирәм, — диде. Леонид янә ниндидер этлек уйлап челемен суырып утырган жиреннән Сазоновка борылды (Яшьбибидә үлем «туе» тәмамланмас борын, болар белән артык каты кыланырга батырлыгы житми иде бугай аның).

— Барлыгы ничә кеше отрядыгызда?

— Атаман белән кырык.

— Ничәгезне юк иттеләр?

— Утыз икесен, галижәнап.

— Әтигез кем, кайда яши?

— Без аның белән адашлар. Үги эти ул миңа. Михаил Илларионович Цветков. Үзем Михаил Артамонович Солодовников, кушаматым — Табут. Лизаветинский өязе, Приволье авылы. Ит бае идек — кызыл этләр талады, галижәнап.

— Сәер кушамат такканнар үзенә, Табут.

— Кызыл заразаны теге дөньяга артык күп олактырганга, галижәнап.

— Кара аны, — диде Леонид янаулы төстә, — без бит моны тикшерәчәкбез. Үзенә кабер казымыйсыңмы, Табут?

— Сөйлөгөннөремнөң тырнак очы кадәре генәсә расланмаса да, мин анда үзем кереп ятачакмын, әфәндем. Ыммы, энә ул тәпәнегездән янә ярты кружка өстәсәгез, бөтөнләй дә...

Бөтенесә дәррәү көлөп жибәрделәр.

Бу тамашаны күрөп, ишетеп торган Жамалетдинның эченә берәз жылы керде. «Ярый әле, малайны анда-монда жибәрмәдек, шуңа баш житте. Ерткычтан да кире бу, бала дип тормас, тотар да атар»,— дип уйланды. Мондагы көтелмәгән хәлләргә Бураевка үз вакытында житкәрә алмавына хәфаланды.

* * *

Зират өстендә халык саны артканан-арта барды. Төшкә таба Яшьби-бинен яше-карты, бала-чагасы шунда агылды. Нажияне гүргә индерәсә минутлар, савыттагы ком кебек, ихтыярсыздан кими, һаман азая торды.

Янчурин «кунагын» итәгенә яткырган килеш, жәһәт кенә таллы инеш чокыры буйлап кырыядагы урамга күтәрелде. Зират ягынан өченче йортка тукталды. Өйдә, дөм сукур карчык белән үсмер кыздан башка, кеше-кара күренмәде. Зиннәт кызыйга ашыгыч язү тоттырып, Бураевны эзләп табарга чаптырды. Үзе кунагы белән мәш килде. Аны өйгә кертеп чишендерде. Муен, маңгайларын чылатты, яңакларын кар белән ышкып карады. Ләкин әсир күзләрен ачмады. Янчурин аптырауга төште. Әллә бияләе белән урманда чамасызрак селтәнде, әллә инде Раббани мәкерлеккә кереште — аңлавы кыен иде. Ул, солы тутырған зур капчык кебек, буынсыз-хәрәкәтсез кала бирде. Ә зират өстөндәгеләргә янап торган фажиганә булдырмас өчен, аның күзләрен тизрәк ачтырып, әлегә явызлыкның төгәл урынын, кешеләрен белергә бик кирәк иде.

Тиздән ике ярдәмчәсен ияртеп Якуб Бураевич килеп керде. Беравык, үз күзләренә үзе ышанмагандай, Янчуринга карап торды да аңа ташланды. Озын-озак мавыгырга вакыт юк иде, Зиннәт аның колагына гына пышылдап хәлине аңлатты.

Якуб Бураевичның ярдәмчеләре авыл активистлары белән бергәләп зират тирәсендәге өйләргә барларга керештеләр. Кайдандыр бер флакон нашатырь спирты табылды. Зиннәт аны Раббаниның чигаләренә сөртте, борын төбенә үк китереп, ипләп кенә иснәтте. Бераздан теге, кисәк тартылып куеп, күзләрен ачты. Кабаланып торып утырды. Әйләнә-тирәсендә күз йөртеп чыкты да, эшнен асылын аңлап, лач иттереп төкерде, эшкә сүгенеп куйды. Чырае күгәрдә, авызы кыйшайды:

— Подпоручик Вәлиев! Их-х, теге көнне ниңә атып үтермәдем мин сине? Ә син, Бураев, миннән берәр сүз көтәсендер инде, эт жан.— Ул шулай бәргәләнеп, бәйләүле кул-аяклары белән идәнне кыйнарға кереште.— Менә сиңа. Сөз, этләр, ут камалышында. Хәзер барыбер мәхшәр башланачак монда. Кызыл хәшәрәтләргә ничек итеп калжаларга кискәләүне карап торың гына да минем өчен зур бәхет булачак. Тфү, ха-ха-ха!

Раббани, сары тешләрен ыржайтып, кыргыйларча көлә башлады. Шулкавыт кемдер тәрәзә какты. Янчурин ишегалдына чыкты. Капка төбендә Якуб Бураевичның ярдәмчеләре тора. Яннарында корулы пулемет, ә аяк очларында толыпка төрөп бәйләгән олы гәүдәле кемдер ята.

— Кырый өйнең чарлагыннан алдык,— диде егетләрнең өлкәнрәге.

Янчурин толыпның якасын чиште. Аннан иреннәре канга буялган шадра, симез бит күренде. Зиннәт ихтыярсыздан артка тартылып куйды:

— Шакиржан? Монда да син, сатлык кавеме!

Янчуринның жан ачулары кабарып, нишләргә дә белмәстән, наганын тартып чыгарды. Затворын тартып, көпшәсен тегенең чигәсенә терәде.

Шакиржан күзләрен акайтып, кабартма иреннәрен кәмит әйләндереп куйды:

— Үтермәгез генә, мин барын да әйтәм.

Капка төбенә берән-сәрән узган тамаша караучылар жыела башлады. Шакиржанны ишегалдына өстөрөп кертергә туры килде.

— Пулемет белән анда менәргә кем кушты?

— Леонид тапшырды ул эшнә миңа. Зират өстенә барысы да жыелып беткәч, кемдер анда мәктәпкә ут салырга тиеш, ә мин шул яктан төтен күренү белән халыкка ут ачарга тиеш идем.

— Ут ачарга? — Янчуринның иреннәре кипшенеп чыкты. — Пулеметны кайчан менгерден анда?

— Мин килгәндә ул шунда иде...

— Кая да булса шундый янә берәр нәрсә бармы? Пулемет-мазар?

— Белмим.

Янчурин ашыгып Якуб Бураевичны чакыртты. Бураев киң ачылган күзләре белән бер пулеметка, бер Шакиржанга карап торды да, «Әһе-е»-дән башка сүз тапмады.

Хәзер бик тиз хәрәкәт итәргә кирәк иде. Кем белсен, бәлки, икенче өй түбәсендә тагын берәрсә утыра торгандыр шундый «Максимка»сын әзер тотып. Якуб Бураевич ярдәмчеләренә икесен мәктәпкә, берсен зират өстенә чаптырды. Ике-өч күмүчедән кала, бар халыкны тизрәк зираттан чыгарырга кирәк иде.

Янчурин безаз тынычлана төште. Әйләнә-тирәсендәге манзара, хәл-ахваллар хәзер генә күзенә чалына башлады аның. Жил капка төбәндә ябагасы коелып беткән арык аркасын кояшка куеп, кола сыер күшәп тора. Өй алдындагы шомыртта чыпчыклар чыркылдый, яшел камзуллы көз песнәкләр сайраша.

Янчурин, Шакиржан янында кеше калдырып, өйгә керде. Ярдемчеләренә пулемет затворын китертте. Раббани кулындагы богауны бушаты. Затворларны күрәп, Раббани бер мэлгә бөкрәеп, коелып катты. «Ни кирәк?» — дип хырылдады безаздан. Янчурин үзенә күптән тынгылык бирмәгән беренче сорауын куйды:

— Нахияне кайсыгыз чәненчте?

— Аның язмышы күптән хәл ителгән иде инде. Ә шобагасы, карта уенында, сынар күз Хәсәнгә чыкты.

— Шакиржан белән мәсьәлә ачык. Авылда аның кебек кораллы янә берәрсә бармы, якын-тирәдәге халыкка янауучы?

— Юк.

— Леонид миңа кабер янында пычак белән эш итәргә кушкан иде. Әллә ул ниятегез үзгәрдеме?

— Юк, син дә шунда бетәргә тиеш идең. Эх, сине мин теге көнне ник атып үтәрмәдем? Мондый хата жибәргән юк иде...

— Әйе, Раббани. Ялгыштың син, оттырдың. Оттырырга тиеш идең. Һәрнәрсәнең чиге бар. Бу төбәктә генә дә күпме кайгы чәчтегез. Авыл советы башлыгының аркасына чалгы батырып качканың өчен дә түләnmәгән әле. Эмма синең гаебеңне аз гына булса да йоларга бер жаен бар. Леонид кем ул, Саратовтаңмы?

— Булса ни? Хәрби белемле икәнән беләм. Дәрәжәсе — подполковник.

— Муравьев штабы хезмәткәре. Сергей Сергеевич Изотов, шулаймы?

— ...

— Бүген волость житәкчеләре белән берлектә бөтен Яшьбиби халкы укытучы кызны күмә, аны халык мәңгә онытмаячак. Чөнки ул үз һәлакәте белән дистәләрчә кешенәң гомерен саклап калды. Ә синең, Раббани, кайда, кайчан үлгәнеңне дә белмәячәкләр.

— Кем син? Миннән ни кирәк сиңа? — Раббаниның кечкенә, салкын карашлы күзләрендә яшен чаткылары чагылып узды.

— Мин Татчека хезмәткәре Янчурин. Изотовны шайкасы белән кулга алганда син миңа булышырга тиешсең. Бүген Жамалетдин йортындамы алар? Уйла, синең башка чараң юк.

Шайка башлыгы ярдәмчесе Раббани белән подпоручик Валияровны бик кәттә кыяфәткә кереп каршылады. Ул бүген алтын кысалы күзлектән, өр-яңа френч, шундый ук яшел галифедән, ялтырап торган хром итекләрдән иде.

— Андагы эшләр тәртиптә, чәйләп алсак та була, — диде Раббани башлыгының кулын кысып.

— Молодцы, услужили царю и отечеству, господа, — дип үкчәләрен бәреп, башын кагып алды атаман.

— Рад стараться!

Леонид Раббанины читкәрәк әйдәп, берәз пышылдашып алды.

— Бу ничек котылды соң? — диде Леонид.

— Шадрә ашыгыбрак ут ачты. Подпоручик барып керешкәнче, бөтен зират өстен кисеп тә алды. Күрәсен, гомере бар икән егетнең. О-о, нинди тамаша купты анда! Мәхшәр, ахырзаман. «Ә» дигәнче зират өсте утлы тәмугка әверелде. Без, кеше-кара күз ачканчы, чокыр буйлап сыпырдык. Табаннырны шәм белән майларга кирәк, атаман, алар хәзер кузгалачак. Капчыкка олагуыбыз да бар.

Атаманның күзләре ялтырап, тавышы күтәрелеп китте:

— Ичшиксез, Раббани! Но исеңдә тот: Леонидның кушаматы — Тотылмас. Никак тотылмас... Нинди титаннар — Николашкалар, Савинковлар, Бонапарт-Муравьевлар харап булды, ә Леонид һаман атаман. Ни өчен? — Ул бармагын өскә чөеп, чайкалып куйды. Янчурин хәзер генә атаманның шактый исерек икәнлеген абайлап алды.

Шулвакыт болдыр ишегендә атаманның жан сакчысы, сыңар күз Хәсән күренде.

— Иптәшләр, рәхим итегез, хужабикәнең самавыры кайнаганчы итәге менде, сумсасы төште, — диде хатын-кыз тавышы белән чәрелдәп. Шунда тәмәке тартып торган янә ике-өч кеше, шайка членнары, бертавыштан гырғылдап алдылар.

Рызык тулы өстәл тирәсенә урнашкан, Жамалетдинның олы малас өстәлгә чирекле шешәләр куеп йөргән арада, хужа үзе кайтып керде. Чырае агарынган, йөзөндә каушау катыш борчылу билгесе, үзе ашыга, тәмам тынына капкан.

— Анда Яшьбигине атканнар, — диде ул көчкә тын алып. — Зират өстенә жыйелган халыкны пулемет белән чапканнар... Делянка яручылар янына, атын яндырганчы куып, хәбәрче жайдак чабып килде... Безнекеләр нәрсә, исәннәрме икән инде, әй алла...

Күмүчеләр таралып бетәр-бетмәстән, Якуб Бураевич кинәшә белән, пулеметтагы ярты лентаны һавага атып бетергәннәр иде. Юл уңаенда Янчурин урман каравылчысын делянка кисүчеләр янында очратып, бу турыда искәртүгә дә онытмады. Егет икән Жамалетдин: чын сәхиңдәгедән ким уйнамады!

— Жәһәннәмгә олаксыннар. Кызыллар кызыллар белән чәйнәшәргә тотынган, күрәсен, — дип сөйләнде атаман, бу хәбәрдән бик канәгать булып. — Котлуйм, подпоручик, инде братлашсак та була.

Леонид кордон хужасын да өстәл янына утыртты. Стаканнарга үзе арагы койды.

Салганны эчеп, капкалап алганнан соң, шайкадагыларның эңгәмәсе тагын да куера барды. Ирен-борыннары гына түгел, күзләре дә майланып кысыла төште. Күренә: алар Янчуриннар кайтканчы да сыйлана, капкалый торганнар. Сүз жаен туры китереп, Янчурин атаманның үзенен дә «жан сакчылары»н табынга чакыруын үтенде. Леонидның авызы мәс-хәрәле чалшайды.

— Ә-ә... Табутны давай, Табутны, — диде атаман белдеклеген күрсә-

теп. Аждаһаны капчыкка тыгу әмәленә керешкәнче, Миша Сазоновтан да битәррәк, Галимүлла Шайхаттаровның үз янында булуы хәзер бик кирәк иде Зиннәткә. Унбиш яшеннән Алафузовта авыр чүкеч белән сандал кыйнаган, тотса өзми жибәрмәс, кадактан бау ишеп, дага турайтырлык сәләте булган «Кендек»-Галимүлла кирәк! Атаман бу үтенечкә дә колак салмый булдыра алмады. «Табут» белән «Кендек»не штраф белән чыбыркылап алгач, Леонид инде шактый исерек килеш, ерактан урап, масая башлады:

— Менә ни өчен сине, подпоручик, утыз ике кешенә расходка чыгарып, шакшы эт урынына дәмбәсләп жибәргәннәр? Стратегия һәм тактикаң сай булганга, Вәлиярәв әфәнде. Уй, акыл йөртү сәләтенә сыеклык билгесе бу, әфәнделәр. Мин Муравьев штабында махсус элемтә бүлеген кулда тоттым. Самара, Бөгелмә, Пермь — кыскасы, Казаннан башланып, Владивостокка чаклы сузылган Көнчыгыш фронт серләре миндә иде. Муравьевны бөтенләй ахмак дисәң дәрәс булмас, — юк. Бөтен жирдә үз кешеләрен утырта алды. Хәтта Кремль белән дә тыгыз элемтәдә иде. Өстенә сарык тиресе бөркәнгән килеш, Муравьев большевикларның атаманны белән шәп мөнәсәбәттә яши алды, моның өчен дә үтә түземлек, баш кирәк. Дзержинский гына, елан, аңа ышанмады. Әле унсигезенче елның маенда ук ВЦИК президиумына шул язды бит: «Характеры белән авантюрист Михаил Артемьевич үзен подполковник кына түгел, генерал дип саный. Ул — астыртын, икейөзлө кеше. Көнчыгыш фронт командующие дәрәжәсенә ул дустан Троицкий ярдәме белән иреште. Дошманның азат иткән шәһәр-авылларны исерек погромнарға, көчлөү, талауларға дучар итеп, өчәр тәүлек буена шашынган солдатлар карамагына тапшыра. Моңа каршы килгән большевик командирларны һәм аңлы солдатларны шундук юк итү чарасына керешә. Иң куркынычы шул, бу әшәкелеген ул совет власте исеменнән башкара...» — Леонидның күзләре бер ноктага текәлеп калайланган: әйтерсен дә ул шуннан Дзержинский хатындагы сүзләргә жыеп укый иде. Кинәт ул майлы иреннәрен ялап, бармагын югары күтәрдә: — О-о, тел, тел бик шәп эшли иде Мишка Артемьевичның. Корпусымны, берләшмәнемә янына туплап, трибунага менеп басар. Таза. Тавыш көр: «Герой солдатлар, минем белән булсагыз, сезгә беркайчан да үлем янамас. Алда алтын-көмеш, чибәр туташлар көтә сезне. Кемнең тырнак очы кадәр ярасы булса, ул биш йөз сумга, ә кем инде изге көрәш юлында ятып кала икән, аның гаиләсә мен сумлык шәфкаткә ия булчак. Алга, бөек жиңүләргә, дусларым!» Да, шундый иде ул бөркет йөрәкле батыр полководец. Әмма үз-үзенә нык ышанучанлыгы аркасында ялгышыклары да шактый булды. Ул сул эсерларның житәкчесе Мария Спиридонова кулы астында «Азат Идел бие Республикасы» төзәргә хыялланып йөрдә. Республиканың башкаласы, анычча, я Сембер, я Казан булырга тиеш иде. Казанны кулга төшерү максатыннан, шәһәргә астыртын гына шактый көч туплады. «Ирекле Россия» исемле бронепоезды китертте. Ләкин берни чыгара алмады — чөнки, фетнә башланмас борын, Казан чекасы моның койрыгына басты. Ә Мишада бит күпме корал бар иде, армия! Эх!

Леонид, тешләрен кысып, бар көче белән өстәлгә сукты. Таба-савытлар сикерешеп, бушап калган чиреклә шешәләр зәңгелдәшеп куйдылар. Атаман су төсенә кергән тонык күзләре белән өстәл тирәсендәгеләргә сөзеп чыкты да, тулы стаканын авызына каплады. Иярченнәре дә бер тын белән аның хәрәкәтен кабатладылар.

Янчурин ян тәрәзә аша зәңгәр күккә, якты кояш нурларында коенган түгәрәк аланга, шуның тирәсендә үскән ак зифа каеннарға карады. Алан читендәрәк куш каен төбөндә печән чүмәләсә. Чүмәләнең яртысы диярлек актарып ташланган, арырак иярле берничә ат чөмчәнен тора. Чүмәлә төбөндә корулы пулемет. Печән өстендә дүрт-биш кешедән торган шайка дозоры. Әмма алар төрле кыяфәттә яталар. Алар яныннан

хәзер генә буш чиреген алмаштырып, Жамалетдин малае китеп барды. Әнә, дозорларның өлкәне — алашаныкыдай зур башлы, жирән сакал-меккысы торып басып, чирекнең бугазыннан эчә башлады. Ләкин чайкалып китеп, чиреге икенче дозорның шәрә күкрәгенә килеп төште, ә үзә башы белән түбәнгә очты. Шулвакыт аның янында ике егет пәйда булды. Бу, һичшиксез, Бураев кешеләре иде. «Димәк, ул монда инде. Ә Жамалетдинның спирт кушкан эче балы тегеләрнең башын әйләндерергә өлгәргән. Димәк, безгә дә уяурак булырга кирәк. Калганнары ничек, ни хәлдә икән, монда бит алар егермеләп кеше», — дип борчылып куйды Янчури. Аның күз карашын аңлап, Галимулла-Кендек алдан ук әзерләп куйган бер тәпән эче бал белән агач кружкалар кертте. Барысының да алларындагы кружкаларын тутырып куйды.

— Атаман! Төкер ул Савинков, Муравьевларга, алар хатасыннан башын авыртмасын, үзәбез махы бирмик.

— О-о, подпоручик. — Атаман башын күтәреп, тонык күзләре белән аңа карап тора башлады.

— Браво, атаман, ну, господа, за союз, за братство, — диде Леонид, чайкала-чайкала урыныннан торып кружкасын алды.

— Ур-ра! — яңгырады өзек-өзек кенә. Салганын кабып куйгач, Зиннәт атаман янына килде. Кесәсеннән көмеш портсигар чыгарды.

— Яңа сугышчыларыгыз исемнән, — дип Леонидка сузды. Тересе Янчуринны кочаклады, аны битеннән өч тапкыр үбеп алды.

— Ну, подпоручик, күпме көч-күәтегез бар, нәрсә белән кушыласыз? Минем бит кырык ике баш атым, ике йөк коралым бар. Тонналап ит-май, капчык-капчык бодай, ике миллионга якын акча, сары тимер дә байтак кына, ә синең?

— Безнең дүрт капчык арыш-бодай, — диде Янчури. — Байтак кына корал, беркадәр алтын, аннан соң... — ул муенын кашып алды.

— Аннан соң ике дистә йомырка да, бер капчык юган кишер, — дип Миша Сазонов сүзен төгәлләргә өлгәргәдә, өй алдынан ниндидер гауга купты. Кемдер йорт як тәрәзәне сугып ватты. Галимулла, шуны гына көтеп торгандай урыныннан торды, Леонидның жан сакчыларын эләктереп, стакан чәкештергәндәй берсенә-берсен чәкәләп ташлады. Янчуринның корыч терсәгеннән буылып, атаманның күзләре мангаена менде.

Бусагада Якуб Бураевич күренде.

— Кузгалмаска!

Әмма шулчак Бураевның артында ук сынар күз Хәсәннең эче тавышы яңгырады:

— Подлучай, гады-ы! — һәм ишегалдында гөрселдәп граната шартлады. Чылтырап тәрәзә пыялалары коелды. Шул мизгелдә йорттагы шау-шу берьюлы тынып калды.

* * *

...Ул төндә дә Татчеканың бер тәрәзәсендә бик озак ут янды. Хәй Габдуллин әле ишектән, әле өсталендәге телефоннан күзен алмыйча бүлмә буйлап йөрәнде, юк эшен бар итеп кәгазьләр арасында актарынды. Ул Янчуриннан яхшы хәбәрләр көтә иде.

Лена Шакиржанова

Моңсу елмаю яки Рәсем

Син рәсемгә, дускай, безне төшер әле:
 калсын әле истәлектә сурәтебез.
 Еллар үткәч, сагына-сагына дус-ишләргә:
 «Яшь идек ул без дә»,— диеп күрсәтербез...
 Ялгыз каен белән икәү кочаклашып
 басыйк та без, карап торыйк синең күзгә.
 Ядкарь калсын шушы жәйдән. Күлгәбез
 күбәләк күк очып кайтсын үзебезгә...
 Бик якыннан алма: күкнең бер чите дә
 сыйсын шунда. Су буйлары, көймәләр дә.
 Чагылып торсын кояшлы бер көн икәнә,
 урын калдыр... без жырлаган көйләргә дә...
 Елмаерга әмер бирмә, күңел үзе
 ни кушса, шул чыгар инде йөзөбезгә.
 Еллар үткәч сагынып-сагынып бер карарбыз,
 яшь аралаш, шушы уйчан көзгөбезгә.
 Өйдә, дускай, без рәсемгә төшик әле.
 Аклы күлмәк ачык чыга сурәтләрдә.
 Безнең белән, күзгә күренмичә генә,
 рәсемнәрдән карап торыр йөрәкләр дә.

Бер адашыйк әле

Казан урамнары артык таныш,
 адашып та булмый ичмасам...
 Адашырмын, димә урманда да,
 хыял канатында очмасаң...
 Үз-үземә урын тапмаганда,
 исәрләнеп, ялгыз бер башым.
 Ят тыкрыклар эзләп чыгып китәм,
 яттан укып сине, Такташым!
 Мин бер сеңлең синең — Киләчәктән.
 Өр-яңадан сиңа мин гашыйк:
 икәү бергә кичке урамнарда
 бер адашыйк әле, адашыйк...

Сөйлим әле сина бер буранда
 Зөлфәт белән чана шуганны.
 Син дә шуар иден, белеп торам,
 бар ул безнең жанда туганлык...
 Их!
 Еллар чиратына берәз гына
 алданрак баскан булсамчы!
 Без очрашкан булыр идек юлда,
 мин дә бит бер исәр, гыйсьянчы...
 Песи малайларын мин дә сөям.
 Тик бүгенге
 шагыйрьләрдән алар, «кырыс», дип
 зарланалар: салам бирү кая!
 Гел куалар юлдан «перес!» дип.
 Мин дә раслап куям, «дөрөс» дип...
 Бер сеңелең мин синең — Киләчәктән —
 билгесез бер нәни жырдашың.
 Сине сагынып эзләп йөрим бүген
 кичке урамнарда бер башым...

Мәхәббәттә — «тукран тәүбәсе» мин,
 үкенсәм дә күпме, гел гашыйк.
 ...Казан урамнарын танып булмый.
 Бер адашыйк әле, адашыйк...

Ачы төймә тәме

Ничә еллар буге, тешне кысып,
 йодрыкларны эчтән йомарлап,
 күрөп, белеп, нәфрәтләнеп йөрдек...
 Чәйнәмичә, тизрәк йотарга

кушсалар да «баллы» бер төймәне,
 чәйни идек юри, ачысын
 татып, белеп, танып калу өчен.
 Чын тәме, дип, тәмам ачылсын...

Өрөм нәрсә! Тәнгә — шифа гына.
 Ә син менә тышы балланып,

эче тулы агу төймәләрен
 йотып яшәп кара алданып...

Чынбарлыкка алсу күзлек аша
 юанганбыз карап — чыдарлык...
 Ал пыяла — күпме чыдый ала?!
 Алсу ялган — Кара чынбарлык...

«Ачы!» «Ачы!» — диеп кычкырдылар,
 анысы да туйда, исереп...
 Ачы төймә тәме калды телдә
 яман чирне искә төшереп...

Кеше — мәңгелек

Бакый Урманчесга багышлыйм

Таш һәм Кеше...
 Гүл бу җиһанның
 хәтерә ул — төрле яшәгән...
 Кеше бүген Ташка йөрәк куя,
 Ташарга ул йөрәк, яшарга?..

Нәзакәтле бер моң ишетелә
 Бик ерактан — гасыр башыннан...
 Кем ул жырын яза, уй-моңнарын,
 Тавышын яза Болгар ташына?..

Берәз туктап, соклангандай итеп,
 Карап тора үзенә эшенә...
 Ни мөмкин?! — Кинәт, тылсым белән,
 Әверелә бу таш Кешегә!..

Телгә килә: «Дустым»,— диеп, үзе
Эндәшә ул карап сынчыга:
«Мин таш инде. Ә син — адәм заты.
Күрөп торам, таш күк син чыдам...

Бакчы, Бакый, үзең дә бәлки
Әйләнергә ташка вакыттыр...
Зинһар, гафу, үпкәләмә тагын,
Ихтимал, бу сүзем артыктыр...

Мин бит болай гына, үртәп кенә,
Таш мин, әлегә дә баягы...»
...Кушылырга сүзгә теләгәндәй,
Биеп куя сынчы таягы:

Ул да бер иптәше инде аның,
Анысына да күптән жан кәргән.
Жылы кулы Бакый-тылсымчының
Таякка да сулыш, жан өргән...

Сынчы дәшми. Дәшәр иде — курка:
Таш белән син кара сөйләшөп...
Ничкөм күрми. Ул тын гына елый,
Тамагында төөр, күз яше...

Үзе «гаепле» шул: Пигмалион,—
Үзе коеп, үзе терелтте.

Гаҗәп тә соң, салкын бер таш аның
Ни дип әле күңелен эретте...

Ә шулай да булмый сүзсез калып,
«Таш йөрәк» дип рәнжи күрмәсен...
Белөп торсын, жан индеме инде —
Димәк, мәңге-бакый үлмәсен...

«Дустым,— диеп аңа сүз кушты ул,—
Фани дөнья, диөп йөрсәк тә,
Көше — бакый, рухы мәңгә яши,
Жир куйнына беркөн кәрсәк тә...

Кабер ташы — ул бер истәлек тик
Туган-үлгән елны язарга...
Ә Көшегә, дустым, һәйкәл кирәк,
Кабер ташы гына аз аңа!..

Сөйләп кенә аңлап бетермәсөң,
Иң яхшысы — жыру жырым бер...
Мин — иҗатчы: көлөп куям кайчак,
Башны ташка куөп, жылым бер...»

Таш йөрәкләрне дә йомшартырылык
Моң тирбәлә. Картның — үз жыры...
Хәйран калып, аны тыңлап тора
Тәрәзәдән кәргән «кыш нуры»...

Чәчәклә хат

Чәчәклә хат алдым бүгөн жәйдән...
Миләүшәләр, көләч ромашкалар,
әнжә гөлләр, зәңгәр кыңгыраулар
сәлам әйткән... Бары да исән-саулар.

Салават күпереннән агып төшкән
жиде тасма булып уралдылар
жәйгә жырлар — хәтер толымына...
Жиде басма — хәтер болынына...

...Кар илендә басып торган көнем.
Чәчәклә хат, туңганымны минем
ничек белден, ничек таптың эзләп?
Күмелгәндер, дисәм инде эзләр...

Аллар үскән, гөлләр үскән илдән
хәбәр алдым — кулларымны жылытам.
Жанда — жылы яңгыр,
жылы жыллар,
жанда — жылы таң...
Чәчәклә хат, кая
каян юллап таптың?
Арган идем кышкы бураннардан.
Салкын боз тажына кем соң мохтаж?..
Такыялар үрөп булмый кардан...

Рәхмәт сиңа мең кат, чәчәклә хат!
Жәйне сагынам:
Иреннәрәм белән
салкын сиреньнәрнең
жылысына кагылам...

Салисә Гәрәева

Тугзак елга

Мин — су. Мин — зур инеш.
Мин — пакъ елга.
Мең ел буге агам — озак!
Мин — зур инеш. Суларым сак.
Мин — Тугзак!..
Тугыз чишмә тамырымда. — Чалт! —
балыкларым чума суга.
Тугзак мин — тугыз чишмә юлы,
исемем дә «Тугызак» шуңа.

Мин — су.
Дала буйлап агам.
Чишмә суын ачкан Тугзак — анам.
Гасырлардан ага суым — озак!
Жир-анадан өн ишетәм: — Тугзак!..

Мин — су.
Тугыз чишмә эзен
сузам, бизәп яшел дала йөзен!
Чык суларын эчәм, гөлләр юып,
тугыз телдә сөйлим, Тугзак булып.

Мин — су.
Мин — зур инеш.
Мең ел агам дала буйлап — озак!
Жир-анадан һәм даладан бер өн
ишетелә һаман: — Тугз-а-а-к, Туг-з-а-ак!..

...Син тирәсездә арсеноллар ташка ысалган
рәсемнәр тапканнар.

Хайырлардан.

Якташларым! Кемнәр идегез сез,
Урал ягын инләп йөргәннәр?
Нинди телдә сөйләштегез, Урал
буйларында гомер сөргәндә?..

Сунарчылар, таш балталар белән
ук-жәяләр алып кулларга,
мамонтларны куып барган чакта
кемгә очрадыгыз юлларда?

Кем тиресен ябып, ак тәннәрне
капладыгыз икән салкыннан?
Уйладыгыз микән без килерне
сездән соңгы буын артынан...

Ундурт мең ел элек... таулар кичеп,
чишмә суын эчеп йөргәнсез,
Ерткычлардан куркып, жылы эзләп,
тау куышына сез кәргәнсез.

Арагызда булган хисләр берәү —
табигатьне күргән, аңлаган;
Таш пычагы белән кыяларда
рәсем уймый булдыралмаган...

Килеп житкән аның рәсемнәре
Сим ярында, безнең гасырга...
Рәссамыгыз кемнән өйрәнгәндер
шундый матур рәсем ясарга?

Төрки телләр ерак буыннарның
ул — авазы безнең көннәргә;
Без — исән! Без яшәп сайрашабыз
сез сөйләшкән төрки телләрдә!

Тавышыгыз безгә килеп житте,—
Сим ярында исән эзегез!
Сез ясаган сада рәсемнәрдә
ярылып ята төрки йөзегез!..

Бу ташларны кем бизәгән,—
Аллы-гөлле өсләре?
Рун язуы кебек серләр
Шулай кем кул эзләре?

Маңгайдагы жырчыкка
Охшатам кайберләрен;
Балбал булып искәртә күк
Бабалар каберләрен...

Таш ярчыгында бер чәчкә
Үсеп, жылгә баш ия.

Нинди батырга дан жырлап,
Вакыт-хәтер таш өя?!

Кем йөрәгә, каен булып,
Үскән монда, таш ярып?
...Нинди дәншәтләргә шаһит
Бөек Урал ташлары?

Кем яше ул, сары сагыш
Суыдай, тама саркып?
...Монда бары Хәтер яши,
Буыннар жанын тартып.

Илтәм әле янган утымны

Түгелдә дә калды хәсрәтләрем,
Түгелдә дә калды эземә.
Түгелмәгән күз яшьләрем белән
Килеп кердем гомер көземә!..

Ахмадылар алар яңак буйлап,
Жиңеләйтеп минем кайгымны:
Зәңгәр хыял белән Мөмкинлекләр,
Теләк белән Дәртләр аерылды!..

Жуелмас моң сендә күзләремә,
Ак бәс булып килдә чәчемә.
Чәчәк булып үткән юлларымда,
Шигырьләрем илгә чәчелә!..

Түгелмәдә кайнар күз яшьләрем —
Эчкә генә һаман йотылды.
Илтәм әле, илтәм киләчәккә
Гел сөрәмсез янган утымны!..

АВЫЛЫМ

Авыллар күп Россияда эреле-ваклы.
Якыны юк ләкин жанга Тулбай чаклы.
Исемендә — Татарстан һәм Туган ил,
Иң жылы жир миңа монда, иң жылы жил!..

Шул туфракта минем тормыш тамырлары.
Чәчләремдә — туган ягым янгырлары.
Шул як суы, балы, каны — жисемендә,
Минзәләнең бер мизгеле исемендә...

Урман-сулар аһәңе бар тавышымда,
Без үрлэгән яшел Сөрмәт тавы — шунда!
Арышларым язын һаман серкәдәдер...
Ай нурында басу-кырлар иркәләнер.

— Исәнме! — ди һәр очраган таныш-белеш.
Гадәт шулай — очраганга сәлам биреш...
Бар күзләрдә елмаю һәм жылы күрәм,
Авылымны хәтеремә ныграк үрәм.

Мин бу жирдә мәңгелеккә калам,
Аерылса да тәнем;
Чөнки монда рухым чәчәк атты,
Тойды тормыш ямен.

Ташларында эзем, юлларында,
Суларында агам;
Жилләрендә яфрак жилфердәтәм,
Утларында янам.

Мин бу жирдә мәңгелеккә калам,
Әбәд яшәр өчен!
Килер буыннарға үз телемдә
Сөеп дөшәр өчен!

Мин бу жирдә мәңгелеккә калам,
Аерылса да тәнем;
Мин тулаем эчтем жаным белән —
Бөек Урал ямен!..

Ф л ү с Л а т ы й п о в

КӨМЕШ БЕЛӘЗЕК

Хикәя

шегалдында дөнья бетереп чуар тавык кытаклый. — Күкәй салып чыккандыр инде, рәхмәт төшкере, — үзалдына шулай сөйләнәп, Жиһан урыныннан кузгалды. Картайган, кулыннан хәле китә барган саен казлар, үрдәкләр дә бетте, тавыклар да кимеде. Бу тавык — үзенә иптәшкә дип калдырганы. Авылда бердәнбер чуар тавык әле ул, житмәсә. Бөтен күрше-тирәнеке озын торыклы, юан ботлы таза ак тавыклар. Инкубатор тавыклары. Элегрәк Жиһан да шундыйларга кызыккан иде. Тик атабабадан калган нәселне юк итәсе килмәде. Гомер буге шушы талымсыз чуар тавык белән көн күргән ләбаса. Аннан инкубаторныкыларның сәер ягы да бар икән: йомыркасын теләсә-кая салалар, чөрләмиләр, утырмыйлар, чеби чыгармыйлар. Әллә нинди кысыр тавыклар алар. Чын тавык кебек тә түгел.

Жиһан карчык, шуларны уйлый-уйлый, жим туглый. Менә, коштабагын күтәрәп ишегалдына чыгар, бер күкәй салып бөтен дөньяга яңгыратучы тавыгын шелтәли-шелтәли, аның ашаганын күзәтер.

— Кыт-кыт-кыт, — дияр тегесе.

— Әйе, шул авырып торам әле. Бүген соңлабрак чыгылды инде, — дияр Жиһан. Тавыкның үз көне — көн, үз теле — тел: «Кыт-кыт-кытак, кыт-кыт-кытак», — диеп кабатлар.

— Шулай шул, инде миңа да вакыт житкәндер, ахрысы, — дияр Жиһан. Әйтсә дә, үкенеп әйтми ул аны. Дөньяның асылына төшенгән, яшәү белән үлемнең табигый хәл икәнлеген күңеле тойган, кайчан да бер шулай булырга тиешлеген аңлаудан килгән тынычлык ул. Кеше гомере кыска да, озын да була ала. Ничек яшисең бит...

Жиһан, сызып-сыкранып кына, бәбкә үләне, алабута-кычыткан баскан ишегалдына чыкты. Түбәләре кыйшайган сарай-келәтләргә, аварга жыенып, урам якка сөрлөккән коймаларга карап торды, сузып көйли-көйли аваз салды:

— Ти-ти-ти-ти-ти!..

Жан-фәрманга чабып, үлән арасыннан чуар тавык килеп чыкты, жим салган жамаякка таба йөгерде. Тавык жим чүпли, Жиһан карчык баскыч төбенә утырып, кояш жылысында йокымсырый.

Берсеннән-берсе таза, берсеннән-берсе чибәр жиде бала үстерде ул. Алары да, кемне — сокландырып, кемнәрнедер көнләштереп үсә тордылар, тормышта үз сукмакларын, үз юлларын табып китә тордылар. Китә

тордылар... Шуларны уйлагач, ирексездән сыкранып куйды. Бәгырьләрен ярып чыккан балаларның барысын бергә, берьюлы күрә алмавына үкенү хисе йөрәген авырттырып чәнчеп алды. Әйтерсең, сизмәстән, ачык ярага кагылды. Авырту көчәйгән саен, карчыкның фикере дә йөгерегрәк була барды:

— Акылым камил, зиһенем саф чагында балаларны жыярга, бахилләшәргә кирәк түгел микән? Хушлаша алмый китсәң, үлгәч тә жаныңа тынгы табалмассың аннан. Бүгөн үк нәсел-нәсәпкә хәбәр салыр-га кирәк. Белеп булмый, әжәл кайчан киләсен әйтеп йөрми.

Урыныннан бик жәһәт кенә күтәрелмәкче иде, эчәндә, күкрәгендә нәрсәдәр шартлап өзелгәндәй булды. Төбәнә балта чабылган, кая аварын белмәгән яшь каен шикелле чайкалып алды да үлән өстенә килеп төште. Чуар тавык чырылап-чырылап бер якка атылды, ишегалдында сәер тынлык урнашты.

Күрше хатыны Хәят бакчада кыяр түтәленә су сибеп йөри иде. «Әллә мәче кәргәнме?» дип, як-ягына карангалап алды, күрше ишегалдында, баскыч төбәндә яткан Жиһан әбине күрүп, ашыгып-кабаланып аның янына йөгәрде.

— Иа хода! Нинди изге карчык иде бит! — дип пышылдады аның иреннәре. Әбинең изүләрен ычкындырды, ярдәмгә кемне дәшәргә белми-чә, аптырап басып калды.

Бераздан әбинең күзләре ачылды, сәерсенеп, бер — Хәятка, бер үзәнә карап алды һәм, авыз эченнән нидер укый-укый урыныннан күтәрелә башлады. Хәят әбине икнәреннән кочып алды, һәм алар сүзсез генә өйгә атладылар.

— Ярый, син кәргәнсең әле. Әллә нишләп күз алларым карангы-ланып китте, — диде Жиһан карчык, түр башындагы караватка барып утыргач. — Әле үзем дә сиңең янга кәрмәкче идем. Сабан туге жита бит. Балаларны чакыртып тилиграм суктырасы иде. Кайтып бер күрсеннәр иде дим...

Калтыранган куллары белән ул меңдәр астыннан бер төргәк хат чыгарды, кулъязулык читенә төйнәгән вак акчаларын чишә алмый азапланды:

— Син инде берсен дә калдырма, Хәят! Сабан туге диген... Кайтыгыз диген. Бик күнелле буласы дип тә яз, — бераз уйланып утырды да өстәп куйды: — Әнигез бик сагынган дисәң дә ярар микән?..

— Чирләп киткәнәңне дә әйтимме соң?

— Юк, юк! Анысы кирәкмәс. Кеше борчып...

— Алай димәсәң, кайтырлар микән соң, Жиһан түти?

— Нишләп кайтмасыннар! Син кайтырлык итеп сук. Сручный итеп. Теге... чәчәкле язучу белән барырлык итеп.

— Ярый, ярый, Жиһан түти. Шулай итәрмен.

Әмма сүзендә тормады Хәят, икеләнде, шикләнде — авыл почтасыннан киткән телеграммаларда «Кайтыгыз», «Сабан туге» дигән сүзләр урынына бары тик өч сүз: «Әнигез авыр хәлдә» дигән сүзләр генә язылган иде...

Жиһан карчык сандык актара. Почмакларына жиз калай сугылган, ян-якларына һәм капкачына калай бизәкләр төшерелгән яшел төстәге сандык ул. Жизләре күкселләнеп тутыккан, буявы купкан урыннарда шәрәләнган такта еллар үтү белән каралган, каен күмере төсенә кәргән. Үлемтеккә дигән бар нәрсәсе шунда саклана Жиһанның. Әле моннан егерме еллар элек үк эзерләп куйган иде. Еллар үтә торды, жайларие — кыш, кышларны жәй алыштырды, ә Жиһан түти гүяки аларны сизмәдә дә, таш кебек таза карчык булып, үз кеенә яши бирде.

Поэзияга ачкыч тыгып боруга сандык эченнән талгын көй ишетелде. «Шушы чыңнарына кадәр сагындырган икән. Ә мин, тиле, биед ачып карарга да онытканмын», — дип уйлап куйды ул. Юкса, язлар житкән

саен ачып, бар нәрсәсен карап, барлап чыкмый калганы юк иде. Каударланып, сандыкның капкачын күтәреп жибәрде дә ишен-ишкә, төрөнтөргә аерып, кадерләп салып куйган әйберләрен күздән кичерергә кереште. Кызыл башлы чүпләмле сөлгеләр, шакмаклы бизәк белән тукуылган ашыяулыктар, киндер тастымаллар чыкты. Аларны аерым бер урынга өя барды. Әйберләр әле бүген генә салып куйгандай яна, саф иде, керсез иде. Ник бер генә искерү галәмәте булсын! Тыштан күгәргән кебегрәк күренгән сандыкның эче, сап-сары булып балкып, яктырып тора. «Балаларыңның балаларына житә торга сандык бу, сандал агачы белән эчләнгән»... Кайчандыр әтисенен кемгәдер шушы сандык турында сөйләгәнә, өзек-өзек кенә хәтердә калган сүзләре искә төште. Аның хуш исе йөз еллар үтсә дә бетми, имеш. Каяндыр Кытай якларынан, Һиндстан тирәләреннән кайткан кыйммәтле агач ди ул.

Шуларны уйлый-уйлый, Жиһан сандык эчен актара. Ни жыелган, ни-нәрсә сакланган? Үзе китсә, төсә итеп сакларга балаларына, оныкларына нәрсә кала? Яңа яуган кар сыман күзләренә камаштыручы ак ситсы төргәге килеп чыкты. Зелпә тамырдай тармакланып-тармакланып киткән кан тамырлары беленеп торган ябык кулы кәфенлеккә кагылып кына үттә. Сандыкта яшылек истәлекләре, кыз чакның кадерле ядкарьләре дә саклана. Тизрәк шуларны күрәсә, алар аша бер генә мизгелгә булса да яшылеккә кайтасы иде. Сандык төбенә төшкән саен хәрәкәтләре житезләнә, ашыга-кабалана башлады һәм түземсезлек белән эзлән төргәген тартып чыгарды. Чулпы, хәситә, яка чылбыры... Буыннан-буынга күчеп килгән гаилә ядкарьләре. Жиһан токымындагы күпме кызылар шуларны чылтыратып кияү йортына аяк басмаган да сандык төбендә кадерләп сакламаган!.. Жиһан төенчекне чишеп жибәрде дә бер мәлгә катып калды. Инде онытылып беткән беләзеккә күзә төшкән иде аның. Баш-башларына арыслан сурәтә ясалган, уртасына яшыкелт-зәңгәр төстәгә зур фирәзә таш куелган, еллар үтү белән шактый ашаланган, көмешкә уеп төшергән бизәкләре юкарган. Кайчандыр калын һәм затлы булган бу зиннәт инде әби-баба төсә, бианам истәлегә дип кенә сакланган, күзгә-башка бәрелеп тормаган нәрсә иде. Ә менә бүген... Шул беләзектән агылган нур күзләрен камаштырды да инде аның.

— Әллә саташам инде, ходаем... — Жиһан күзләрен йомгалап алды, хәтта беркавым кулы белән каплап торды. Беләзектәгә балкыш кимемәде, ә игътибарны үзенә тарткан, чакырган көчә арта гына барды. Алыргамы-юкмы дип икеләнеп торганнан соң үзалдына көлемсерәп куйды:

— Һе, карт дивана. Ничәмә ел сандыкта яткан беләзек нурлана димени?! Исәр!..

Беләзекне кулына алды да тәрәзә янына килеп, әйләндереп-әйләндереп карый башлады. Кояш нуры төшеп торгандыр, шуннан чагылып ялтырагандыр дип уйлаган иде, әмма ялгышкан икән. Тәрәзә янында да беләзектән жылы нур агылуын дәвам итте, ә шома зур фирәзә исә үтә күрәнмәле яшыкелт-зәңгәр балкышка чумды. Эчкә ягында вак гарәп хәрәфләре белән бизәкләп төшерелгән язу да беленер-беленмәс кенә булып тора иде. Жиһан өстәлдә яткан күзлеген алып киде, бер яктан сынган сабы урынына әтмәлләнгән керешинә колагына элөп, укырга тырышып карады. Ләкин күпме азапланмасын, беләзекнең кыршылмыйча калган урынындагы «...гәүһәр даш улмаз...» һәм «...кадрене ахмак белмәз...» дигән сүзләренә генә аера алды. Башкалары инде ашалып беткән, танырлык түгел иде.

Жиһанның башы әйләнеп китте. Йөрәгә калтырауга түзә алмыйча, сандык янындагы урындыкка барып утырды, беләзектән укыганын дога укыгандай кабатларга кереште: «Гәүһәр даш улмаз, кадрене ахмак белмәз...» Әйтерсен әлегә сүзләр түгел, хәтергә уелган вакыйгалар кабатлана иде.

...Өченче көн инде буран котыра. Салам түбәле өйнең кыегында жил улай. Жил тавышына кушылып, Жиһан белән бианасы кулында орчык

зырылды. Сәкегә тезелешеп, балалар йокыга талган. Ә алар ап-ак йонны эрлиләр дә эрлиләр. Фронтка жылы оекбашлар, жылы бияләйләр кирәк. Балки әле йөрәк жылысын кушып бәйләнгән шушы оекбашларның берәрсе Жһаннның иренә, Дәүләтенә дә барып эләгер. Шуны уйлау күнелендәге сагышны баса, бик азга гына булса да, кайгыны оныттыра.

Кичләр озын, сөйләшер сүзләр күп. Бианасы, балаларны карап килә дә, салмак, басынкы тавыш белән көйләп укый башлый. Китаптан түгел, яттан укый. «Түземлек, сабырлык бир, ходаем!»— дип тәкрарлай-тәкрарлай укый. Аның тавышы әллә ничек серле һәм тылсымлы булып янгырый:

Гәүһәр даш ая-ләйкин гәүһәр даш улмаз,
Дикмә кеше гәүһәр кадрен кийәс кыйлмаз,
Бу нәземнең кадрен ахмак белмәз,—
Гакил кеше дыңлар, аңлар, белүр имди...

— Бу сүзләр менә бу беләзектә дә бар,— дип, ябык кулын Жһанга сузып күрсәтә биана.— Әнием истәлегә ул. Хикмәтен бер сина да әйтерем әле... Яшьсең әле. Түземен генә житсен.

Жһан боларны өр-яңадан күргән, бианасының тавышын ишеткән кебек булды. Калтыравык тавыш белән «Йосыф китабы» көнә сузып жибәрүен сизми дә калды. Үзе көйли, ә күнелен үкенү хисе телгәли: «Мин дә кадрен белмәгәнмен. Анам сүзенә сапсызлык күрсәткәнмен. Беләзек шуны кисәтәме әллә? И ходаем, бердәнбер теләгем бар: Дәүләт токымыннан булган балаларым белән хушлаша алсам иде дә, бу хикмәтне аларга әйтә алсам иде. Исән чагымда кайтып жита күрсеннәр иде»,— дип, беләзекне кытыршы куллары белән ышкый-ышкый, авыз эченнән сөйләнергә кереште. Һәм шул мизгелдә балкышның көче кимүен күрә алды. Әле яңа гына яшькелт яктылык сибеп торган фирәзә тоныкланды, көмөштәге нур сүрелә төште кебек.

Жһан карчык хәтерендә яңарган вакыйгалар төзек бер сурәт алмыйча интектерде.

— Хәтер дигәннең тишек иләккә әйләнгәч, шулай булмый ничек булсын инде,— дип уфтанды ул. Килең булып төшкән вакытлары, тирә-якта дан тоткан батыр егет Дәүләтнең асыл көрәшче чаклары исенә төште. Их, үкенечкә калган көннәр күпме дә, кире кайтара алмаслык хәлләр күпме! Берсен-берсе сөешеп туймастай кадрле көннәрнең дә төмен тулысынча тоя алмый калдылар шул. Ил өстенә бер-бер артлы күпме афәт килде, күпме кайгы, каргыш инде. Дәүләтен берсе дә читләтеп үтмәде. Яуга чыгып киткән жиреннән ярты Европаны урап, ярым үле, ярым тере хәлдә нигезенә кайтып егылды аның ире. Кулыннан килгәннен барысын да эшләде Жһан: көн димәде, төн димәде, анда чапты, монда чапты, ничек итсә итте — әмма Дәүләтне ярты ел дигәндә аякка бастырды. Тик бергә озак яшарга язмаган икән. Йөрәге янына уелып кERGән дошман мианасы ярчыгы жир куеннана алып та китте аны.

Истәлекләргә бирелү күнелен алгысытты, авызы кипте.

«Чәй куярга кирәк,— дип уйлады Жһан.— Их, ялтырап торган жиз самавырны гөжләтеп бер эчсәң икән ул чәйне. Кәрәзле яңа бал белән, мәтрүшкә белән...

Үзе дә сизмәстән беләзекнең ташын, бизәкләрен сыйпый башлаган иде. Аның кинәт балкып киткәннән һәм яңа тоныкланып калганын абайлады. Альяпкыч итәге белән күпме ышкымасын, элеккеге нур кире кайтмады. «Нишләп һаман сүрелә соң бу?»— дип эче пошты Жһаннның. Әмма беләзектән күзен алуға, тагын бер кат «аһ!» итте. Бүләк уртасындагы иске өстәлгә чигүдә ашъяулык жәелгән, аның өстенә, кояш кебек нурланып, жиз самавыр кунаклаган иде. Тирәсәндә эрелә-вакылы савыт-саба, алтын йөгертелгән чынаяк-чайнек, жамаяклар... Савытларда кәрәзле бал, авыз суларын китереп торучы пешкән жиләк, сөт өсте... Бөтен бүләккә бал исе, жиләк исе, мәтрүшкә исе, тагын әллә нинди — бөтен

лæ белән яшьлектә калган, таныш, әмма хәзер анык әйтеп булмый торган хуш исләр таралган.

«Беләзек хикмәте! Беләзекнең көче бу!» — күнелен шундый уй сыздырып үтте. Дәүләте сугышта чагында бианасы әйткәннәр бөтен ачыклығы белән исенә төште. Тик әйтеп бетерә алмаган иде ул аларны. Башта сүзләрнең мәгънасенә төшенә алмый аптырады Жиһан, аннан дөнья мәшәкате басты. Сындырып авызыңа кабарга икмәген булмаганда, итәк тулы балаң елап утырганда иске беләзек кайгысы идемени соң! Ә булган икән бит хикмәте, булган икән! Үкенү хисе, ачык ярага тоз салган кебек, тагын бер кат әрнәтеп узды.

— Безнең нәсел мирасы бу. Буыннан-буынга тапшырасы...

Бианасы буылып ютәлләргә тотынды. Кайнар, ябык куллары белән Жиһанның беләгенә тотынды, мендәрәннән күтәреләргә тырышып каралды. Әмма, көчә житмичә, тагын аска таба шуды. Берәз яткач, көчән жыеп әйтте:

— Гади беләзек кенә түгел... Хикмәтле... — һәм, кулыннан салып, Жиһанга әнә шул иске зиннәтне тоттырды, тимәрчә күреге шикелле гыжлаган күкрәгеннән ярым пышылдап әйтелгән сүзләр чыкты:

— Беркемгә бирмәскә, иң авыр вакытларда да сатмаска... Йортыңны сатсаң сат, беләзеккә тимә. Бу — ата-бабамнар нәзере. Шуны үтәмәсәң, дөньяда рәхәт күрермен димә!..

Күрәсәң, шуларны әйтә алудан ниндидер жинеллек килде, карчыкның ютәле басылды, тавышы тынычлана төште.

— Су... Су бирсәңче, — дип эндәште ул. Әле һаман берни дә аңламый торган Жиһан, ашыгып, чүмечкә тотынды, сулы чиләк янына ташланды.

— Өч хикмәте... Буын саен өч теләген үтәлә...

Сулы чүмечне бианасы кире этәрде, сүзен әйтеп калырга тырышты:

— Беләзеккә иң чарасыз чакта гына...

Шуннан соң мәңгегә тынып калды Жиһанның бианасы.

Жиһан күнелендә истәлекләр яңарды. Шундый хикмәте, тылсымы, көчә булгач, нигә шул чакларда ярдәм сорамады икән соң ул? Беләзек көченә теләсә кайсы вакытта таянырга ярамаганымы? Өч хикмәте дигән сүзләр нәрсәне аңлата?

Үзе шуларны уйлады, үзе әллә нинди тылсым көчә белән әзерләнгән чәй табыны янына утырырга кыймый торды Жиһан. Димәк, ул бер буынның өч теләген үти ала. Үлем алдыннан әйтелгән сүзләрнең мәгънасе бәлки шулардыр? Әгәр алай булса, Жиһан өлешенә тагын ике тылсым калган булып чыга түгелме соң?

— Их, тылсым кадәр тылсымны бер чынаяк чәйгә әрәм иттем... — шулай дип үкенде карчык. — Әгәрәнки мин хәзер Дәүләтемнең, терелеп, бу дөньяга кайтуын сорасам?! Мондый теләкне дә үти аламы икән ул? әллә киткән жирдән кире кайту юк микән! Әгәр андый көчә булса, нишләп бианасы үзе файдаланмаган, нишләп үлем түшәгенә яткач кына аңа бирергә булган. Дәүләтне терелтсәм, ул шулай яшь булып кире кайтыр идеме?

Үзен сигезенче дистәне куучы карчык икәнлегә исеннән чыккан иде. Шул исенә төшкәч, көлемсерәп куйды:

— Юктыр, кирәкмидер... Дөньяда һәр нәрсәнең үз урыны бардыр. Утырыйм да чәй эчеп алыым әле. Зиһенем дә ачыла төшәр...

Жиһан табын янына килеп утырды, яңадан талгын нур белән балкый башлаган көмеш беләзекне алдына куеп, чынаякка куе чәй агызды.

Сөт өсте салынган хуш исле куе чәйне уртлап куйгач, бөтен тәне талгын бер рәхәтлеккә чумды. Әйтерсәң лә яшь кыз чагы. Мәнә, имеш, печән чабып арыганнар да, яңа куелган кибән төбенә ауганнар. Каяндыр бөтнек исе килә, жиләк исе борыннарны кытыклай.

Жиһан кинәт сискәнде: күз алдында өлгергән арыш басуы калкып чыкты. Офыктан-офыкка тоташкан чиста кыр. Ә иген арасында кемнеләр

мәһабәт гәүдәсе... Чү, тукта! Дәүләт түгелме соң? Әнә ич, кулларын изән аны чакыра, борылып карый да, үзе артынан дәшә, көнчыгышка, кояш нурлары балкыган зәңгәрсу офыкка күрсәтә.

Жиһан сикереп торды да алга омтылды. Тик, күпме генә атламасын, алга бармый. Үзе барган да кебек, ә чынлыкта һаман бер урында таптана, имеш. Жиһан, өметен өзеп, булмый дип кул селтәргә жыенуга, күзә тагын офыкка, һаман чакырып торучы Дәүләтенә төшә, актык көчен жыеп янадан йөгәрергә керешә.

— Көпә-көндөз төш күрүп утырам инде әллә?! Хикмәти хода!... Шушы беләзек галәмәте генә бу!..

Жиһан беләзекне кулына алды. Күңелендә һаман шиккә охшаш нәрсә кымыржый. Өч хикмәт — өч теләк булса, нинди теләк теләргә? Үзенән соң калучы балаларыңа үкенеч китермәслек, аларга горурлык һәм таяныч булырлык нәрсә бар? Хәер, әле беләзек үзе дә аларга калачак. Алар да кайчан да булса бер шушындый сорау белән газәпланачак. Тик беләзекнең хикмәтен әйтеп өлгөрергә генә кирәк. Ата-бабаңнан калган мал-мөлкәт кенә түгел, ә синең дөньяда ник яшәвеңне, кайдан килүеңне һәм кая баруыңны аңлата торган олы бер ядкарь дә бу. Ядкарь-сез кеше ярлы була, сукбай булып яши, сукбай булып үлә. Каралжым көмөшкә батып кәргән борыңгы хәрәфләр шуны әйтмиме? «Бу нәземнең кадрили ахмак белмәз, гакил кеше дыңлар, аңлар, белүр имди», — дип юкка гына азылмагандыр.

Жиһан карчык тәмам гажизләнде, беләзекне тагын бер кат сынап карарга булды: «Әгәр бу теләгем дә үтәлсә, өченчесен — иң олысын һәм изгесен теләр идек», — дип уйлады.

Беләзекне сыйпап куйды һәм, тере кешегә эндәшкәндәй, сакланып кына сөйли башлады:

— Әгәрнки хикмәтләрең хак икән, шушы минутта өстәлдәге савыт-саба һәм нигъмәтләр юкка чыксын иде. Шул фикеремнең раслыгын күрсәтер иде.

Сүзләрен әйтеп бетерергә дә өлгөрмәде, самавыр һәм чынаяк-касалар, куе томан эченә кереп киткәндәй, эреп юкка чыктылар.

Күзләренә ышанмыйча, Жиһан өстәл өстен капшап карады, бүлмәнең бөтен почмакларына күз йөртеп чыкты.

— Чыналап та булдымы соң болар? Әллә күземә генә күрендеме?!

Әмма аларның чыннан да булганлыгын хәтерләтеп, өй эчендә яңа аерткан бал, бөтнек, мәтрүшкә, жиләк исе дулкынлана. Өстәлдән исә самавыр жылысы да чыгып бетмәгән. Ул гына да түгел, Жиһан карчык әле тел очында һаман пешкән жиләк тәмен тоя иде. Сабырсызланып, кулындагы беләзеккә күз төшерде һәм сандык ачканда үзен шаккатырган балкышның тәмам беткәнлеген күрде. Гап-гади беләзек. Сурәтләренең бик тә таныш уемнары, бөтеркәләре, эчендәге язманың ярым жуелган хәрәфләре генә аның һаман шул ук беләзек икәнлеген күрсәтә иде.

— Өченче теләгемне — иң кирәген әйтеп өлгөрә алмадым, — дип ачынып уйлады Жиһан. — Балкышы сүнде — хикмәте дә бетте. Минем буынга дигән хикмәте. Нигә икәү генә булды икән алар?.. Балкем, өченче хикмәте бөтенләй башкададыр?!

Башы буталып беткән карчык әйберләрен сандыкка тутырырга кереште. Әмма ахырына житкәрә алмады, хәле китеп, урын өстенә ауды.

* * *

Иртәгә сабан туге. Сызылып таң атты. Офык өстендә кояшның алтын талинкәсе күренергә дә өлгөрмәде, кырлар тургай сайравына күмелде, бар жиһан, тереклек телгә килде. Әйтерсەң дә алар да үз бәйрәмнәренә, үз сабан туйларына әзерләнә.

Төрәзә төбөндәге сәрби куагы талгын жидә тибралә, аксыл сары

чәчәкләре пыялага бәрелеп-бәрелеп куя. Гүяки: «Ач тәрәзән, дөньяга күз сал.»— ди. Жиһан боларның барысын да күрөп, ишетеп ята. Яшьлек-яшәрү бәйрәме алдыннан гына шулай өзлегеп китүенә уфтана. Ләкин ни хәл итмәк кирәк!..

Өйалдында кемнәндер тамак кырып куюы сискәндереп жибәрде.

— Кем бар анда? Хәят, синме?— диде ул, хәл белергә кергәләп торган күрше хатынның борчулы йөзен күзаллап. Жавап ишетелмәде. Бераздан, шыгырдап ишек ачылды, өйгә кулына чөмөдән тоткан төпчек улы Мохтар белән яшүсмер малай һәм кыз килеп керде. Улы, әйберләрен ишек катында калдырып, түр башына, әнисе яткан карават янына ташланды.

— Әнкәй!..

Хәлсез беләкләренә таянып урыныннан күтәрелергә азапланган әнисе янына килеп тезләнде һәм гафу үтенгән тавыш белән сөйләнергә кереште:

— Йә, йә, әнкәй... Торма!.. Күңелем сизгән иде аны... Озаграк кайтылмады шул...

Мохтар сакланып кына әнисенә мендәрен рәтләде, аннан соң, әле һаман да ишек төбөндә таптанып торучы балаларын чакырды:

— Якынарак килегез, әнигезнең хәлен белешегез!..— Алар алгарак узгач, әнисенә әйтте:— Төпчегем Нурдәүләт белән кызым Сафияны да алып кайткан идек...

— Яхшы иткәнсең, улым. Бик, бик күрәсем килә иде үзегезне.

Бары тик шунда гына Жиһан оныгының ире Дәүләткә охшаган булуын абайлап алды. Шундый ук киң, ачык маңгай, дулкынланып торган кара чәч, туры борын һәм шундый ук чаткыланып торган конгырт күзләр. Буй-сыны да — коеп куйган Дәүләт инде. Әгәр өстендә моңарчы күрөп ияләнмәгән чуар майка, тәнәһә сыланып торган, житмеш-жиде каптырмалы, чүккү чалбар булмаса, төшләнәм дип уйлап, «Дәүләт!» дип кычкырып жибәрәсе иде.

— Теләгем кабул булды. Ичмасам, сез генә булса да кайтып життегез, улым. Рәхмәт инде...

Әмма ялгышкан булып чыкты. Иртән бер ачылган ишек кичкә кадәр ябылып тормады. Ташкент, Бохара якларынан, Свердлов һәм Ижаудан, Төмәннән һәм Сахалиннан исән калган малайлары һәм кызлары, киләткә һәм кияүләре, оныклары һәм аларның балалары, кем әйтмешли, Жиһан белән Дәүләт токымы кешеләре кайтып төште. Карчыкның ялгызына болын хәтле булып тоелган йорт кечерәеп, тараеп калды. Әле моңарчы беркайчан да төп йортка бу кадәр туган-тумачаның берьюлы жыелганы юк иде. Хәл-әхвәл сорашу, кочаклашып күрешү, «Ә хәтерлисезме?», «Исәндәме?»— дип, бер-берсен бүлдәрә-бүлдәрә, үзләренә генә мәгълүм хәтирәләр уртаклашу, танышу-таныштыру китте. Кем кемнән баласы, кем кемгә кайсы яктан туган һәм кардәш...

Төрлесе төрләчә киенгән һәм төрле телдә сөйләшүче, үзләре бер сабан туен хәтерләтүче шушы кадәр кешенә күрөп, Жиһан карчык таң калды: «Кайларга гына таралмаган да кайларда гына оя кормаган икән безнең токым! Нәселбезнең ядкар, өлкән буынның яшьләргә җәмәгатьчә — тылсымлы беләзекке кайсысына гына тапшырырга? Хикмәттен әйткәч, үзара ызгыш-талашка сәбәп булмасы ул? Яшьләргә дә бирергә ярамастыр: асыл кадерен белмәсләр, үзем шикелле, юкка-барга эрәм итарлар. Өлкәннәреннән кемне сайлап алырга? Туган белән туган арасындагы үчлек, көнләшүдән дә яман нәрсә юк. Кулларында шундый көчле тылсым барлыгын белгәч, аның куәтен кемгәдер дошманлык эшләргә файдаланмасылармы? Аттан ала да туа, кола да туа. Дөрөс, нәселдә яманаты чыккан кеше булмады булуын. Әмма кем белә? Инчаклы, тотнаклы, тыйнак һәм сабыр кешегә бирергә кирәк дигәнне беләзектәге сүзләр үзләре үк кисәтеп тора бит».

Баштарак, «Олы кызыма бирермен» дип, уй беркетеп куйган иде.

Эмма, тора-бара, күнеленә шик төштө. Ил өстенә килгән яу белән көрөштә күп ирләр башларын салды, дөнья тоткасы хатын-кызга терәлөп калды. Сабанын да сөрделәр, йөгөн дә төяделәр, ат урынына жигелеп тарткан чаклары да булмады түгел. Әле яңа мыек төрткөн, кавырсыннары да катып житмәгән яш-жилкенчәкләргә, малай-егетләргә алар житәкче булды. Хатын-кызның дөньяга баш булам дип күкрәк кагу галәмәте шул авыр еллар мирасыдыр, ахры. Жиһан карчык хатын-кызның иргә баш булуын сөймәде, ирдәүкәләргә күрә алмаган кебек, катыншаларны да өнәмәде. «Дөньяда һәр нәрсә үз урынында булырга тиеш. Юк! Хатын-кызга бирергә ярамас. Дәүләтем сугышта булу аркасында гына миңа эләкте дә ул».

Шул вакытта аяз көнне яшен суктымыни.

«Ә мин аны нигә Дәүләткә бирмәдем икән соң? Үз вакытында ана тапшырган булсам, бәлки исән дә калган булыр иде бит!?» — дип үрсәлде Жиһан. Бөтен жанын парә-парә телгәләп, шундый шөбһәле һәм аяныч хис йөрәген авырттырып кысып алды.

— Шулай иткән булсам, бу көннәргә дә калмаган булыр идем ич...

Авырту кысканнан-кыса барды һәм, түзә алмаслык утлы төөргә әверелеп, бөтен тәнәһә таралды. Күз аллары караңгыланды, Жиһан соңгы минутлары килеп житүен аңлап алды. Иң соңгы, хәлиткеч сүзгә әйтергә кирәк иде. Тик моның өчен каян көч табарга?

Иреннәрен авырлык белән кыймыллатып, гыжлауга охшаш пышылдау белән сөйли башлады. Кулыннан беләзекне салып Мохтарга бирмәкче иде, хәлсез бармаклары тотып кала алмады, ул зыңлап идәнгә тәгәрәде. Балалар ятак янына жыелды.

— Бәхил булыгыз, балалар... Мин китәм... Соңгы үтенечем... беләзекне саклагыз. Тылсымлы ул... Нәселебезнең яшәү көче... Иң өметсез чакта...

Жиһан карчыкның тавышы киселде. Аның бәйләнешсез сүзләрен, тын калып, баш иеп тыңладылар.

Жиһан карчыкны жирләгәч, өчөсен, жидесен үткәргәч, балалар берәм-берәм китәргә жыена башладылар. Туган йортта, туган нигездә соңгы кич. Иртәгә юлга чыгасы. Һәммәсә дә сүзсез. Аркылы-торкылы такта кадакланган тәрәзә аша өйгә шомлы кызыллык иңгән. Тынык озакка бармады, ишегалдыннан чырыллап кычкырган тавык тавышы, кемнелдер лап-лоп йөгөргәнә ишетелде. Озак та үтмәде, еш-еш сулап бүлмәгә олы апалары килеп керде.

— Эрәм кала бит. Ашка яхшы булды әле бу, — дип сөйләнде ул, аяклары киндерә белән бәйләнгән чуар тавыкка ымлап. — Сина әйтәм, хәл итеп кер әле моны.

— Тимә, апа. Күршеләргә калсын. Әниңең төсә итеп тотарлар иде, — диде Мохтар. Апасы кулын селкеде:

— Кирәк ди аларга сыңар тавык! Күр, йорт-жирләре нинди бөтен...

Жизни тиешле кеше, пычак тотып, хатынына иярдә.

...Казанда аш кайный. Һәркем әйберен барлый, туган йорт истәлегә итеп, үзенә охшаган берәр нәрсәне алырга тырыша. Кемгә — чүпләмдә сөлге, кемгә — ашъяулык, кемгә — чәйнек-чынаяк... Каралжым көмөш беләзек онытылган иде. Аны Мохтарның улы Нурдәүләт табып алды.

— Моңысы миңа булсын әле, — дип эндәште ул әтисенә. Эчәндәге язуну да күрәп алды һәм Сафиягә күрсәттә:

— Кара әле, эчәндә таракан эзе кебек нәрсәдер сырланган аның?

— Искөргәндер, тишелгәндер, — диде Сафия.

Өлкәннәрдән дә кемдер игътибар итте:

— Әни айткан беләзекке алла ул?

— Бу тимер кисәгендә нинди тылсым булсын! Үзе юка, үзе иске. Металл ватыгы итеп тапшырырлык весы да юк ич аның... Гомере буе юк-барга ышанып яшәде инде ул әни.

— Тылсымы бар диде бит...

Жиһан карчыкның Сахалин якларынан кайткан уртанчы улы энесенен балаларына кистереп әйтте:

— Акылы жиңеләя башлаган карчык сүзенә ышанып сихер эзләмәгез. Әкият... Тылсым менә монда ул!— һәм күн пинжәгенен ян кесәсендә яткан акча янчыгына суккалап куйды. Хәер таратырга дип вакла-тып алган көмеш акчалары чыңлап алды.

Әмма Нурдәүләт үзенекен тукуды:

— Әти дим, алым инде? Миңа булсын инде?..

— Алсаң алырсың инде. Ни эшкә соң ул сиңа?..

— Ә мин аннан муенга асып йөрергә медальон ясатам.

— Нәрсә ясатам ди ул?— Колакка катырак туганнардан берсенен бу саравына икенчесе аңлатма бирде:

— Муеныма мидал ясатам, ди. Хәзер мидалны ясатып та алалар ди бит!

Кичке шәфәкь нуры төшкән бүлмәдә, Жиһаннан калган чүпрәк-чапрак арасында актарынган өлкән туганнарның үзара шыпырт кына көлешкәне ишетелде...

Әдхәт Синугыл

Туган як

Туган якның гүзәл була —
Гади генә бер гөле дә...
Ямьле була, кыек булмый
Туган якның бер жире дә.

Туган якның шифа була —
Талгын искән бер жиле дә...
Үлеп китсәм, миңа жита
Туган якның бер гүре дә.

Көз

Көз алмаштырмый буявын, карамый салкынга да. —
Көз төсе алыштыргысыз хәтта саф алтынга да!

Көз кояш карый сагаеп, йөз чөереп барсына,
Инешләр баса бозланып туңган ярлар каршына.

Көзгә жилләр жимнәр ташый табигать табынына,
Табына бар да жирдәгә яшәеш канунына:

Өнсез калган болын-кырлар болыт юрган ябына,
Көтү-көтү кошлар иле оча дингез ягына.

Ай да йөзен сирәк ача күк иле гөмбәзендә,
Кыраулар суккан таңнарда жир йөзе бизәген дә.

Дөм-кара көзгә төннәрдә йолдызлар гайләсе,
Юк түгел көзгә көннең дә гашыйк Мәжнүн, Ләйләсе...

Юк түгел ялкын-якутлар көзләрнең учагында,
Яналар егетләр, кызлар мәхәббәт кочагында.

Көз буташтырмый буявын, алтынлый бар дөньясын. —
Кешелек йөзена генә көз буявы кунмасын!

Минем илем

Минем илем — минем атам, минем бабам,
Минем анам — минем илем, минем балам.

Минем илем — минем тумыш, минем уңыш,
Минем сагыш — минем илем, минем язмыш.

Минем илем — минем кышым, минем язым,
Минем назым — минем илем, минем сазым.

Минем илем — минем сүзем, минем йөзем,
Минем күзем — минем илем, минем үзем.

Минем илем — минем өем, минем түрем,
Минем көем — минем илем, минем телем.

Минем илем — минем ярам, минем һавам,
Минем тамыр — минем илем, минем дәвам...

Көн үтте

Бер көн минем иптәш булып үтте,
Икенчесе, никтер, үги итте.

Бәхетләрдә бер көн йөзеп үтте.
Икенчесе — утка салып китте!

Бер көн каушу миңа насып итте,
Икенчесе ялгызлыкта үтте.

Бер көн минем гел «жәннәттә» үтте.
Икенчесе тәмуг кебек өтте!

Миңа бер көн бөркет бүләк итте,
Икенче көн — борча аулап үтте.

Гомер юлын бер көн бергә үтте,
Икенчесе — юлым кире сүтте...

Үз оясы була

Кошларның да яшәү кануны бар,
Нәсел саклау калган борыннан...
Жибәрмиләр чит-ят кошны якын,
Кошка кыйммәт оя барыннан.

Нәсел өчен көрәш — изге көрәш
Нык сеңгән бу кошлар канына,
Балаларын жәберсәтсәләр дә
Канатларын ярып кагына;

Ояларын туздырганнар да
Ташланалар таштай, ачулы...

Һәм нәкъ менә изге бу көрәштә
Сынала да кошның асылы!

Табигатьтә, кошлар арасында,
Кәккүк кенә... гүя, каргышлы,
Гомер буге яши оя күрми,
Балалары ятим язмышлы.

Байгышның да үз оясы була
(Аннан бәлки гыйбрәт алырга?)...
Язмасын, дим, кәккүк кебек, мәңге
Ят ояда — ятим калырга.

Кояш Тимбикова

АТОМ СЫНАВЫ АЛДЫНДА

Аралары шактый ерак булса да, төмам туганлашып житкан ике коллектив инде матур гадәткә әйләнеп баручы тантананы тагын да күңелләрәк иттереп уздырырга әзерләнеп яткан көннәр иде. Аңлату кирәктер. Ераклык шундый — Казаннан бер барып кайту мең чакрымга тарта. Коллективлар — «Казан утлары» журналы хезмәткәрләре һәм Татарстан атом электр станциясен салучы Кама Аланы кешеләре. Мөнәсәбәтләрнең дустанәлегә әле 1983 елда ук, расми рәвештә, «Ижади хезмәттәшлек килешүе»нә имзалар куеп расланды.

Ул чактан бирле, һәр ике якта, вагъдәләргә тугрылыкны дәлилләп, зур-зур эшләр башкарылды. Иң өлгер, оста язучылардан һәм журналистлардан үнбер кеше Татарстанның атом электр станциясен беренче башлап салучыларга багышлап иңат иткән әсәрләре (роман, шигырь, җыр, очерк һәм мәкаләләр) өчен, төзүчеләренең бүләгенә ләек булды. Иң уңган егерме биш төзүче исә журналының өллык саннары белән бүләкләнде.

«Матур гадәткә әйләнеп баручы» тантананың да ни икәнәнә тукталыйк. Бусы — бөек Тукаебызның туган көненә туры китереп, апрель саен үткәрелә торган шигырь байраме. Шигырь митингының беренчесе 1983 елда ук, Кама Аланында әле салам түбәле борынгы йортлар да барында, асты-өскә әйләндереп, казылып ташланган төзелеш мәйданында уздырылды.

Билелги митинг, КПССның XIX конференциясенә, В. И. Ленинның һәм Г. Тукайның туган көннәренә багышланып, аеруча күтәрәнке рухта үткәрелергә әзерләнде. Ике арада чаклар алышынды, байрам өчен аерым вакыт билгеләнде, җаваплы оештыручылар сайланды. Эшкә КПССның Түбән Кама шәһәр комитеты, Чаллыдагы «Камгэсэнергострой» һәм Кама Аланындагы төзелеш вәкилләре дә, булачак АЭС дирекциясе дә тартылды. Редакцияне айткан дә юк: монда ТатАЭС белән алып барыла торган оештыру эшләре, бер ел элек планлаштырылып, Татарстан Язучылар союзы идарәсендә раслана. Үтәми кара!

«Казан утлары» журналының АЭС төзелешендәге әдәби посты председателенең урынбасары буларак, билелги шигырь митингының җаваплылыгы минем өскә дә төште. Җиңел эш түгел ул. Әмма инде берничә тапкыр башкарылганга күрә, үткә чыкмаслык та димәс идем. Өстәвенә, Чаллы белән Түбән Камада җиң сызганып иңат итүче халәм-дәшләр дә бар. Моңарчы алар һәр адымда ярдәмгә әзер иделәр.

Юлга җыенабыз. һәммәсә тәртиптә кебек. Җан ғына тыныч түгел. Талкынуның сәбәбе дә житди. Кама Аланында уздырылчак шигырь тантанасына атна-ун кала редакциябезнең чираттагы утырышы булды. Шунда, публицистик язмаларга байла рәвештә, Татарстан АЭСы төзелеше турында да сүз куерды. Атом электр станцияләренең хәтәрлегә дә иске төшерелде, Татарстанда аны салуның кирәк булу-булмазы да төлга керде һәм, ниһаят, редакциянең бу төзелеш белән элемтә алып баруы тәнкыйтькә тотылды.

— Журнал, АЭС төзелеше белән элемтәгә кереп, үз-үзенә антипропаганда алып бара, — дип аеруча кискен белдерү белән чыгучылар да табылды.

Мин мондый фикерне бөтенләй аңлый алмый гажизләндем: ничек була соң инде бу? Чор өчен яңа төзелештә катнашкан кешеләр хезмәтен тәфсилләп язучы хәзәр хәкәрат кылынырга калдымыни инде? Редакция коллективының оештыру эшләре, аңа түгелгән кылынырга көчтә хурлыкпымы? Хәер, бер «Казан утлары» редакциясе генә дә түгел. Язучылар союзы идарәсе дә, йөзләрчә язучылар да әүвәл бу башлангычка каршы сүз катмадылар. Берсендә, язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында ике коллективның очрашу-танышу килгән кунакларның уртасында, иң түрдә утырды. Бу — идарәнең дә яңа башлангычны кылган кунакларның уртасында, иң түрдә утырды. Бу — идарәнең дә яңа башлангычны хуплавы иде бит инде! Бик эшчән һәм кызыклы төстә алып барылган бу очрашу респуб-

лика телевидениесе тарафыннан, тасмага төшерелеп, экраннарда кат-кат күрсәтелде.

Аннары редакция язучылардан, АЭС төзүчеләренә бүләк йөзеннән, китаплар жыйды. Әдипләрнең автографларында: «Татарстанның атомны иярләргә алынучы беренче уялырына!» кебек күңел рухландыргыч сүзләр дә бар иде. Татарстан язучылары Кама Аланы китапханәсенә меңләгән дана китап бүләк иттеләр. Язучы Гариф Ахунов шәхси китапханәсеннән йөз томны АЭС төзүчеләренә тапшырды...

Юлга жыенабыз. Алда — Кама Аланындагы шигырь байрәме, әмма күңелдәге мең төрле сорау, чиләнәп, тейналганнан-тейнәлә генә бара: шундый мөхтәрәм коллективлар алты ел буена бер тиенгә кирәксез эш белән шөгыльләнделәрмени? Инде язылып, төзүче халкының хуплавын, хәтта бүләген алган әдәби әсәрләренә хәзер ни дип танырга? Журнал бүләгенә лаек төзү осталарының күзенә ничек күренергә? Алар бит инде станциянең беренче реакторы нигезен шактый югарыга калкытып үк куйдылар — моңа нәрсә дияргә?

Икейөзлеләнәп торырга урын юк, мондый сорауларның кайдан килеп чыгуы аңлашыла: жиде ел буге дәвам иткән төзөлешне ят күрә башлау тикмәдән түгел. Бердән, ил күләмдә иркен сулыш алып куйган халык, шул исәптән язучылар да, хәзер һәр эшкә өр-яңа караштан чыгып бия бира. Халык таләбәна игътибар итеп, кайбер якларда салынып ята торган заводларны төземас булдылар, агышлары кире борылырга карар кылынган елгалар исән-сау калды, бетүгә йөз тоткан бәләкәй авыллар тергезелде. Халык: «Ярамый!»— диде, шул авазга колак салынды, ил: «Кирәк!»— диде, булдыру чарасын күрделәр.

Без нишләдек соң? Нигә без генә тик ятабыз? Мөмкинлегә барында нигә каршы чыгып калмаска? Ни пычагыма ул атом станциясе? Әнә Чернобыль нишләде?!

Редколлегия утырышында шактый озак фикер алышканнан соң берәү:

— Менә шушында без сөйләгәннәрдән репортаж язарга да — вәссәлам! Ул АЭС белән журнал арасын өзәргә!— диде.

Хәер... бу тәкъдим репортаж жанры таләпләреннән һич хәбәр булмаган кеше авызыннан чыкты. Репортаж сүз боткасыннан түгел, эш кайнаган, вакыйгалар куерган, мәсәләләр чишелгән кайнар учактан языла. Нич югында, мәсәләне җентекләп өйрәнгән кешеләрнең бәхәсләре тудыра репортажны. Кызганычка каршы, әлеге сөйләшүләрдә Татарстан атом электр станциясе төзөлешен өйрәнгән белгеч тә, төзүчеләр язмышы белән тирәннән кызыксынган язучы да юк иде...

Шигырь митингына әзерләнәбез... КПССның Түбән Кама шәһәр комитеты инструкторы Разия Сәхиповага жанымны ашаган шикләремне ачмый булдыра алмадым. Ул исә тыныч:

— Алай бик бетерешмәгез, баш ватмагыз!— ди.— Үзгәрешләр дәвәре бит: бәхәсләр кабынып кына тора. Әле үзәбез дә өйрәнәп кенә киләбез. Кешеләр таләп итә башласа, өркеп тә калгалайбыз. Сәер тоела.

Ул үз жылкасенә төшкән мәшәкәтләрне дәлил итеп китерергә тотынды:

— Еллар буге туган телгә игътибар итмәгәнбездә, ә халык кинәттән яңа мәктәпләр, бакчалар дагывалый башлады. Татарча сөйләшә белүче сабыйларны аерым төркемнәргә туплыйбыз. Бәхеткә, бездә даими эшләр килүче һавәскәр коллективлар бар: «Жидегән чишмә», «Кама таңнары», «Нардуган», «Мунча ташы». Хәзер шуларның җитәкчеләренә таянабыз...

Яшь шагыйрь Зөлфәт Хәкимханов сүзне куатлап алып китте:

— Шигырь яратучы балалары «Ак канатлар» түгәрәгенә жыйыбыз. Моңарчы безнең Түбән Камада рус балалары өчен «Алые паруса» түгәрәге генә бар иде, хәзер менә ана телендә язарга теләүчеләргә дә мөмкинлек ачылды.

— Моңа охшаш эшләр Кама Аланында ничегрәк хәл ителер икән?— дим.

— Кама Аланы да, АЭС та — безнең төбәк «табышы», шуңа күрә, алар безнең бер генә эштән дә читтә калмаячаклар,— ди Разия Сәхипова.

Зөлфәт ешти:

— Мин «Ак канатлар»ның бер бүлекчәсен Кама Аланында да ачар идем. Бу хакта мин бугенге шигырь байрәмендә үк әйтәчәкмен. Беләп торам: ата-аналар биш куллап риза булачак.

Бу хәбәрләр йорәккә май кебек ятты. Вак-вак кына адымнар белән булса да, үзгәртеп кору гәләмәтләре бу якка да керә. Тик болар гына бәгырьгә таштай утырган ич зур сорауны — Татарстан атом электр станциясе төзөлешенә кагылышлы мәсәләне ачыкламый иде. Апыраулы хәлемне сиземләгән, күрәсәң, Разия Сәхипова әйтеп салды:

— Карагыз әле, сез бит атом электр станциясен үз куллары белән төзүчеләр янына барасыз, эчегезне пошырган сорауларыгызны әйтәгез дә бирегез үзләренә!..

Кара инде: шул гап-гади фикер үз башыма килмәгән бит!?

Төзүчеләр дә, булачак энергетиклар да шигырь байрәме башлануын, гадәттәгечә, дулкынланып көтеп торалар иде. Күбесе — эш киemenнән: бугылып беткән комбинезоннар,

брезент курткалар, кирза итеклар. Аның каравы, йөзләр яп-якты, карашлар балкып яна. Йөзлөгән кеше тын да алмый шигырь, әдәбияттагы яңалыкларны тыңлый.

Тукай шигырьләре дә яңгырады, Туфан уяллары да кабатланды. Казаннан килгән шагыйрь Нияз Акмалов үз әсәрләрен укыды, Түбән Каманың яшә әдәбиятчылары чыгыш ясады. Тик, кызганычка каршы, бу митингга төбәкнең тәҗрибәле язучылары гына килмәде. Төрлө-төрлө сәбәпләр таптылар. Минемчә, хикмәт башкада иде: аларны да АЭС шикләндерә башлаган, Чернобыль хәлләре пошаманга төшергән...

Шигырь байрамга түгәрәкләнгән килә: шагыйрьләр чыгышынан соң сүз әдәбиятка байла өңгәме төсен алды, сорау бирешләр, җавап кайтарышлар башланды. Ниһаять, җай чыкты: мин дә соңгы вакытта гына күңелгә кереп оялаган шомлы бөтен сорауларымны АЭС төзелеште хужаларына түктәм.

Залдагылар тәртипсез рәвештә шаулашырга тотындылар. Кыска-кыска кычкырып салулар да, көлешүләр дә, урыннарыннан сикереп-сикереп торучылар да күренде. Җавапларның инди булагың чамалау да кыенлашты. Берәздән исә халык житдиләнде. Залның урта бер жиреннән башына мамык эчле йомшак кара башлык кигән олы бәдәнле ир күтөрелде. Шуннан соң кыңа барын да теркәп барырга гына кирәк иде инде.

Камил Габдрахманов, төзүче:

— Мин бүгенгә көнгә кадәр, бу журналистлар, язучылар безнең хакта ник язмыйлар икән?— дип, аптырап йөрдем. Хәзер аңладым: алар атом көченнән, Татарстанның шул кадәр матур урынында атом станциясе салынудан, алай гына да түгел, Чернобыль хәлләреннән төләм шүрлөгәннәр икән бит!

Әйтсәм-әйтми: без монда ул хакта башкача уйлыйбыз. Ныгытып, жиренә житкереп башкарылган төзелештә фәжигәләргә урын калмаска тиешенә тиерәннән ышанып яшибез без. Мондагылар Кама Алаңына бөтенләйгә төпләнгән яшәргә килгән. Мин үзем, мәсәлән, язмышыма шундый мөмкинлек туры килүенә шатланып бөтә алганым юк әле. Туган жирне сагыну мине Тажикстаннан тартып кайтарды. Хатыным, ике балам белән монда кайтып урнашканда, Чернобыль афәтенә нибары ике ай иде әле. Хатынга әйтеп тормадым, үзем, эчтән генә гел кабатлап йөрдем: «Шартма, атом!— дим,— Кеше акылы синең кебекләргә генә җиңмәгән! Сине дә иярләрбез!»

Мин монда атом белән көч сынашырга кайттым кебек. Туган якка туңрылыкны күрсәтсәң, шунны хәләт хезмәткәр белән расларга моннан да шәбрәк мәйданны кайдан табар идең әле?!

Тиздән мин, яңа һөнәргә өйрәнәр өчен, укырга китәм. Татарстан атом электр станциясенең химик цехында эшләп чыктым.

Борис Антонов, Татарстан АЭСы директоры:

— Чернобыль хәлләреннән соң безнең булачак станциянең проектына күп үзгәртешләр кертелде. Курчынчысызлыкка ышаныч, әгәр шулай әйтсәң мөмкин икән, өч мәртәбә арттырылды.

Владимир Кузнецов, сантехник:

— Мин алты елдан бирле шушы төзелештә эшлим. Татарстан АЭСы белән горурлана-горурлана күп мәкаләләр язларлар, дип көттем. Юк кына. Елына өч-дүрт мәкалә чыга. Шуңа да булдымы әдәбият, журналистика, матбугат?! Мин язучыларны атом көчен шуңа-кадәр дәрәҗәдә чит күрерләр дип һич уйламаган идем. Аларның атомнан шөлләп калулары турында да башыма килмәде. Шикләнүгә китсә, газы-керосины да кеше үтәргә җитә аның. Мичкәне белми томаласаң, усаң утыны да агулап куя. Шуңа күрә гыйлемлеленә арттырырга, табигатьтәгә көчләрдән дәрәҗә фәйдәләну юлларын өйрәнергә кирәк безгә! Мәңә хикмәт кайда! Язганда да шулай язарга кирәк!

Сез монда үзгәртпә коруларга кагылышлы сораулар да бирдегез. Без, эшчә көч, яхшылыкка һәрвакыт өзәр, тик җитәкчә оешмаларның бер-берсен аңлап житкәрмәве борчый: әле Түбән Кама заводы нидер биреп өлгертми, Чаллыдагысы аны белми кала. Ә бездән эш торма: хәзер күбәбез хужалык исәбенә күчте. һәр минут санаулы. Шигырь митингга килеп та бер сәгәтьлек хезмәт хакын югалттык. Барыбыз да белеп торды моны: акчаны азрак алачакбыз, тик бу дөньяда акчага бөтен нәрсе дә сатылмый. Шигырьне, монда сөйләнгән ихлас сүзләргә акча барабәрәнә табып кара син!

Рәис Сөләхөв, Кама Алаңың салучы 12 нче идарә начальнигы:

— Мин күп сөйләшсәң, бәхәсләшсәң, вакыт уздырырга ыратмыйм. Шәһәрне күрә-сөзмә! Шәһәр, матурмы? Биләл икенче микрорайонга тотынабыз, анысын тизрәк салырга, тагын да яхшырак итсәң нсәп бар. Хәзер безнең эш күләме арттырылды, икеләтә, диярлек. Былтыргыга караганда, бурычны үтәп чыгарыбыз дип торам. Башкача — ыратмый. Яхшыдан-яхшырак өйләрдә яшәргә теләүчеләр арта бара. Әле берәүнең дә: «АЭСтан куртка, Кама Алаңын өнәп бетермим», дип, кире уйлап, йортын ташлап китеп барганын ишеткәнем юк. Киресенчә, без салган матур йортларга керсәң теләүчеләр санын-чиратын киметә алмый интегәбез, көчләргә теләгән тизрәк канәгатьләнделергә тагын да кулай-рак чаралар эзләп баш ватабыз.

Альберт Сәлим улы Күкаркин, инженер:

— Кама Аланына килгәнче мин Башкортстан АЭСын төзүдә дә катнаштым. Гәиләм дә монда. Чернобыльдә булдым. Дүрт ай буге дезактивация эшләрендә булыштым. Яп-яшь кенә күренсәм дә, чәчләремнең ап-аклыгы Чернобыль фажигасеннән калгандыр, дип уйлый күрмәгез! Әле аңа кадәр ике ел Әфганстанда хезмәт иткән идем. Чәчләрем шунда чаларды.

Хакыйкәт чәгыштыруларда ачыклана, диләр. Әфганстанда күргәннәремнең тәэсире, белгем, атом электр станцияләрен кеше сәләмәтлегенә зыян китермәслек итеп салуны мин үзөбезнең иң изге, ижади һәм фәнни бурычыбыздан саныйм. Минемчә, адәм баласы язмашында иң яманы — сугыш. Инде анда атом көче дә кулланылса, безнең тырышлыкларның нигә кирәге кала? Атомны файдалы эшкә җигү бурычын исә, минемчә, һәркем бары тик хупларга гына тиеш!

Галина Бородачева, партөөшма секретаре урынбасары:

— Үзөбезнең Кама Аланы кешеләрендә аерым бер горурылык хисе тою мине канатландырып җибәрә. Мондый хис үзең башкарган эшнә бик мөһим, җаваплы һәм бик кирәкле булуын аңлаганнан киләдер, мөгаен. АЭС салу комсомолның удар төзөлеше дип игълан ителде. Күп участокларыбызны яшъләр җитәкли, иң авыр эшләрен алар алып бара. Шәһәрәбез дә шуңа күрә аеруча ямьледер кебек. Дөрес, әлегә кайбер төр төзүчеләр җитенкәрәми, бизәүчеләр азлыктан интегәбез. Уңганнар кирәк! Килсеннәр иде, һич үкенмәсләр.

Безгә инде хәзер үк кайбер төзүчеләрдән: «Реакторларда эшләргә калыр идем, һөнәргә өйрәтәгез әле!»— дигән гаризалар керә. Өйрәтәчәкбез. Укырга җибәреләчәк кайбер төркемнәр оештырыла инде. Төрле шәһәрләргә китеп, атом электр станцияләрендә тәҗрибә туплап кайтачаклар. Табигать көчләренең тирәндәге серләрен ачарга омтылып яшәгән кыю затларның шөбһәле уйларга бирелеп, шомлы чаң кагып йөрергә вакыты юк.

Тәһрия Мөбәрәкшина, мастер:

— Безнең гәилә 1983 елдан бирле Кама Аланында яши. Бик яратабыз: эшнә дә, шәһәрәбезнә дә. Еш кына үзем кебек яшь аналар белән сөйләшәп утырырга туры килә. Барыбызның да фикере бер: монда барысы да безнең кебек кешеләргә бәхетә хакына эшләнә. Минем бәп-бәләкәй Гөлнәз кызым, тууына үк дип әйтерлек, «йөзү остасы»на әйләнде, бассейнга йөртәбез. Сабыйлар өчен шундый шартлар тудырылган калалар Җирнең тагын кай тарафларында салына икән?! Ай-һай...

Атом электр станциясенә акын үк яшәвәбез турында һич кенә дә куркынып уйлаганыбыз юк. Безнең төзөлешкә җикләнеп караучыларның фикер йөртүен аңларга тырышам мин. Кеше киләчәгенең иминлегенә ирешү өчен яңа корылышларны туктатырга даулаучыларның ихласлыгын сынап карыйсы иде. Кулымнан килсә, мин аларны болай сынап идем. Әйттик, өйләргә электр энергиясен бирми торасың... Су да, азык-төлек чыганаclarы да, киём-салым да, транспорт та, радио-телевидение тапшырулары белән газета-журналлар да юк дип фараз кылыйк. Чөнки хәзергә көнкүрешөбезнең һәр тармагы — һәм химия, һәм машина төзөлеше, һәм металлургия, һәм башка төр промышленность предприятияләре бирә торган продукциягә бәйле. Алар исә, беренче чиратта, электр энергиясә куәтенә мохтаж. Шушы рәхәтләребездән баш тартыйк та тын гына яши башлыйк, ди...

Шундый хәлдә ниләр кичерүөбезнә күз алдына китерүө кыен түгел — безнең өчен дөнья, яшәш тукталган кебек булачак. Без бит инде хәзер чакма таштан үт үрләтә белмибез. Без өйләрдәгә һәр бүлмәнең һичкем күрмәс, аулак бер почмагына уеп куелган төймәгә генә басабыз — балкый да китә дөньябыз. Әлегә яктылыкны бирүчә электр көчөнең кайдан алынуын гына түгел, хәтта үткәргеченәң кай төштән кертеләп, бу сикри куәтнең стеналарыбызның кай турысынан йөгереп узуын да белмибез. Лампочка гына янсын! Көннәрдән бер көнне ул кабынмаса? Югарыда фараз кылынганча, гадәти рәхәтләребез кинәт юкка чыкса? Нишләр идек икән? Нишләр идекме — мең ишекне дөбердәтеп, мең кешегә шикаять җибәрәп, әүвәлгә рәхәтләребезнә дәгъваларга тотыныр идек. Шул чакта, әйттик:

— Юк, бетте,— дисәләр?

— Ничек инде — «бетте»? Нәрсә бетте, ник бетте?— дияр идек, мөгаен.

— Дөньяда һәр нәрсә башлана, давам итә һәм бетә. Энергия дә бетте, станцияләренә эшләргә күмер дә, мазут та, утын да бетте, станция сафтан чыкты.

— Яңаларын салырга кирәк!— дип, боеручан тавыш белән кычкырып җибәрүөбезнә сизгем дә калыр идек.

— Яңасын салырга була, тик анысы башка төрлерәк, әлегә безгә бик үк буйсынырга теләми торган хәтәр «ягулыкка» көйләнә, а т о м г а,— дисәләр!

— Атом булмагас, чурт булсын, гәжит укырга үт булсын!..

Шулай димәс идекмени?! Минемчә, «Фәлан заводны туктатырга, атом станцияләрен

булдырмаска!»— дип, лаф орып йөрүчеләр кешелекнең алга омтылышына ялгыш юнәлеш бирә. Фикерләребезгә мондый таркаулык китереп йөргәнчә, атомны тыныч зыя куллануның абсолют куркынчысызлыгына ирешү чарасын тизрәк табарга иде!

Булат Нигъмәтуллин, физика-математика фәннәре докторы, Бөтенсоюз атом-төш станцияләренең куркынчысызлыгын проектлаучы фәнни тикшеренү институты хезмәткәре: — Атом электр станцияләрендә генә түгел, гомумән дә, абсолют куркынчысызлыкны тәмин итү мөмкинлеге юк. Мәсәлән алай кую сүзгә фәнниктән читкә алып китә. Хәтта наданлык үзгә дә абсолют була алмый.

Әмма без фәнни-техник прогрессын туктатмаска тиешбез. Энергетика өлкәсендә — аеруча! Кешелекнең алга барырга тиешлеген аңлаган һәркем белә: жирнең табигый энергия чыганаclarы бетүгә йөз тотты. Атом-төш энергиясен алмаштырырдай башка чыганаk юк. Мөмкинлекләр берничә булса, бәхасләшергә: «Анысыннан файдаланмыйк, монысын гына алайык!»— дип фикер корәштерергә юл калыр иде. Бүгенгә исә безнең альтернативабыз юк.

Кайберәүләр, дошмани сүзләргә, имеш-мимешләргә таянып: «Көнбатышта атом электр станцияләрен салмыйлар бит инде энә!»— дип кенә жибәрә. Дөрөс түгел. Киресенчә, без бу өлкәдә шактый артта барабыз.

Хәзер бөтен дөнья галимнәре ифрат җитди төстә бу төр станцияләренең куркынчысызлыгын тәмин итү буенча яңадан-яңа эзләнүләр алып бара. Мәгълүм булганча, соңгы елларда, Чернобыльдән тыш, ГФР һәм АКШтагы атом станцияләрендә дә хәвефле хәлләр булды. Сүз дә юк: мәсәлән, Гаррисберг (АКШ) станциясендә хәл. Чернобыль фәжигасенә караганда, бик баләкәй, юк кына чатаклык дип карала. Ә мена безнең Татарстанда салына торган станция өчен проектланган реактор исә Гаррисбертагыдан да күп мәртәбәләр камилрәк. Хәзер безнең бу реакторныкына охшаш проект буенча башка илләрдә дә атом электр станцияләре салына.

Мин Татарстан АЭСы төзелешендә еш булам. Мондагы тырыш кешеләрне үз бурычларына җавапсыз карауда яки ваемсызлыкта аз гына гаепләргә дә тел айланми. Ачык итеп, өзеп сөйләшкн: атом электр станцияләре, шул исәптән, Татарстандагысы да (!) үз көнебез өчен бик кирәк һәм бу катгый ихтыяждан котылырдай башка чара юк!

Марат Бибишев, СССР Архитекторлар союзы члены, СССР Министрлар Советы бүлгә лауреаты, Татарстанның атказанган төзүчесе, «Камгэсэнергострой»ның йортлар салу комбинаты начальнигы:

— Дөнья үзләрен бик акыллыга санап йөрүчеләрнекендә түгел, безгә «ахмаграк» күренгән фидан жаннар җилкәсендә тора, минемчә. Андыйлар бер хакыйкәткә таяна: җиң сызганып эшләргә кирәк!— диләр. Мин — шулар аky. «Эш» төшенчәсенә фәнни эзләнүләр дә, көрәк тотып жир казу да, кешеләрне оештыра белү осталыгы да — бары да керә. Безгә: «Кайсы төзелештән баш тартырга икән?»— кебек мәгънәсез сораулардан арынып, бик шәп иттереп, эшләп күрсәтергә кирәк. Дөнья сокланырлык булсын! Табигатезеңе дә саклайк, бурычыбызны да үтәп чыгыйк. Ата-бабаларыбыз шундый булган безнең. Кемгәдер, кайры тунга капланып, борынгы миң башында арка җылытып яту якты хыялга айлана башлаган икән, әйдә, үз теләгенә ирешү юлын үзгә эзләнә инде. Әмма өзлексез алга баручы, фәнни үсештәгә хыяллар, бурычлар һәм теләкләр заманча, халыкча, гыйльми төстә формалашырга тиеш. Башкача була алмый! Нәрсә? Фикер алышулар иреге, илнең демократизациягә атлавыннан алаулыкка, куркаклыкка рөхсәт сорамакчы буласызмы?! Онытмыйк, онытырга ярамый: без гомер-гомергә, Тукай әйтмешли, «аттан артык» эшләп кенә үзгәбезнең дөньяга кирәклегебезне раслый киләбез.

Розальд Сәгъдиев, академик:

— Кешелек җәмгыятең үсешендә фәннең аерым ролен һәм җаваплылыгын дөкләлөп тору кирәк түгелдер... Фән — һәр аңалыкның теоретик гадүләнеше, тирәлекне өйрәнүдәгә үргә менү юлы ул. һәм аның һәрчак шулай үзгөрештә булучан ачышлары драматизм белән дә өртелгән фикерләр көрәшен тудырмый кала алмый. Бәхеткә каршы, без бүген олы фән юлында туган кытлыклар турында ачыктан-ачык сөйләшәбез. Бик кирәк. Шунсыз практик эш тә торгынлыктан чыга алмый.

Фәнгә берсеннән-берсе катлаулырак приборлар, тиндәшә күрелмәгән төзелешләр кирәк: атом-төш куәтнә нигезләнгән тизләткечләр, телескоплар, компьютерлар... Яңалыклардан: «Бу безгә кирәкмн!»— дип кенә баш тартабыз икән, ул чакта, уйлап карагыз, космик киңлекләргә өйрәнүләргә дә туктатыргамыз! Бу мөмкин түгел, әмма монда да үзгәгә мәгълүм, һәлакәтләрсез генә булмый.

Борис Антонов:

— Мин атом энергетикасынан файдаланучылар арасында шактый еллар бугә эшләдем, гел алар белән бергә яшым. Берәүнең дә атом көченнән, вак җанлылан, куркуын сизмим. Татарстан атом электр станциясен төзүчеләр коллективы да кыю. Бу табигый да: үз кулың белән башкарылган эш шикләдерми, аеруча ышанычлы, кадерле булучан. Инде башкалар ихластан борчылалар икән, станциянең максимал

дәрәжәдә куркынычсызлыгы, тирә-яктагы табигатьнең бозылмый сакланачагы аларны чыннан да кызыксындыра икән, рәхим итеп, килсеннәр, карасыннар. Барын да аңлата-аңлата күрсәтеп йөрербез. Җаннарының тынычланып калуына иманым камил...

Кама Аланында уздырылган шигъри митингтан соң Казан шәһәрәндә тагын бер митинг булды. Анда хәтәр төзелешләр, аларны Татарстанда салу-салмау турында бәхәсләр куерды. Шунлыктан, мин әлеге мәсьәләне ныгытып өйрәнәргә, матбугаттагы фәнни чыгышлардан да, кайбер житәкчеләр белән аерым очрашып та ачыкларга туры килде. Язмага кертелгән җаваплар да берничә урында ишетелгән фикерләрдән төркәлдә.

Инде шуларның җәмгысын бергә туплап, рәттан укып чыккач, күңелдәгә шикле уйлар яңа төс алды: атом — табигатьнең бик бәләкәй кисәкчәсе — үзе үк әйтәргә телидер кебек: «Әй, кешеләр, минем бит сөзгә күрсәтердәй файдам бик зур, хәтәр сыйфатымны капларлык бер чара табыгыз сез! Мәнә булыр эш!» Ул хәтта әлеге көчле чараның бик гади генә серен дә әйтәргә әзер шикелле, тик... тел юк бит аңарда. Тел дә, уй-фикер йөртү сәләте дә бары тик безгә — җирдәгә кешеләргә генә бирелгән. Эшләтергә кирәк башларны! Күрсәтсезме: теләсәң дә, хәтта бик үк теләп бетермәгәндә дә сүз «эш» төшенчәсенә килеп кагыла. Димәк, һәр тармакта, бөтен мөмкинлекләренә җигеп эшләгәндә генә без якты максатларга ирешәчәкбез.

Адам балаларын өркәткән билгесез көчләр, кызганычка каршы, әлеге бихисап: дәвасы табылмаган чирләр, мең балага салучы табигать хольксызлыклары, чарасыз хисләр... Инде шуларның серләрен аңлап, төпләренә төшөп, чара эзләү урынына:

— Кирәкми! — диикме?

Шул булырмы алга омтылышларыбыз? Юк, әлбәттә. Хәтта иң зур күпчелек:

— Кирәкми, кирәкми, ач тамагым — тыныч колагым, — дип, бичара җанын саклауныгына алга сөрсә дә, һичшиксез, арада фидакарлыр табыла торачак.

Әйе, андыйлардан көләләр, андыйларны каһәрлиләр, әмма Джордано Брунолар, Галилейлар токомы, иң зур җиңүләренә әйдәүчеләр буларак, яши бирә. Шуларның тәвәккәлләгә арнасында галам серләре ачыла бара, дөньябыз алга атлый. Бүгенге бәндәләренә котын алган рак, инфаркт, паралич кебек чирләр дә радиация көчләре дә киләчәктә ачылачак гап-гади генә бер чара алдында артка чигенәчәк.

Җитәр ул дәвәр, безгә караганда күпкә камилрәк акыллы адам балалары, тарихка күз салып, гәҗәпләнәп, искә алырлар:

— Кара инде! Атом көченнән да курка торган бәндәләр яшәгән чорлар булган! — диярләр.

Нигә? Без үзәбез, ялгышып, бәрәңгенең яшел алмасын ашап, агуланып, соңыннан бу ризыктан котлары очып, аны үстерүдән баш тартып фетнә күтәрүчеләренә көлеп искә алабыз ич!

Әмма киләчәктәге камил затлар арасында безнең тырышлыкны баяләргә дә оңытмаслар:

— Шулай да атом көченнән дәрәс файдаланырга омтылганнар бит әле! — диярләр. — Тыгызланып беткән майданнарынан атом электр станциясенә урын бүлеп, җидесигез кала (Чаллы, Түбән Кама, Алабуга, Менделеев, Чистай, Мамадыш, Кама Аланы) уртасына «кырт» иттереп салып куйганнар да, сәламәтлекләренә дә, урман-суларына да һичинди зыян тидермичә, гөрләттереп эшләткәннәр. Димәк, акыллылары, башлылары да булган бу халыкның! — диярләр.

Нигә? Үзәбез борынгы болгар бабаларыбыз яшәгән изге җирләрдә алып барылган археологик казылмалардан кечкенә генә нәрсә тапсак та, сөөнөп тә, горурланып та сөйләргә тотынабыз ләбаса:

— Әнә безнекеләр нинди булган: шул чакта ук мунчалар да салган, су үткәру юллары да ясаганнар, чуен, бакыр койганнар, нинди нечкә зәвыклы осталар яшәгән!..

Татарстан АЭСы төзелешендәгә бер күренеш күз алдымнан мәңгә китмәс кебек: башына әфлисун төсле каска кигән, әллә нинди катлаулы приборлар белән коралланган белгеч беләк юанлыгы озын көпшәдән станциягә икенче (!) реакторы нигезенә сыек бетон коя. Егет үз шәгыленә мөһиббән киткән, гүя аның кулында — бетон агызу көпшәсе түгел, ә кешелекне якты киләчәккә алып чыгарга тиешле хәтәр юлны тикшерүче сихри корал. Юлдашым Галина Константиновна Бородачева, рәхмәт төшкере, тел очымда торган сорауларны сиземләп, аңлатырга тотынды:

— Бу егетләр — югары квалификацияле белгечләр. Нигез берничә тәүлек бие тоташ коелырга тиеш. Егетләр дә, фән кушкан эшнә түгәрәкләп бетергәнчә, постта торачак.

Бу кешеләргән эш нәтижәсенә шикләнеп йөрүем зәһим үк оят тоелды. Акыл сөрешемдә, фикер йөртүләремдә тиерен бер борылыш сизәм: атомны аңлау ыгына таба борылыш кебек. Рәхәт тә, әлеге, барыбер, куркыныч та шикелле... Катлаулы да инде безнең кичерешләр! Ник соң без, мәсьәләне аңлап-өйрәнәп бетермәс борын, һәр яңага аяк терәп, каршы чыгу юлына басабыз икән? Кыргыйлык чорыннан сөйрәлеп килүче иң яман гадәтәбез, мөгаен, шулдыр...

В. А. Кузнецов,

КПССның Куйбышев райкомы беренче секретаре

ГАСЫРЛАР ТҮРЕННӘН

Районыбыз республиканың көньяк-көнбатыш ягына урнашкан. Оешуы 1930 елга карый, Куйбышев исемен 1935 елны биргәннәр. Ике йөз мең гектардан зуррак майданда егерме дүрт мең кеше яши. Хужалыгында егерме колхоз-совхоз һәм берничә предприятие исәпләнә.

Моннан утыз еллар элек, Иделдә Куйбышев ГЭСы төзелү уңаеннан, район үзәге борынгы Болгар иленең башкаласы урнашкан җиргә күчерелә. Шулай итеп, Идел Болгарстанының иң кадерле истәлекләре, архитектура үрнәкләре безнең район майданында булып чыкты.

Рашат Низамиевның бер шигырендә тирән мәгънәле мондый юллар бар:

Кемнәрнең күз яше булып
Жемелди таң чыклары?
Болгардагы кабер-ташлар —
Тарих кыйпылчыклары...

Археологлар ел саен бу тирәләрдә эзләнүләр алып бара. 1969 елны шул майданда тарихи-архитектур запоевник ачылды. Борынгы Болгар иленең учак урыннарын күрергә теләүчеләр гаҗәп күп икән. Хәзер безгә ел саен утыз мең чамасы сәяхәтче килә. Аларны озата йөрүче галимнең ниләр сөйләвенә колак салыйк!...

— Яңа эрага кадәр VIII—III гасырларда ук бу тирәләрдә утрак тормыш алып барганнар. Болгар авылы тирәсендәгә казылма табылдыклар шул хакта сөйли. Безнең дәвернең VII—VIII гасырларында исә монда төрки телдә сөйләшүче болгар кабиләләре килеп урнаша. Алар моңа кадәр көньякта ярым күчмә тормыш алып барган була. Болгарлар үзләренә кадәр биредә яшәгән башка халыкларны бер власть астына түпкый. Әүвәл яшәүчеләр арасында болгарларга тугандаш кабиләләренең дә булуы бу бердәмлеккә ярдәм итә. Идел Болгарстаны — Көнчыгыш Европада иң алдан оешкан дәүләтләрнең берсе ул.

Дәүләтнең политик, экономик һәм культура үзәге булып Болгар шәһәре санала. Башкалада хан тахетке урнаша, акча коя башлыйлар, төрледән-төрле һөнәрләр чачак ата. Шәһре Болгар янындагы мәшһүр Ага-базарга Рус дәүләтеннән, Урта Азиядән генә түгел, хатта Юнан һәм ерак Кытайдан да сәүдәгәрләр килеп йөри.

Борынгы шәһәрнең архитектурасы аеруча игътибарга лаек. Археологлар тапкан детальләрдән, шәһәрнең сакланып калган харабалареннан күренгәнчә, болгар төзүчеләре искиткеч нечкә зәвыклы осталар булган. Дәүләтнең галимнәре, әдипләре, шагыйрьләре дә тира-юньгә танылган. Кызганычка каршы, аларның күбесе билгесез. Әмма «Иосиф кыйссасын» язган мәшһүр Кол Гали исеме безгә кадәр килеп житкән. Бу әсәрнең камиллеге исә Болгар әдәбиятының югары дәрәҗәдә икәнлеген ышандырырлык итеп раслый.

Кызганычка каршы, Болгар дәүләтенең тыныч тормышына монгол яуларының басып керүе зур зыян сала. Рус елъязмаларында 1236 елда Болгар җирендә булып узган канлы вакыйгалар турында болай язылган: «...харап булды дәнлы Бөек шәһре Болгар, яман дошман утынан җәза алды карты, яше, гөнаһсыз сабыяллары үтерелде, бик күп малын таладылар, шәһәрне яндырдылар, келгә калдырдылар...»

Шулай да, хатта монгол баскынчылары хакимлек иткән чорда да Болгар иле өлешчә мәстәкыйльлеген саклап кала алган. Шәһәрләр төзекләндерелә, промышленность,

иҗен үстөрү, терлек асрау жайга салына, сәудә дә бер эзгә төшө. Шәһре Болгарны ышанычлы ныгымалар белән уратып алалар. Шәһәр Европа күләмндә иң зур үзәк-ләрден санала. Казан үсә башлагач кына, шәһре Болгарның эһәмияте кими, ул үзенең әйдәп баруучы ролен акрынлап югалта, әһма төбәкнең көнкүрешендә сизелерлек дәрәжәсән шактый озак саклый.

Борынгы Болгар тарихы күрөнеклә галимнарнең, политик эшлеклеләрнең игътибарын җәлеп итә. Бу кадрлә истәлекне өйрәнүгә Петр I, Державин, Мәржани, Әхмәров кебек шәхесләр күп көч куялар. Болгар иле тарихы бертуган Чернецовлар, Саврасов, Шишкин шикиллә рәссамнарны да иҗатка рухландыра. Бездә бу талантларның иҗатына багышланган «Бөек Болгар иле — рәсем сәнгатендә» дип аталган махсус күргәзмә дә бар. Билгелә булганча, Пугачев хәрәкәте турында әсәр язарга җиенгач, Болгар жиренә Александр Сергеевич Пушкин да килгән. Совет чорында исә Болгар тарихын өйрәнүгә иң күп көч куйган кешеләрнең беренчесе итеп профессор А. П. Смирновны күрсәтергә кирәк. Ул әлегә хезмәткә гомеренең берничә дистә елын сарыф итте.

1986 елны безнең Антоновка авылына йөзләргә кешеләр җыйлды. Тирә-күрше авыллардан да, Казаннан ук килүчеләр дә бар иде. Алар Бизнә восстаниесе җитәкчесе Антон Петровка багышлап ясалган һәйкәлне ачу тантанасына катнаштылар. Магълум булганча, Бизнә крестьяннарының баш күтәрүе бөтен Россияне дер селкетә, Герценның «Колокол»ы исә, бу вакыйга турындагы хәбәрләрне чит илләрдә дә яңгырата. Антон Петров һәйкәлен Казан скульпторы В. И. Рогожин иҗат итте. Антоновка авылында бу хәлләргә багышланган музей булмаса дә бар.

Бизнә восстаниесе турында, аның 125 еллыгына туры китереп, тарих фәннәре докторы Т. Н. Вульфсон «Иреккә сусатач» исемле китап язды. Тарихтан күрәнгәнчә, 1861 елгы реформа Россия крестьяннарының торыш-көнкүрешенә һичинди җиңеллек тә китерми. Ярым кол хәлендәге кешеләрне алдау, талау давам итә. Чыдар чамалары калмалар кешеләр, берләшеп, изүгә каршы күтәреләләр. Спас өязенең Бизнә авылында булып узган Антон Петров җитәкчелегендәге восстание үзенең зур колалчылыгы белән аерылып торә. Восстаниене бастырырга патша гаскарләре җибәрелә. Антонны атып үтерәләр. Фаҗига турында Герцен да, Огарев та азып чыга. Казан университеты профессоры А. П. Щапов, бу юлда һәлак булган крестьяннарың якты истәлегенә багышлап, җеназа үткәрә.

1886 елны өяз крестьяннары кабат баш күтәрәләр. Ә 1905—1907 елгы революциядә спаслылар аеруча актив була. Алар алпавыт утарларына бәрәп керәләр, биналарны җимерәләр, байлыкларын яндыралар. Шул елларда төбәктә социал-демократларның түгәрәкләре оеша башлый. Тарих патша властыларына каршы көрәшчеләрдән Е. А. Мотков, П. А. Мартынов, И. М. Аббасов кебек гаярь ирләре хәтерли. Ветеринария институты студенты Дмитрий Герджиков революцион пропаганданы системалы эзгә сала башлый. Аны, кулга алып, үз иленә — Болгариягә озаталар.

Революцион көрәш башына Спас затоны эшчеләре баса. Әһма затон кечкенә, иске, эшчеләре аз. Шунлыктан көрәш тарихының иң якты сәхифәләре Спас крестьяннарының большевиклар җитәкчелегендәге хәрәкәтләре турында күбрәк сөйли.

Большевик җитәкчеләрнең берсе Григорий Степанович Гордеев партия сафына 1916 елда алына. Февраль революциясеннән соң ул Киевтан Спаска кайта һәм крестьяннар арасында Вакытлы хөкүмәт политикасына каршы аңлату эшләре алып бара башлый. Өяз крестьяннары съездында аны азык-төлек комитеты председателе итеп сайлыйлар. Григорий Гордеев Казан большевиклары белән ныклы элемтә булдыра. Алпавыт утарларын, чиркәү җирләрен, андагы эш коралларын крестьяннарга тарата. Уңиденче елның җәендә революцион эшчәнлектәге активлыгы өчен бу төбәкне, ил күләмндә мактап, «Спас республикасы» дип тә йөртәләр.

Октябрь революциясенең җиңгәнлеген ишеткәч, өяз Советы Петроградка һәм Кронштадтка котлау телеграммалары җибәрә. Безнең якта социалистик революциянең җиңеп чыгуында Ф. Безроднов, А. Моисеев, М. Вертынская, И. Нагаев, В. Мохов, Т. Саттаров, В. Одинов, Н. Брендин, Г. Белов, А. Бурумов кебек ялкынлы көрәшчеләрнең роле гаять зур. Г. Гордеевны исә партиянең Казан губкомына секретарь итеп алалар. Ул бөек Ленин белән дә очрашкан. Бөек Октябрынең 70 еллыгын байрам иткән көннәрдә без район үзәгенә бер урамына аның исемен бирдек.

Совет власте крестьяннарың гомер-гомергә җыйланган җир һәм ирек турындагы теләкләрен торышка ашыра. Өяз ак чехлардан арындырылгач, 1918 елны Антоновка авылында — коммуна, Александровскида — совхоз, Никольскида ат заводы төзелә. Егерменче еллар азында беренче колхозлар күрәнә башлый. Утызынчы еллар башында Спаста беренче машина-трактор станциясе барлыкка килә.

Күмәкләштерү чорына хас хаталар безнең төбәкне дә читләтеп үтми. Ашыгу, процентлар артыннан куу, гаепсезләрдән гаеп эзләү кебек ялгышулар авылларның экономик һәм рухи хәлендә чагыла. Бу сөрлеүләрнең тәэсире бүгенге көннәрдә дә сизелә.

Шулай да утызынчы еллар район тарихында хезмәт күтәрәнкелегә белән билгеләнә. Стахановчылык хәрәкәтенә кушылып исемнәрән данга кумган Р. Гыймадиева, М. Арсентьева кебек уңганнарыбызның үрнәгә дистәләрсә еллар буена якты маяк булып балкыды.

Район халкы фашизм белән канлы көрәш елларында да батырлык һәм фидакарлык үрнәгә күрсәтте. Район ун меңнән артык ир-егетән сугыш кырына озатты, шуларның яртысы фронтларда батырларча һәлак булды. Авыл сәен һәйкәлләр куелды, аларда каһарманның исемнәре алтын хәрәфләр белән язылган. Куйбышевның үзәндәгә һәйкәл шәһәрнең үзәк майданында аеруча мәгърур басып тора.

Районның биш батыры — Петр Лихачев, Степан Спирьков, Александр Беркутов, Петр Гурьянов, Григорий Мошанин Советлар Союзы Герое булды; өчәве — Алексей Башкиров, Павел Карпов, Николай Зотов — Дан орденының тулы кавалерлары. Ватаныбызның орден-медалләре белән бүләкләнгән якташларыбыз саны дүрт меңнән артык.

Төбәкнең йөз аклыгы булган бер егетезбезнең исемән аерым күрсәткәргә кирәк. Ул — патриот шагыйрь Муса Җәлил белән бергә фашистлар оясында хәтәр көрәш җәелдергән һәм батырларча һәлак булган шагыйрь Абдулла Алиш. Кешелек тарихында сирәк очрый торган бу төр каһарманлык аерым игътибарга лаек. Без, якташлары, Абдулла Алишка багышлап зур күләмле әдәби әсәрләр дә язылып өле дип өметләнәбез...

Ил үзгәртеп коруларның яңа этабына, алга билгеләнгән планнарны конкрет рәвештә тормышка ашыру юлына басты. Бу өлкәдә безгә җиң сызганып эшләргә кирәк булчак. Ченки район хужагындагы күрсәткечләр республиканың уртача күрсәткечләреннән калышса өле. Иң мөһиме — жирнең уңдырышлылыгын күтәрү. Калганнары шуңа бәйле.

Безнең Куйбышев районы нигездә авыл хужагы белән шөгыльләнә. Илдәге бу өлкәгә кагылышлы һәр мәсьәлә бездә дә бөтен катлаулылыгы белән көн үзәгендә тора. Алдыңгы алымнарны үзләштерергә, хезмәтне интенсификацияләргә тырышабыз. Жиребез яхшы безнең. Димәк, барысы да кешеләрнең хезмәткә мөнәсәбәтенә бәйле булып кала. Үрнәк итеп күрсәтерлек, киләчәктә маяк итеп файдаланырлык хужагыларыбыз да бар. «КИМ» нәсел заводына караган жирләр, мәсәлән, өл сәен әйбәт уңыш бирә. Үткән елгы көйсез көздә дә бу коллектив гектардан 22 центнер ашык җыеп, дәүләткә никмә сату планын уңышлы үтәп чыкты. «Лихачевский» совхозындагы уңаннарда да үрнәк итеп карарга була. Кыскасы, өйрәнерлек ысуллар, алдыңгы тәҗрибә бар. Хәзер бригада һәм гаилә подрыдына күчү алымын алга сөрәбез. Ничек тә һәркемнең шөхәсн кызыксынын эшләвенә ирешәсез килә.

Кызганычка каршы, район хужагыларына белгечләр җитми, соңгы елларда яшларнең чыткә китүе бездә кимдә кимүен, өмә бөтенләй туктамады өле. Шуңа күрә без хезмәт кешесенең күңелен күрергә тырышабыз, иң алдан көнкүреш шартларын яхшыртуны күздә тоталар. Яшь гаиләләргә, белгечләргә өйләр белән тәҗмин итү өчен торак төзелешен киң җәелдердек. Бу эштә районның чытталөгө, юлларның начарлыгы комачаулай. Бу бөладан котылу өчен төзелеш материаллары ысый торган хужагыка предприятиенең куәтен арттырырга булдык. Кайбер колхоз-совхозларның үзләрендә дә кирпич заводлары салына. Тимер-бетон өйберләр җауау цехын да үзәбездә булдырачакбыз. Шулай итеп, акрынлап районның йөзө үзгәрә, яңа өйләр, мәктәпләр, Культура йортлары, больницалар сафка баса, юллар төзекләндерелә.

Күргәнгезчә, районның һәр тармагында тирән үзгәрешләр көтелә. Без бу бурычларны, ничиксез, үтәп чыгарга тиеш. Шунсыз заман талапларенә җавап бирү мөмкин түгел.

Редакциядән. Хөрмәтле укучылар! «Татарстан — туған төбәгем» рубрикасы укучыларны республиканың һәр районы белән якыннан таныштыруны максат итеп куйган иде. Журналыбызның бу санында сез өлгә сериядән соңгы чыгышны укыдыгыз. Вахытында илтифат итми калганнарға ярдам йөзеннән, кайсы төбәк турындагы мәкаленең кайчан чыкканын искә төшереп үттик.

1985 ел: Октябрь районы турындагы мәкалә (№ 6), Чистай (№ 7), Сабә (№ 8), Чүпрәле (№ 9), Зеленодольск (№ 10), Арча (№ 11), Сарман (№ 12).

1986 ел: Кукмара (№ 1), Буа (№ 2), Әлмәт (№ 3), Тукай (№ 4), Әлки (№ 5), Әгерҗе (№ 6), Лениногорск (№ 7), Мамадыш (№ 8), Бөгелмә (№ 9), Аксубай (№ 10), Балтач (№ 11), Азнакай (№ 12).

1987 ел: Алексеевский (№ 1), Баулы (№ 2), Мөслим (№ 3), Чирмешән (№ 4), Актаныш (№ 5), Кама Тамагы (№ 6), Зәй (№ 7), Биелтау (№ 8), Төтеш (№ 9), Балык Бистәсе (№ 10), Лаеш (№ 11), Апас (№ 12).

1988 ел: Минзәлә (№ 1), Түбән Кама (№ 2), Питрәч (№ 3), Яңа Чишмә (№ 4), Алабуга (№ 5), Менделеев (№ 6), Югары Ослан (№ 7), Куйбышев (№ 8).

Бу материаллар Татарстан белән кызыксынучы барлык укучыларга файдалы булып дип ышанасы килә.

Бәхәс дәвам итә: «Заман һәм шигырь»

Роберт Әхмәтжанов НИНДИ КАЛАНЧАДАН КАРЫЙБЫЗ?

Күптән түгел «Огонек» журналынан мәшһүр шагыйрь Рәсүл Гамзатовның тормыш истәлектәре, бүгенге көнөбез һәм әдәби иҗат тәҗрибәсе турындагы уй-фикерләре белән танышып чыктым. Тауга карап тау булмасаң да, бәс, нәкъ безнең фикерләр икән ич!

Шуннан бер җыйбрәтле мисал китерим. Рәсүл Гамзатов, башкалар фикеренә иярәп, бер язучыны тәнқыйтылап чыккач, тормыш сабагына һәм буыннар тәҗрибәсенә таянган чал чәчле әтисе Гамзат Цадаса аны башкаладан чакырып ала да, каттый итеп сорый: «Син ул язучының әсәрләре белән танышмы соң? Китапларын укыймы торып, аны һөкем итәргә синең нинди хақың бар?»

Ә без бу сорауны кайбер тәнқыйтчеләргә бирсәк ничек булыр иде икән?

Билгеле, хәзер заманы шундый, өлгерлек-житезлек сорый. Сүзенче әйтеп калырга өлгер! Ләкин кем алданрак әйтә, шул — хаклымы? Ачыктан-ачык сөйләшү заманы дигәч тә, арттырып җибәрештән дә булмасын инде ул.

Без «тизләнеш», «ачыктан-ачык сөйләшү», «үзгәртеп кору» дигән атамаларга кушып, «искечә фикерләү», «инерция» дигәннәрен дә еш кына телгә алабыз. Ә чынлыкта үзбездә яңача фикерлибездә, инерциягә бирелмибездә? Әдәби кыйммәтләргә, иҗатка бая биргәндә һаман да шул инерция — комплиментарлык, искечә фикерләү дәвам итә бит.

Трибуналарга елгыр ғына күтәрелеп, үз хакын хакларга остарып китте кайберәүләребез. Хакласын иде, тик белер-белмәс, эштер-өштер генә (әсәрләрен дә укымыйча), бүтән бер әдипнең иҗат язмышы белән ничек теләсә шулай уйнамасын, баяларда, ичмасаң, чама тойгысын белсен иде! Инанганым бар: әлеге тел тибрәтүчегә әдипнең ижатыннан да бигрәк «сөйкәмсез сөяге» ошамый бит!

Ерак авылда мин ике көн рәттән хөрмәтле язучыбыз Гариф Ахуновның ике талантлы әдип турындагы ике чыгышын тыңладым. Соңгысы Әхсән Баяновның тууына 60 ел тулу уңае белән иде. Язучының граждандык активлыгы, үзенең каләмдәшләре турында вакытында сүз әйтүе дә хушларлык кына, әлбәттә.

Тик мине, әле гади тыңлаучы буларак та, бер нәрсә гәҗәпләндерә төште: кайдан килә ул кискенлек? Анычча, ул чагында шагыйрьлеккә дөгъвалаучылардан шагыйрь булып бары Әхсән Баянов кына калган. Шулай итеп — берәүләргә абсолютка күтәрү бәрәбәрәнә икенчеләрен бер селтәндә кисеп ату! Юбиляр турындагы чыгышында автор Язучылар союзы идарәсе коридорында шагыйрь булырга теләп култык астына сәер папка кыстырып йөргән тубал чәчле ниндидер затлар турында телгә ала. Алар «әдәбият арбасыннан» инде күптән төшеп калганнар. Моңы ул елларда тубал чәч йөрткән, култыгына папка кыстырган һәркем үзе дип кабул итәргә мөмкин. Хәтта автор: «Ул — син» дисә дә, үпкәләмәс идем аңа. Чөнки күпләребез шулай тубал чәчле иде ул елларда...

Җаҗәбе шул: берәүләргәнә гомер бәйрәмендә икенче берәүләргә ясин чыгу — диссонанс бит! Туйда матәм көе уйналмый ич!

Инде үзгәртеп кору чоры дисәк тә, кемдер язмышын хал итәргә күктән махсус ингән пәйгамбәр ролендә чыгулар, яман аты чыккан комплиментарлык тенденциясе яши әле. Бездә граждандык исемнән эш йөртүче эшкүарлар да житәрлек. Әйтерсез, алар — хаклыкны иҗат итүчеләр, гаделлекнең һәм демократиянең тотнак-

лары. Эйтерсең лә, илдәге үзгәртеп кору да алар инициативасы белән башланган! Тик гражданлык төшенчәсе ул делецлыкка туры килми. Шагыйрьнең гражданлыгы — шигырьләрендә.

Мин әдәбият-ижат кешеләре белән очраша башлаган елларымны, беренче уңышларымны, беренче остазларымны якты истәлек итеп күз алдына китерәм. Беренче шигырьләр җыентыгым «Егерменче яз»га фатиха биргән мөхтәрәм Хәсән ага Туфанны, «Совет әдәбияты» журналында «Таш елады» балладасына хәерле юл теләгән остазым Сибгат ага Хәкимне... Фронтвик шагыйрьләр Мөхәммәт Садри, Гали Хужа, Нури Арсланов, Әнвәр Давыдов, Шәрәф Мөдәррис, Гамир Насрыйларны берәм-берәм күз алдына китерәм... Буынар традициясен, өлкәннәр әманәтен оныту һич тә ярамай безгә. Хәзерге ижат ишләрә дә, безнең буын әдиләре дә, ничектер таркау яши кебек. Һәркем күбрәк үз кабырчыгына яшеренгән. Ижатта ялгызак кустарь булып түгел, уртак ижат учагы тирәсенә тупланып яшәгәндә эшләр әйбәтрәк бара, билгеле.

Ә алдан исемнәрен телгә алган ижатчылар бик тә аралашып, үзара игелекле булып яшәделәр. Гомеремнең иң матур чагы алар янәшәсендә узуына куанам, фатихалары белән горурланам. Яшел кара белән дә, шәмәхәс белән дә миңа адресланган хатлары изге реликвияләр булып сакланалар. Гомумән, миңа ул шагыйрьләр «хакимлек иткән» заманның ижади атмосферасы, андагы эчкерсез могамалә, олыны олы итү, кечене дә зурлау рухы ошый иде. Коммерсантлык рухының бөртеге дә юк иде аларда! Алар пәйгамбәр булып та кыланмадылар, бары тик күңелләрен генә яулап алдылар. Шулай итеп үзләре хакында изге хәтирә калдырдылар.

Алтыншычы елларда яшә әдипне. Язучылар союзы әгъзасына тәкъдим итү өчен шагыйрьләр секциясе җыела һәм анда әдипнең ижаты тираннан тикшерелә иде. Гәрчә яшә автор бу секциягә чаклы берничә җыентыгын чыгарырга өлгәргән булса да, секция утырышында таләпләренә зурысы куела иде. Сер түгел, кандидатураларның союзга кабул ителгәнчә секциядә 3-4 тапкыр тикшерелгән дә булды. Ә хәзер, белүемчә, яшә шагыйрь тышына канатлы ат төшерелгән бер җыентык белән дә ижат союзына килеп керә. Андый бәхетле жаннарга әлекке һәм хәзерге шартларны чагыштырып карау мөмкинлегә бирелсә, һичшиксез, үз хәлләренәң кадәр яхшырак белерләр иде.

Эш, әлбәттә, җыентыклар саныннан гына да тормый. Ул вакыттагы таләпнең һәм җаваплылыкның зур булуын әйтергә теләм. Ә аксакаллар ул чак кемнәр иде? Туфан, Хәким, Маншур... Тәңкыйть сүзләре ирен читләрендә төтен булып күренә иде миңа өлкәннәрен. Әйтергә кирәк, гади маңгай күзләренә күренмәгән ниндидер дилбегә булган икән әлек. Шигъри ижатта хәзер ниндидер хужасымалык хокем сөрә кебек. Бер җыентыгы дөнья күрдемә, «шагыйрь»га сүз түгел, җил дә тидермә син, — ул инде классик! Ә осталыкка ойрануның, тәҗрибә мәктәпләренәң инде хәжәте дә юк сыман!

Ә бит шигъри продукциянең метражы гына билгеләми поэзияне! Хәзерге шигъри җыентыклар ташкынында авторның үзенә генә хас тавышын аеру бик кыен. Авторның исем-фамилиясен күрмәсәң, шигырьләренәң кемнеке икәннән дә аеру мөмкин түгел. «Массовый ижат» дигәнәң шул буладыр инде, күрәсез.

Шигъри бәйсә төшү, девальвация нидән башлана соң? Моңы безнең халык телендә кадрезләнү, үз йөзегне югалту, төссезләнү дигән атамалар белән йөртәләр. Гаеп үзсездә дә бар ахрысы. Без бит редакциягә рифмалап хат язган башлангыч класс укучысына да: «Синиң киләчәктә шәп шагыйрь чыгачак!»— дигән сыман өметләндереп җавап язабыз. Язышып торуйн үтенәбез, район мәктәпләренә чыгып, шигъри язучы «вундеркинд»ларның исемлекләрен алып кайтабыз.

Шигъри аз гына өмет чаткысы күрсәк, без ул талантны төрәзә төбендәге төл кебек, сулар сибеп үстерәбез! Ә күз алдындагы өлгәргән талантлар ихтыяҗына күз йомабыз. Янәсә, безгә күрелмәгән материкларны, яңа талантларны ачарга кирәк! Журнал битләрендә барган бәхәстә дә бу проблема калку куела. «Булмаганны эләмәскә, булганны үстерергә!»— дип заманында Хәсән ага Туфан әйткән иде шикелле. Чыннан да, шулай түгелме? Асылда, без иң беренче чиратта булганның кадәр белергә тиешбез.

Без хәзер рифмалый беләбез, техника өлкәсендә дә шактый остардык. Ә мена заманча борчулы, зур кичерешләр шәхесләр күренми. Яңу-кою, чорның үзә кебек колачлы вакыйгаларны гомумиләштерү җитми. Вакытында мөхтәрәм Сибгат ага Хәкимнең

Ягым шигъри язгып кына
Шаккатырмын булмый заманым,—

дигән колларын укыгач, гажәпләнгән идем. Ничек инде шагыйрь яхшы шигъри язгып заманны шаккатырмагач, җырлап-биеп шаккатырырга тиешме алла? — дигән

сорау туган иде ул чак. Хәзер исә ачыклана төште: остаз шагыйрь шигърият белән шәхеснең бербөтен гармониясе хакында уйланган икән. Шагыйрь-көрәшче шәхесе, һичшиксез, алты планга чыга.

Безнең поэтик алымнарда да, сурәтләү чараларында да, үлчәм-калыпларда да бертөследек хакимлек итә. Ә соң шигърь кай ягы белән көчле? Һәр шигъри әсәр, вакыйга ук булмаса да, укучы күңелендә яңгыраш табарга тиеш. Мәсәлән, заманында Такташның Һәр әсәре: «Мокамае», «Алсу»ы, «Киләчәккә хатлар»ы үзенең бер вакыйга булып кабул ителгән. Ә андый үрләрне югалтып барабыз бүген. Дөрес, аерым «калкулылар» бар барын. Тик үрләр түгел! Шигъри сүз үтемле, сугышчан, проблемалы, жегәрле булырга, укучының аңын, зәвыгын уятырга, рухландырырга тиеш. Моңың өчен шагыйрь үзе дә тормыш үзәгендә кайнаган, накаллы булырга тиеш. Юкса «балык каны» белән генә кайнар әсәр тудырып булмый.

Газета-журнал битләрендә атна саен, ай саен шигъри тупланмалар бирелә. Ә шулар арасынан ичмасам ник берсе күңелгә уелып калсын!.. Җаваплылык, һәр юл өчен, Такташча әйтсәк, үзеңне мәсбүл санау житми безгә. Шунлыктандыр, шигърьнең бәясе арзанайды, хатта көндәлек матбугат битләрендә «Шигърьне кемнәр укый?», «Шигърь кемгә кирәк?» дигән, беркадәр абсурд тоелган сораулар еш күренә башлады.

Олы, фәлсәфи шигъриятне бер күзәнәклә тезмәләр алыштыра. Инде хәзер эфирдан яңгыраган көйлә шигърьләргә күнектә күпләрнең зәвыгы. Кое-ниче белән күңелгә тиз үткә керә. Чәйнәп бирелгән, янәсе. Ә чын, югары зәвыклы шигърьме-түгелме икәнлеген аны коеннан аерып карарга кирәк. Жыр тексты да, ниһаять, югары зәвыклы шигърь булырга тиеш бит! Әле без һаман да инерциягә буйсынып, укучы зәвыгы артынан иярәп барабыз, язганнарыбызны үткәргү, «халыкка уздыру» хакына түбән зәвыкларга да яраклашырга тырышабыз! Югары, интеллектуаль, метафора-ларга корылган поэзия күп очракта «аңлашылмый торган» поэзия дип атап йөртелә. Әдәби тәнкыйть тә «күктән йолдыз чүпләмәгән» шигъриятне мактап сөйлә, бер күзәнәклә, үтә гади шигърьләр, имеш, үтемле, халыкка якын... Ә бит заман да бер урында тормый, яңары, фәһим-техник революция давам итә. Ә шулай да, гажәбе шул: моннан ничәмә-ничә еллар элек Әхмәт Фәйзи тарафыннан иҗат ителгән «Туу сулышы» исемле патетик поэма, Демьян Фәтхинең «Алтын тайга трагедиясе» кебек әсәрләре шигъриятбез өчен әле дә үрләр булып кала бира.

Заманында (алтмышынчы елларда) шигърьнең эчтәлек һәм форма, сурәтләү чаралары өлкәсендәге эзләнүләрен «абстракционизм», «формализм» сүзләре белән тамгаллап, яңалык эзләүне, үз тавышыңны, иҗат йөзеңне эзләүне зарарлы дип бәяләүләр күп булды. Нәтиҗә шуны күрсәттә ки: нәкъ менә эзләнүләрсез, экспериментларсыз яңалык табылмый икән ул! Хәзер исә барыбыз да диярлек әер калыпларга гына салып яза. Эзләнәп тә торасы юк, эш җиңелләште! Шул сөбәплә, алда өйтелгәнчә, авторларын күрмәсәк, шигърьләрен бер-береннән аерып та ала алмас идек!

Критерийлар да тотрыксызга әйләнде. Поэзиядә инде моңа чаклы ирешелгән казанышлар биеклегеннән уза алмаган, алаи гына түгел, кабатлаган үрнәкләрне урынсыз мактау, күккә чөю китте. Мәскәүдә яшәп иҗат итүче Нурия Измайлова турында, мәсәлән, безнең шигърь тәнкыйтьте исә-һушы китеп мәдхия жырлады. Дөрес, әлегә шагыйрь талантлылар рәтенә керә. Әмма ирешелгән казанышлар җирлегендәге гадәти шагыйрь булып күренә ул. Әнә шул рәвешлә, безгә күбесенчә чама тойгысы житми. Нинди каланчадан карыйбыз соң без? Максимализмга хыянәт итәбезме? Хакыбыз юк.

Әдәби хезмәткә рәсми бәя биргәндә да бизмәннәр чайкалмыйча тормады. Һәрчак тигез генә булмады гадәллек бизмәннәре! Сүз әдәби премияләр турында бара. Бу да сер түгел инде, күз алдыбыздан үткән хәлләр: премияләр биргәндә еш кына эдипнең иҗатыннан бигрәк тоткан урыны, дөресрәге урындыгы, дәрәжә култы исопкә алынып килде шикелле. Әле иреш, чыгыштырып карый алу мөмкинлеге бар. Әлегә лауреат поэзиягә нинди үсеш, яңалык, нинди яңа сүз китерде? Моңа кадәр ирешелгән казанышлардан ул бит инде кимендә бер башка өстен булырга тиеш иде юкса! Мисалмы? Куркып-шикләнәп торасы юк. Әйтик, «Казан утлары» журналында басылган «Төшсез цикләвекләр» дигән мәкаләсендә (2 сан) гадәллек сакчысы сыйфатында чыккан шагыйрь Марс Шабаевны искә алырга мөмкин. Чөнки, ул лауреатлыкка гәкәдм ителгәч, кайбер абруйлы гына агайлар: «Булыр, булыр... үз кулында бит!» дип сөйләнделәр. Ул чагында нәшриятның баш редакторы булган шагыйрь кандидатурасын яклап, бер үк мәкалә белән газета битендә дә, эңгәр экраннарда да, радиодан да бер үк язучы чыгыш ясады.

Соңгы вакытта шигърь китапларыбызның тиражы төшү дә, аларның аз таралуы да безне борчымый калмый. Ай-һай, шигърияткә ихтыяҗ кимү белән генә

аңлатырга микән бу күренешне? Юктыр, алай гына түгелдер, дип ышанасы килә. Китапны пропагандалаучы оешмаларның эшен җанландыру, шагыйрьләрнең дә шәхси активлыгы сорала хәзер. Теге яки бу китапның кибет шүрлегендә озак ятуын җәлләрнең сыйфаты гына да билгеләми. Анда классикларның әсәрләре дә озаклап ята бирә. Эшче нигезеннән кузгатырга вакыт!

Инерция буенча бару мисалына турыдан-туры караганы тагын шул: без бер яхшы аты чыккан ишчәне күлләргә чамасыз чөйбөз, аңа өстә-өстөнә бөтен котлау-алкышларны өябөз. Гәрчә инде бу бәхетле адәм тәнкыйть сүзләренә мохтаҗ булган очракта да, мактауларны сибә торабыз: инерция! Ә мактаудан арыган вакытларда үз-үзен белән бергә-бер калып: «Ни өчен шулкадәр мактадык соң әле без аны? Бүтәннәрдән артык нинди ачыш ысады соң әле ул?»—дип тә гажәпкә калган чаклар күп була. Инерция! Ә менә янәшәдәге икенче бер каләмдәшбезнең уңышларына соенмибез. Дөресрәге, күрергә теләмибез! Бер уйласаң, безнең шигъри хужалык алай ук ярлы димәс идем мин. Күрердәйләр дә бар аның. Нигә без М. Әгъләмов, Зөлфәт, Р. Гатауллин кебек шагыйрьләрнең иҗатына карата үз вакытында жылы сүзсезанә әйтергә кызганабыз? Егетлек житмиме? Шулайдыр. Яңа туган талантлы әсәрләргә нигә күз йомабыз? Егетлек житми. Р. Харисның «Борылышта» исемдә яңа поэмасына кайсыбыз үз сүзен әйтте? Без, шагыйрьләр, ни өчен «Шигъри кемгә кирәк?» дигән арзаны аңгамаларга урын калдырып, үз бәйбәзнә үзбөз төшерәбөз? Мондый сораулар бүген бихисап. Әйдәгез сөйләшк, бәхәсләшк, ачыклык кертк!

КҮҢЕЛ ЧӘЧӘГЕ ГЕНӘ БУЛСА...

Журналыбыз редакциясендә даими эшләп килүче яшь тәнкыйтьчеләр түгәрәге членнары үзләренең бер утырышын иң әйбәт шигъри турында сөйләшүгә багышладылар. Түбәндә әлеге утырышта чыгыш ясаган кайбер яшь тәнкыйтьчеләрнең аязмаларын урнаштырабыз.

Нәҗип Исмағыйлев. Яраткан шигърем? Миңа борынгы шагыйрьләрнең әсәрләре ошай. Ни өченме? Чөнки аларның иҗатлары ихлас, иманнары камил, алар үз идеяләренә тирәнтен ышанганнар, шуңа башкаларны да ышандыра беләләр. Ул шагыйрьләр — житдиләр, көндәлек вак-төяк, тиз үтүчән ыгы-зыгы белән вакланмыйлар, ә мәңгелек житди, зур проблемаларны күтәрәләр, аз гына сүз белән тирән фәлсәфи фикер әйтеп бирә беләләр, дөньякүләм масштабта фикер йөртәләр. Аларның шигърьләре форма ягынан да гажәп оста эшләнгән була.

Шундый шагыйрьләрдән берсенең — XIX гасыр башларында иҗат иткән татар шагыйре Әбделмәник Каргалыйның кыска гына бер шигъре һич тә күңелемнән китми. Мәңә ул шигъри:

*Бөтен дөнья бәнем улсын —
Бетмәс гамем. Нидәндер бу?
— Әзәлдә гамь торабыла
Яратылыш бәдәндер бу.*

Бүгенге әдәби телдә шигъри болай аңлатыла: «Бөтен дөнья минекә булса да, борчу-кайгыларым бетмәс, тынычланып калмам. Ни өчен соң болай икән?» Шагыйрь шунда ук үз соравына үзе җавап бирә: «Шуның өчен: дөнья яратылганда ук гамь туфрагынан яратылган бәдән бу».

Бу робагый моңнан 160 еллар элек язылган булса да, һәч тә искермәгән, бүгенгә көн өчен дә бик актуаль, заманча. Чөнки форма ягынан камил булган, җырлап торган шушы кыска гына шигъригә гаять тирән мәғнә салынган, һич тә искерми торган зур мәсәлә күтәрелгән. Бу — бөтен шагыйрьләргә, гомумән, бөтен кешелекне һәрвакыт борчып торган зур мәсәлә — кеше рухының мәңгелек хәрәкәте, ирешелгәннәр белән генә канәгатьләнмичә, мәңгә камиллеккә омтылышы, шагыйрь жанының тынгысызлыгы, яреуды тибрәнеше.

Бу шигъри чын шагыйрьлеккә билгеләп торган иң төп, иң моһим сыйфатларны аң-ачык күрсәтеп тора. Әйе, шигъри — күңел чачагы генә түгел! Шагыйрь жанының

беркайчан да тынып торырга, канәгатьләнеп калырга хақы юк. Шагыйрь — үз халкының милләтенең хадиме, ул шул милләтнең кайгысын кайгыртырга, аның борчу-хәсрәтләрен, мәшәкәтләрен күтәрергә тиеш. Шартлар гажәп дәрәжәдә уңай кебек тоелган вакытларда да, шагыйрь гамьсез калырга тиеш түгел. Моңы бары тик гамь туфргыннан яратылган чын шагыйрь генә эшли ала. Олы шагыйрьләребез: Тукай, Дәрмәнд, Бабич, Такташ, Туфан — әнә шул гамь туфрагынан яратылган булганнар. Шуңа күрә аларның тынгусыз йөрәкләре аша үткән әсәрләре һичкемне битараф калдырмаган һәм калдырмый.

Тукаебыз әйткән:

*Безнең тормыш уен түгел, бәйрәм түгел,
Һич кайгысыз кеше булса — адам түгел.*

Бүгенге шагыйрьләребездә без әнә шул гамьне, кайгыру-борчулуны, ярсу-дүлкынлануны күбрәк күрергә телибез. Безнең бүгенге бу тормышта да борчылырлык апырашка, пошаманга калырлык хәлләр бик күп...

Фәдүрә Низамова. Кайчакта бер дә юктан гына, тик торганда көйләп шигырь сөйләп жибәргәннегез бармы? Мәшәкәтләрдән арыныбрак торганда була андый халәт. Һәм игътибар иткәнем бар: күңелдә йөргән шигырь телгә иң элек килә! Аның яңгырашы, ритмы синең ритмыңа, синең йөрәк тибеше ритмыңа туры килә, ахры. Дәртле, хөр рухыңа аваздаш була ул шигырь. Минем өчен шундый шигырьләренң берсе — Габдулла Тукайның «Шүрәле»-се. Басу юлынаннн жәяү атлаганда, я булмаса урманда жиләк жыйганда мин кычкырып шуны сөйләп чыгам. Бигрәк тә беренче өлеше дәртләндерә, күңелне күтәрә. Гайрәтле дә, кәефле дә бер көч өсти.

«Нәкъ Казан артында...» дип башланса да, бу поэмада Тукай нәкъ безнең урманны сурәтләп язгандыр сыман тоела башлый. Шуңа да «Шүрәле»-не ишеткән саен туган авыл, аның урман-болыннары искә төшә. Аннан соң, кечкенәрәк чакта поэма-ның һәр тасвирий сурәте төп мәгънәсендә аңлашылган булса, тора-бара поэмадагы кинаяләр, ишарәләр ачыклана, мәгънәләр киңәй. Тарихыбызны киңрәк күзалларга омытлган саен шигырь юлларының эчтәлегә дә зурая, әкияти булудан бигрәк, конкрет тарихи манзалар белән байый бара.

Әмма «Шүрәле»-дә төп тема бу түгел. Гомере буена халкының тарлыкта яшәвенә ачынып язган Тукай бу поэмасында сабыйларча бер шатлану, хозурлану белән хәсрәтләрен онытып тора, яңа гына елаудан туктап, тәти уенчык белән мавыгып киткән бала кебек сөенә. Шагыйрь укучыны әкияткә алып керер алдыннан шаярып кына кисәтеп куя: «...жен-пәриләр бар диләр, төрле албасты-убырлар, шүрәлеләр бар диләр...» Әмма үзенең моны һич тә инкаръ итәргә исәбе юк. Киресенчә, Тукай үзе дә бик шатланып шушы имеш-мимешләргә ышанырга чакыра:

*Булса булар — һич гажәп юк, бик калын, бик күп бит ул.
Күктә ни булмас дисең, очсыз-кырмыйсыз күк бит ул!*

Шундый шук, шундый самими, шундый сабыйларча наян Тукай! Аны бу поэма-ны ижәт иткән чагында терелтеп, күз алдыма китерәсем килә, аның уенында катнашасым килә. Юк, аның ачы хәсрәт тулы, каһәрле яки каһкаһәле шигырьләр язган вакытларын жанга якын алмаганнан түгел, ә ул кыска гомердәге аяз, якты көннәренә озайтасы, шагыйрьнең күшкәкән жанын жылытасы килүдән...

Вәсиг Гарипов.

*Шаулай дигез...
Жил өрәдер...
Жилкәнен киргән кораб!
Төн вә көндез
Ул йөрәдер:
Юл бара ят ул карап.*

Дәрмәнднең мәшһүр «Кораб» шигыре шулай башланып китә. Андагы кораб образы артында ни ята? Нәрсә ул кораб?

Төрләчә аңларга була кораб образын. Үзенең туры мәгънәсе белән дә ул матур образ. Ләкин шулай да без сизәбез: шигырьдә кораб ниндидер символик образ да булып тора.

Безнең уебызча, шигырьдәге кораб олы тарихи юлга чыккан халык, милләт образының символы. Шигырьдәге диңгезне без социаль мохит дип, диңгездә йөзүче корабны аерым бер халык дип күз алдына китерә алабыз. Кораб язмышы — халык язмышы.

Чыкты жыллар,
Кууты дулкын —
Ил корабын жыл сөрә,
Кайсы юллар,
Нинди уккын
Тарта безне жан сорап?

Тарихи зур юлда корабың (халыкның) язмышы жиңел түгел, аны жыл-давыллар да кага, барыр юлларында уккыннар да көтә, шуңа күрә юл сайлаганда уяу булырга кирәк.

Мондый кисәтүләр хәзерге көндә һәркемгә дә ачык булып тоелырга мөмкин. Ләкин шигырь бүгенге көндә түгел, моннан күп еллар элек язылган. Ул чакта әле безгә алдагы юллар киңрәк, шомарак булып күренә иде, ул юллар безне гел югарыга ғына алып барыр дип уйлый идек. Ә шагыйрь шул чакта ук алдагы юлларның бик жиңел булмавын, алда безне биеклекләр генә түгел, зур сынаулар да көткәнен сизгән, үзенең шигырь белән безне кисәткән.

Дәрдемәндие социаль проблемалардан читләшкән, бары тик сәнгать белән генә мавыккан кеше итеп күрергә теләү яшәп килә. «Кораб» шигырь мондый карашның дәрәс түгел икәнен күрсәтә. Шагыйрь күнеле — сизгер, ул күпне күрә, күпне тоя. Үз халкының киләчәге, аның язмышы турында уйламый булдыра алмый ул.

Шигырьдәге корабын, диңгезне туры мәгънәсендә аңлап укыганда да шигырь матур яңгырар иде. Беренче карашка, чыннан да, ниндидер реаль вакыйгалар турында сүз бара, шулар укучыны кызыксындыра, тик эш ул вакыйгаларның үзләрендә генә түгел. Ул вакыйгалар бүтән, югарырак хакыйкатың метафорасы, символы итеп биреләләр.

Шигырь формасының камиллеге турында да әйтеп үтмичә булмый. Ритмы төгәл шигырьнең Рифмаланмаган бер генә юл да юк шигырьдә, ләкин алар күрше юллар белән түгел, үзләреннән ерак торган юллар белән рифмалашканын. Строфа матур, оригиналь килеп чыккан.

Безнең әдәбият өчен кызыклы образлар тапкан шагыйрь — кораб, диңгез образларын. Ул элек безнең шигырьнең өчен традицион булган дала, ат образларына мөрәжәгать итмәгән. Ул чор татар әдәбиятына яңа образлар алып килгән.

Шулай, формасы ягыннан матур булуы өстенә көчле хисләр, күп төрлө фикерләр тудыруы, эчтәлегенең тирән булуы белән кадерле безгә әлегә шигырь.

Ркаил Зәйдуллин. Хәсән Туфан... «Агыла да болыт агыла»...

Ни өчен соң әле миңа нәкъ менә шушы шигырьне сайлап алдым?

Туфан шигырьләре арасында иң кадерлесә миңа шушымы? Өздереп кенә әйтүе кыен. Туфан үзе кадерле, үзе гәзиз. Гомумән, бөек шагыйрьнең бер генә шигырен аерып алу үзен аклый микән?.. Ләкин «Агыла...» якынрак... Әдәбият белгечләре теле белән әйтсәк, анда шагыйрьнең әрнүе ачыграк чагыла. Мәгълүм ки, бу шигырь сөргән дәфтәреннән...

Моңсулык «Агыла да болыт агыла...» Андагы чарасызлык йөрәккә кыса. Гомер-гомергә шагыйрьләргә йә үтергәннәр, йә сөргәннәр. Шигырьләргә Назон, Искандәр-Герцен язмышлары үтәп юрә. Бөек параллельләр.

Сагыш... «Тәрәзәне чиртер дә яңгыр, нәрсе әйтер туганнарыма?!» Бу чорда инде «Башлана башлады» кебек шигырьләрдәге ярсу юк. Биредә инде строфалар кыйшаймый, кысалар, юллар шартлап сынмый. Форма үзгәргән, ләкин рухи көч шул ук, башлагандагы кебек.

«Яланаяк килдем доңыга, шулай ғына, бәлки, китәрмен». Яланаяк килү... Бу юлларның тууы, бәлки, авторның табигать баласы булуынан киләдер. Ул һаман шул килеш. Жанна изгән жәбер-золымнар да аның күңеленнән сәммилеккә сыгып чыгара алмаган. Башкача булса шагыйрь аягүрә калыр идеме соң?!

Игътибар итсезсез, шагыйрьнең шәхси язмышы шигырьгә яңа төсмерләр өсти, шигырь тагын да көчәл төсә. Туфан шаккатырлык метафоралар шагыйрь түгел. Ул — самими. Ләкин самими килеш кенә бөек шигырь тудырып булмый. Күңел биографиясенең зур булуы мөһим.

Бездә хәзер зурдан кубым, жир шары, ил һәм милләт турында язган шигырьләр күбәйдә. Шикләнергә хақыбыз юк: самимидер болары да... Авторлары да зур төшенчәләр турында уйлалардыр. Әмма күңел биографиясеннән тыш самимилек примитивлыкка әверелә.

Мине бу шигырьдә тагын бер кызыклы нәрсе таңга калдырды. Шагыйрь яңгыр турында яза:

Миме бары чылатып үттө
Кукурузлар белән беррәттән...

Жылы яңгыр каты жирне дә, каткан күнелләрне дә чылата, дөвәлий. Кукуруз кыякларында яңгыр тамчылары... Тукта! Кукурузны беада иң нык (балки, кирәгеннән артык та) популярлаштырган кеше Н. С. Хрущев булды бит. Шәхес култын фаш итүчеләрнең дә иң күренеклесе ул... Гап-гади «кукуруз» сүзә безне зур гомумиләштерүләргә этәрә түгелме? Шунысы гажәп: шагыйрь бу шигырен 1951 елда ук язган. Ни бу? Пәйгамбәрлекме?

Соңгы елларда миңа Туфан белән беркадәр аралашырга насыйп булды. Аның елмаюында да ниндидер әулияларга хас моңсулык бар иде. Һәм оптимизм. Гүяки ул гына кешене дөньяның бөтен хәвәфләреннән исән килеш алып чыга, ул булса гына килер көнгә ышаныч югалмый.

Бу шигырьне яхшырак тояр өчен авторның язмышын да әйбәт белергә кирәк. Әлеге чор шигырьләренә реаль ачкыч Туфанның абыйсына юллаган хатларында. Аларны да тизрәк дөньяга чыгарырга иде...

Дөнья һаман хәрәкәттә. Болытлар да каядыр агыла. Агыла да агыла...

Газинур Моратов. Гамьле-уйлы һәр шигырь — шагыйрьнең күңел биографиясеннән бер сәхифә ул. Ләкин бай тормыш юлы узып та, күңел биографиясеннән мәхрүм шагыйрьләр бар. Аларның бер ишләре ялган пафоска корылган псевдопозиягә хезмәт итә, икенчеләре, киресенчә, биографиясезлекне үтә дә катлаулы шигъри конструкцияләр, метаметафоралар артына яшерергә омтыла. Ләкин, ахыр чиктә, һәр ике төркем дә шигъриятнең иҗтимагый вазифасын чикләүгә, шигъри сүзнең абруен төшерүгә булышлык күрсәтә. Беренче төркем үз укучыларының шигъри зәвыгын зәгыйфьләндерсә, икенче төркем исә, халыкны поэзиядән читләштерә.

Жан биографиясеннән мәхрүм шагыйрьләрнең (?) матбугатта басылган шигырь-такмазаларын, катлаулы конструкцияләрен күреп, шигырьдән күңелем кайткан чакларда, мин Тукайның «Кытла»сын, Туфанның «Могики»ын, Хәкимнең «Белгәннәр тик тора»сын укыйм. Укыйм да, янә шигъриятнең, шагыйрьлекнең илаһи код-рәтенә, бөеклегенә хайран калам. Укыйм да галиҗәнап Шигырьгә, поэзиягә фанатикларча хезмәт итүче замандашларыма сокланам...

Һәр шагыйрьнең шагыйрьлек язмышы, шагыйрьлек миссиясе турында уйланып язган бер программ шигыре була. Аның зурлыгын әнә шул бер шигырь белән дә билгеләргә мөмкин. «Керләп беттем үзем, дөньяны пакыли алмадым»,— дип әйтер өчен Тукай бөеклегә кирәк. «Соңгы жырым палач балтасына Башны куйган килеш языла»,— дияр өчен Жәлил каһарманлыгы сорала. «Халык каршында, ил алдында аз гына да гаебем юк минем! Моңың шулай икәннән килчәк бик ачык итеп раслар»,— дип иреккә хат юллар өчен Туфан ныклыгы таләп ителә.

1967 елда: «Яңа буын шагыйрьләрен көтә. Жәлилләрдән бушап төрмәләр»,— дигән юлларны язар өчен дә шагыйрьлек кыюлыгы кирәк. Сибгат Хәким олпатлыгы кирәк.

*Белгәннәр тик тора, белмәгәннәр
Сөйлә күбрәк: Муса — баһадир,
Ул — Геркулес... Сөйләсәңнәр әйдә,
Син үзеңчә жырга, бәһа бир...*

Нәкъ менә шушы шигырендә шагыйрь бөек элгәрләре тапшырган шагыйрьлек миссиясен кабул итеп ала кебек. Әйе, шагыйрьләр язмышы — заманнарның лакмус кәгазе ул. Жирдә яңа Бастилияләр, Моабитлар торгызылган тәкъдирдә, шагыйрь Вөждан чигеннән бер карыш та артка чигенә алмый.

Тиран мушкасы иң алда шагыйрьләр йөрәгенә төбәлә...

Радик Нуретдинов. «Туган тел»дән башка — Тукайны, «Мокамай»дан тыш — Такташны, «Кораб»сыз — Дәрдемәндне, «Кайсыгызның кулы жылы»дан башка Туфанны күз алдына китерүе кыйен. Әйе, һәр шагыйрьнең әнә шундый бер шигыре була. Шагыйрьнең иҗади шәхесе бигрәк тә калку гәүдәләнгән әсәрә була.

Поэзиябезнең бик талантлы шагыйре Роберт Әхмәтжановта да әнә шундый бер шигырь бар.

*Каеннарны үт тә сугыл миңа.
Күңелем әле угсыз йорт сыман.
Анда бар да синең җыр шикелле
исемнең көтә, юксына.*

Син кер анда. Калдыр бусагада
Икеләну тулы уйларны.
Син кер анда. Ут ал күлләремә,
уз,
тәртипкә китер дөнъямны.

Бу шигырьне, чын мәгънәсендә, кешенең жанын ачып бирү дип әйтергә мөмкин. Яраткан, сагынган, тилмереп кәткән кешенең гаять үзенчәлекле күңел халәте бу.

Бу әсәр безнең мәхәббәт поэзиясенең иң көчле үрнәкләреннән берсе булып тора. Ул кеше күңеленең иң тирән төпкелләренә үтеп керә, анда кайнар хис дүлкынары кузгата — укучыда гашыйклар хәленә тәңгәл рухи халәт хасил итә. Чын талант, табигатьнең үзе тарафыннан бирелгән шигъри талант, энә шундый нечкә хасиятле әсәрләрдә күренә дә инде ул!

Фәрит Яхин. Равил Фәйзуллинның «Яра булып калган хатирә» шигыре миңа хакыйкәтне кистереп әйтүе белән ошый.

*Белмим, кемнәргә тигәндер
ул мәчет манарасы?
Өстенә атланып кисте
шуны адәм баласы!..*

Әлбәттә, культура революциясе кирәк булган. Ансыз илебезнең алга таба үсеше мөмкин түгел иде. Әмма ни өчен кайберәүләргә халыкның тарихи истәлекләрен бетергә кирәк булган? Мең еллар буена кулланылып килгән, гарәп графикасына нигезләнгән имлябызны хәзер күпләренң танымавы да шушы ук хәтер югалтуның бер формасы түгелме соң? Мең еллар буена тудырылган рухи байлыгыбыз утызынчы елларның аргы ягында калды бит.

*Кисүче — түбән авылдан.
Акчага кисә, имеш.
Манара кисә, кисә дә,
аннан соң эчә, имеш.*

Шулай — хәтер сүнү гадәт бөтүгә китерә. Эчкечегә аңа нәрсә, иманын сатып эчкән икән, халыкның хәтеренә балта чабу аңа ни тора?

Р. Фәйзуллин халыкның күңелендәгесен тотып алган. Шуңа күрә бу әсәр безгә тәэсир итә дә. Хакыйкәтне әйтеп бирүче әсәрләр кешеләрне ялгыштан, буталудан саклап кала, аның рухын күтәрә, әдәбиятның да дәрәжәсен үстерә.

*Әтрәк-әләм табылыр ул...
Ә халык ни караган?
Имгәкне иңгә керттерәк
Ирләр юкмы арада?*

Галимжан Гыйльманов. Шагыйрь Мөдәррис Әгъләмовның «Тагын бер кош...» шигыре миңе тетрәндерде.

*Көзгә күкләр шундый тынымч иде,
Шундый тынымч иде бу тараф.
Киек қазлар очып бара иде...
Вакыт ага иде битараф...*

Шулай бик мөлаем, хәтта идиллик картина белән башланып китә әсәр. Әмма икенче строфада ук сискәнүле аһаң килеп керә: «Пышылдасаң, жир сискәнәр сыман төелә иде...» Жанга килеп бөркөлгән салкынлык, шом алда булачак драманы искәртә.

Әлегә драма үзе анык кына билгеле түгел. Тик инде укучы күңеле сизенә: нәрсәдер булган...

*Кинәт кенә җылылык таягышымнан
Ак кәсепкә куйды сискәнәп...*

Шунда яңа ассоциациялар җабыланеша башлана. Тыныч күктә салмак кына йөзеп барган киек казлар рәтә искә төшә. Димәк, димәк?... Әйе...

*Соңы көчкөн җыеп талпынды кош,
Түбәнәйде...
Төштә капланып.*

Әсәр шунда тәмамланды кебек. Тик шигырь биредә тәмамланса, М. Әгъләмов үз шигъриятенә хыянәт итәр иде. Поэтик тоемга сәләтле укучы күптән аңлап алгандыр: М. Әгъләмов шигърияте ике агымда яши — өске, тышкы, табигый агымда һәм эчке, тирәнтә, тагын да дәртләрәк, ярсурак агымда.

Атылган кош җажигасеннан соң ук шагыйрь әнә шул тирән агымга төшөп китә. Табигатьтәге җажигага мөнәсәбәттә туган тетрәнү хисе акрынлап кешелек җәмгыятенә бәйлә тарихи-фәлсәфи мәгънәгә үсә.

Бу урында шуны да искәртәргә кирәк: тирәнтә агымга шагыйрь кинәт төшөп китми. Ул укучыны алдагы строфаларда ук әзерләп килә. Һәм, ниһаять, кешелек җәмгыятенә, андагы драмаларга, җажигаларга ишарә ясай:

*Кеше сыман ыңгырашып куйды
Зәңгәр күктә киек каз юлы.*

Укучыны яңа агымга кертөп җибәргәч, шагыйрь төп теманы ачыктан-ачык дәвам итә:

*...Һәрбер чорда бер үк җавап яши:
— Без аңарга,— диеп,— атмадык!
Төзәп түгел (бу ысулны беләм),
Болай гына, кызык өченгә
Җибәрелгән ядрә килеп кәргән
Очып барган төркем эченә.*

Драма тагын үсә, аның өр-яңа төсмерләре ачыла бара: «Иң яшенә, көчлесенә тигән, Әле күлмә очачагына!» Шул рәвешле, кешелек җәмгыятендәге, ниһаять, үз тарихыбыздагы җажигалә сәхифәләрни актара шагыйрь. Атып төшерелгән яшь кош урынына укучы үзе изге булып әверелгән исемнәрни куеп укый башлый...

Иң кызык метаморфоза шунда — әсәр башында бирелгән табигать сурәтләре, шигъри агым тирәнтә күчү белән, кешелек тормышындагы проблемаларның, реаль тормыш картиналарының символлары булып кына калалар: «Тагын бер кош ауды, яшь фидан...» Шушы метаморфозадан соң рефрен-строфа да әсәр башындагы беренчел мәгънәсендә түгел, балки, яңа, тагын да мөһимрәк мәгънәсендә, реаль мәгънәдә кабул ителә:

*Табигатьнең җиргә чалкан төшөп
Изрәп яткан минуты була...
Пышылдасаң, җир сискәнәр сыман
Тоеда безгә,
Дөнья тын була.*

Әсәрнең соңгы аккордлары да төп идеяне — тарих кырында мәкерлә атышлар кабатланмасын өчен көрәш идеясен — укучыга үтемле җиткөзәләр:

*Шундый чакта яманлыкның кулы
Бәйсез икәнлеген искәртөп,
Ыңгыраша киек каз юллары,
Ак каеннар куя сискәнәп...*

М. Әгъләмов ижатының поэтик егәрлегенә сокланмый мөмкин түгел. Анда барысы да бар: тирән фикер дә, тәсирле сурәт тә, ярсу характер да, үзәк өзгөч драма да, күңелгә уелып кала торган матурлык та. Ул, күпчелек замандаш шагыйрьләре кебек, заман, тарих портретын штрихлап, берәмтекләп язмый, аны укучы күңеленә бөтен килеш, бөтен, җанлы сурәт рәвешендә индәрә.

«Тагын бер кош...» шигъри — шуның ачык дәлиле.

Табигатьтә, иҗтимагый тормышта үсеш һәрвакыт алшартлар белән бәйле. Тагы да дәрәсрәгә, теге яки бу күренеш нинди дә булса үзгәреш кичерсен өчен, аның нигезе булу мәҗбүри. Абсолют буш урында үсеш булуын күз алдына китерүе дә кыен. Бу нәтиҗә тулысы белән әдәбият өлкәсенә дә карый. Матур әдәбиятыбызның, мәсәлән, Кол Галиләре, Мөхәммәдъярлары, Утыз Имәниләре, Кәюм Насыйрилары булмаса, бәлки үл егерменче йөз башындагы кебек биеклекләргә күтәрелмәс тә иде. Үз чиратында Г. Тукай даһилигы да һ. Такташ югарылыгының алшарты булды.

Шул рәвешлә, татар әдәбияты тарихы буыннарының гади чылбыры гына түгел, ул — бөек шәхесләр һәм бөек шагыйрьләренең бер казаныштан тагы да югарырак икәнчә баскычка ышанычлы күтәрелә баруының мәһабәт диаграммасы. Соңгы чорда гына да ул һ. Такташны бирде, бөтен дөнья майданына гаять калку фигура Муса Җәлилев чыгарды. Фатих Көрим кебек өле тиешләр бөксен алып җиткермәгән олы шагыйрьне һәм гражданынны тәрбияләде. Әдәбиятыбызның ак намусы Хәсән Туфан яшәп һәм иҗат итеп китте, Сибгат Хәким, пулялар һәм тиер ярчыклары давылы астында исән-имин калып, халык рухын җырлауга зур өлеш кертте.

Боларның һәммәсе — бүген инде тарих, теләсә кайсы халык горурлана алырлык олы тарих. Әмма тормыш бервакытта да тукталып калмый. Бүгенге яшәү үткәннән дә азыкланып, яңа үсентеләрен кояшка таба суза. Аның тамырлары данлы традицияләргә барып тоташса, бу үсеш өчен кирәк булган эчкә куят тагы да тормышчанрак булачак.

Чыннан да, бүгенге әдәбиятта традицияләрнең роле нинди? Бу бик кызыклы сорау. Аны махсус алып өйрәнү әһәмиятле тенденцияләргә ачыкларга ярдәм итә. Шуңа ук вакытта өлгә яктылыкта кимчеләкләрбез дә ачык булып күренеп тора. Әдәбият белгече Төлгат Галиуллин үзенең «Дәвамлылык» дип аталган яңа китабында шундый омтылыш ясый. Автор өлгә хезмәттә поэзия, проза һәм тәнкийтәнең, бай традицияләргә дәвам иттереп, хәзер нинди яңа ачышларга юлыгуын барлау максатын куя һәм шактый кызыклы күзәтүләр, нәтиҗәләр ясый.

Т. Галиуллин татар әдәбиятында соци-

ДӘВАМ ИТУ ЖИҢЦЕЛМЕ?

Галиуллин Т. Дәвамлылык. — Казан, Татарстан китап нәшрияты. 1987.

листик реализм методның формалашу эволюциясен шактый җентекләр тикшергән галим. Ул әеруча егерменче, утызынчы еллар поэзиясен бөтен нечкәләгә белән белә. Соңгы унъеллыклардагы шигърият тә аның тарафыннан җентекләр тикшереләп барыла. Димәк, авторның бүгенге әдәбиятны мирас яктылыгына куеп карау өчен хәзерләгә дә, әхлакый хокукы да бар.

Китаптагы «Ил азымышы — шигърият азымышы» дигән бүлектә егерменче еллар, «Яңа әхлак һәм матурлык өчен көрәш еллары» дип аталганда утызынчы еллар шигъриятенә шактый тәфсиллә караш ташлана. Ә менә, кызганычка каршы, Бөек Ватан сугышы чоры кыскача аңлатылып кына үтелә. Аннан соңгы «яңа җырлар туу чоры» аша бүгенге поэзиягә шактый киң тукталына. Поэзиягә багышланган иң күләмле бүлекнең шундый тәзелешендә эчкә маңгына бар, мондый колалчылык дәлиллә анализны тәзмин итә.

Бу хезмәттә әдәбиятыбызның үткәне турында җентекләр сүз барса да, аның әһәмияте бүгенге өчен кирәклелек белән билгеләнә. Авторның үз игътибары да хәзер актив иҗатта булган каләм әһелләренә юнәлә. Шунсы әһәмиятләр, китапта фактик әдәби күренешләр теоретик карашлар яктылыгына куеп карала. Моның, бәхәссез уңай ягы белән бергә, чак кына тискәре ягы да бар. Уңай дигәнәбез шунда — үл әдәбиятның гомуми барышындагы урта һәм индивидуаль якларны күрергә ярдәм итә. Бөтен әдәбиятка берьюлы күз ташлау мөмкинлеген тудыра. М. Гафурилардан алып бүгенге иң яшә шагыйрь Р. Зәйдуллин иҗатлары арасында нинди юнәлешләр, нинди көрәшләр, фикер башкалыклары, сурәтләү төрлелекләре ята? Боларны белү бик мөһим. Ул әерым әдәбият әһелләре иҗатын гомуми таләпләр чолганышында карауны күздә тоталар. Тискәре ягы исә шул — гомуми таләпләр белән мавыгып китеп, иҗади шәхесләргә бер кысага туры килү-жилмәүгә карап кына

бәяләү. Бусы инде индивидуаль ижатны чикләүче, бөртөрлелекка илтүче юл. Гарчә социалистик реализм методы әдәби үсешбезне тәзмин итүдә бәхәссез уңай рольне уйнаса да, һәр күренеш кебек үк, аның да үсештә булуы, аерым чорларда, аерым мәсьәләләрдә сыгылмалырак булуы кирәктер. Ни өчен дигәндә, һәрвакыт үсештә булган җанлы әдәбият теоретик нигезнең дә хәрәкәтчан булуын талап итә. Киресенчә булганда, диалектиканың катып калганлыкка әверелүе бик мөмкин. Мондый хәл кайчак үзен сиздереп куйгалый. Мисал өчен аның «Ф. Әмирхан, Н. Думази, М. Укмасын кебек... язучылар мирасы... яңа иҗат методның принципларына тулы җавап бирми» диюе шуны күрсәтә. Ә нигә бер-берсеннән шулкадәр аерылып торган бу сүз осталары ижаты бер генә принципларга корылырга тиеш ди әле? С. Рәмиев ул — бөтен барлыгы белән романтик, ләкин шул ук вакытта җир тормышы җанына үтпәгән шәхес. Ф. Әмирхан — олы реалист булса да, яшәешне хыялы белән баеп күрергә омытылучы образлар тудыра алган романтик та. Т. Галиуллин гына түгел, барыбыз да мәсьәләгә киңрәк карарга тиеш. Югыяса, «революцион романтизмнан реализмга күчү катлаулы булды һәм шактый озакка сузылды» дип, реализмга күчкәч, революцион романтизмны чикнең теге ягында калдыру тормышның үзгәрүгә булмады бит. Ул вакытта М. Жәлилнең «Моабит дәфтәрләре»н, Г. Әпсәләмов романнарын кая куябыз? Дөресендә, революцион романтизм ул социалистик реализмның состав өлеше. Төп иҗат методларының бөтен матурлыгы һәм үзгәрү тартып торган агы әнә шунда да. Бүген И. Юзеев, Р. Харис, Р. Гатауллин поэзиясе укучыны җәлеп итә, аларның әсәрләрендә чын тормыштан илһамлану белән бергә кеше күңеленең табигый кушылуы тәзмин ителгән дигән сүз. Коры хәбәрне аны газетадан да укып була, ә менә шуны эстетик буяуларга төрү инде шигърият дигән сүз. Язучы булу (бу төшенчәне киң мәгънәдә алганда) үзе үк кешенең романтик шәхес булуын талап итә. Башкача була да алмый. Шуңа күрә Т. Галиуллинның түбәндөгечә уйланыуы, миңа калса, бер яклы кебек тоела. «Татар поэзиясендә,— ди ул,— романтик идеалның чагылыш дәрәжәсе һәм характеры да төрле иде: М. Жәлил, Ф. Бурнаш, Н. Исәнбәт, М. Сөндәклә иҗатларында романтизм яңа тормыш тудырган күренеш, Ш. Бабич, З. Бәширлар поэзиясендә ул геройның эчке дөньясын сурәтләү ысулы, һ. Такташ, Ә. Фәйзи поэзиясендә эстетик принцип, авторның үз рухи халәтен, кичереш дөньясын бирү чарасы буларак ачыла». Инде бергәләп уйланып карыйк. Революцион романтизм, гомумән, бу каләм әһелләре өчен яңа тормыш тудырган күренеш иде. Аннан соң аны «геройның эчке дөньясын сурәтләү ысулы», «автор-

ның үз рухи халәтен бирү чарасы» дип карау дөреслеккә ничек туры килә икән? Шагыйрь үз халәтен геройның эчке дөньясын сурәтләүдә бирә бит. Башкача моны күз алдына китерә аласызмы сез? Бу язучыларның поэзиядәге урынын билгеләргә омытылганда без алар индивидуальлеген тәшкил иткән башка якларын ачсак уңышлырак булмасмы? Югыяса, М. Жәлил, һ. Такташ, Х. Туфаннарның бүгенге поэзияне үстерүдә давам итә торган йогынтыларын ачу киен булачак.

Әйе, совет чоры татар шигъриятенә бу классиклары тәзсирен тоймаган бүгенге шагыйрьләргә табу мөмкинме икән? «Вақыт узган саен Такташ поэзиясенә көчә, яңалыгы тирәнрәк ачыла бара. Такташ шигъриятенең шифалы тәзсире И. Юзеев, Роберт Әхмәтжанов, Р. Гатауллин, Р. Фәйзуллин ижатында ачык сизелә. Шагыйрьнең чылтырап аккан чышма суы шикелле саф, кешелеккә юмору Ш. Галиев, Г. Афзаллар поэзиясендә шигъри даваммын тапты». һ. Такташ үрнәгенә М. Жәлил һәм шул чордагы күп кенә шагыйрьләргә үсеш эволюциясен тизләтү турындагы фикер дә әдәби дөреслеккә нигезләнә һәм, гомумән, бу олы шагыйрьбезнең сүз сәнгатебездә тоткан ролен тирәнрәк аңлауга ярдәм итә.

Татар поэзиясенә сугыштан соңгы үсешен «Муса Жәлилнең «Моабит дәфтәрләре»нә бирелгән Ленин премиясе, Алтын Йолдыз нурларын балкышында башлап җибәрә» дию шуннан соңгы әдәби процесска М. Жәлилнең гаять олы йогынтысы турында сөйли. Ижаты нәкъ шушы елларда халыкка кайткан Хәсән Туфан поэзиясе дә бу үсеш өчен нык нигез булып хезмәт итте. «Шигъриятнең гомуми эстетик дәрәжәсе күтәрелде»,— ди автор. Моның белән киешми мөмкин түгел. Т. Галиуллин бу алга китештә С. Хәким, Н. Арсланов, Ш. Мөдәррис, Г. Хуҗи, М. Садри, З. Мансур, Ә. Давыдов, Н. Дәүли, З. Нури, Ә. Маликов, М. Хөсәеннәр керткән өлешне объектив баяли.

Бер урында автор «поэзиябез олыгая бара түгелме?» дигән борчылу белдерә, яшь талантларның көттереп кенә килүенә хәфәләнә. Шигъриятнең яшьлеккә яратуы бәхәссез. Талантның көттереп тууы да табигый нәрсә. Тукай айтмешли, көтпәгән кадерле. Татар әдәбиятының, бигрәк тә шигъриятенең, чышмалары төрле төбәкләрдән тибеп чыга тора. Мәңә 1988 елда чыккан өч яшь шагыйрьнең җыентыкларын гына алың. Ләйс Зөлкарнаевның «Кар өстендә алмалар», Рәил Зәйдуллинның «Күрәз», Газинур Моратовның «Мин дөньяны тыңлыйм» дигән китаплары алар. Бу яшь авторларның әсәрләре өмет уята. Алар яңача яңгырый, фикер йөртүдә заманча стиль ярылып итә. Шул ук вакытта традицияләрнең ныклы җирлеген тоеп иҗат итүләре дә сизелеп тора. Ләкин аларның колагына бер киңәш айтми мөмкин түгел: фикер өйтәм дип, хискә зыян китер-

мәскә иде. Поэзиянең ике канаты — хис һәм фикер бит. Җитмешенче еллар поэзиясенәң үзгәнчәлеген билгеләгәндә, Т. Галиуллин шигърият «хис белән фикер синтезына омтылды» дип яза язуюн да, тик бу тигезлек дәрәжәсе индивидуаль иҗатларда, алай гына да түгел, билгеле бер төркем шагыйрьләрдә төрлечәрәк икәнән хәтердән чыгарырга ярамыйдыр. Шул төрлелек поэзия-безне кызыклы итә. Шагыйрьләре төрле булган кебек, укучысы да төрле бит аныч.

Поэзия буенча бүгенге белгечнең бурычы да катлаулы. Үл бүгенге иҗатка актив тәсир итәргә, шигъриятнең тагы да тулы канлы, тормышчан булуына, димәк, идея-эстетик үсешенә ярдәм итәргә бурычлы. Безнең Нил Юзиев, Тәлгат Галиуллин кебек фән докторларыбыз шул миссияне үз теләкләре белән җилкәләренә алганнар икән, аны тормышка ашыру өчен, даими җиң сызганып эшләргә тиеш булалар. Хәер, бу китабында Т. Галиуллин моңа уңышлы гына адым ясаган.

Китапның икенче бүлгә «Кайда сез, Нәфисәләр!» дип аталган. Моннан күренгәнчә, автор хәзерге проза турында уйлана һәм үз вакытында ил күләмендә яңгыраш алган «Намус» романы кебек әсәрләренәң сирәк язылуына борчыла. Көннең чын мәгънәсендәге уңай героен тудыру — бүгенге прозаның иң әһәмиятле бурычы. Дөрес, прозаникларыбыз моңа омтылып кариерлар. Ләкин Г. Бәширов, М. Әмир, Г. Әпсәләмов, Ф. Хөснә, И. Газизлар кебек үз заманының героен әдәбият мәйданына чыгару җиңел эш түгел. Бүгенге кешенең өгерме-утыз еллык элгәрләренән нык аерылуы образ тудыруга яңача якин килүне сорый. Т. Галиуллин хаклы билгеләп үткәнчә, «сиксәнненче елларның алдынгы кешесе, хәзерге әдәбиятның уңай герое Нәфисә фикерләве дәрәжәсендә генә кала алмый». Эш фикерләүдә генә булса, ихтимал, шулайдыр. Әмма Нәфисә барынан да элек кылган эшләре, милли характер нясе, бөтенләе һәм халыкчан рухы белән олы образ иде. Сөләйман Уразметов халкыбызның рухи ныклыгын, талантын һәм югары ахлак-лыгын үзгәндә туплавы белән төрле мил-

ләт укучыларының игътибарын җәлеп итте. Саный китсәң, тагы да бар алар. Бүгенге көндә мондый бөтенлекле халык ияләре, яшәү рәвешләре белән яш буынга идеал булырлык кешеләр тормышыбызда юкмы икәнни? Бар алар. Шул ук Г. Бәшировның Гайнаны, Ә. Баяновның Наҗары, А. Гыйләҗевның Бишнуры әйләнә-тирәдәге кешеләренә художник күзгә белән күзәтүдән барлыкка килгән. Эзләнергә, булганын күрә белергә генә кирәк. Миңа китап авторының мәнә бу фикергә бик ошады: «Әдәбият бит һәрвакыт яхшыны раслау, матурлыкны кеше күңеленә сәңдерү нияте белән яши, идеалга омтыла». Бу омтылыш барлык прозаниклар өчен дә уртак булсын иде.

Т. Галиуллин биредә бүгенге прозаның иң актив жанры булган повестьны тикшерә. М. Мәһдиевның «Торналар төшкән җирдә», М. Юнысның «Табу һәм югалту», В. Нуруллинның «Һәлакәт», А. Гыйләҗевның «Әтәч менгән читәнгә», Р. Мөхәммәдиевның «Беренче умырзая» һәм башка әсәрләренә тәфтишләп өйрәнәп, автор хәзерге повестьларга карата бөтенлекле күзаллау булдыруга омтыла. Әмма төп кайгысы — заман кешесен сурәтләүдә язучыларыбызның уңышлырак эш итүләрен күрергә теләү.

«Тәнкийт» һәм әдәби процесс» дигән бүлектә автор калам әһелләренең көндәлек һәм якин киләчәктәге әһәмиятле бурычлары турында тагы да тирәнрәк уйлана. Чөнки нәкъ мәнә агымдагы тәнкийткән таләпләренә аеруча сизгер булырга һәм иҗат процессына юл ярып барырга бурычлы. Әмма хәзерге «иҗтимагый эчтәлекне эстетик анализ белән күшү дәрәжәсенә күтәрелә алмау», «сурәтле фикерләүнең үсеш тенденцияләрен ачыклау»ның җиткәнкөрәмәе әдәби процессның тагы да нәтиҗәле булуына ярдәм итми. Җәмгыятьбездә соңгы елларда ныгып урнаша барган яңача фикерләү эстетикага да кыюлык, сыгылмалылык, яңалыклар алып килер дип өметләнәик. Моңың өчен һәр калам иясенәң халыкны борчыган уйлар, шөгильләр, мәшәкатьләр белән яшәве кирәк.

Фәат ГАЛИМУЛЛИН.

ШИГЪРИ НАЗ

Акъягетнең «Ак болыт шәүләсе» дигән китабы чыкты. (Татарстан китап нәшрияты, 1987) Шигърият җыентыгы. Өч кискәктән тора: «Офыклардан — офыкларга», «Хәтер көзгеләре», «Күңелләрдә — коңш яктысы». Бу бүлекләренә исемнәре үк Акъягетнең шигъриятләренә ачык булып тора. Сизенеп аласың: алар йөрәк серләренә, хисләр доңысына, «ак болыт шәүләсендә» калган доңыга алып керәчәк. Шигъриятләргә кушылып, алар

белән бөтереләп, хисләрең ага, җаның җырлай башлай:

Берәүдәргә тормыш — бәлки, уен,
Үз җәна гына хор аны.

Әйе, мондый тормыш, «үз җәна гына корылган тормыш» еш кына безнең күзләрене томалады һәм мещанлык психологиясен

жамгыятебезнең чүп үлане итеп үрчетте. Житди, бүгөнгә көн таләп иткән, киләчәк көткән күп кенә кирәкле эшләребезне башкарырга өркеп яши башладык.

Өнсез тавыш килә киләчәктән,

Йөрәкләргә шакып ул дәшә:

— Җаның булса, бас син алгы сафка —
Үз намусың белән янәшә!

Дореслек өчен көрәшкәндә генә кеше дөньяда үзен намуслы дип әйтергә хаклы. Бары дореслек һәм хаклык булганда гына кешелек алга таба үсә ала. Акъегет шигырьләре менә шушы хакыйкаткә инандыра. Шагыйрьнең шушы төркем шигырьләренә Туган ил моңы, туган жир назы сеңгән әсәрләре кушылып, үрелеп, хисләрнең тулы бер төркемне тудыра. «Туган жир», «Балачак хатирәләре», «Шушынан мине җибәрми...», «Болгарга барсам» һ. б. — боларда халык моңы, халык сагышы, халык язмышы!

«Кабырчыклар» шигырен укыганда бер мәлгә сәрсенеп тә куясың: әле генә, «диңгез күрмәдем» дигән лирик герой, кабырчыклардан шау тыңлаганда: «Искә төшә диңгез яңадан», — дип куя. Логика бозыла төсле. Әмма алай түгел. Диңгез шавы лирик геройның канында яши, бу аңа тарихтан мирас булып калган: чөнки болгар бабаларыбыз элек диңгез янында яшәгән. Шушы юлларны укыганда халкыбызның тарихы, Бөек Болгар иленең трагедиясе күз алдына килә. Лирик герой үзе диңгезне күрмәгән, әмма канында аның шавы яшәп калган һәм кабырчыктан ишетелгән шау шушы хәтерне уятып җибәрә:

Хәтерлим күк дала кылганнарын,

Шулар аша узган юлымны.

Кабырчыклар...

Күзләремне йомсам — диңгез шавы.

Сукурларча сузам кудымны.

Акъегет моңлы, сагышлы хисләрне үзендә чагылдыра алган образлар белән эш итә. Читләрнең сагышын, моңын үз күңелә, жанга белән бәйләп, ә үзенә хисләрне агачлар, карлар, яфраklar һ. б. детальләр тасвирында чагылдыра. Тормышта һәркөн очрап торган гадәти күренешләр дә аның күңел сагышы аша үтеп, сурәт булып әвереләләр, тулы образ булып ачылалар.

Тарихи фикерләү һәм бүгенгеге тарих белән, тарихны бүген белән бәйләп шигъри сурәт тудыра алуы гына да Акъегетнең шактый тирән фикерле шагыйрь булуын әйтә.

Шигърияттә гади бер деталь дә олы фәлсәфә, образга әверелеп китә. Мондый образ бик гадәти һәм гади кебек тә тоела. Ә үзендә тормыш дореслегә чәчелми генә чагылдырылып бирелә. Бу уңайдан Акъегеттә дә бик матур мисаллар бар. Аларның берсе — «Бүген яз шул» шигыре.

Бүген яз шул...

Көз булса,

ак каенның корыганлыгын,
бәлки,

белмәс тә идем...

Күргәнбездә, Акъегет табигать күренешләрендәгә һәм кеше күңелендәгә матурлыкны үзенчә тоеп, шигъри тел белән сурәтләп бирә. Билгеле, шигырьләр шактый камил, тик, әгәр дә шагыйрь шушы күренешләр белән параллель рәвештә тормышка бәйләнешләр берәр мәсәләне дә яктыртып үтсә, тәэсир көче артыграк булыр иде. Мисал өчен «Әзер инде...» шигырен карап үтәргә була: «Әзер инде, әзер балан талгәшләре кан таплары булып карга тамарга». Образ тәэсир итә, әмма кешелек, тормыш белән бәйлә мәсәләгә күчеп китү юк. Билгеле, балан талгәшләренәң тулган орлык булып жиргә төшәчәгә һәм жирне кочып, тамыр җибәрәргә омтылышы — болар образ бөтенлеген тудыра. Әмма фикер тирәнлеген бирми ала. Социаль мәсәләләргә күчеш эчтәлекне ныгытыр, әһәмиятен үстереп җибәрер иде (мәсәлән, «Әбиләр чуагы» дигән шигырьдәгечә!).

Тагың шуны да әйтмичә үтәргә ярамый: Акъегетнең кайбер әсәрләргә тоныграк, төсезрәк килеп чыккан, төп фикер ачылып житмәгәннәре дә очрап куя. Бу, иң беренче чиратта, «Таган»га карый.

Балаларны таган атындырган ата һәм ана ике якка китә, ягъни аерылыша. Жан тетрәп ала: «Таган атына бала...» Бу шигырьнең соңгы ноктасы шом булырга тиеш иде. Әмма: «Ә өстә, күк тәхетендә елмаеп Кояш яна!»

Бәлки бала үз бәхетсезлеген сизми калгандыр? Тик бу юл белән китсәк, фикер бөтенлегә, шигырьнең эчтәлегә бозыла, идея юкка чыга...

Бер үк детальләрнең төрле урында төрлечә бирелүе, башкача сурәтләнүе дә Акъегет шигырьләрендә очрап куя. Мәсәлән, чагыштырып карыйк:

Ай чыга.

Зәһрә кызың

күз яшьләре

яшерен генә

әйләнә бара чыкка.

(«Яшерен генә»)

...Иртәгесен чыкка әйләнгән йолдызлар...

(«Балачак хатирәләре»)

Әмма бу «ялгышлар» гына Акъегетнең шигъри сәләтен инкяр итә алмый. Ышаныч белән әйтәргә кирәк, Акъегет — яшьләрбез арасында өметлеләрдән берсе. Фәлсәфи моң бөтенлегенә корылган шактый күп шигъри букетлар бүләк итәчәк әле ул безгә.

Фәрит ЯХИН.

К л а р а Б у л а т о в а

ТУФАН ТУРЫНДА ИСТӘЛЕК

Мин аны беренче тапкыр 1957 елның декабрендә, Казанга яшь язучылар семинарына килгәч күрдәм. Читтән генә. Аксыл костюм кигән, ак чәчле, охын буйлы һәм озынча ак йөзле кешене: «Әнә шунысы шагыйрь Хәсән Туфан инде, әле генә кайтты»,— дип күрсәттеләр.

Үзем белән бер чорда үскән-уыган кызлардан, егетләрдән аермалы буларак, мин Хәсән Туфан дигән шагыйрьне рәсемнәрдән күреп, а аның шигырьләрен исә укып кына түгел, яттан белә идем! Әнием (мең-мең рәхмәт аңа!) Ибраһимов, Тинчурин, Буриаш, Туфан кебек язучыларның әсәрләрен егерме елга акын үзенә сандыгында, хәтта идән астындагы әржәләрендә яшереп саклады. Яхшы хәтерлим, андагы китап-журналлар арасында Хәсән абыйның Фәтхи Буриаш һәм Гади Такташ белән бергә төшкән рәсеме дә бар иде. Такташ та, Буриаш та инде юк, ә менә Туфан — тере Туфан шушы замда, әнә генә!

Әмма ул көнне мин Хәсән абый янына барып житә алмадым. Безнең секция белән Әхмәт абый Исхак житәкчелек итте. Минем шигырьләрен тикшергәндә Әхмәт абый миңа: «Укы әле, Клара, үзенә иң яраткан шигырьләреңне»,— диде. Мин семинар өчен Әхмәт турында, нефтьчеләр, төзүчеләр турында язылган әйберләр алып килгән булган идем. Әмма иң яраткан шигырьләрем башкарак, йөрәк лирикасы дип әйтимме, һәрхәлдә, әлеге үзем өченрәк кенә дигән әйберләр иде. Шулай да мин аларның бер-икесен укып күрсәттем. «Менә яз шундыйларны»,— диде Әхмәт абый,— «а кычылмаган жиреңне кышыма».

Утырыштагылар бөтенесе кычкырып көлеп жибәрделәр, мин аптырап, уңайсызланып бер читкә барып утырдым. «Әй-әй, ярамый алай үткәчән булырга, шагыйрә бит син. Ә мин синең беренче әйбереңне өлкә журналында бастырган кеше. (Минем өлкә матбугатындагы беренче шигырем, чынылап та, «Чаян»да 1953 елда басылып чыккан иде. Ә «Чаян»ның редакторы Әхмәт Исхак иде ул вакытта — К. Б.). Синдә шагыйрьлек сәләте бар, укырга, Казанга килергә, мондагы зур шагыйрьләр Маннурлар, Туфаннар белән аралашырга иде сиңа»,— диде Әхмәт абый.

Туфаннар белән аралашырга!.. Әйтергә аңсат. Ә мин ул вакытта Хәсән абый тикле Хәсән абый белән акыннан аралашу турында хыялланымга да кыймый идем. Халыкның «берәм-берәм бар да килә» дигән сүзе хактыр; чынылап та, миңа Хәсән абый белән акыннан очрашулар да, сөйләшү-аралашулар да, язышулар да насыи булды. Алай гына да түгел... Вакытында мин аны аңлый да, байла да белмәгәнмен. Миндә, әле борынлап кына килә торган шагыйрь жанлы бер авыл кызында, Хәсән абый беркем дә күрмәгән, күрергә, белергә теләмәгән алга күпме шагыйрәне сыйфатлар тапкан, аларны илаһилаштырган. Үзенә олы шагыйрьлөгә белән зурайтип, үстөрөп, кристаллаштырып жырга салган да, гүзәл шигъри образ — Танакәне тудырган... Эзләнеп, өзгәленеп, карыша-тартыша, үз-үзе белән көрәшә-көрәшә... Шулай булмый мөмкин да түгел иде ләсә. Давылларны кичкән Туфан һәм бөтен байлыгы сабый чактан отып калган шигырьләр, жырлар, баетлар туды тузган башлы чандыр кыз. Ә арада, Шәйхи абый Маннур поэмасында әйтелгәнчә, гомер белән гомер арасы. Әйе, ияк шулай. Гомер белән гомер арасы. Мин Хәсән абыйның кызы Гулядан жиде көнгә кече, ә Хәсән абый минем әтидән жиде яшькә зуррак иде.

1958 елның февралдә мин «Совет әдәбияты» журналына бер төркем шигырьләр алып килдем. Поэзия бүлегендә эшләүче Вил Ганиев: «Шигырьләреңне Хәсән Туфанга күрсәттек, ул аларны бик ошатты»,— дигәч, мин үземнең кая басканымны да

белмичә, очына-очына «Казан» гостиницасына кайтып киттем. Нәкъ шул көннәрдә Гамил Афзал да кайдандыр килеп (мөгаен, үзенең Шәрип авылынандыр, һәрхәлдә, ул Әлмәттә тормый иде) шунда урнашкан иде. Аның да шигъри язмаларын укып танышу өчен Хәсән абыйга биргәннәр булып чыкты. Без тоттык та Хәсән абыйның Маяковский урамындагы фатирына киттек. Гамил абый тыйтаклап, мин аның янын-да сикергәләп, жәяү барганыбызны хәтерлим.

Хәсән абый да, Гуля да безне бик ачык каршыладылар. Әдәбият, тарих турында, язучылар турында сөйләшә-сөйләшә озаклап кич утырдык. Хәсән абый үзенең сугышка кадәр басылып чыккан шигърьләрен яттан сөйләвемне һәм шул кичне генә үзе укып күрсәткән өр-яңа әйберләрен да шунда ук хәтердән кабатлап чыгуымны ишеткәч, чын-чынлап сокланды. «Ба, тере магнитофон икән бит безнең Клара, кара әле, Гуля»,— дип, үзенең гаҗәпләнүен кызы белән дә уртаклашырга омтылды.

Без кайтырга чыкканда тондырып-коеп яңгыр ява башлады. Хәсән абый: «Бераз һава да алып керермен»,— дип барыбер безне озата чыкты. Гуля чыгарып биргән көрән плащын ирексезләп миңа кигезде. Бик озын иде ул миңа. Мин аның итәк-ләрен күтәрә-күтәрә су ерып кайттым, ә Гамил абый белән Хәсән абый икәүләп минем аяк савытларымнан көлеп бардылар. Гөрләвек булып аккан яңгыр суы танкетканың башыннан керә дә, артыннан чыга, үзе бер кечкенә су ерымы ясалып бара. Хәсән абый плащының капюшонын күтәрмәкче булган иде дә, мин баш тарттым:

— Яңгыр суында чыланган чәчне яратам мин.

— Такташны хәтерлисезме? — диде Хәсән абый.— «Алсу»ны?

— Яттан беләм. Тик анда яңгырлы чәч түгел бит, карлы чәч.

— Ә бер шагыйрьдә, бер шагыйрьдә «минем баләкәй шаһинәмнең чәчләрендә энҗе таж» дигән юллар бар. Менә бу яңгыр тамчылары да энҗегә охшыйлар.

— Хәерле булсын,— дидем мин.— Бу чәчләргә кайчан да булса бер энҗе тажлар кунармы-юкмы, әмма бүгенге яңгырда юкту миңа бик рәхәт булды.

Соңрак Хәсән абыйның бер шигъри хатында шундый юллар язылды:

Исеңдәме безнең тәүге адым?

Яңгыр кичек матур сибелдә,

Хәерлеге шуны юрауларын,

Чын күңелдән иде шикелле.

Гостиница янына килеп житкәч, мин плащын салып Хәсән абыйга бирдем.

— Хәзер үзегез киегез инде, һаман ява бит.

Хәсән абый киде.

— Ба, нинди жылы! Менә шул көе кайтып житәм инде мин өйгә. Ә сез тагын, тагын килегез. Син, Клара, тагын алып кил шигърьләреңне. Бөтенесен китер. Ничек әйтте дисең әле Әхмәт? «Кычитмаган жиреңне кашыма?» — диме? Әйбәт эйчкан бит! Күңелне кузгаткан нәрсәне генә яз дигән сүз ул. Көн кадагына сугам дип үзек белмәгән, теләмәгән темалар күтәрәп маташма дигән сүз. «Укырга кирәк сиңа»,— дигән фикереңә дә кушылам мин аның. Давай, кил Казанга. Кил, укы, яз.

Аннаң соң мин Хәсән абыйга шигърьләремне жибереп, хатлар язып тордым. 1959 елның февралендә инде укырга дип, үземчә әзерләнеп, әти-әнине Әлмәттә калдырып, Казанга, университет тулай торагына килеп урнаштым. Мин имтиханнарны бирә алу-алмау турында анып-борчылып йөргәндә, Хәсән абый минем үземнән дә ныграк кайгыра, борчыла, яна торган иде. Мин аларга университеттан кайтышлы керәм, нәрсәләрен белүемне, нидән куркуымны, нәрсәгә ышануымны сөйлим. Хәсән абый мине озатып куя. Кайткач шигърьләр яза...

Челтерәп аякан чышма сыман

Көләч иде кыз бала.

Уйга калды: кемнедерме,

Үзендерме кызгана.

Кыен аңа бер үк айда

Ике төрле имтихан.

— Фәни беләм... Ә сөюдә

Ялгышамдыр, иттимал...

Шушы шигърь язылган көнне Хәсән абый аны конвертка салды да (юк, миңа укытмады!):

— Тәнәкәй, әйдә мин сине өеңә кадәр озатам, анда почта яңигы бармы әле? Менә бик әйбәт. Хат та салып кайтырмын,— дип, әлеге конвертны түш кесәсенә тыкты.

Тимер юл аша салынган ағач күпердә туктап без байтак кына сөйләшеп тордык. Салкынчарак кебек. Мин юка гына күлмәктән. Хәсән абый пиджакын миңа кигерде. Ә мин ул туңар дип борчылдым. Пиджакны салып:

— Әйдәгез, икебез бергә ябыныйк. Миңа жиң очы да житә аның,— дидем.

- Ничек алай?
— Мин кая да сыямын:

*Кирәк булса, кечерәям,
Кирәк булса, зураям.*

- Тукта әле, тукта. Кем сүзләре бу?
— Минекә түгел, Нужа бабайныкы. То есть, Нәкый Исәнбәтнеке, диюем.
— «Ягъни» сүзен кулланмыйлармы алда Әлмәттә? Син «ягъни» урынына, то
есть дидең Алай әйтмә. Алай ярамый. Сиңа ярамый. Телне чүпләү була ул. Ә Исәнбәт-
нең «Нужа бабае»и кайдан беләсен?
— Кайдан булсын, «Совет әдәбияты» журналынан. Бәләкәй чакта укыган
идем.
— Яттан беләсеңме?
— Яттан, конечно. «Түләг»ен дә.
— «Конечно»ны төзәт.
— Ну, әлбәттә.
— «Ну» да кирәк түгел...
— Әлбәттә инде.
— Менә шулай. Ә хәзер сөйлә «Нужа»ны...

Берничә көннән соң мин Хәсән абыйның «Имтиханда» дигән шигыре салынган
хатын, шуның икенче көнендә инде «Күпердән кайткач» дигән шигырен алдым.

*Син югында чәчләремне
Жил сыйпы да жил тарый,
Бу йөрәктә, бел, Тәнакә,
Бер кер дә юк, билләһи!*

Бер кер дә булмаган ул олы йөрәкне бәйли-аңлый белгән булсамчы мин ул
чакта! Икенче көнне очрашырга сүз куелган вакытта мин, ни сәбәпледер, Хәсән
абый янына бармый калдым. Вәгъдәсезлек, санламау, аңламау, ә балки, аңлама-
ганга сабышу дип кабул итте микән ул аны, һәрхәлдә, ул көнне мин үзем дә
аңламастан-сизмәстән жәрәхәт салган булганмын аның жанына. Тулай торак ише-
гендөгә почта яцигы аша Казанны урап килгән хат букчасына 5 нче августта языл-
ган түбөндөгә биш шигыр салынган иде.

* * *

*Башландың син, роман, башландың,
Атырың ничек? — Матур баш ягың:
Ташласам да эгәр, мин сине
Үзем белән бергә ташлармын...
Юк, Петрарка, ярга чакырма:
Ерак инде, ерак мин аңа.*

*Алып китте мине йөрәгем
Океандай киң романтикага.
Ә корабы романтиканың
Крейсер түгел,
Жилкән хәймәләр...
Хуш, Туған ил! —
Беренче жыллар
Давыллардан «салам» бирәләр.*

* * *

*И, телефон, көтмә син дә,
Балки, сүзе килер, дип,
Хәлләреңне миннән сорар,
Минем аша белер, дип;
Килмәведер, белмәведер,
Сәгать инде унбер бит!*

*Син ышандың: хәтерә аның
Магнитофон, янәсе.*

*Синсез дә бит күптер аның
Искә алыр нәрсәсе,
Аңа, балки, күңелледер
Искә алымый яшәсе.
Юкка, йөрәк, көтәсеч аз,
Юкка, йөрәк, көтәсеч:
«Магнитофон» үзәгендә
Син юк әле, күрәсеч...*

* * *

*Фәннәрдәдер инде, балки,
Синең барлык игътибар? —
Безне искә алмрга да
«Сәбәп» юктыр, игътинал?*

*Балки, юкка уйланадыр
«Игътиmallар» турында,
Сезнең «бары» вакыт юктыр
Игътиmallар чорында.*

Килерсез бит, килерсең бер,
Куз салырга хәлемә,

«Бушагач та» килерсең ич
Гөлләр китереп... каберемә.

* * *

Йөрәк әйтә: — Киттек, әйдә,
Кичә йөргән төшләргә,
Үзен түгел, эзләреннән
Истәлеген эзләргә!
Талгын ғына искән җилләр
Гөлләр исен китерде.
— Гөлләрдән күбәләккә
Сәлам! — дигән шикелле.
Җилләр әйтә күбәләккә
Гөлләләрнең кайдасын;

Күбәләккә җил хәбәрче,
Безгә хәбәр кайда соң?!
И, күбәләк, синең тал шәп:
Гөлләп алдый белмидер.
Гөләбеңнең инәләре
Йөрәгеңә кермидер?..
Түм-түгәрәк җир шарында
Бар да түгәрәкмени?
Безнең дә бер гөләп бар да,
Үзем күбәләкмени.

* * *

Азмынч дуслар? — тик алар
Гамьсез дә жансыз...
Көннәрем ил белән бергә,
Төннәрем ялгыз.

Тырнагын, тутык богавын
Җанымнан алды.
Ярасы ләкин озакка
Йөрәктә калды.

Кайда сез, безне ерактан
Таный алганнар?
Без офыкта күмелгәнче
Карап калганнар?!

Кайда сез? — безне этапта
Таный белгәннәр.
Ярабызны бәйләгәннәр,
Сулар биргәннәр?!

Адашсам язмышта әгәр
Давылым төндә,
Кемне соң, кемне дәшим мин,
Эндәшим кемгә?

Давылга әгәр юлыксам
Болытлы төндә,
Эндәшим фонарь сорап мин
Кемгә соң, кемгә?

Сердәшем китап та дәфтәр —
Кайчанга кадәр?!
Урлады сердәшине язмыш,
Талады, каһәр...

Кадерле булса берәз тик
Шундыйлар сиңа,
Хатларың аша булса да
Йөрәген сыйна.

Боларны укыганның соңында мин иң алек тыегсыз рәвештә түгелеп бер елаганымны хәтерлим. Тыныч кына укыла торган шигырьләрмени?! Сердәшен язмыш урлаган яралы йөрәкнең гажәеп тирән тибрәнеше эзләнүен дә, бәргәдәнүен-гажизләнүен дә күрми кала алып идеме соң боларны укыган зат?!

Ул көзге Хәсән абый үзенең яшылге үткән Урал ягында, Татарстан яшылге булган Әлмәткә дә сәфәр йөрөп кайтты. Шул чактагы күзәтүләрен, тормыштагы үзгәрешләргә, аңаны төзүче кешеләргә булган уй-фикерләрен теркәгән хатлары ғына түгел, үзенең көндәлекләреннән дә күчермәләрен жибереп бара иде ул. Мин дә аңа еш язам, һәрбер яңа шигыремне иң беренче аңа жиберәм. Аларның һәр-кайсынан әллә нинди үзгә мәгънә эзлөп, табып аладыр дип уйларга башыма килеп үк җитми. Ә ул шуларны анализлай, минем шигырьдәге һәрбер лирик геройны конкрет кабул итә, күңелдә һәм шигырьдә туган романтика белән яна булган. Үзенең күңелендә «бер кер дә юк, валлаһи» булгач, ул бүтәннәр дә бу романтик хисләрне ничек бар шулай кабул итәргә тиешләр, дип уйлый иде булса кирәк.

Ул хатларымның кайберләре сонрак җыентыкларымда да шигырь буларак басылып чыктылар, кайбер юллары Хәсән абый китапларында эпиграф рәвешендә дә донъя күрделәр.

Ап-ак шәлемне салып иңемә
Юлларга чыгам, юк шул беркем дә,
Тик салкын нурлар айдан сибелә
Җыр булып калган күпер өстенә.

Ерак ярларны чорный һәр төнне
Томан да сыман, төтен дә сыман.
Якын кешеге сагынып көтүе
Рәхәт тә сыман, читең дә сыман.

Минем шушы текстка «кайтаваз» булып, Хәсән абыйның шактый күләмле шигыре язылган иде. (Соңгы китабы булган «Лирика»сында ул минем хаттан алынган «...Ап-ак шәлемне салып иңемә юлларга чыгам...» дигән эпиграф белән бирелә.

Ә бу юллар астында имза — «Тәнәкә».) Мин монда аның беренче варианттагы төп нөсхәсенән күчереп бирәм.

Томан да болыт юлымда һаман,
Яңгыр да явым, көзгә җил генә...
Аяк тартмый да, күңел җилкенә
Жыр булып калган күпергә табан...
Ник томан икән юлларда һаман?...

Томаннар күмгән кайтыр аягымны,
Кыялар текә, чоңгыллар тирән...
Кайсы хәерле — бәхетле икән:
Калуым микән, кайтуларыммы?...
Томан күмгән лә кайтыр аягымны...

Юк ла, таң түгел, тик алсу томан,
Тик факел нуры ырак якларда.
Җил туктап кала, сары талларга
Ниндидер хәбәр китергән сыман:
— Юк ла, таң түгел, томан ул, томан...

Җил сөйлә сыман: «Берәү тегендә
Ап-ак шәлләрен иңенә салган,
Читен дә рәхәт уйларга талган,

Ырак ярларның айлы төнендә
Кемнеләр көтә берәү тегендә...»

Күңел киңәйдә, моңым кимедә,
Юнәлттең, ак шәл, ырак көннәргә,
Дарда үлзәгә тиеш берәүгә
Сөйгәнә ничек «өмет» бирүне
Хәтерләттең дә моңым кимедә:

— Шатлык,— дигән ул,— китердем, иркәм!
Үзгәртчәкләр үлем җәзасын: —
Дарга менгәндә миңа карарсың:
Өстемдә эгәр ак күлмәк икән —
Азат ителчәк дарда син, иркәм!..

...«Алдау, ләкин бу — изге алдау»,— дип,
Карасын салган, ап-агын кигән:
Яшьләрен яшереп,

мәйданга килгән:
«Кояш күк балкып менсен дарга...» — дип,
«Алдау... шулай да изге алдау бит...»

* * *

Ап-ак шәлеңне салып иңенә
Юлга чыгасың? Каршы алырга?
Эх, мөмкин, димәк, исән калырга?
Тик яшәү көтә, димәк, мине дә?
Шәлеңең агы ич, агы... иңендә...

Томан да болыт юлымда һаман,
Яңгыр да явым, көзгә җил генә...
Аяк тартмый да, күңел җилкенә
Жыр булып калган күпергә табан
Ник томан икән юлымда һаман...

Бу юлларны ул 7 октябрда язып җибәргән. «И» дип куйган. Искәндәр исемненән изган Хосән абыйның жанын кыл урталай икөгә бүлөп яшәгән чагы. Берсе — бу хәлләргә реаль күзлектән караучы акыллы Туфан, икенчесе романтик «Искәндәр». Ә икөгә бүленү Хосән абыйның көнделек битләрендә, хатларында ярылып ята.
«...3 сентябрь. (1959 ел — К. Б.) ...Халем халык җырындагыча:

Абау алла, нигәл итим
Болай булуларыма?...
Бер хәсрәтем ике була
Иртән торуларыма...»

«(21 сентябрь, 1959 ел) ...Менә мин хат язам. Ә И. (Искәндәр — ред.) мине шәл-тәләргә тели: «Олы башың белән хатлар язып, гомер әрәм итеп утырасың!» — янәсе. Мин анда бу турыда яңадан сүз кузгатмаслык итеп, кисеп айттым...»

12 августтагы хаты ук менә болай башлана: «Кадрле Клара! Сезгә бик таныш һәм сезгә бик акын сөзәшсез булган Тәнәкәгә кайбер сүзләремне җиткерүдә ярдәмегәгә талнырга теләм...»

Ә Урал юлынан түбәндәге җиңги хат килде.

...Серләштең... Бу синен
Ышану иделер,
Кайгыңнан ырылаш
Бушану иделер...
Яртыдан күбрәге
Миндә бит, кимендә:

Йөрәгем авырта;
Авырта минем дә.
Бу авыр йөрәкне
Үзгә алып тор,
Әф ит, өр: авыртты,
Авырта... авырттыр...

«Тәнәкә»нең үз куллары белән тегеп кигән гап-гади генә ак күлмәкләрен, әле ул вакытта бериндиге бушу кагылмаган ак йөзөн, парикмахер кулы тимаган тузгак чачла-рен үз күңеленең моңлы яктылыгы белән өрөтөп, җиңги бер образ тудырып калды-рып, дип уйлап җиткермәгәнмендер дә инде мин ул чакта. Ул бит үз баштарак аны

танудан-танытудан качарга тырышты. Миндә аның kitapларында «Тәнәкә» дигән исем белән басылып чыккан шигыренең каралама варианты бар. Хәсән абый аның исемен башта энә шулай, шикләнеп-каушап дип әйтимиңе, үзе үк «Мин түгел» дип атаган иде.

*Мин түгел, сукмаклар көтәләр
Шигырьнең жанлысы килгәнне...
Җиңелчә ялангач аякка
Чигелгән башмаклар кигәнне.*

*Кояшлы балконнан көм буе
Мин түгел, яшь бакча күзәтте.
Чыксаң да таяксаң, янәсе,—
Тагын бер туйганчы күрмәкче.*

*Өстәлдә Есенин һәм Хафиз
Синең төс турында серләшә.
«Шаһанә» дип сиңа мин түгел,
Мин түгел, тик шулар эндәшә.*

*Мин түгел, дәфтәрләр көтәләр
Шигырьнең жанлысы килгәнне,
Җиңелчә аякка татарча
Чигелгән башмаклар кигәнне.*

Менә тагын аның көндәлегендәге анализ:

«Да, җырлары бар, ләкин шул ярадан җырларына күчкән «моңы» бар...

Менә шул борчый, рәнҗетә мине: алда зур һәлакәт барын һәм шул һәлакәткә риза икәнән сиңә йөрәк. Әй син, йөрәк, йөрәк, шул һәлакәткә кадәр үзеңне... мине,— тулы рәвештә дөньяга биреп калдырырга өлгерерсеңме соң?

Бик зур бит халык алдындагы мәсүлиятен. Ил каршындагы шигъри миссия! Өлгермәсәң бит! Чиксез күп бит әле язылып бетмәгән, язылуны көткән шигырьләр, кичерешләр, темалар, әсәрләр.

Авыр миңа, авыр... Ярый әле баш куярга, тыныч көч алырга халкыңның жылы йөрәге бар... Нишләр идем югыйсә».

Хәсән абый көчле, киеренке каршылыклар эчендә икегә бүленеп яшәде-яшәде дә, «Искәндәр»не — йөрәген җиңде. Шул җырлы-язлы көздән соң ул «Тәнәкә»не телгә алудан качарга тырыша, миңа да үз исемем белән дәшә, алай да вакыт-вакыт, ялгышыпмы шунда, сирәк-сирәк кенә «Тәнәкә» дигән атамасын ычкындырып куя.

Үзенең бер шигырендә ул:

*Кадерле минем сафташ син,
Сеңлем син үлгәнгәчә...—*

дип язган иде. Гомеренең соңына кадәр ул шул сүзендә торды. Һәрбер күрешүдә Хәсән абый минем матбугатта чыккан шигырьләрем турында фикер әйтә, мәктәп хәлләрен сораша, өем-тормышым белән кызыксына һәм: «Бәхетле бу!» — дия торган иде.

Хәсән абыйның шигъри хатларын мин һичнәрсә белән алыштырмый торган иң олы байлыгым итеп сакладым. Һәм алар һич тә минем генә байлыгым булып калмаса тиешле әдәби мирас. Шундый шигъри хатлар иңат иткән чорында зур шагыйрь, Хәсән абый үз заманының иң актуаль мәсьәләләренә кагылышлы күп санлы шигырьләр язды. Бөек Тукай исемендәге олы бүләккә — Дәүләт премиясенә лаек җыентыгына энә шулар теркәлгән иде аның.

Рәфыйк Нәфиков

АЧЫШЛАР АЛДА ӘЛЕ

Халыкның үз тарихы, Ватан тарихы белән кызыксынуы, үткәнне тираннан һәм төгәл белергә омтылуы үзгәртеп кору барышында моңарчы күрелмәгән дәрәжәдә үстә. Димәк, үткәндә булган ялгышларга һәм югалтуларга дәрәс бая бирү, элек халыкка билгеле булмаган вакыйгаларны, тарихтагы «ак тап»ларны ачып салу, моңарчы дәмми калынган мәсьәләләргә кузгату, хаксызга онытылган фидакары шәхесләргә исемнә кире кайтару эше бүгөн аеруча зур әһәмияткә ия. Һәм бу очракта документаль чыганаclarны эзләп табу, аларның кыйммәтен ачыклау мәсьәләсә дә яңача, заман талабынча куелырга тиеш. Архив материалларын өйрәнү, көндәлек матбугат тарихын, газеталарның цензура тарафыннан төзәтелгән һәм кыскартылган юлларын жентекләп күзәтү, аерым кешеләр кулында сакланган кулъязмаларга мөрәжәгать итү — болар барысы да тарихның өле моңарчы күтөрелмәгән катламнарын тулырак һәм тиңрәк ачу мөмкинлеген тудыра.

Мин үзем, 1968 елдан бирле, Казан дәүләт университетының тарих факультеты студентларына Идел бие һәм Урал яны халыкларында алдынгы иجتимагый фикер формалашуы һәм үсүе тарихы турында махсус лекцияләр курсы укыдым. Әлеге лекцияләр Маскәү, Ленинград шәһәрләрендә һәм башка урыннарда сакланган архив материалларын, элекке жандармерияның губерна идарәсе документларын, матбугат сәхифәләрен һәм цензура кагазьләрен, чит дин эшләре биеңча департамент, суд һәм прокуратура материалларын өйрәнүгә нигезләнгән иде. Шулай ук жирле көндәлек матбугат, басма һәм кулъязма әдәбият та, шушы төбәктә яшәүче халык вәкилләре тарафыннан иңат ителгән, патша чиновниклары тарафыннан «тирән сандык»ка

салынган һәм басылмый калган әсәрләр дә шактый күп өйрәнелде.

Эзләнү нәтижәсәндә туган кайбер фикерләр белән мин матбугатта да чыгышлар ясадым, һәм аларны махсус фәнни журналлар, гыйльми жәмәгатьчелек хуплап каршылады. Мөгаен, ул язмалар эзләнү һәм өйрәнү барышының яңалыгы, проблемаларга һәм табылган материалларга яңача мөнәсәбәт белән жәлеп иткәннәрдер. Ченки Россия халыкларының урта тарихын өйрәнү — хакыйкаткә тугрылык саклап өйрәнү гена — илебез тарихының бай сәхифәләрен дәрәс аңарга мөмкинлек бирәчәк.

Архив документларының тирән катламнары, мәсәлән, Россиядә азатлык хәрәкәтенәң һәр өч этабында да татар халкы улларының көрәшчеләр сафында булуын сөйли. Алар — татар офицерлары һәм сафтагы гаскәриләр — 1825 елның декабрендә Сенат мәйданында да булганнар, горур рәвештә патшага каршы чыкканнар. Алар — татар халкының иң кыю уллары — А. Ульяновның көрәшәшләре арасында булганнар, В. Ульянов белән бергә студентлар сходкасында катнашканнар. Алар Россиядә барган азатлык хәрәкәтенәң алгы сафында атлаганнар.

Идел бие һәм Урал тирәсәндә яшәүче төрле халыкларның үзара аралашу темасы үзәнә аерым игътибар сорый. Әлбәттә, монда инде халыкларның кушулу, ассимиляция процессы гына түгел, ә бөлки үзара ярдәмләшү, бер-беренә тәэсир итешү һәм шуның белән Россиянең житештерүче көчләрен, әдәбият-сәнгать көчләрен уртаклашып үстөрү процессы да барганлыгына игътибар итү кирәк. Рус ельязмачылары болгар халкының славянарга ярдәм итүе, иң авыр чакларда ярдәм кулы сузуы турында ышандырырлык итеп язып калдырганнар. Алар, шулай ук, рус һәм

НӘФИКОВ РӘФЫЙК ИЗМАЙЛОВИЧ (1928) — тарих фәннәре докторы, профессор. Казан дәүләт университетының КПСС тарихы кафедрасы мөдире, Татарстанда алдынгы иجتимагый фикер һәм революцион демократик хәрәкәт тарихына багышланган берничә монография һәм башка хезмәтләр авторы. Журналистык редколлегия әгъзасы. Күп санлы укучыларыбыз исемәннән аны юбилее белән котлайбыз һәм яңа иңат уңышлары телдиз.

татар халыкларының 1319 елда Тевтон орденна каршы берләшеп көрәшүен, Грюнвальд янында Ливон орденнын бергәләп тар-мар итүен оста сурәтләгәннәр. Әмма ни гәҗәп: борынгы бабаларыбыз болгарларның Бату урдасын тар-мар итү вакыйгасы бүгенгә көнгә кадәр тиешенчә өйрәнелмәгән. Әлеге темалар җентекләп өйрәнүне, эзләнүне көтөп яши.

Татар халкының кыю улы Батыршаның көрәш юлы, азатлык өчен көрәшүче шәхес буларак житлегүе дә аерым өйрәнүне сорый торган тема. Нәкъ менә Батырша, царизмның борынгы Болгар дәүләте варисы булган халыкка нахак мөнәсәбәтөн фаш итеп, патшаны гәлләп чыга, мондый мөнәсәбәтне үзгәртү кирәклеген турында кыю һәм дәлилле таләпләр куя. Батыршаның бу таләбе Н. М. Карамзинның татар халкы тарихына карата әйтелгән сүзләренә, XIX гасыр тарихчыларының кайнар бәхәсенә кадәр үк әйтелгән. Әлеге мәсьәләне бу рәвешле аңлау моңарчы хәбәрдар булмаган кешенә гел көтмәгәндә, кинәттән генә тоемлану алуы, көтелмәгән ачыш жавы түгел. Монда әлеге яңача карашның тамырларын, чыганакларын эзләргә, ачыкларга кирәк. Мөгаен, беек математик Эл-Хәйсамның трактатларын һәм фәнни хезмәтләрен татар мәдрәсәләренә берсендә дистәләргә гасыр буена очраклы рәвештә генә сакламаганнырдыр һәм бу хезмәтләрнең бәхәсен яхшы белгәннәрдер. Нәкъ менә шундый юллар белән кемдер һәм кайдадыр үткән чорларның мәдәни мирасы белән элемтә, һимәк, киләчәккә ышанычы да саклаган, һәм шушы тарихны оныту яки аны соңгырак чорлардан башларга омыту хакыйкәтне тулысынча белергә теләгән халык алдында да, яңа буыннар алдында да, киләчәк алдында да жинаять булып иде. Бу тема, Ватаныбыз тарихын баеп һәм тулыландырып, ил халыкларының уртак культурасына өстәлеп, халыклар дуслыгын һәм интернационализм хисләрен ныгытып, үсә һәм тирәнәя барырга тиеш. «Тарихы булмаган» дип кимсетелгән халыкларның чын тарихы әнә шулай итеп кабаттан туа. Югарыда китерелгән мәгълүматлар һәм фикерләр бу юнәлештә фәнни эзләнүләргә бер этәргеч булып дип уйлыйм.

Шулай ук XIX гасырның 50 нче еллар азагында, 60 нчы еллар башында Казанда хәрәкәт иткән революцион түгәрәкләр һәм «Казан заговори»нда катнашучылар мәсьәләсе дә ахырынача өйрәнелмәгән килеш кала. Казан үз заманында Россиядә яшәрен революцион хәрәкәтнең төп үзәклереннән берсе була. Искиткеч оста оештырылган, конспирациянең бөтен нечкәлекләренә таянган бу яшәрен хәрәкәттә Н. Г. Чернышевскийның фикерләрен яклаучылар, аның шәкертләре катнаша һәм алар, поляк революционерлары белән берлектә, патша хөкүмәтенә каршы кораллы чыгыш әзерлиләр. Казандагы әлеге яшәрен хәрәкәт үл елларда һәм аннан соңгы

елларда Идел буе һәм Урал тирәсендәге халыкларда азатлык хисе уянуга аеруча көчле тәсир асы.

Идел буеның азатлык өчен көрәшчеләре Мәскәү, Петербург һәм башка шәһәрләрдә революционерлар белән тыгыз элемтәдә тора. Нәхәлдә, Казанда алты кеше, шул исәптән Сәлигаскар Моратов та күренекле народник Герман Лопатинга яхшы билгеле була. Шулай ук аларның башка төбәкләрдә көрәшчеләр, танылган кешеләр белән элемтәләре дә гәҗәеп бер сәхифә. Сембердәге яки башка бер төбәктәге, чит илләрдә көрәштәшләре белән элемтә тотумы ул, әллә газета редакцияләре белән якыннан аралашумы, я булмаса В. Г. Короленко, Д. Мамин-Сибиряк, Н. Салтыков-Щедрин кебек язучылар белән хат алышумы — болар барысы да әлеге эшчәнлекнең ни дәрәҗәдә киң колалчы булуын күрсәтә. В. И. Ульяновның Казанда М. П. Четвергова, Н. Е. Федосеев һәм П. А. Голубев белән очрашканлыгы билгеле. Әлеге кешеләр Казан яшьләрен илдәге революцион хәрәкәт тарихы белән даими таныштырып баралар. Четвергованың туганы С. П. Орлов Казан университетында В. И. Ленинны укыткан.

Эшчеләр арасыннан чыккан «юлбашчы»лар язмышын җентекләп күзәтү алдынгы эшчеләрнең үз төбәкләрендә барган яшәрен революцион хәрәкәттә нинди зур роль уйнавын ачыкларга мөмкинлек бирә. Бездә нәкъ менә шушы соңгысы тиешле дәрәҗәдә өйрәнелмәгән. Ә бит архив документларын җентекләп күзәтү, һәрбер фактны, һәр аерым детальне кирәкле эзлеклелеккә салып карау, Бетенроссия революцион хәрәкәте тарихын, яшәрен хәрәкәт тарихын тирәнрәк ачыкларга тагын бер уңышлы адым булып иде.

Беек рус демократларының һәм революцион народникларның ярты гасырлык көрәше эзсез калмый. Эзләнүләр һәм югалтулар, төшенкелек һәм көрәш күтәрәнкелеге давамчыда туган әлеге бай мирас үзәккә лаеклы варисларын — көрәш байрагын яңа биекләккә күтәргән Россия марксистларында давамчыларын тапкан. Бу уңайдан Казан революционерларының эшчеләр хәрәкәте һәм эшчеләр мәсьәләсе белән элек-электән аеруча кызыксынып яшәве игътибарны җәлеп итә. Идел буе яшәрен хәрәкәтендә инде 1879 елда ук «Рус эшчеләренәң Төньяк союзы» дигән программасы була. Кама-Идел группасы да нәкъ менә Казанда оеша. Ә бит болар Россиядәге яшәрен революцион хәрәкәт тарихын өйрәнүдә аңалык булып тора.

Яшәрен хәрәкәтнең изелгән милләт вәкилләре арасында алып барган эшен — украин, белорус, молдаван телләрендә басылган прокламацияләр, төрле китап-брошюралар һәм кулъязмалар тарату, татар, удмурт, башкорт халыклары арасында эш алып барырга омылуын өйрәнү дә зур әһәмияткә ия. «Чит халыклар» дип мыскылланган халыкларның үз

революционерлары, танылган шәхесләре пәйда булу — болар барысы да ныклап өйрә-нелергә тиешле мәсьәләләр. Әйтик, 60-80 нче елларда татар студентлары һәм шәкертләре арасынан революцион демократлар каклып чыгуы игътибарны җәлеп итәрлек күренеш. Әгәр Казан университетында укыган татар һәм башкорт студентларының ишерең түгәрәкләр эшендә, студентлар җуалышында катнашулары турындагы документларга ныклап игътибар итсәк, узган гасырның 60—70 нче елларында татар һәм башкорт халкының иҗтимагый фикер үсеше дә аңача күзаллауны таләп итә. Прокламациялар әзерләү һәм тарату эшендә Н. Г. Чернышевскийның шәкертләре белән бергә А. Әбдрәхимов, М. Котлыбаев, И. Рәжәпов, А. Абделгалләмов һәм башкалар турыдан-туры катнашкан. Царизмга каршы аяусыз көрәш, халыклар дуслыгы һәм демократик Россиянең бердәмлек идеяләре алар өчен беренчел максат булган.

Татар офицеры И. Гайбуллин, сәүдәгәр Г. Айтыкин XIX гасырның 60 нчы елларында рус һәм поляк революционерлары белән берлектә ишерең оешма эшендә актив катнашканнар, кораллы чыгышка һәм Н. Г. Чернышевскийны Себер тоткынлыгынан азат итәргә әзерләнгәннәр.

70 нче еллар башында Париж коммунасының туп тавышлары татар халкының алдынгы вәкилләренә дә килеп иштелгән. Ильяс һәм Даут Аитовлар I Интернационалның революцион басмаларын, К. Маркс һәм Ф. Энгельс әсәрләрен укып, халык арасында тараталар, пролетариат диктатурасының беренче тәҗрибәсе турындагы фикерләргә өйрәнәләр. Аларның өченче туганнары Измаил Аитов Казандагы симфоник оркестрның беренче скрипкасы була һәм аның чыгышларын В. Ульянов та яратып тыңлый. И. Аитовның чит илләрдә узган концертларына замандашлары югары бая бирә. Ул да, үзенең туганнары кебек үк, Россиядәге революцион хәрәкәтнең күренекле вәкилләре белән якыннан таныш була.

1875-1876 елларда әзербайжан телендә чыккан «Игенче» газетасы һәм без сөзгәк чыга башлаган «Мелла Насретдин» журналы татарлар арасында иҗтимагый аң уянуга билгеле бер дәрәҗәдә тәсир итә. Әле татар телендә көндәлек матбугат булмаган һәм рөхсәт ителмәгән бер вакытта бу фидакар басмалар халык күңеленә бик тә кирәкле орлыклар чәчкән.

Мәскәүдәге Лазарев институты укытучысы Мөхәммәт Бөк 80 нче еллар башында Некрасовны татар теленә тәрҗемә итә. Әмма Тифлисте һәм Бакчасарайда чыккан газеталар бу тәрҗемәгә бик үк өнәп бетермиләр, Некрасовның сатирасы мәселман халкы белән бериндиги уртаклыкка ия була алмый һәм, шуңа күрә, аңа тәсир дә итә алмый дигән фикердә торалар. Идел буге матбугаты бу мәсьәләдә башкачарак чыгыш ясын, Мөхә-

мәт Бөкнең тәрҗемәсен укышлы санап, Некрасов һәм Щедрин әсәрләрен, гомумән, Европа халыклары әдәбиятын татарлар арасында да киң таратуны яклап чыга («Волжский вестник», 1885, 30 ноябрь, 277 сан).

«90 нчы эш — Көнчыгыш клубы» дип аталган һәм патша охранның тарафыннан озак вакытлар буге тупланган материаллар да җентекләп тикшеренүне, эзләнүне көтә. Революциягә кадәрге күренекле татар интеллигенциясе вәкилләренә тутырылган бу «досъёның» аерым-аерым өлешләре башкаладагы архивларда тупланган документлар арасында сакланып калган булырга тиеш. Шулай ук 1907 елда Казанда оешкан һәм «Кавказлылар хоры» дип аталган студентлар оешмасының эшчәнлегә турында да бериндиги махсус эзләнү эшләре алып барылган юк. Татар, башкорт, үзбек студентларынан торган «Кыргызлар хоры» (ягъни «Казаклар хоры» — Р. Н.) да нәкъ менә шул вакытта оеша. Татар укытучылар мәктәбендә укыган төрле милләт вәкилләренә үзгә танышлыгы һәм дуслыгы турында, Т. Тимки-Семеновның, М. Прокопьевның, С. Чавайн-Чаршиевның, К. Ивановның, А. Джангильдинның, С. К. Мендешевның руслар һәм татарлар арасынан булган фикердәшләре һәм иптәшләре белән аралашуын да ныклап өйрәнү кирәк.

Казанда, Уфада, Оренбуртта, Уральскида, Әстерханда узган әдәби-музыкаль кичәләр, театраль тамашалар турында да махсус эзләнү язылган эшләр юк. Ә бит Россиядәге алдынгы культураларның үзгә тәсир итешү, төрле халыклар интеллигенциясенең үсә һәм ныгып бару тарихы нәкъ менә шуларны өйрәнү аша ачыла.

Идел буге һәм Узақ Россиянең күп кенә төбәкләре өчен Н. Е. Федосеевның һәм ул оештырган марксистик түгәрәкләргә роле бик зур була. В. И. Ульянов та үзенең революцион юлын нәкъ менә Казанда башлый. Казанның революцион традицияләренә дистәләргә еллар буге саклап, давам итәп килүне һәм ишерең оешмалар үзгә булуына әеруча игътибар итәргә кирәк. Ишерең оешмалар һәм ишерең түгәрәкләр эшендә рус булмаган милләтләрнең иң алдынгы вәкилләре катнашкан. Татарлардан Әммегөлсем Алкина, Салигаскәр Моратов һәм башкалар аңа шундый шәхесләр. Ә. Алкина А. М. Горький, З. Невзорова (Кржижановская), Я. Красин белән дуслык элементләрендә була.

Азатлык хәрәкәтенә аңа, өченче этабы тулысынча В. И. Ленин исеме белән бәйле. Бу чорда эшчеләр сыйныфы революцион хәрәкәтнең алгы сафына чыга һәм марксизм-ленинизм Россия халыкларының иҗтимагый аңында аңа бер корал булып өверелә. Башка халыклардагы кебек үк, татар халкының да иң алдынгы, иң күю вәкилләре большевиклар партиясе сафына басалар, социализмның җиңүе, Совет властен урнаштыру өчен көрә-

шәләр. Х. Ямашев, М. Вахитов, В. Хөснетдинов, З. Садыйков, С. Әхтәмов, И. Моратов, К. Якуб, С. Сәетғалиев, С. Якубовның исемнәр совет кешеләренә яхшы билгеле.

Үткән чорларны дәрәжә өйрәнү бүгенге көн һәм киләчәк өчен кирәк. Әгәр без архив документларын ныклап өйрәнүгә тиешле игътибар бирсәк, элек мөмкин булуы икеле дип уйланылган күп кенә фактларның бөтенләй башкача ачылуын күрербез. Мәсәлән, үзәктән читтәге төбәкләрдә, аерым алганда Идел буе һәм Урал яһында яшәгән халыкларның иҗтимагый фикере, әле аерым эшчеләр, алдыңгы интеллигенция вәкилләре һәм студент-шәкертләрнең тар دائрасе аша ғына чагылса да, моңарчы уйланылганга һәм күзалланганга караганда шактый югары дәрәжәдә булып чыга. Охранка һәм цензура тарафыннан эзәрлекләнгән, яшерен рәвештә генә хәрәкәт итәргә мәжбүр булган азатлык, хөрлек фикере провинциядә да турыдан-туры көрәш алып барган, киләчәк тормышны төзүгә лаеклы өлеш керткән.

Идел буе халыкларының революцион көрәш тарихын өйрәнүдә бөек шагыйрәбез Г. Тукайның тормыш юлына һәм иҗатына мөрәҗғәгать итми мөмкин түгел. Тукайның тууына 100 ел тулуга әзерлек барган көннәрдә тарихка һәм бөек шагыйрьнең биографиясенә игътибар, эзләнү эше көчәеп киткән иде. Авторлар коллективы Тукайның биштомлыгын әзерләп чыгарды һәм бу хезмәтне җәмәгатьчелек жылы каршылады. Классик шагыйрьнең моңарчы билгеле булмаган әсәрләре ачыкланды һәм алар тулы бер том хасил итте.

Әмма тормыш алга бара һәм алга таба эшләүне таләп итә. Ирешелгән уңышлар эзләнүләр зурлыгын киметми, ә бәлки яңа максатларга юнәлеш бирә.

Александр Кузьмич Гладышев — бу кешенең исеме Татарстанда беренче кат 1952 елда билгеле булды. Ул елны «Совет әдәбияты» журналының 7 нче санында аның Тукай турында беренче истәлекләре басылып чыкты. Әлеге истәлекләргә мин 1951 елда Уральскида язып алган идем. Аннан соң бу истәлекләр башка җыентыкларда да урын алды. Тукайның якин дуслары, аны беренче булып типография эшләренә өйрәткән А. К. Гладышев үзенең 60 яшьлек көннәрендә дә яшьлек вакытларын, Тукайга бәйле вакыйгаларын яхшы хәтерли иде. Ул шулай ук Тукай янәшәсендә булган кешеләргә дә яхшы хәтерләр, кемнәргә күрергә, кемнәрдән нинди мәгълүматлар алырга мөмкин булуын әйтеп, киңәшләр биреп калдырган иде. А. К. Гладышев шагыйрьнең якиннарын ғына түгел, ә бәлки аның дошманнарын да яхшы белә, аларның төс-кыяфәтен, килеш-киләтәрен, эш-рәвешләрен, царизм шартларында нинди үсәллекләр һәм яманлыклар кылуларын да сөйләгән иде. Россиядә беренче революция барган елларда Уралда чыккан газета-жур-

налларда басылган материаллар һәм фактлар да аның хәтерендә калган. Ул «Уклар»да басылган кайбер язмаларны һәм карикатураларны санап китә, нинди уңайдан басылуларын аңлата һәм газета битләрен өйрәнү аның сүзләрен раслый иде.

Беренче тапкыр А. К. Гладышев һәм ул таныштырган Урал эшчеләреннән ишетелгән әлеге истәлекләр Тукайның Уральскида яшәгән чорын ачыкларга яңа бер адым булды. Әмма бу әле бик аз: Тукай 27 ел гомеренең 12 елын нәкъ менә шушында үткәргән.

Уральскида табылган яңа мәгълүматлар үз вакытында әдәбиятта чагылыш таба барды. Һәм алар элек бу истәлекләргә бик укышанып җитәргә теләмәүчеләр тарафыннан да оста файдаланылды. А. К. Гладышевның истәлекләрен икенче тапкыр З. Рәсүлева «ачты»: өтисе сөйләгән мәгълүматларны аңа В. А. Гладышева тапшырган. Бу хәл әлеге истәлекләргә нинди дәрәжәдә әһәмиятле булуын күрсәтә.

А. К. Гладышевның истәлек язучыларын, мөгаен, аерым китап итеп чыгару кирәктер. Бу инде Тукай турында аның замандашлары калдырган бер истәлек тә һәм аңа эшче кеше кулланган салынган бер һәйкәл дә булып иде.

«Урал» газетасында Г. А. инициаллары белән үткән-үткән язмалар бастырып барган серле бер хәбәрченең язмышы да әле бүгенге көнгә кадәр ачыкланмаган. Аның социал-демократлар эшчәнлеген яктырткан хәбәрләре «Фикер» газетасында да еш басыла. Бу хакта А. К. Гладышев 1950 елларда ук кайбер нәрсәләр сөйләгән иде. 1953 елда язган бу хатында ул әлеге кешенең урал казасын Георгий Арыков булуын, ярлы гаиләдә туганлыгын, революцион эштә гаепләнеп, университеттан куылганлыгын язган, Тукай белән якиннан таныш булганлыгын хәбәр иткән иде. Бу кызыклы фактлар бер генә расми мәгълүматларда да юк, истәлекләргә кермәгән. Тарихчылар, әлбәттә, документлар булуын таләп итә. Г. Арыков турында документлар эзләү дә озак барды. Шатлыклы табыш шул ук эзләнүләр аша туды. Иң мөһиме, А. К. Гладышев әйткәннәр бүтән чыганаclar белән дә расланды. Георгий Арыков чыннан да студент булган, әмма университетта түгел, ә бәлки Дерпт (хәзерге Тарту шәһәре) ветеринария институтында укыган. Ө 1898 елның сентябрендә ул инде элекке студент булып саналган һәм полициягә яшерен күзәтүгә алынган, аның белән жандармериядә кызыксыган. Жандармнарның мәгълүматы буенча, Г. Арыков Казандагы югары уку йортларының берсенә укырга керергә җыеган¹. Әмма Казанда аңа карата «эш» ачылмаган. Аның Казанда 1908 елда булуы ғына билгеле. Арыковның язмышы, шулай итеп, ахырынача билгеле түгел.

¹ ТАССР УДА, 199 ф., 1 тәсв., 96 эш., 93—97 бб.

Тарту шәһәрәндәге интәшләр, безнең үтенчкә колак салып, Г. Арыковның 90 нчы елларда төшкән фоторәсемен табып жиберделәр, Тукай дәирәсендә булган бу кешенең исеме онытылырга тиеш түгел, без аның әлегә

рәсемен укучыларга да тәкъдим итәбез.

Уралдагы социал-демократик оешмалар белән ныклы бәйләнеш тоткан Н. И. Шилованың язмыш сәхифәләре дә язылмаган. Ә бит нәкъ менә аны Тукай демонстрацияләре вакытында күргән, аның кушуы буенча башкарылган революцион эшләргә белгән. Н. И. Шилова 1981 елга кадәр Мәскәүдә яши, андагы югары уку йортларының берсендә укыта. Язучы Әхмәт Фәйзи аның белән очрашып сөйләшә.

Төхфәтуллиннар гаиләсе турында да, берниндә никеләнүсез һәм уңга-сулга тайпылусыз, хуплау сүзә әйтергә вакыт. Аларның иң өлкәне М. Төхфәтуллин Тукайны укуйткан. Шигырь кануннарын яхшы тойган бу кеше үз шәкертә белән әңгәмәләре алып барган, аңа аерым дәрәсләр биргән. Болар, әлбәттә, Тукайга күпмедер тәсир сәгән. Булачак шагыйрь шулай ук рухи һәм матди аяктан да М. Төхфәтуллинның ярдамен тойган.

М. Төхфәтуллинның улы К. Төхфәтуллин да берәрә мәдрәсәдә укытып ала, чит илләрдән алып кайткан яңалыкларын шәкертләргә житкәрә. Иң мөһиме — К. Төхфәтуллин татар телендә чыккан газета-журналларның беренче нашире була һәм Тукайны редакторлык эшенә чакыра.

М. Төхфәтуллинның икенче улы Г. Төхфәтуллин турында да әйтеп күтү кирәк. Ул соңрак Урал дәүләт педагогия институтының марксизм-ленинизм кабинеты мөдире булып эшләде. Ул Тукайның Уральскидагы тормышын яхшы белгән. Аның А. С. Әмировага — Тукайның туғанына өйләнгән булуы, кызганычка каршы, миңа элек билгеле түгел иде. А. К. Гладышев турында 1951 елда миңа нәкъ менә Г. Төхфәтуллин сөйләгән иде инде.

Төхфәтуллиннар гаиләсе иң авыр елларда да Тукайның шигырьләре басылган беренче

кульязма газета-журналларны саклап калган. Ә инде М. Төхфәтуллинның кызы Г. Кайбицкаяның үз гаиләләре һәм Тукай турында язган истәлекләре аерым игътибарга лаек дип саныйм.

А. К. Гладышев Тукайның үсмер чагын белгән Гайшә Жомәгулованы (1881 елда туган) эзләп тапкан иде. Тукай бу хатынның кинәт авырып киткән улын мәдрәсәдән күтәрәп алып кайткан һәм, шуннан соң, алар гаиләсендә еш булган. Уральскида нугай татары Усман Сәгыйтовның туганнары да табылмады. Элек казак катламынарыннан чыккан бу ярлы кеше жәйләрен Бохара якларында бакчалар үстерү белән көн күргән. Эш төшкән типография эшчеләрен эзәрлекләгән полициядән качкан Г. Тукай, С. Насырбуллин һәм Г. Кальтнев 1905 елның жәендә нәкъ менә шушы кешенең тарлау жирендә ай буена яшеренеп ятканнар, печән чапканнар, жиләк-жимеш жыйганнар. К. Төхфәтуллин, полиция шымчыларының күзен буар өчен типографиядә бериндә дә эш ташлау булмады, ике хәрәфә жыючыгына прогуд ясады, дип белдерә.

Тукайга бик яхын булган егетләргә берсе С. Билюков турындагы мәгълүматлар да граждандар сугышы чорларында югалып кала. Аның рус кызына өйләнүе генә билгеле. Аларның Шурих исемле уллары Билюковның туганы Хәлимә апәдә тәрбияләнгән, 30 нчы елларда аңа унике яшьләргә чамасы була. С. Билюковның апасы (бары тик фамилиядәшә булуы да бар) Б. Билюкова М. Төхфәтуллинның хатын-кызлар өчен ачкан мәктәбәндә укыта һәм, Төхфәтуллиннар әйтүенчә, Тукайның беренче тапкыр күз төшкән кызы була. М. Төхфәтуллиннар гаиләсендә яшөгән ике кыз — М. Галиева һәм З. Баткаева белән миңа соңыннан очрашырга мөмкин булды. Алар «Фикер» газетасы өчен язмалар әзерләгәндә Тукайның төннәр буена типографиядә утырган чакларын сөйләделәр.

Монда тарихны өйрәнү турында кайбер фикерләр, Тукайның Уральскидагы тормышыннан кайбер яңа фактлар китерелде. Шулай ук Тукайның рус театры белән элемтәсен, скульптор Н. Калентьев белән танышылыгын чагылдырган, аның казах яшьләре, «Фикер» һәм «Урал» редакцияләре белән, Х. Ямашев белән аралашуы турында да шактый кыйммәтле материаллар бар. «Фикер» газетасының махсус чыгарылган әдәби саннары булуы билгеле. Әмма алар әлегәчә табылмаган. Болар барысы да алда зур эшләр торуын сөйли.

Тукайның Казанда яшөгән чоры да шактый серләр һәм табышмаклар саклай: охранның «90 нчы эшәндә һәм башка документларында телгә алынган күп нөрсәләргә әлегә кадәр ачыкланып житкәнә юк. Тукайның Әстерханга һәм Троицк далаларына баруларын яктырту да зур әһәмияткә ия. Бу соңгысы инде аерым сөйләшүгә сорый.

Уфада
культурадыз
истәлекләр

Уфада татар гимназиясе бинасы

К. Маркс урамы, 33 йорт.

А. Тимергалина рәсеме.

УФА ТАТАР ГИМНАЗИЯСЕ

Россияда 1905—1907 еллардагы беренче буржуаз-демократик революция татар тормышының төрле өлкәләренә, шул исәптән уку-укыту, мәктәп-мәдрәсәләр тормышына да зур йогынты ясы. «Бишенче елны таң белән уяган» татар жәмәгәтьчелеге, дөньяви белемгә сусаган меңләгән укучы яшьләр, XIX гасырның алдынгы фикер ияләре, мәгърифәтчеләр башлаган эшнә тормышка ашыруга зур тырышлык куеп, мәктәп-мәдрәсәләр тормышына да кискен үзгәрешләр кертүгә ирешәләр. Демократик характердагы милли азатлык хәрәкәтенең бер өлеше булган бу көрәш илнең төрле төбәкләренә жәелә. Әнә шул фидакарь көрәш нәтижәсендә Казанда, Оренбургта, Уфада һәм башка шәһәрләрдә яңа ысул белән укуытыла торган жәдит мәктәпләре бер-бер артлы ачыла башлый. Патша властарынын бер тиен матди ярдәм алмаган хәлдә дә жәдит мәктәпләрендә дөньяви фәннәр укуытыла, төрле телләр өйрәнелә. Әмма, тора-бара, эреле-вакы татар мәдрәсәләрендә белем алган шәкертләрнең ачык фикерлә алдынгы өлешен жәдит мәктәпләре дә канәгатьләндерми башлай. Яшәеш, көндәлек тормыш өчен кирәкле булган, тулысынча дөньяви белемнәр бирүче уку йортлары ачу көн төртибенә бөтен кискенлеге белән килеп баса. 1917 елның 3 ноябрендә Уфада ачылган татар гимназиясен дә әнә шул зарурлык тудыра.

Гимназия оештыру фикере иң элек шәһәрнең мөселман укучы яшьләр комитетында туа. 1917 елның 5 мартында барлыкка килгән бу комитет «Галия» мәдрәсәсен тәмамлаган шәкертләр тарафыннан оештырылган. Комитетны «Галия», «Госмания» мәдрәсәләрен тәмамлаучылар, гимназия һәм реаль училище укучылары житәкли. Комитет властардан беринди матди ярдәм алмый. Шуңа күрә гимназия оештыру комитеты 1917 елның мартынын алып ноябрь аена кадәр түләүле әдәби-музыкаль кичәләр, спектакльләр куюны оештырырга мәжбүр була. Ачылачак гимназия фондына акча жыю максатыннан, комитет «Ак ромашка көннәре» дә үткәрә. Шулай итеп, 1917 елның жәендә 40 мең сумнан артык акча жыела. Ләкин бу сумма гына гимназиянең максатчан яшәешен тәмин итәрлек булмый. Шуңа күрә гимназиядә укуган өчен елына 120 сум түләү кертүгә мәжбүр булалар. Ә инде бу сумманы түли алмаучылар жәмгыяте хәйрия хисабына укуганнар. Мөселман укучы яшьләр комитеты 1917 елның жәендә, хәзерлек классларына имтиханнар тапшырырга әзерләү өчен, өч айлык курслар да оештыра. Бу чаралар барысы да гимназиядә укуларны 1917 елның 3 ноябреннән башларга мөмкинлек биргән.

Гимназия XX гасыр башында торак йорт итеп төзелгән ике катлы таш бинага урнашкан. Гимназиядә укучылар барлыгы сигез класска бүленеп дәрес алганнар. Остаханәдә укучылар агач эшенә өйрәнгәннәр. Уку-укыту, тәрбия эшләре башында географ В. А. Кондаков житәкләгән педагогик совет торган. Гимназия укучыларының төп өлешен университет белеме алган рус педагоглары тәшкил иткан. Татар теле һәм әдәбияты, төрки халыклар тарихын укуга аеруча зур әһәмият бирелгән.

Гимназияне тәмамлаучылар арасында төрле һөнәр кешеләре, совет, партия, халык мәгарифе хезмәткәрләре, фән эшлеклеләре, врачлар, юристлар, инженер-техник хезмәткәрләр, әдәбият һәм сәнгать әһелләре һ. б. булган. Күренекле язучыбыз Әхмәт Фәйзи дә шушы гимназиядә белем алган.

*Х. Говәйдуллин һәм
Ж. Миңнуллин тексты.*

М. ГОРЬКИЙНЫҢ ИКЕ ХАТЫ

ИМЛИ (Денъя әдәбияты институты) каршындагы А. М. Горький архивында пролетариатның бөөк әдиге белән татар язучысы Гаяз Исхаков (Г. Исхакый) арасында күп еллар давамында барган язышуға кагылышлы материаллар саклана. Кызганычка каршы, бу язышу хәзергә бер яклырак булып кала: унсигез хат Г. Исхакыйныкы¹, ә Алексей Максимовичныкы ике хаты гына ничектер табылып архивка кергән.

Кем соң ул, нинди язучы булган Гаяз Исхакый, Горький белән ничек танышкан һәм якынайган?

Ул 1878 елда авыл мулласы гаиләсендә дөнйәгә килгән һәм, мәдрәсәнең барлык «классларын» үтәп, Казанда татар мәктәпләре өчен рус теле укытучылары әзерли торган Учительская школада дүрт ел укыган. Бик иртә яза башлаган, тиз танылган. Хикәяләр, повестьлар, пьесалар язган һәм тәвәккәлләп романга тотынган («Теләнче кызы», 1900).

Радикаль карашлы Г. Исхакый Беренче рус революциясе елларында эсерларга кушыла һәм татар эсерлары группасының җитәкчесе булып китә. Берничә мәртәбә төрмәдә утыра, сөргендә була.

Г. Исхакый тиз язган, күп язган һәм теләсе нинди шартларда эшли алган: төрмәдә, сөргендә, төрле кешеләрдә яшеренеп яшәгәндә. «Гасыр» китап нәшрияты 1911—1914 елларда эсәрләренек сизгә томлык җыйелмасын чыгара. Шул заманның демократик тәнкыйте аның эсәрләрен югары бәяли, Г. Исхакыйны яңа татар әдәбиятына, хәзергечә әйтсәк, тәнкыйди реализм әдәбиятына нигез салучы итеп саный. Үзәктәге рус матбугаты да аның иҗаты турында сүз башлый.

Г. Исхакый Октябрь революциясен кабул итми, чөнки ул артта калган крестьяннар Россиясе социалистик революция өчен өле өлгереп җитмәгән дип ышана. Ак эмигрантлар арасында яшәп, 1954 нче елда ул Төркиягә үлә. Аның чит илдәге тормышы һәм эшчәнлеге турында без хәзергә бөтенләй диарлек белмибез*.

Совет властенең беренче елларында Исхакыйның эсәрләре өйрәнелгән һәм матбугатта яктыртылган (татар әдәбияты тарихы буенча югары уку йортлары өчен 1926 елда чыгарылган дәреслектә Г. Исхакый иҗаты танылган бүтән классиклар иҗатына бирелгән бит саны кадар үк урын алган). Әмма егерменче елларның азагынан башлап Г. Исхакыйның революциягә кадарге иҗаты бөтенләй телгә алынмый яки сирәк очракта тискәре яктан гына искә алына. Халбуки Г. Исхакыйның революциягә кадарге ике дистә ел эчендә тудырылган, иң караңгы татар авылларына кадар барып җиткән һәм бөтен бер буын татар язучыларын тәрбияләп үстергән иҗаты бүгенге укучыга һәм тамашачыларга җиткерелергә һәм галимнәр тарафыннан объектив рәвештә өйрәнелергә тиеш. Аның Горький белән хат язышуы үзе генә дә зур әһәмияткә ия.

Г. Исхакыйның беренче хаты 1910 елның 19 декабрендә Истанбулдан язылган. Анда ул Архангель губернасына сөрелгән җиреннән качып киткән була. Хат авторы «Алдым-бирдем» исемле пьесасының русчага тәрҗемәдә Горькийга «Знание» нәшрияты контрабасы тарафыннан җибәрелгән, шушы вакытка кадар бернинди җавап килмәгәннен белдерә һәм әгәр эсәр ошамаса, аның турындагы тәнкыйть фикерләрен тулы итеп язып җибәрүен үтенә.

Икенче хатында (1911 елның 6 январе) Исхакый мондый сүзләр яза: «Пьесамның басарга кабул ителүе мине гаять дәрәҗәдә шатландырды, шулай тиз җавап бирүегез өчен Сезгә ифрат зур рәхмәт». Бу хатта тагын мондый юллар бар: «Татар әдәбиятының хәзерге торышы турындагы очеркны тизлектә язып тапшырырга сүз бирәм, биографик

¹ Бу хатлар А. М. Горький Архивында КГ-П-32-4 дигән шифр астында саклана (номерлары 2 дән 19 га кадар).

* Кайбер мағлұматларга караганда, Г. Исхакый СССРда тормышка ашырыла башлаган имли политика белән килешмәгәнне халда, «Идел-Урал штатын» исеме астында Федераль дәүләт барлыкка китерү идеясе белән яшәгән, газета һәм журнал чыгарган, эмиграциядәге татарларны берләштерү, әлеге идея тирәсенә туплау хакына Көнбатыш һәм Көнчыгышның күп илләрен иереп чыккан, хэган, сөйлагән, бөхаслашкан. Аның немец фашистлары белән хезмәттәшлек итүен, татар эсәрләреннән легионнар оештыруда актив катнашуын раслаучы документларның әлеге табылганы юк. 1939 елда ул Германиядан Төркиягә күчеп китә һәм, даими рәвештә шунда яшәп, шунда вафат була («Казан утлары» журналы искәрмәсе).

мәғлүматларны исә хәзер үк җибәрәм». Соңрак без күрербез: очеркны Горький «Современник» журналы өчен яздыра, ә Исхакыйның үзе турындагы «биографик мәғлүматлар» басылачак пьесага кереш сүз өчен кирәк.

Г. Исхакыйның 1911 ел, 27 январь датасы куелган хатыннан күренгәнчә, Алексей Максимович аңа «хикәяләрен аерым китап итеп чыгарырга тәкъдим ясаган». Шул ук хатында Г. Исхакый үзенең «татар әдәбияты үсеше турында очерк язарга керешкән»² хәбәр итә.

3 март хатында исә, Г. Исхакый очеркны язарга алынган шәхеснең бу эшнә башкарып чыга алмавы сәбәпле, Нәҗип исемле «таныш журналистка» мәрәҗәгать итәргә туры килүен яза. Аннары мондый сүзләр укыла: «Тәрҗемә эшә алга бара. Хәзер «Тормышмы бу?» исемле шәкерт көндәлеген тәрҗемә итәләр».

Ниһаять, 1911 елның 31 мартында Исхакый очеркны җибәрүен хәбәр итә. Горький хатларының берсе өнә шуңа җавап итеп язылган. Хатка числосы куелмаган, ләкин 31 марттан соң язылган икәнә ачык. Аны тулысынча китерәбез.

«Гаяз Исхаков әф-га.

Хөрмәтле иптәш!

Сез җибәргән очерк, минемчә, без күз алдында тоткан максатка, ягъни русның культуралы җәмәгатьчелеген хәзерге татар әдәбияты белән таныштыру максатына тулысынча җавап бира.

Кайбер тел кытыршылыкларын төзәткәннән соң, мин аны «Современник» журналына җибәрәм. Әлбәттә, журнал тәрҗемәченең һәм авторның хезмәтенә редакциядә кабул ителгән күләмдә түләячәк. Соңрак, әгәр дә сез каршы килмәсәгез, без аны сезнең китапка кереш сүз итеп урнаштырырбыз³.

Аннары мин сездән очеркны Мәрҗани⁴, Каюм өн-Насыри⁵, Керимов⁶, сез, Апанаяв⁷, кебек авторларның туган җирләре һәм эшчәнлекләре турындагы мәғлүматлар белән тулыландыруны үтенер идем.

Сезнең повесть⁸ тәрҗемәсенең кулъязмасын котам.

«Өч хатын белән тормышны» рус укучыларына атап тәрҗемә итүгә ничек карыйсыз?⁹ Татар халкы тормышының үзенчәлеген чагылдыруы белән үл кызыклы һәм рус укучысы өчен дә бик вакытлы булыр иде.

Сезгә уңышлар теләм.

А. Пешков.»

Минем башка шундый үй килде: әгәр дә берәр татар кешесе татарлар күршесендә яшәү рус халкының тормышына карашына ничек тәсир иткәннән өйрәнсә, үл руслар өчен дә, татарлар өчен дә әйбәт эш эшләгән булыр иде.

Риза казый Фәхретдинев¹⁰ нинди мөселман хатын-кызларының һәм нинди бөек кешеләрнең биографияләрен язган? Үзе кайчан, кайда яшаган? Нинди журналларга язышкан?¹¹

Хәт алышу давам итә. 3 майда Г. Исхакый Петербургтан хәбәр булмауга зарлана. Пьеса ни хәлдә икән? Гонорарның бер өлешен җибәрмәсләрме? 20 июньда язылган хатта да шул ук сораулар, шул ук хәрләр. Ахырдә «Ана» романының төрек телендә басылуы, Истанбулдагы «Тәрҗемане хакыйкаты» газетасының «Патша белән очрашум» исемле Горький хикәясен французчадан тәрҗемә итеп чыгаруы хәбәр ителә.

Инде килеп, 1911 елның 6 ноябрендә язылган кыска ғына хат.

«Мөхтәрәм Алексей Максимович!

Шушы көннөрдә сезнең карамакка «Шәкерт көндәлегә» дигән әсәрәмнә җибәрдем. Вак хикәяләрем хәзергә өлө тәрҗемә ителмәгән. Петербургка китәм¹² һәм анда тәрҗемәчә табармын дип уйлыйм. «Алдым-бирдем» нишли?

Кулыгызны кысып,

Гаяз Исхаков».

² Әмма озаklamый Исхакый очеркны язудан баш тарта. Сәбәбе — материал җитмәү һәм, иң мөһиме, үзе турында язасы килмәү булырга тиеш.

³ «Нәҗип» нмзасы белән «Россия татарларының уянуы һәм аларның әдәбияты» исемле махала «Современник» журналының 1911 елгы 4 нче китабында чыккан. Нәҗип (Гасрий — 1886-1934) — журналист, әдәби тәнкыйтче.

⁴ Шһабәтдин Мәрҗани (1818—1889) — прогрессив фикер кәсе, тарихчы, дин галиме.

⁵ Каюм Насыри (1825—1902) — галим-филолог, татар мәгърифәтчеләгенә нигез салучы.

⁶ Фатих Керим (1870—1937) — язучы, тарихчы; 1906—1918 елларда Оренбургта чыккан либераль-буржуаз «Вакыт» газетасының редакторы.

⁷ Кайсы Апанаяв икәннән ачыклап булмады.

⁸ «Шәкерт көндәлегә» рәвешендә язылган «Тормышмы бу?» исемле роман.

⁹ Г. Исхакый драмасы (1900).

¹⁰ Риззәтдин Фәхретдинев (1858—1936) — тарихчы, язучы, галим-педагог. «Шура» исемле иҗтимагый-политик һәм әдәби журнал редакторы. 1906—1918 елларда Оренбургта чыккан.

¹¹ А. М. Горький архивы, ПГ-рл-17-22-2.

Моңа җавап итеп А. М. Горький түбәндәге хатны язган:

«Кадерле каләмдәш!

«Алдым-бирдем»не рус сәхнәсенә менгезәсәм килә, әмма хәзергә кадәр тырышлыгым нәтиҗә биргәнә юк.

«Шәкерт көндәлегә» «Современник» журналы редакциясенә тапшырылды — әле җавап ала алганым юк, алгач та хәбәр итәрмен.

Иң яхшы теләкләр белән,

А. Пешков».¹²

Бу записканың датасын Каприда басылган штемпельдән генә билгеләп була. Анда 30.XI.11 числосы сугылган.

«Алдым-бирдем» рус сәхнәсендә куелганмы? Мөгаен, юктыр. Әмма пьеса Петербургта чыга торган «Заветы» журналының 1914 елдагы 6 нчы санында басылган. «Шәкерт көндәлегенә» килгәндә, безгә мәгълүм булмаган сәбәпләр аркасында ул «Современник» журналында дөнья күрмәгән. Аның каравай журнал Р. Свердловга тәрҗемәсендә «Шәкерт абый» хикәясен дөньяга чыгарган (1913, 4 нче сан).

Моннан соң язышулары турында — кыскача.

1911-1912 елларда Горький милли әдәбиятлар әсәрләреннән, шул исәптән Казан татарлары әдәбияты әсәрләреннән тупланган җыентыклар чыгару фикеренә килгән. «Милләтчелек куерган безнең көннәрдә бу эш, минемчә, бик вакытлы булыр,— дип яза ул В. В. Вересаевка,— һәм бу эшкә, Россияне үз-үзе белән таныштыру эшенә, табыш алу нияте белән эш итә торган наشريят фирмасы түгел, бәлки рус язучылары ширкәте алынсa, үтә мөһим булыр иде».¹³

Эшче озын-озакка сузмастан, Горький бу уен тормышка ашыруга керешә. Г. Исхакыйның танылган татар язучысы Фатих Әмирханга 1912 елның 13 июнендә язылган һәм шәхси архивта саклана торган хатында мондый сүзләр укыйбыз: «Максим Горький «Алдым-бирдем» вә башка минем берничә хикәяләремнең тәрҗемәсен җыеп, шуңарга тагы берничә татар мөхәрриренең әсәренә, шигыренә кушып, татар мәжмугаи әдәбиясе исемендә бер китап бастырырга димләп хат яза. Мин бу эшкә үз тарафымнан кабул итеп җавап бирдем».

Горький белән алышкан хатларның бер өлеше шушы җыентыкны әзерләү эше белән бәйле. 1912 елның 4 июнендә, мәсәлән, Г. Исхакый үзенең бу җыентыкта катнашырга өндәп берничә татар язучысына һәм шагыйренә мөрәҗғәгать иткәне хақында яза. 1913 елның 10 февраль хатыннан январьда Фатих Әмирханның ике хикәясенең русча тәрҗемәсен, шулай ук үзенең ике хикәясен җибәргәнән беләбез.

1913 елның мартында Г. Исхакый амнистия буенча азат ителгән һәм, Казанда торырга рөхсәт булмаганга күрә, Петербургта урнашып, беркадәр вакыттан соң «Ил» исемле газета чыгара башлаган (1913-1915). 1914 елда язылган хатларның барысы да дип әйтерлек шушы газета белән бәйле. 24 июнь датасы куелган хатында Исхакый газетаның финансы ягыннан кыен хәлдә яшәвеннән зарлана. 14 июль хатыннан Горькийның газета файдасына акча керткәндәге аңлашыла. 25 августтагы хатта — тагын газетаның авыр хәлсәннән зарлану, ярдәм сорау.

А. М. Горькийның Россиядәге зур милли язучыларның берсе белән язышуына кагылышлы материаллар хәзергә нигездә шушылар белән чикләнә. Бу публикация А. М. Горький иҗатын өйрәнүчеләргә киләчәктәге эзләнүләре һәм тикшеренүләре өчен бер ярдәм булыр дигән өметтә калабыз.

И. НУРУЛЛИН.

Казан шәһәре

«Вопросы литературы» журналының 1988 елгы 4 нче саныннан күчереп басылды.

¹² Г. Исхакый Петербургка бүтән фамилия белән килә. 1912 елның 26 январенда кулга алынып, киредән Архангельск губерниясына сорган срагын тутырырга җибәрелә.

¹³ А. М. Горький архивы. ПГ-рл-17-22-1.

¹⁴ М. Горькийның 30 томлык әсәрләр җыентыгы, 29 т., 249 б.

КИРМӘНЧЕК

Болгар жи́рләнең Кама буендагы уңайлы урынында салынган бер шәһәрнең исеме Кирмәнчек дип куелган һәм ул князьлек башкаласы буларак билгеле булган. Һәр болгар шәһәрендәге кебек, монда да базар булган, анда сәүдә кайнап торган. Йортлар таш, кирпич һәм агачтан салынган. Һөнәрчелек һәм жир эшкәртү алга киткән.

Кирмәнчек шәһәренең исеме атаклы тарихчы Рәшидетдин тарихына да кергән. Бу автор тарафыннан иске алынуы аның монгол яуларына кадәрге чорларда ук зур, тирә-юңдә һәм чит жи́рләрдә дә билгеле шәһәр булуы турында сөйли. Ләкин Кирмәнчек Рәшидетдин китабында Кернәк (Кернек) атамасы белән бирелгән.

Кирмәнчекнең урнашкан урынын беренчеләрдән булып тәфсилләп тикшергән галимнәрнең берсе — Е. Т. Соловьев. Шәһәрлек урынын ул үзе килеп карый, өйрәнә һәм тирә-юңдәге халык белән сөйләшә. Жи́рле халык хәтерендә бу борынгы шәһәр турында сакланып калган риваять-легендаларны һәм башка истәлекләрне туплый, җыелган мәғлүматларны бастырып та чыгара.

Кирмәнчек матур урынга, Татарстанның хәзерге Мамадыш районы Рус Кирмәне авылыннан ике-өч чакрым ераклыкта, Кирмән суының сул ярындагы калку жи́ргә салынган. Өч яктан урман, ә бер ягынан сазлыклар белән әйләндереп алынган — кыскасы, стратегик яктан караганда бик жайлы урынга урнашкан булган. Кирмәнчек хәрәбәләрен тикшереп йөргән вакытта, Е. Т. Соловьев монда сакланып калган археологик истәлекләрне башка болгар шәһәрләре урынында табылган әйберләр белән чагыштыра һәм аларның формасында, эшләнеш стилинда, чимал хезмәтен үтөгән материалы арасындагы бертөрлелеккә әһәмият бирә. Шул рәвешле, галим Кирмәнчекнең борынгы болгар шәһәрләренең берсе булуын дәлилди. Аның бу фикерен С. М. Шпилевский, А. П. Смирнов һәм башка галимнәр дә куәтлиләр.

Дошман яу белән килгән чорларда, Болгар дәүләтенең Кирмәнчек шәһәре дә исән кала алмый. 1236 елда, илнең башкаласы Биләр белән беррәттән, ул да дошман тарафыннан җимерелә, халкы пыран-заран китерелә. Халык башына зур кайгы алып килгән бу яуны Сөбедәй житәкчелегендә күпсанлы гаскәр башкара. Җимерелгән Кирмәнчек XIII йөздә жи́рле халык тарафыннан зур тырышлык белән өр-яңадан торгызыла һәм XIV йөздә ул тагын зур һәм матур шәһәрләрнең берсенә әверелә. Мәсәлән, 1399 елда рус елъязмаларында, Түбән Кама буйларына рус феодаллары оештырган яулар турында сөйләгәндә Кирмәнчек тә иске алына һәм аның урыны Болгар биләмәләренең көнчыгыш өлешендә дип күрсәтелә.

Е. Т. Соловьев шәһәрлеккә килеп аны тикшергән вакытларда әле Кирмәнчек урынында таш йортлар җимерекләре шактый күп булган. Шулай ук анда, шул төбәктәге балчыктан эшләнгән керамика кыйшылчыклары, уклар, калкан, сөңгеләр һәм башка күп әйберләр җыелган. Элекке шәһәр урыныннан табылган кылычларның XIV йөздә рус гаскәрләре кулланган кылычлар белән охшашлыгы ачылган. Жи́рле халык телендә Кирмәнчек халкының Түбән Кама тирәләренә килеп вакыт-вакыт сугышлар алып барган рус феодаллары гаскәрләре белән бәрелешләр турында риваять-легендалар сакланып калган. Галим бу риваятьләр нигезендә 1399 елда

рус князьләренең Түбән Кама буйларына ясаган яулары ятуын дәлилли. Елъязмада шундый сүзләр бар: «...князь Семен Дмитриевич Суздальский күп гаскәр туплай. Шушы гомуми гаскәр башлыгы итеп үзенең туганнан туган абыйсы князь Юрий Дмитриевичны билгели һәм аның белән тағын башка гаскәр башлыкларын, өлкән боярларны да жибәрә. Алар барысы бергә берләшеп Болгар җирләрендә Бөек Болгар, Жүкөтау, Казан, Кирмәнчек шәһәрләрен һәм авылларын тар-мар итәләр, халкының бер өлешен кыралар, бер өлешен әсир алалар; өч ай буена сузылган сугышлардан соң җиңү һәм бик күп табышлар белән Рус җирләренә кире әйләнеп кайталар».

Кирмәнчек татар халкының рухи дөньясында тирән тамырлар жибергән. Күп вакытлар үтүгә карамастан, ул онытылмый, халкының авыз ижатында яши. Кирмәнчек хәрәбәләре тирә-юненә соңыннан килеп урнашкан руслар да бу урында болгарлар төзөгән шәһәр булганыгын бик яхшы беләләр. Әйтик, соңыннан килеп, Рус Кирмәне авылын нигезләгән руслар Е. Т. Соловьевка элекке Кирмәнчек шәһәренең каршысында, үзәнлеккә урнашкан зират турында кызыклы мәғлүматлар хәбәр итәләр. «Бу зиратны татарлар изге урын дип саныйлар, тирә-юнен койма белән әйләндереп алалар, аны әби-бабалар күмелгән урын дип олылайлар, кабер очларына агачлар, бигрәк тә күп итеп каен утырталар, анда бик биек булып хәтфә үлән үсә», — дип сөйләгәннәр. «Ханнар зираты» дип аталган каберлектә 1336, 1337, 1351, 1352 елларда куелган 14 таш табылган.

Кирмән-кермен сүзе болгар чорларында ук шәһәр, ныгытма мәгънәсендә кулланыла башлаган. Бу сүз Татарстанның Мамадыш, Лаеш һәм Тау ягы төбәкләрендә елга, авыл, алаң һәм башка географик объектлар исемнәрендә сакланып калган. Күбесенең исеме әле Казан ханлыгы чорларында да искә алына. Атамаларында бу сүз булган авыллар Кирмән исемле җыен бәйрәмен бергәләшеп үткәргәннәр. Кирмән атамалары шулай ук төрки халыклар кайчандыр яшәгән һәм хәзер яши торган урыннарда да шактый күп очрый. Тарихтан билгеле булганча, Хәзәр каганаты җирләрендә, Тер һәм Сулак елгалары кушылган урында төзелгән ныгытма-крепость Гирмәнчек исемен йөрткән. Оренбург өлкәсендә Аккирмән поселогы, Ока суы бассейнында Кирмән чокыры бар. Касыйм шәһәре элек Кирмән, Ханкирмән дип йөртелгән. Укарман исеме белән тау ягы марилары Нижний Новгород (хәзерге Горький) шәһәрен атаганнар. Кирмәнчек дип аталган кечкенә елга һәм чокыр — Кырым өлкәсенең Бакчасарай районында. Кирмән — Кырымда тау тармагы, Кирмәнчек — Кирмән-Баир исемендәге тау итәгендәге авыл. Аккирмән — Одесса өлкәсендәге Белград-Днистровский, Сарыкирмән — Севастополь шәһәренең элекке исемнәре. Төньяк Кавказда һәм Болгариядә җыен бәйрәмен шәһәрләр бар. Полтава өлкәсендәге Кременчук шәһәре һәм шәһәр тибындагы поселок атамалары төрки «кирмәнчек» сүзеннән үзгәргән. Киев шәһәренең элекке атамасы да Манкирмән булган.

Безнең эраның III—XIII гасырларында хәзерге Украинаның көньяк өлешләрендә һун, бөжәнәк, угыз, коман һәм башка төркиләр көн иткәннәр. Урта гасырларда Идел-Кама болгарлары иленә килгән Әбү Хәмит әл-Гарнати болай дип язып калдыра: «Славяннар яши торган Куяв (Киев) шәһәре дип атала торган илгә кердем. Анда төрки телдә сөйләшә, укларны да төркиләр кебек ата торган, үзләре дә төркиләргә охшаган меңнәрчә «мәгърип» дегән яшиләр. Бу илдә алар бөжән [эк] исеме белән билгеләләр».

Ираның төньягында төрөкмән һәм әзербайҗаннар яши торган урыннарда да Кирмән һәм Кирмәншах исемле шәһәр һәм чүл теркәлгән. Бу шулай ук әһәмияткә ия. Ченки Ибне Фазлан язмаларына (X йөз) һәм башка күп урта гасыр чыганаclarына таянып, галимнәр Болгар дәүләтенең Иран белән бәйләнеште шактый нык булудын ачыклайлар. Борынгы Чулман (хәзерге Кама) юлындагы Кирмәнчек, Кашан һәм башка болгар шәһәрләрендә иран сәяхәтчеләре килеп сүдә базалары ясаганнардыр. Кирмәнчек — иранлыларның Болгар һәм рус князьлекләре белән алып барган киң сүдә мөнәсәбәтләрендә алмаш сүдә үзәге булса кирәк.

Кирмәнчекнең язмышы да нәкъ башка борынгы болгар шәһәрләренекә кебек үк. Иөз елдан артык вакыт давамында инде хәзер бу шәһәр урыны сөрелә һәм анда иген игелә.

Фирдәүс ГАРИПОВА,
филология фәннәре кандидаты.

КАЗАН ТАРИХЧЫСЫ

Н. Ф. КАЛИНИННЫҢ ТУУУНА 100 ЕЛ

Халкыбызның борынгы тарихына, республикабызның чал тарихлы башкаласы Казанга багышланган хезмәтләрең кайсын гына алма, анда тарихчы археолог Н. Ф. Калинин исемең очратабыз.

Әнә шул тарихчы галим, педагог һәм җәмәгать эшлеклесе, Татарстан АССРның атказанган фән эшлеклесе Николай Филлипович Калининның тууына быел 100 ел тулды. Ул Саратов шәһәрində ветеринария врачы гаиләсендә дөньяга килә.

Туган төбәге Идел буена, аның чал тарихына мөхәббәт кызыксынучан үсмердә гимназиядә укыган чорда ук бөреләнә башлый. Монда, бер яктан, һавәскәр тарихчы әтисенең тәэсире сизелсә, икенче яктан, әле гимназист вакытында ук шәһре Болгар хәрәбәләренә ясаган сәфәр дә аңа зур тәэсир ясаган булырга тиеш. Кызыксынучан табигатьле Калининның 1906 елда Казан университетының тарих-филология факультетына керүе гәҗәп түгел. Студент елларында ук җәмәгать эшләрендә актив катнаша, яшерен түгәрәктә марксистик әдәбият белән таныша башлый, студентлар сходкасында катнашканы өчен кулга алына һәм бер ай полиция участогында утырып чыга. Әнә шуңа күрә 1910 елда университетны тәмамлагач, аңа фәнни эш белән шөгыльләнәргә зур мөмкинчелекләр булган бай китапханәле Казанда калырга рөхсәт булмый. Властьлар тарафыннан ышанычсызлар исемлегенә кертелгән Н. Ф. Калинин фән һәм культура үзәкләреннән еракка — Царевококшайск (хәзерге Йошкар-Ола) шәһәре гимназиясенә тарих һәм әдәбият укытучысы итеп җибәрелә. Моннан соң ул Сембер (Ульяновск), Тәтеш, Мариуполь (Жданов) һәм Казан гимназияләрендә тарих фәне укыта.

Бары тик Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң гына Н. Ф. Калининга яраткан эше тарих белән чын-чынлап шөгыльләнәргә мөмкинлек туа.

Егерменче еллар башында Н. Ф. Калинин бөтенләйгә Казанда төпләнел кала һәм гомеренең соңгы көннәренә кадәр шушы шәһәрдә яшәп иңгәт итә. Башта ул шәһәр мәктәпләрендә тарих фәне укыта, ә 1924 елдан Татарстанның үзәк дәүләт музеенда яңа оештырылган тарих-археология бүлеген җитәкли. Егерме елдан артык эшләү дәверендә Н. Ф. Калинин музейны яңа тарихи истәлекләр белән баептага зур көч куя, шул максаттан Татарстанның төрле төбәкләренә фәнни экспедицияләр оештыра, Казан һәм республикабыз буенча туристик маршрут схемаларын төзи. Бер үк вакытта ул мәктәпләрдә һәм Казан дәүләт педагогия институтында да тарих һәм археологиядән дәресләр бирүен давам иттерә, укучы яшьләрдән туган якны өйрәнү түгәрәкләре оештыра, гәҗәт зур тәрбияви аһамияткә ия булган бу эшне пропагандалау максатыннан газета-журналларда чыгыш ясый.

Егерменче-утызынчы елларда Казанда эшләп килгән ирекле фәнни җәмгыятьләр эшендә дә Н. Ф. Калинин теләп катнаша. 1923 елда ул Казан дәүләт университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыятеңең хакыйкый әгъзасы итеп сайлана, шулай ук татар халкын фәнни өйрәнү, Татарстанны өйрәнү, Татарстан АССРның туган якны өйрәнү җәмгыятьләрендә дә фәнни эш алып бара. 1947 елдан Н. Ф. Калинин СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли башлый. Шулай ук Казан университетының тарих-филология факультетында студентларга тарих һәм археология фәннәрен укыта.

Н. Ф. Калининның төп фәнни юнәлеше — Татарстанның борынгы һәм феодализм дәвәре тарихын өйрәнү. Татарстан тарихының палеолит дәвәреннән алып Казан ханлыгы чорына кадәрге дәвәрен яңыртуга багышланган хезмәтләре белән галим фәнни җәмәгатьчелек арасында абруй казанна. 1947 елда ул тарих фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алу өчен «Татарстанның иң борынгы халкы» дигән темага диссертация яклый. Н. Ф. Калинин 1948 елда дөнья күргән ике томлык Татарстан тарихының беренче томын язуда актив катнаша.

Н. Ф. Калининны киң масса укучыларга таныткан хезмәт — «Казан» исемле китап. Бик күп төрле фактик материалга нигезләнеп популяр формада язылган бу китапның 1952—1957 елларда рус һәм татар телләрендә ике тапкыр дөнья күрүе аның киң катлау укучылар йөрәгенә юл табуы турында сөйләсә кирәк. Казан тарихын Н. Ф. Калинин аңа кадәр эшләп килгән кайбер тарихчылар язганча XV гасыр уртасыннан түгел, ә бәлки XIII гасырда, ягъни монгол ыуларына кадәрге чордан башлый һәм аны Казан татарларының борынгы бабалары болгарлар нигезләвен исбат итә. Казан татарларының килен чыгышы мәсьәләсенә килгәндә дә Н. Ф. Калинин болгар теориясен яклап чыга.

В. И. Ленинның, А. С. Пушкин, А. М. Горький кебек адипләрнең Казандагы тормышын беренче башлап өйрәнүчеләрдән була Н. Ф. Калинин. Шуңа күрә хәзерге вакытта дөнья күргән «Халык бәхете өчен көрәшүчеләр», «Совет Татарстаны Лениннанасы» кебек басмалар сериясенең дә нигез ташларын салышуда Н. Ф. Калинин башлап йөрүчеләрдән булган дип әйтә алабыз.

М. ЖӘҮДӘТ.

— Китап «җене» миңа бик нык кагылган, ахры,—ди Миләүшә Вәлиуллина.—Кемгә генә барып керсәм дә, башта күзем аларның өй җиһазларына түгел, китап киштәләренә төшә. Казанга барсам, беренче эшем Бауман урамындагы китап кибетенә керү була. Апаска яңа китаплар кайту минем өчен чын бәйрәм, ул көнне кибет ачылуын көтеп кенә торам, яңа шигырь, хикәя җыентыклары, повесть, романнар сайлап алып, шулар белән мавыгып, азык-төлек кибетенә керергә кирәклеген оныткан чакларым да байтак. Яңа әсәрләрне аяк өсте генә түгел, өйгә кайтып, өстәл өстенә таратып, берәм-берәм тәмләп танышырга ашыгудан инде ул. Мондый чакта ирем белән улым да бик рәхәтләнеп миңа кушылалар: яхшы әсәргә юлыксалар, төнә буге китап укып утыралар. Соңгы вакытта Мәхмүт Хәсановнең «Язгы аңаган» романы һәм мәбезне нәкъ әнә шулай әсир итте.

Аларның шәхси китапханәсендә хәзер ике меңләп китап бар. Калын-калын томнар да, юка-юка шигырь җыентыклары да керә анда. «Татар халык иҗаты», «Бөтендөнъя балалар әдәбияты» шикелле серияләренә дә, күренекле язучыларның күптомлыкларын да җыйганнар. Хәсән Туфан, Атилла Расих, Мөхәммәт Мәһдиев, Мөсәгыйт Хәбибуллин кебек әдипләр, шагыйрьләр инде күптән аларның сердәшенә әйләнгән. Китапханәләрендә рухи тәрбия, сәламәтлек саклау, сәнагатькә багышланган китаплар да ишле. Эшенә бәйле, балалар әдәбиятын да күп җыйган Миләүшә. Барлык татар шагыйрьләренә җыентык белән танышып бара, якташы Шәүкәт Галиевның исә егермеләп автографлы китабын булдыруга ирешкән ул.

— Китапка мәхәббәт уятучы беренче кеше — әнием,—ди Миләүшә.—Ул, мин мәктәпкә йори башлаганчы ук, кычкырып китаплар укып, моңлы тавышы белән «Тәфтиләү», «Су буйлап», «Эскадрон» җырларын җырлап, күңелемне баета башлады. Аннары беренче укытучым Мәрҗям апа Минкина үз хезмәт хакы исәбенә безнең өчен дә «Пионер» (соңрак «Ялкын»га әйләнде) журналына, «Яшь ленинчы» газетасына язылды, эчтәлеге бик бай «Балалар календаре»н, Муса Җәлил, Бари Рәхмәт, Сергей Михалков, Шарль Перро әсәрләрен укып, китаплар белән кызыксынуымны арттырды. Шуннан «Азат хатын», «Казан утлары»на күчтем — бездә бу журналларның һәр саны илленче еллардан алып саклана.

Кайсы кеше китапны өен бизәр, үзен укымышлы күрсәтеп мактаныр өчен генә җыя, шуңа күрә аларның калыңракларын, матур тышлыларын гына сатып алар. Ә Миләүшә китапның эче белән кызыксына. Туза, тышы ямьсезләнә, дип курыкмый, китапларын тирә-күршеләренә, таныш-белешләренә дә биреп тора. Чөнки нәкъ менә шул китаплар аңарда кешеләргә ярату, аларга ышану хисе, дөнъяга якты, шәфкатьле караш тәрбияләгән.

Әнисе Сәхипҗамал үзена ошаган шигыйрьләренә аерым дәфтәргә күчереп ала, гарәп, латин хәрәфле китапларны да кәдерләп саклый, шулар белән балаларны да таныштыра торган була. Борынгы маңаралы кыйссаларны һәм тагын байтак әсәрләрне Миләүшә әнә шулай кече яштан үк белеп үсә.

1947 елда туған Миләүшә, бүтән яшътәшләре белән һади Такташ, Дәрҗия Аппакова, Валентин Катаев, Лев Кассиль әсәрләрен, әкият, табышмак җыентыкларын укый-укый искиткеч серле, матур дөнъяны ача. Соңрак юка китапларга алмашка Мәхмүт Галаү, Нурихан Фәттаһ, Виктор Гюго, Теодор Драйзерларның калын-калын романнары, төрлө-төрлө фәнни хезмәтләр, методик басмалар килә. Кайчандыр бергә уйнап үскән, бергә эшләгән кешеләр аерылышкан, еллар узуп белән онытыла, ә бу китаплар һаман хәтерендә, вакыйгалары гомере агышына тоташкан, каһарманнары янәшәсендә генә яшәгәндәй, тормыш тәҗрибәләрен уртаклашып, гомер итәргә булышалар.

— Мин кайбер ата-аналарның яшьләрдән зарлануын тыңлап-тыңлап торам да, «аларның начар булуына сез үзегез гаепле ич», дип уйлыйм. Ул гаепләренә иң зурысы итеп балаларында китапка мәхәббәт уята алмауларын саныйм. Район үзәгенә яки ерак шәһәргә баргач, киём-салым, ризык, йорт җиһазлары артыннан чабып, китап кибетенә керергә бетенләй онытуларын кызганам. Аннары эчтемнән әниемә, укытучы Мәрҗям апага рәхмәтләр яудырам: остәзларым баланы нәрсәгә һәвәсләндерү яхшырак икәнне ачык аңлаганнар, акыллы эш иткәннәр. Нәрхәлдә, әгәр үземдә ниндидер яхшы сыйфатлар бар икән, мин аларның барысын да диарлек өлкәннәр ияләштергән китаптан гына күрәм,—ди Миләүшә.

Т. РАМАЗАНОВ.

ХӨРМӘТЛЕ УКУЧЫЛАРЫБЫЗ!

Татарстан китап нәшрияты түбәндәге китапларны бастырып чыгарды:

Гамил Афзал. Офыкларга карап. Шигырьләр. 128 бит. Бәясе 20 т.

Мирсәй Әмир. Әсәрләр. 3 том. («Саф күңел» романының икенче китабы. «Хөррия» драмасы.) 544 бит, портрет белән. Бәясе 2 с. 10 т.

Рәшит Гәрәй. Көнбагышлар чачкәтә. Шигырьләр. 72 бит. Бәясе 30 т.

Нур Әхмәдиев. Ак бишегем. Шигырьләр. 86 бит. Бәясе 30 т.

Фирәя Зыятдинова. Язгы ярсу. Шигырьләр. 80 бит. Бәясе 40 т.

Нурия Измайлова. Минем жәй. Шигырьләр. 96 бит. Бәясе 40 т.

Мөхәммәт Мәһдиев. Әдәбият һәм чынбарлык. XX йөз башы татар әдәбиятына яңа материаллар. Мәкаләләр. 304 бит. Бәясе 70 т.

Риваятьләр һәм легендалар. «Татар халык ижады» сериясеннән. 368 бит. Бәясе 2 с. 10 т.

Марс Шабәев. Алып батыр чабатасын кайчан каккан? Балалар өчен шигырьләр һәм әкиятләр. 80 бит. Бәясе 20 т.

Жәүдәт Фәйзи. Халык жәүһәрләре. Күңелем кыллары. Ноталы җырлар, истәлекләр. 392 бит. Бәясе 2 с. 40 т.

Миргазин Юныс. Денья гизу. Трилогия. 584 бит. Бәясе 2 с. 30 т.

Яраткан җырлар. Ноталар белән. Икенче чыгарылыш. 80 бит. Бәясе 55 т.

Габриэль Гарсиа Маркес. Ялгызлык. Роман. 368 бит. Бәясе 2 с.

Герберт Уэллс. Галәмнәр сугышы. Фантастик роман. 296 бит. Бәясе 70 т.

Василий Шукшин. Хикәяләр. 172 бит. Бәясе 80 т.

Яхъя Абдуллин. Мәғрифәт нуры ачар. Татар иҗтимагый фикере тарихынан сәхифәләр. Тикшеренү. 197 бит. Бәясе 50 т.

Веннамин Зацепин. Ганлә тормышы. 192 бит. Бәясе 25 т.

Кем ул? Нәрсә ул? Кече яшәгә мекәп балалары өчен расемле энциклопедия. Өч томлык. 1 том. «А-З». 352 бит. Бәясе 4 с. 60 т. 2 том. «И-П». 336 бит. Бәясе 4 с. 20 т. 3 том. «Р-Я». 224 бит. Бәясе 2 с. 80 т.

Сергей Поправко. Үсемлекләр һәм умарта кортлары. 256 бит. Бәясе 45 т.

Абруй Хәмидуллинна. Сөз бала үстерәсез. 104 бит. Бәясе 20 т.

Михаил Юхма. Көңгеш — үлемсезлек кошы. Муллаһанур Вахитов турында повесть. 288 бит. Бәясе 80 т.

Рус телендә:

Абсәләмов А. С. Белые цветы (Ак чәчәкләр). «Татар романы китапханәсе» сериясеннән. 560 бит. Бәясе 2 с.

Абсәләмов А. С. Огонь неугасимый (Сүнмәс утлар). «Татар романы китапханәсе» сериясеннән. 528 бит. Бәясе 2 с.

Археологические памятники Татарской АССР (Татарстан АССРның археология һәйкәлләре). 240 бит. Бәясе 1 с. 30 т.

Беркутов В. М. Народный календарь и метрология булгаро-татар) Болгар-татарларның халык календаре һәм үлчәү берәмлекләре). 96 бит. Бәясе 25 т.

Валеев Ф. Х., Валеева-Сүлейманова Г. Ф. Древнее искусство Татарии (Татарстанның борынгы сәнгате). 166 бит. Бәясе 80 т.

Гимадиев У. И. Сила сатирического слова (Сатирик сүз куәте). Татар сатирик журналларының милли әдәбиятны үстерүдәге роле һәм аһамиятен сурәтләгән тикшеренү. 270 бит. Бәясе 1 с. 10 т.

Гүльчәк (Гөлчәк) Татар халык әкиятә. 14 бит, расемнәр белән. Бәясе 15 т.

Знаменитые люди о Казанском крае (Атаклы кешеләр Казан ягы турында). Фикерләр, истәлекләр. 184 бит. Бәясе 40 т.

Ибрагимов Г. Рассказы (Хикәяләр). Сувенир басма. 157 бит. Бәясе 75 т.

Игламов Р. М. Выдающийся драматург (Атаклы драматург) Керим Тинчурин ижадына багышланган тикшеренү. 112 бит. Бәясе 40 т.

Казань орденоносная (Орденлы Казань). Мәкаләләр. 400 бит, расемнәр белән. Бәясе 1 с. 50 т.

Мухаметшин Д. Г., Хакимзянов Ф. С. Эпиграфические памятники города Булгара (Болгар шәһәренең ташъязма һәйкәлләре). 128 бит. Бәясе 25 т.

Поэт-гуманист Кул Гали (Кул Гали — кешелекле шагыйрь). Шагыйрьнең 800 еллыгына һәм аның «Кыйсан Йосыф» дастанының 750 еллыгына багышланган материаллар. 264 бит. Бәясе 60 т.

Тәрджеманов Дим. Юность Лобачевского (Лобачевскийның яшьлеге). Повесть. 334 бит. Бәясе 1 с. 35 т.

Фаттах Н. Итиль (Идел суы ага торыр). «Татар романы китапханәсе» сериясеннән. 368 бит. Бәясе 1 с. 40 т.

Шарифуллин М. Слуста годы (Еллар үткәч). Повесть. 112 бит. Бәясе 25 т.

Яңыдагы кибетләрдә табылмаса, соратып алдыру өчен адреслар: 420057, г. Казань, ул. Октябрьская, 18. Магазин «Книга-почтой»; 420084, г. Казань, ул. Баумана, 19. Книжный магазин, отдел «Книга-почтой».

Укучыларыбыз игътибарына

Илебездә 1989 ел өчен газета һәм журналларга язылу башланды. Укучыларыбызның үтенечен искә алып, Татарстанда чыга торган вакытлы матбугат турында кыскача мәгълүмат бирәбез.

ЖУРНАЛЛАР:

«Татарстан коммунисты»	— Индексы 73377 Бер елга язылу бәясе — 3 сум
«Агитатор сүзе»	— Индексы 73946 Бер елга язылу бәясе — 1 сум 44 тиен
«Чаян»	— Индексы 73488 Бер елга язылу бәясе — 6 сум
«Казан утлары»	— Индексы 73210 Бер елга язылу бәясе — 10 сум 80 тиен
«Азат хатын»	— Индексы 73002 Бер елга язылу бәясе — 3 сум
«Совет мәктәбе»	— Индексы 73363 Бер елга язылу бәясе — 3 сум
«Ялкын»	— Индексы 73582 Бер елга язылу бәясе — 2 сум 40 тиен

ГАЗЕТАЛАР:

«Социалистик Татарстан»	— Индексы 54123 Бер елга язылу бәясе — 7 сум 80 тиен
«Советская Татария»	— Индексы 54122 Бер елга язылу бәясе — 7 сум 80 тиен
«Татарстан яшьләре»	— Индексы 54121 Бер елга язылу бәясе — 3 сум 12 тиен
«Комсомолец Татарии»	— Индексы 54120 Бер елга язылу бәясе — 3 сум 12 тиен
«Яшь ленинчы»	— Индексы 54124 Бер елга язылу бәясе — 1 сум 8 тиен

УФАДА ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЧЫГА ТОРГАН ВАСМАЛАР:

«Кызыл таң» газетасы	— Индексы 50602 Бер елга язылу бәясе — 7 сум 80 тиен
«Агитатор блокноты» журналы	— Индексы 73864 Бер елга язылу бәясе — 1 сум 92 тиен

Бу газета-журналларга илебезнең барлык төбәкләрендә чикләүсез язылуга мөмкин. Алар газета-журналларның Бөтенсоюз каталогына кертелгән. Аңлашылмаучылыклар килеп чыкмасын өчен, «Союзпечать» агентлыкларына һәм элемтә бүлекләренә газета-журналларга язылу башлануың беренче көннәрендә үк мөрәҗғәгать итәргә, квитанцияләрдә индексы дөрес күрсәтәргә кирәк. Редакцияләр матбугатка яздыру эше белән шөгыльләнмиләр.

Шунысын да искәртеп куябыз: «Казан утлары» журналын сатуга чыгару тагы да чикләнде. Яңа әсәрләр белән даими танышып барырга теләсәгез, аңа алдан ук язылып куярга киңәш итәбез.

ЖУРНАЛЫБЫЗНЫ КАЙДА КУПМЕ АЛДЫРАЛАР

ИЛЕБЕЗДӘ

Республикалар өлкәләр	«Казан утлары» 1988, № 4	Татар халкы саны ¹ (меңнәрдә)— 1979
РСФСР	61466	5011
Татарстан	31408	1642
Башкортстан	16628	940
Казахстан	2264	313
Ўзбекстан	2129	649
Оренбург	1839	151
Төмән	1350	137
Свердловск	1341	179
Пермь	1324	158
Чиләбе	856	220
Ульяновск	801	135
Куйбышев	737	104
Удмуртия	675	99
Мәскәү	507	184
Кемерово	383	65
Киров	336	45
Коми	326	18
Кыргызстан	325	72
Тәжікстан	313	80
Горький	312	69
Чувашия	292	38
Мари	291	41
Украина	269	91
Красноярск	212	50
Омск	176	47
Төрөкмәнстан	167	40
Пенза	131	78
Якутия	122	11
Саратов	118	48
Курган	110	24
Әстерхан	110	71
Иркутск	104	41
Томск	86	18
Новосибирск	69	29
Ленинград	63	38*
Сахалин	58	11*
Магадан	55	7
Мордовия	48	46
Хабаровск	45	17
Мурманск	43	8*
Ростов	43	16*
Приморье	38	19
Камчатка	36	4*
Ставрополь	36	9*
Чита	36	13
Әзербайжан	33	31
Бурятия	32	10
Волгоград	26	26
СССРның башка жирләрендә	292	
Экспорт	44	
Гомуми тираж	67049	6317

ТАТАРСТАНДА

Районнар, шәһәрләр	1987, № 1	1988, № 4
Чаллы, Тукай	2815	3060
Арча	1579	1660
Әлмәт	1331	1416
Азнакай	1323	1600
Саба	1125	1315
Кукмара	1090	1102
Сарман	1047	1090
Актаныш	945	1124
Балтач	929	1093
Мөслим	953	989
Түбән Кама	817	1028
Апас	791	856
Октябрь	781	794
Мамадыш	758	939
Буа	589	750
Лениногорск	575	599
Баулы	571	602
Әгерҗе	555	627
Чистай	540	588
Зәй	473	548
Зеленодольск	469	508
Әлки	457	489
Балык Бистәсе	429	501
Минзәлә	416	459
Питрәч	413	463
Биектау	391	478
Бөгелмә	340	368
Кама тамагы	332	315
Чирмешән	278	294
Чүпрәле	261	275
Аксубай	249	266
Яңа Чишмә	206	250
Лаеш	201	240
Алексеевск	199	182
Куйбышев	166	186
Тәтеш	157	158
Алабуга	139	163
Менделеев	107	148
Югары Ослан	42	48
Казан	3732	3797

¹ «Вестник статистики», 1980, №№ 7—11.

* Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года. т. IV. М., «Статистика», 1973.

БАШКОРТСТАН АССРДА ТАТАРСТАН ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ СӘНГАТЕ КӨННӘРЕ

30 майдан 4 июньгә кадәр Башкортстанда Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көннәре булып узды.

29 майда Уфа аэропортында Татарстан кунакларын тантаналы төстә каршылау булды. Бирегә Башкортстанның партия, совет, профсоюз, комсомол оешмалары жетәкчеләре, хезмәт ияләре, артистлар, яшьләр, мәктәп балалары килгән иде.

Кунакларны каршылауға багышланган митингны КПССтың Уфа шәһәр комитеты секретаре Ф. А. Гайсин ачты. БАССР Министрлар Советы Председателе урынбасары В. Х. Байтурина тәбрикләү сүзе әйтте.

Жавап сүзе белән ТАССР Министрлар Советы Председателенң беренче урынбасары М. Х. Хәсәнов чыкты.

Дуслык бәйрәмендә катнашучылар Уфаның үзәк мәйданында В. И. Ленин һәйкәленә чәчәкләр куйдылар.

30 майда Уфаның «Нефтяник» культура сараенда Башкортстанда Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәре ачылуға багышланган тантаналы кичә булды. Тантаналы Башкортстанның хезмәт коллективлары вәкилләре, сугыш һәм хезмәт ветераннары, язучылар, художниклар, композиторлар, артистлар, яшьләр килгән иде.

Кичәне кереш сүз белән КПССтың Башкортстан өлкә комитеты секретаре Ә. М. Дилмөхәммәтов ачты.

КПССтың Башкортстан өлкә комитеты беренче секретаре Р. Х. Хәбибуллин Татарстаннан килгән кунакларны кайнар котлады.

Жавап сүзе белән КПССтың Татарстан өлкә комитеты беренче секретаре Г. И. Усманов чыкты. Ул әдәбият һәм сәнгате көннәренәң безнең тугандаш республикабыз һәм халыкларның бердәмлеген һәм дуслыгын ныгытуға өлеш керткәнгә һәм ишаныч белдерде. Г. И. Усманов, оңытылмас көннәр истәлегә итеп, башкорт дусларга Казан шәһәренәң тарихи урыннары сурәтләнгән панно бүләк итте.

Кичә Татарстан АССР сәнгате осталары катнашында зур концерт белән төмамланды.

31 майда Татарстан АССР әдәбияты һәм сәнгате көннәрендә катнашучылар, аерым бригадаларга бүленеп, республика шәһәрләренә һәм районнарына киттеләр.

Татарстан Язучылар союзы идарәсе председателе драматург Т. Миннуллин жетәкчелегәндә бер төркем әдәбият, сәнгате

вәкилләре Баймак районына килде. Биредә ул көнне сабантуй иде.

Т. Миннуллин Баймак халкына Татарстан хезмәт ияләреннән, әдәбият һәм сәнгате бәйрәмендә катнашучылардан ихлас дуслык, туганлык сәләме тапшырды.

Күк Ирдәнең буйларындагы дуслык һәм хезмәт бәйрәмендә, язучылар һәм сәнгате осталары белән бергә, КПССтың Татарстан өлкә комитеты беренче секретаре Г. И. Усманов, КПССтың Башкортстан өлкә комитетының беренче секретаре Р. Х. Хәбибуллин, ТАССР Министрлар Советы Председателе М. Ш. Шәймиев, БАССР Министрлар Советы Председателе М. П. Миргазиямов катнашты.

Язучы Г. Ахунов жетәкчелегәндә бер бригада Чакмагыш районына килде.

Беренче очрашу Фрунзе исемендәге колхоз эшчәннәре белән булды. Чакмагыш районы жетәкчеләренәң, Татарстан делегациясә членнары Г. Ахунов, Р. Гатауллин, башкорт шагыйрьләре Н. Нәҗми, Ш. Биккол чыгышларын, Казаннан килгән артистларның жыр-биюләрен тамашачылар яратып кабул иттеләр.

Шундый ук очрашулар Дүртөйле һәм Кушнаренко районнарында да булды.

«Казан утлары» журналының баш редакторы шагыйрь Р. Харис жетәкчелегәндә бригада членнары Кыйгы һәм Салават районнарында кызыклы очрашуларда катнаштылар. Бригада составында язучылар М. Маликова, Д. Вәлиев, ТАССР Художниклар союзы идарәсе председателе В. Маликов, композитор Р. Ахиярова, жырчылар В. Гыйззәтуллина, Г. Ибушев һ. б. бар иде. Кунаклар беренче көнне Кыйгы районының Еланлы авылында, район үзәгәндә, аннары ике көн Салават районында чыгыш ясадылар. Алар С. Юлаев туган Юлай авылында Салават исеме белән бөйле мәгарәдә, Лаңыташта булдылар, район үзәгәндә легендар батырга багышлан төзелә торган музей комплексында эшләделәр.

Татарстан китап нәшрияты директоры язучы Р. Мөхәммәдиев жетәкчелек иткән бригада Кумертау шәһәренә килде. Шагыйрь Р. Фәйзуллин, драматург һәм прозаик А. Гыйләҗев, композиторлар М. Шәмсетдинова, Ф. Әхмәтов, Р. Гатауллин һәм башкаларның чыгышлары дуслар күңелендә тирән эз калдырды.

Әдәбият-сәнгате эшлеклеләре шулай ук Уфа предприятиеләрендә һәм учреждениеләрендә, уку йортларында очрашуларда катнаштылар, Мотор төзү производство берләшмәсендә Г. Ахунов, композитор Р. Ени-

кеевны, Р. Миңгуллинны, КПССның XXII съезды исемендәге нефть эшкәртү заводында А. Гыйләжев, Р. Мөхәммәдиев, Р. Фәйзуллин, Э. Шәрифүллина һәм башкаларны якты йөз белән каршы алдылар.

Уфа дәүләт университетында булып урган кызыклы очрашуда прозаик Ә. Еники, М. Хәсәнов, М. Хәбибуллин, М. Маликова, шагыйрьләр Р. Харис, И. Юзеев, тәнкыйтьче Р. Мостафин катнашты.

Филология фәннәре докторы Ф. Мусин Тарих, тел һәм әдәбият институты галимнәре белән очрашты. Сөйләшү вакытында татар һәм башкорт әдәби бәйләнешләрен өйрәнүгә зур игътибар бирелде, әдәбият тарихындагы уртак мәсьәләләргә үзара аңлашып һәм чын фәнни нигездә өйрәнергә, хәл итәргә кирәклегә әйтелде.

Әдәбият һәм сәнгать көннәре барган вакытта ике республика язучылары үзара очрашып фикер алыштылар, киләчәктә кулга-кул тотынып эшләү юллары турында әңгәмә кордылар.

Башкортстан Язучылар союзы идарәсендә татар һәм башкорт язучыларының ике тугандаш әдәбиятны үстерү өчен язучылар арасында ижади бәйләнешләрне ныгыту, әдәбиятларның бүгенге торышы, киләчәге турында житди сөйләшү булды, һәр ике якны дулкынландырган мәсьәләләр күтәрелде. Очрашуда чыгыш ясаучылар татар һәм башкорт әдәбиятларын берләштерүче тарихи чыганаclarга тукталдылар, туган телгә мөнәсәбәт, мәктәпләрдә ана телен укыту турында жанлы әңгәмә үткәрелде, «Казан утлары» һәм «Агыйдел» журналлары турында фикер алышу булды. Сөйләшүдә шулай ук язучыларыбызның ижад тәжрибәсе белән уртаклашу, китап алмашу кирәклегә асызыклан күрсәтелде. Әдәби мирасын барлау, милли казанышларны саклау мәсьәләләренә дә зур игътибар бирелде.

Ул көнне башкорт халкының каһарман улы Салават Юлаев һайкале янындагы мөйдән бөйрәмчә киепгән халык белән тулы иде. Татар, башкорт жырлары яңгырый. Һәр ике телдә чыккан китаплар сатыла. Шигъри сабан туге башлана.

Шигъри сабантуйда, бер-берсен алыштырып, татар һәм башкорт шагыйрьләре Р. Фәйзуллин, Н. Нәжми, И. Юзеев, М. Кәрим, Р. Харис, З. Бишшева, Ә. Баянов, К. Кинжәбулатова, Р. Гатауллин һәм башкалар үз шигърьләрен укыды.

ТАССР Жыр һәм бую ансамбле, аерым артистлар чыгышы көчле алкышларга күмелде.

4 июньдә «Нефтяник» культура сараенда Татарстан АССР әдәбият һәм сәнгать көннәре төмәмлануга багышланган тантаналы кичә булды. Аны кереш сүз белән Башкортстан өлкә комитеты секретаре Ә. М. Дилмөхәммәтов ачты.

Кичәдә катнашучылар Уфада әдәбият һәм сәнгать көннәрендә кинәт вафат булган

танымал композитор — СССРның һәм ТАССРның Дәүләт премияләре лауреаты Н. Г. Жигановның якты истагелен аягура басып, бер минут тын калып хөрмәтләделәр.

— Без бүген сезнең белән аерылышыбыз, — диде Башкортстан АССР Верховный Советы Президиумы Председателе В. Ф. Солтанов. — Һәр аерылышу моңсу була. Әмма бу моңсулык якты, чөнки бүгенге кичәдән аңа очрашу юллары, йөрәктән йөрәккә сузылган юллар башлана. Безнең республикаларыбыз, халыкларыбыз арасында салынган дуслык күпере гранит кебек нык булачак һәм бер-беребезгә ихтирам, мөхәббәт илчәсе булып хезмәт итәчәк.

Татарстан АССР Верховный Советы Президиумы Председателе Ш. Ә. Мустаев КПССның Татарстан өлкә комитеты, ТАССР Верховный Советы Президиумы һәм Министрлар Советы исеменнән, әдәбият һәм сәнгать көннәрендә катнашучылар исеменнән КПССның Башкортстан өлкә комитетына, БАССР Верховный Советы Президиумына, республиканың барлык хезмәт ияләренә кунакчыллык күрсәткәннәре өчен зур рәхмәт белдерде.

Кичәдә КПССның Башкортстан АССР Баймак район комитеты беренче секретаре М. Т. Хәмитов, Татарстан китап нәшрияты директоры, язучы Р. С. Мөхәммәдиев, Уфадагы «Мир» производство берләшмәсе киңсүчесе А. И. Тихонова, Татарстанның Тукай районы, «Гигант» совхозы директоры, Социалистик Хезмәт Герое Н. З. Зиятдинов, РСФСРның һәм БАССРның дәүләт премияләре лауреаты, шагыйрь Н. Нәжми чыгыш ясады.

Аннары зур концерт булды. Ул чын мәгънәсендә дуслык букетына әверелде. Анда, Татарстаннан килгән ижад коллективлары һәм сәнгать осталары белән бергә, Башкортстан талантлары да чыгыш ясады.

Кичәдә КПССның Башкортстан өлкә комитетының беренче секретаре Р. Х. Хәбибуллин, БАССР Министрлар Советы Председателе М. П. Миргазиямов, КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре Н. Х. Кадерматов, ТАССР Министрлар Советы Председателенә беренче урынбасары М. Х. Хөсөнов, БАССР Министрлар Советы Председателе урынбасары В. Х. Байтурина булдылар.

5 июньдә әдәбият һәм сәнгать көннәрендә катнашучылар Казанга кайтты.

* * *

Татарстан АССР әдәбият һәм сәнгать көннәрен укышам үткәргән өчен, Татарстан АССР Язучылар, Композиторлар, Художниклар, Театр эшлеклеләре союzлары, Г. Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясе, Казан дәүләт культура институтының халык уен кораллары оркестры Башкортстан АССР Верховный Советы Президиумының Почет грамотасы белән бүләкләнде.

БИЗӘКЛӘП ТУКУ

Пәрдә-чаршаулар, сөлге-жаймәләр, төрледән-төрле бизәклә ашъяулыклар, тастымаллар... Тукуп эшләнгән мондый әйберләргә халык гасырлар буена юлдаш иткән, аларны йорт-жир күрке итеп кенә түгел, гайлә ядкаре итеп тоткан, үз йолаларының бер төсмере иткән. Кәләш тарафыннан тукуылган бизәклә сөлгеләргә кияүгә һәм аның якын туганнарына бүләк итү, мәсәлән, туйның матур бер йоласы булган. Бизәкләп тукуылган кызыл сөлгеләр сабан туена дөшүчә колга башларында жилфердәгән, туй атларының дугаларына тагылган, бөйрәм табыннарын ямлагән.

Бизәкләп туку татар халкында элек-электән киң кулланылган һәм, әлбәттә, бу эш зур осталыкны, хыял байлыгын, хезмәт сөючәнлекне, иңгәт рухын таләп иткән. Өй шартларында һәм иң гади эш станнарында кулдан тукуылган мондый әйберләр чын мәгънәсендә татар хатын-кызларының рухи байлыгын, иңгәт фантазиясен, эшкә сәләтен, тирән зәвыгын чагылдырган. Тукумадагы бизәкләр шактый катлаулы: анда төрле төстәгә жепләргә аралашып чиратлашуы нәтижәсендә, геометрик формадагы орнаментлар өстенлек итә; аркылыга һәм буйга сузылган жепләр һәм төсләр төрле рәвештәгә шакмакчыклар, өчпочмаклар һәм күппочмакчыклар тудыра. Әнә шул әллә ни күп булмаган геометрик фигураларны үзара берләштереп, туку осталары кабатланмас сурәтләр, үзенчәлекле бизәкләр, яңадан-яңа аһәңнәр тапкан, үзенең иңгәт фантазиясенә киң мөмкинлек биргән.

Аеруча үзенчәлекле туку ысулларының берсе асалап сугу ысулы булган һәм аның тамырлары ерак бабаларыбыз көнкүрешеннән үк калган, кончыгышның төскә һәм бизәккә бай келәмнәреннән дә төсмерен сөндүргән. Киче-мамык яки йон жепләр, төп жирлеккә аралашып, ике яклап та бизәкләнгән тукума хасил ителә. Үл бизәкләргә төрле киңлектәгә, төрле төстәгә тасма-тасма рәтләргә үзара чиратлашып килүе тудыра. Алтын-сары, чия-кызыл, ачык зәңгәр, миләүшә төсләр ысулына урнашкан геометрик фигуралар аерылып, аермачык булып күренеп тора.

Асалап сугу ысулы көнкүрештә XIX гасыр урталарына кадәр шактый киң кулланылып килгән. Гасыр ахырына таба аны чүпләмләп сугу ысулы алыштыра бара. Бу ысул тукуманың йөз ягында — бер төрле төстәгә, икенче ягында башка төстәгә бизәк булдырудан гыйбарәт. Житеннән тукуылган ап-ак сөлгә башларындагы бизәкләрдә йөгәрек дулкыннарны, кош-корт сурәтләрен хәтерләткән геометрик фигуралар, әнә шулай итеп, төрле төсләр балкышын һәм үзенчәлекле орнамент тудырганнар.

Бизәкләп туку — халыкның хыял биеклеге, рухи зәвыгын, матурлыкны тоя белүен, эшкә һәм хезмәткә сәләтен ачык чагылдырган зур һөнәр, ижади һөнәр ул. XX гасырда фабрикаларда күпләп житештерелгән тукумалар һәвәскәр тукуучылар эшен шактый кысырыктасалар да, үз зәвыгына һәм үз иңгәтигә тугры калган осталар сәнгатьнең бу борынгы төрөннән ваз кичми: бизәкләп тукуылган әйберләр һаман-һаман туа тора, халыкның үз сәнгате булып, аның тарихын, рухи дөньясын чагылдырып, кыйммәтле ядкарь булып, саклана.

Вера ЦОИ,
Татарстан сынлы сәнгать
музееның фәнни хезмәткәре.

Тышлыкның дүртенче битендә: Татарстан Архитекторлар союзы бинасы.

Ю. ФИЛИМОНОВ фотолары.

Аяз Гыйләжев

Ата-аналарның гомере тулысынча балаларның язмышына бәйләнгән. Бала тулы бәхетне татыр өчен ата-анасы гына түгел, әби-бабасын да күрәп калырга тиеш. Үзеннән алдагы ике буынның тормыш тәҗрибәсен уртаклашкан бала гына чынып торып кеше исемен казана ала. Гадәттә, без ана кешенең балага булган мөһәббәте турында авыз тутырып сөйләргә яратабыз. Әниләр турында йөзләгән җырлар туган, әсәрләр язылган, спектакльләр куелган. Иң популяр пьесаларга гына мөрәҗғәт итик: «Әниемнең ак күлмәге», «Кичер мине, әнкәй» һ. б. Ә аталар? Аларның үз ул-кызларына мөнәсәбәте ничек? Балаларының шатлыгын, кайгы-хәсрәтен ничек кичерәләр алар?.. «Яра» повесте төпчек улын, сөеклесе сугышта хәбәрсез югалткан Сөләйман картның кичерешләренә багышланган. Ата-ана өчен һәр бала «яра» түгелмени?.. Әгәр балаң хәтер сугыш давыллары арасына кереп адашса? Хәбәр-хәтерсез югалса?.. Кайчанга кадәр аны көтәргә мөмкин? Буыннар чылбыры кырт киселгәндә нәрсәгә өметләнеп яши кеше? Кемнәргә таяна? Йөрәк яраларына дөваны ничек таба? Таба аламы? Гомумән, Кеше һәм Мәңгелек проблемалары донъя йөзүдә берәр законга буйсынамы?

Ата белән Ул арасы — хисләр дәрәҗәсе ул. Бу арадашлык күп вакытта ачылмый, донъяга чыкмый, ирләрчә саран мөнәсәбәтләр белән чикләнә. Ә кайчагында бу арадашлык тинчәсез рухи Бөеклек тудыра, кешенең яшәешен көтөлмәгән сикри чоңгылларга ыргытып бәрә. Кеше я ютала, я биекләккә ирешә...

Сөекле өбем Зөләйха һәм «Коръән»не яттан белгән изге күңелле бабам Сөләйманга — жирнең гади кешеләренә багышладым мин бу әсәремне.

Ринат Мөхәммәдиев

Бер карасаң, сугыштан соң туган, сугыш афәтләрен күрми кырыкка житеп килгән буын өкеле без... Әмма бездән дә каршылыклы һәм катлаулырак шартларда үсеп формалашкан буын булдымы икән?! Тотаһ иллюзия, чыңга ашмас хыял, сүз белән чынбарлыкның коточкыч аерымлыгы — бу безнең балачак һәм шәхес булып формалашу еллары. Без бертөрлө уйлап, икенче тормышта яшарга күнеккән, яшерен-батырын түгел, шул яшәү рәвешен гадәти күренеш дип кабул итәргә күнеккән буын. Икейөзлелек, кода-кодагылык, рухи гариплекнең чынбарлык икәнлеген күрә торып та, дөшмәдек, нидер көттек. Муеннарга кызыл галстук бәйләп та, түшкә комсомол значогы кадап та социаль-политик пасивлыктан арына алмадык. Утызынчы-илленче елларның кырыс хакыйкәте тудырган бу шартлар һич кенә дә какшар кебек түгел иде. Тамыр жибөргән, яфрак ярган дөверендә үк дымсыз кала язган үренте хәлдә булганбыз түгелме соң?!

Руһи гариплелебездә танудан ерак тордык. Дөшмәүче йомыкыйлар, жайлашучан кураклар дәрәҗәле булды. Күрүп үстек: кайберәүләрдән «Ул дөреслек эзли...» дип шырык-шырык көлдә безнең балачак. Агымга каршы барырга омытылыш ясаучыларга бармак төртеп күрсәттеләр: «Шашкан. Бу донъя өчен яратылмаган. Бер барып төртеләчәк...» дигән сүзләр кабатланды.

Яңа әсәремдә мин энә шундый каршылыклардан гыйбарәт акым үткәнебегә мөрәҗғәт иттем. Шуң чынбарлыкның социаль һәм руһи тамырларын барларга омыттым. Идеал һәм чынбарлык. Кешелекле җәмгыятьтөгә кешелексезлек. Мөһәббәт һәм җенси азгыныч. Табиғый соламетлек һәм руһи мекенлек... Үзгәртү кору дөверенә кадәргә яшәү рәвешен мин кешелеклелеккә һәм революция тудырган акты идеалларга хыянәт дип саныйм. Ә хыянәт — хыянәтне тудыра... Хыянәтнең соң нәтиҗәсе тагы да аянчылы була...

Романымны «Кенәри — читлек кошы» дип исемләдем. Аның сәхифәләрендә кырыкка житеп килгәндәге күңел сыккауларым, өмет-ышанычым...

Бәясә
Цена 90 тиен.
коп.

Индекс 73210

**КАЗАН УТЛАРЫ
(ОГНИ КАЗАНИ)**

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ
(на татарском языке)